

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

FAN VA JAMIYAT

2024 (№4/2)

ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayidan boshlab shuğa basladı

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI
BILIMLENDIRIW, ILIM HÁM INNOVACIYALAR
MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTI**

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikaliq jurnal

Seriya: Pedagogika ilimleri. Psixologiya ilimleri

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Pedagogika fanlari, Psixologiya fanlari

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Серия: Педагогические науки, Психологические науки

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

Series: Pedagogical sciences, Psychological sciences

№4/2

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámaáti
Shólkemlestiriw komiteti bashǵı: QODIROV Q. – NMPI rektori w.w.a.
Bas redaktor: PAZÍLOV A.

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

ps.i.d., prof. **Abdirasulov R.** (Jizzax);
 ps.i.k., doc. **Elmuratova A.** (Nókis);
 f.i.d., prof. **Galiullina G.R.** (Rossiya);
 p.i.d., prof. **Xodjaniyazov S.** (Urgench);
 p.i.k., doc. **Jumabaev N.** (Nókis);
 p.i.d., doc. **Jumasheva G.** (Nókis);
 f.i.d., prof. **Ibragimov Yu.** (Nókis);
 f-m.i.f.d. (PhD), **Kalxanov P.** (Nókis);
 f.i.k., prof. **Kochanov Q.** (Nókis);
 p.i.d. (DSc), doc. **Qodirov Q.A.** (Nókis);
 p.i.d. (DSc), prof. **Qarlibaeva G.** (Nókis);
 f.i.d. (DSc), doc. **Qurambaeva G.** (Toshkent);
 f.i.d. (DSc), doc. **Qurbaniyazov G.** (Nókis);
 p.i.d.(DSc),prof.**Qurbaniyazova Z.** (Nókis);
 p.i.k., doc. **Makovchuk A.V.** (Minsk);
 p.i.k., doc. **Mamirbaeva D.** (Nókis);

f.i.f.d., prof. **Moon Hee Cho** (AQSh);
 f.i.d., aǵa il.xız. **Najimov P.** (Nókis);
 p.i.k., prof. **Nauruzbaeva A.** (Nókis);
 f.i.d., prof. **Nurjanov P.** (Nókis);
 p.i.k., prof. **Pazilov A.** (Nókis);
 p.i.d. (DSc), prof. **Pazilova M.** (Nókis);
 f.i.b.f.d., prof. **Pedakar P.** (Turkiya);
 f.i.d. (DSc), doc. **Pirniyazova A.** (Nókis);
 f.i.d. (DSc), prof. **Salqınbay A.** (Almata);
 p.i.k., doc. **Tajieva A.** (Nókis);
 p.i.k., prof. **Tlegenov A.** (Nókis);
 p.i.d., prof. **Utebaev T.** (Nókis);
 p.i.k., doc. **Vaxobov A.** (Tashkent);
 p.i.k., doc. **Yakovlena E.A.** (Minsk);
 p.i.d., prof. **Yusupov Q.** (Nókis);

D.Dogarova - juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva - korrektor
N.Allamuratova - operator

Juwaplı redaktorlar:
 f.i.f.d. (PhD), prof. **F.Sapaeva** – ózbek tili boyınsha
 f.i.d. (DSc), doc. **G.Kdirbaeva** – rus hám inglís
 tilleri boyınsha
Q.Biysenbaev – qaraqalpaq tili boyınsha

Jámiyetlik máslahátshiler:

p.i.d. (DSc), doc. **Abilova G.** (Nókis);
 b.i.d., prof. **Reimov P.** (Nókis);
 f.i.d. (DSc), doc. **Qazaqbaev S.** (Nókis);
 f.i.d., prof. **Keruenov T.** (Nókis);
 b.i.d., prof. **Mambetullaeva S.** (Nókis);
 p.i.d. (DSc), doc. **Matjanov N.** (Nókis);
 ps.i.d. (DSc), prof. **Utebergenov M.** (Nókis);

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallımı» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jıldı «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgerilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2020-jılı 07-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındaǵı xabar hám ǵalaba kommunikacyalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktori dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

BAS MAQALA

МАЗМУНЛЫ ӨТКЕРИЛГЕН ҚӘНИГЕЛИКТИ АРТТЫРЫҢ КУРСЫ

А.К.Пазылов – педагогика илимлериниң кандидаты, профессор

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Әл Фарабий атындағы Қазақ миллий университети менен Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының өз ара дүзген меморандумына муәапқық пединституттың 35 профессор-оқытыўшысы менен биргеликте Алмаата қаласындағы Қазақ миллий университетиниң Қәнигеликти арттырыў және қосымша билим беріў институтында өз қәнигеликлеримизди аттырып қайтыў ушын хызмет сапарында болдық.

Бизди ең алды менен қаланың тазалығы, транспорт қураалларының тәртипке түскенлиги, автобус жүретуғын жолдан жеңил автомобиллердиң жүрмейтуғынлығы, нәтийжеде автобустың таксиден тез жүретуғынлығы, ал, университетте болса студентлерге хәм басқа да хызметкерлерге жаратылған қолайлықлар дыққатымызды өзіне тартты. Университет территориясындағы скамейкаларда отырып дем алыўшы студентлер ушын хәр бир скамейканың еки қапталынан сырты айна менен жабылған, ашыў ушын қолайластырылған, студентлердиң телефонларын зарядкалаўға имканиятлар жаратылған еки розетканың орнатылғанлығы да бизди таң қалдырды.

Қазақ миллий университети басшыларына рахмет, олар аэропортта бизлерди салтанатлы жағдайда күтип алыў ушын университет курамындағы Қәнигеликти арттырыў және қосымша билим беріў институты директоры ўазыйпасын ўақтынша атқарыўшы Нәлибаева Саракул Масибековнаны еки автобус пенен жиберипти. Автобуска өз жүклеримиз бенен мингизип, бираз жол жүрип, бизлерди университеттиң «Жас алымлар үйи» деген жатақханасына алып келди. Жатақхана хызметинен бийпул пайдаланыўға рұхсат берилди. 35-профессор-оқытыўшының барлығы

блокнот, ручка және хызмет барысында пайдаланыў ушын 30 дана ақ қағаз бенен тәмийинленди. Жатақханада, қәнигеликти арттырыў орынларында, китапханада телеграм каналларынан бийпул пайдаланыўға да мүмкиншиликлер жаратылды.

Қәнигеликти арттырыў педагогика-психология, англичан тили хәм әдебиятын, математиканы, физиканы, информатиканы, химияны, географияны хәм орыс тилин оқытыў методикалары, шет тиллерин оқытыўдың инновацион усуллары, ана тили хәм әдебияты сабақларында жасалма интеллектлерден өнимли пайдаланыў бағдарлары бойынша алып барылды.

Курста оқыў барысында (4.07.2024) университеттиң академиялық мәселелер бойынша биринши проректоры А.Г.Қазмағамбетов пенен ушырасыўдың шөлкемлестирілиўи бизде оғада үлкен тәсир қалдырды. Себеби, биз усы ушырасыў арқалы университеттиң ТОП 200ликтің ишинде 163, ал Азия мәмлекетлери ишинде 40-орынды ийелеп турғанлығын, 527 бакалавр бағдары, 627 магистратура қәнигеликлериниң хәрекет етип турғанлығын, дүньяның 98 мәмлекетинен келген студентлердиң оқып, профессор-оқытыўшылардың жұмыс ислеіп атырғанлығын, университеттиң проектлерге қатнасының соңғы бир жыл ишинде 9,5 миллиард (бизиң пул менен 256,5 млрд.сум) теңгеге тең болғанлығын, университетте сабақ беріўши профессор-оқытыўшылардың 30%ти англичан тилинде сабақ беретуғынлығын, китапханасындағы китап фондының 2,5 миллионға жеткенлигин, ал, хәзирги ўақытта ол жердеги ағзалардың санының 30000нан асқанлығы хакқындағы мағлыўматларға ийе болдық.

Және де университетте 25310 студенттиң, соның ишинде 4596 студенттиң шет мәмлекетлерден келип оқып атырғанлығын, таярлық курсларында 966, бакалавриат бағдарында 17351, магистратурада 2389, докторантурада 1425, интернатурада 60, резидентурада 2 талабаның оқып, билим алып, өз бетинше жұмыс ислеіп атырғанлықларын билип алдық. Бул студент жаслар, магистрантлар, докторантлар, ординантлар менен университеттиң 2895 профессор-оқытыўшыларының шуғылланатуғынлығын, олардың ишинде 347 илим докторы, 427 философия докторы хәм 813 илим кандидатының (илимий дәрежелилик 53,2%), 244 профессор, 322 доценттиң бар екенлиги бизлерди таң қалдырды.

Сондай-ақ, бул ушырасыўда қатнасқан институт директоры Нәлибаева Саракул Масибековна, филология илимлериниң докторы, профессор Салқынбай Анаркул Бекмырза қызы, бас қәниге Ахмеджанова Лейла Бекежановлар да бақалы мағлыўматларды беріўге еристи. Әсиресе, А.Б.Салқынбай Нөкис мәмлекетлик пединституты менен тығыз байланыс орнатыўда НМПИИдиң Қазақ тили хәм әдебияты кафедрасының баслығы, доцент Ырысты Қуттымуратованың айрықша хызмет атқарғанлығын атап өтиўи бизди шексиз куўанышка бөледі.

Педагогика-психология бойынша қәнигеликти арттырыў курсына басшы ретинде Қазақ миллий университети Философия хәм сиясаттаныў факультети-

нинг Улыўма ҳам әмелий психология кафедрасының профессоры ўазыйпасын атқарыўшы, психология илимлериниң кандидаты Зухра Маратовна Садуақасова белгиленди.

Курс бойынша жеке жумыс жобасы ислеп шығылды. Усы жоба басшылыққа алынып, тийислисінше жумыслар алып барылды. Қәнигелигимди арттырыў жумыслары барысында профессор ў.а. З.М.Садуақасованың өткеретуғын пәни бойынша оқыў-методикалық комплекслери менен танысып шықтым. Сабақларына толық қатнастым. Билим алыўшылар менен оқытыўшының биргеликте шөлкемлестирген өзбетинше жумыслары мененде танысып шықтым. Өзимде усы жумыслардың қатнасыўшысына айландым. Илимий басшымыз бенен биргеликте жоқары оқыў орынларындағы педагогика-психология предметлерин оқытыў просесинде ушырасатуғын қыйыншылықлар, тартыслы мәселелер ҳам олардың шешимлерин табыў жолларын ҳәр тәреплеме талқыладық.

Усының менен бир қатарда «Педагогика-психология» предметлерин оқытыў бойынша қолланылатуғын метод ҳам усыллар, оқытыўдың ҳәр қыйлы формалары, түрлери менен танысыў шарапатына

миясар болдық. Әсиресе, сабақ барысында студентлерди эмоционаллық жақтан қадағалаў, олардың эмоционаллық ойдаўына басшылық етиў, педагогика-психология пәнлерин оқытыў ислеринде әмелий жумысларды алып барыў усыллары, тренинглер өткеріўдиң теориясы ҳам әмелияты, коррекция технологиясы, дебат өткеріў технологиясы, БЛУМ тасксономиясы менен таныстық.

Сабақ просесинде 20/80% нызамы, илгек терапиясы, «Шаңарақ» тарийхы, Гандибас, Айланба форма, Ким қандай уқыпшылыққа ийе ҳам тағыда басқа роллерге бөлинип ойнаў түрлери, кейс методы, проектлер методы, ойын методы менен сабақ өтиў жоллары менен таныстық.

Бул курсты үйрениў барысында алған билимлеримиз ҳам қәлиплесе баслаған уқыпшылық пенен көнликпелеримиздиң биз ушын әҳмийети оғада уллы.

Жоқары оқыў орынларында педагогика-психология предметлерин оқытыўдың өзине тән усыллары менен танысыў, алған теориялық билимлеримизди толықтырып барыў мақсетинде университет китапханасында жумыс иследик.

Китапханада мен өзіме керекли болған ҳәр түрли әдебиятлар, методикалық қолланбалар, илимий мақалалар, электрон ресурслар менен таныстым. Әсиресе, Шәригүл Таубаеваның Алматы қаласы, Қарасай баспасы арқалы 2013-жылы басылып шыққан, көлеми 432 бет болған «Педагогика әдиснамасы», В.И.Коркинаның Қарағаны қаласы, «Ақнур» баспасында басылып шыққан, көлеми 240 бет болған «Дидактика в схемах и таблицах» атлы оқыў қолланбаларынан мағлыўматлар алыўға еристим.

Университет китапханасында алып барған жумысларымның нәтийжесинде Өзбекстан Республикасы Жоқары билимлендириў, илим ҳам инновациялар министрлиги, Мектепке шекемги ҳам мектеп билимлендириўи министрлиги тәрәпинен 2024-2025-оқыў жылынан баслап Нөкис қаласындағы №19-мектепте тәжирийбе-сынаўдан өтетуғын, «Турмыс мектеби» бағдарламасы бойынша жаратылатуғын оқыў қолланбасының ишине енгизилетуғын «Муғаллимниң конструктив уқыпшылығы» ҳам «Муғаллимниң шөлкемлестиріўшилиқ уқыпшылығы» атлы темаларыма материаллар топлап, оларды тәртипке келтирип, баспаға усыныўым ушын нәтийжели жумыс болды.

Курс барысында кәсиплеслеримиз бенен пикир алысыў, мәдений дем алыў, саяхатқа шығыў шарапатына да миясар болдық. Университет музейи мененде таныстық. Музей университеттиң 80 жыллық (2014) юбилейине арнап ашылған екен. Музей материаллары менен танысыў арқалы университетте 1934-жылдан

баслап усы ўақытқа шекем 12 ректордың жумыс алып барғанлығы бизди таңландырды. Себеби, бизиң институтымыздың өзинде 1990-жылдан соң 7 ректор ҳам 2 ректор ўазыйпасын атқарыўшылар жумыс алып барды.

Және де ҳәр бир хызметкердиң өз жумысына жуўапкершилиқ пенен қарайтуғынлығы ҳам пухталықлары да өз алдына мақтаўға ылайық екенлигин көрсетти. Бизлер қәнигелигимизди арттырып атырған ўақтымызда университет ректорының шет мәмлекеттен сапардан келгеннен кейин мийнет дем алысына шығып кеткенлигин көрип, еситип ҳайран болдық. Себеби, қабыллаў комиссиясы жумыс ислеп атырған ўақытта Қарақалпақстанлы ректорлардың бирде-биреўиниң мийнет дем алысына кетпейтуғынлығын билер едик...

Сондай-ақ, «Китайский центр» деген орайында университет пенен Қытай мәмлекети алымларының биргеликте алып барып атырған илим-изертлеў жумыслары мененде танысып үлгердик.

Қәнигелигимизди арттырыў курсы өзбетимизше инновациялық изертлеў жумысларымыздың нәтийжели болыўына өз үлесин қосты. Курс жоқары дәрежеде шөлкемлестирилди. Бизиң, курсты шөлкемлестиріўши Өзбекстан Республикасы Жоқары билимлендириў, Илим ҳам инновациялар министрлигине, НМПП басшыларына, әсиресе, Қазақ миллий университети, Қәнигеликти арттырыў институты директоры, профессор-оқытыўшылар ҳам маман қәнигелердиң хызметлерине кеўлимиз толды.

PEDAGOGIKA ILIMLERI

Pedagogika teoriyası hám tariyxı

BASLAWISH KLASSTI OQIWSHILARI USHIN EKOLOGIYALIQT TALIM: MAZMUNI HAM PEDAGOGIKALIQT STRATEGIYALARI

M.J. Allayarov – *pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktori*
Ajiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: ekologik ta'lim, boshlang'ich sinf, bioxilma-xillik, ekotizimlar, chiqindilarni qayta ishlash, iqlim o'zgarishi.

Ключевые слова: экологическое образование, начальная школа, биоразнообразие, экосистемы, переработка отходов, изменение климата.

Key words: ecological education, environmental education, primary school, biodiversity, ecosystems, recycling, climate change.

Kirisiv: Ekologiyalıq talim keleshek áwladlardıń tábiyiy dúnyağa bolğan qádiriyları, qatnasları hám minez-qılıqların qalıplestiriwde sheshiwshi rol oynaydı. Erte balalıq dáwiri bul principlerdi úyreniw ushın júdá zárúrli dáwir bolıp tabıladı, sebebi bul waqıtta balalar pútkil ómiri dawamında saqlanatuǵın ádetlerdi úyreniw hám qalıplestiriwge júdá beyim bolıp esaplanadı [1]. Ekologiyalıq talimni baslawish mektep oqıw programmasına kirgiziw tek ǵana paydalı bolıp qalmastan, bálki ekologiyalıq juwapker-shilikli puqaralardı jetilistiriw ushın zárúr bolıp tabıladı. Sońǵı jıllarda iqlim ózgeriwi, biologiyalıq hár túrlilikti joytıw hám pataslanıw sıyaqlı ekologiyalıq mashqalalardıń aktualıǵı bul temalar boyınsha hár tárepleme bilim alıw zárúr ekenligin ańlatadı. Baslawish mektepler tiykarǵı talim mákemeleri retinde balalardı turaqlılıq hám ekologiyalıq basqarıw principleri menen tanıtıw ushın kem ushıraytuǵın múmkinshilikke iye. Biraq, mashqala jas oqıwshılardı tartıw ushın eń nátiyjeli quram hám pedagogikalıq strategiyalardı anıqlawdan ibarat [2]. Ósip kiyatırǵan jetkinshek-tin ekologiyalıq sawatlılıǵın asırıw, ekologiyalıq sanasın hám ekologiyalıq mádeniyatın qalıplestiriw hám rawajlandırıw, ekologiyalıq talim hám tárbiya procesin nátiyjeli dúziw maqsetinde 2019-jıl 27-mayda Ózbekstan Respublikası Ministrler Mákemesiniń “Ózbekstan Respublikasında ekologiyalıq talimni rawajlandırıw konsepciyasın tastıyqlaw haqqında” ǵı 434-sanlı qararı qabıllandı [3]. Usı qarar rejesine tiykarlanıp oqıwshılarda ekologiyalıq mádeniyatı qalıplestiriwge xızmet etiwshi bilim, kónlikpe hám ilmiy tájiriylar talim mazmunına keń sińdiriwdi pedagoglardıń wazıypası esaplanıp, sabaq dawamında oqıwshılardıń ekologiyalıq bilimlerin asırıw baradı. Oqıw pánleri sheńberindegi ekologiyalıq bilimlerdi ámeliyatqa engiziw, olardı ámeliyatqa qollay alıw imkaniyatın beretuǵın ámeliy tapsırmalar menen oqıwshılardı qamtıw ekologiyalıq bilimni asırıwdıń eń alternativ usıllarınan biri bolıp tabıladı. Sonlıqtan, bul izertlew baslawish mektep oqıwshılardı ushın ekologiyalıq talimni zárúrli strukturalıq bólimlerin úyreniwge, qaysı quramdı kirgiziw jáne onı qanday jetkizip beriw kerekligine itibar qaratıwǵa qaratılǵan. Ámeldegi ámeliyatlardı úyreniw hám oqıtıwshılardan túsiniqler toplaw arqalı izertlew keń qollanılıwı múmkin bolǵan nátiyjeli ekologiyalıq talim ushın tiykar jaratılıwına iytermeleydi. Sonlıqtan tiykarǵı maqset-baslawish klass oqıwshılardı ekologiyalıq mashqalalardı túsiniw hám sheshiw ushın zárúr bolǵan bilim, kónlikpe hám qarasarlar menen támiyinlew, ekologiyalıq turaqlılıqtı bekkemlewge jas áwladtı tárbiyalaw bolıp tabıladı.

Metodlar: Bul izertlew baslawish mekteplerde nátiyjeli ekologiyalıq talimni mazmunı hám pedagogikalıq strategiyaların úyreniw ushın aralas metodlardan paydalanadı. Izertlew metodologiyası ámeldegi ámeliyat hám mashqalalardı hár tárepleme túsiniw ushın sorawnamalar hám klass gúzetiwlerin óz ishine aladı. Túrlı mekteplerde baslawish mektep oqıtıwshılardıń úlgileri boyınsha sorawnamalar ótkerildi. Sorawnamada olardıń ekologiyalıq talim oqıw programmasında kórsetilgen temalar, olar paydalanatuǵın oqıtıw usılları hám bul quramdı jetkizip beriwde dus keletuǵın máseleler haqqında sorawlar kiritilgen. Sorawnama, sonıń menen birge, bul faktorlar ekologiyalıq talimge jantasıwǵa qanday tásir etiwini analizlew ushın demografik

maǵlıwmatlar toplandı. Sonday-aq, ekologiyalıq talimni ámelge asırıw boyınsha belgilengen waqıtta maǵlıwmatlardı toplaıw ushın klass gúzetiwleri ótkerildi. Bul baqlawlar klass sharayatında ekologiyalıq talim strategiyaların ámeliy qollaw boyınsha qımbatlı túsiniqlerdi usınıs etti.

Bul metodlardan paydalanıw nátiyjesinde alıńǵan maǵlıwmatlar tematikalıq túrde analiz etildi, ekologiyalıq talimdegi ulıwma temalar hám tabıslı ámeliyatlar anıqlandı. Bul qospa analiz baslawish mekteplerde ekologiyalıq talimniń házirgi jaǵdayı haqqında pútin kózqarası usınıs etti hám jetilistiriw baǵdarların aytıp ótti. Muǵdarlıq hám sapalı maǵlıwmatlardı birlestirip, bul izertlew baslawish mektep oqıwshılardı ushın nátiyjeli ekologiyalıq talim mazmunı hám strategiyaları haqqında hár tárepleme túsiniwdi usınıwǵa qaratılǵan.

Nátiyjeler: 150 baslawish mektep oqıtıwshılardı arasında ótkerilgen sorawnama nátiyjesine kóre, ekologiyalıq talimde eń kóp qamtıp alıńǵan temalardı biologiyalıq hár túrlilik (85%), ekosistemalar (80%), qayta islew (75%), iqlim ózgeriwi (70%) kiredi. Sonday-aq, klass gúzetiwleri sonı aytıp ótedi, ámeliy shınıǵıwlar oqıwshılardıń aktivligi hám túsiniǵın sezilerli dárejede asıradı. Terek egiw, qayta islew joybarların ótkeriw hám tábiyatta seyl etiwdi shólkemlestiriw sıyaqlı ilajlar ásirde nátiyjeli ekenligi gúzetildi. Bul ilajlar oqıwshılardıń átirap-ortalıq penen tikkeley baylanista bolıwǵa múmkinshilik berdi, abstrakt túsiniqlerdi jáne de anıqraq etti.

Eń kóp ushıraytuǵın temalar:

1. Ámeliy iskerlik: gúzetiwlerde tájiriylar belilik úyreniw nátiyjeliligini aytıp ótti. Oqıtıwshılardıń atap ótiwshes, baǵshılıq, shıǵındılardı ajratıw hám suwdı tejew joybarları tek ǵana oqıwshılardıń itibarın tartıp qoymastan, bálki olardı úyrengen maǵlıwmatların ámelde qollawǵa járdem beredi.

2. Multimedia resursları: multimedia resurslarınan paydalanıw oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın tartıw hám úyreniwdi nátiyjeli qılıwda júdá zárúrli ekenligi anıqlandı. Oqıtıwshılar quramalı túsiniqlerdi túsindiriw ushın animaciyalıq videolar, interaktiv qosımshalar hám ekologiyalıq kitaplardan paydalanadı.

Qıyınshılıqlar :

Izertlew ekologiyalıq talimni jetkizip beriwde bir neshe mashqalalardı anıqladı:

- Resurs sheklewleri: kóplegen oqıtıwshılar resurslar hám materiallardıń jetispewshiligini tosiq retinde kórsetti. Buǵan multimedia quralları sıyaqlı talim qurallarına kirisiw múmkinshiligi jeterli emes edi.

- Talim mütajlikleri: bir qatar oqıtıwshılar ekologiyalıq temalar menen baylanıslı bilim hám oqıtıw kónlikpelerin asırıw ushın kásiplik rawajlanıw múmkinshiliklerine mütajlik bildirdi.

Tiykarǵı alıńǵan nátiyjerler juwmaǵı :

- Nátiyjeli ekologiyalıq talim quramına biologiyalıq hár túrlilik, ekosistemalar, qayta islew, iqlim ózgeriwi kiredi.

- multimedia resursları oqıwshılardıń túsiniǵın asıradı.

Bul alıńǵan maǵlıwmatlar baslawish mekteplerde ekologiyalıq talimniń házirgi jaǵdayı haqqında hár tárepleme hám jetilistiriw strategiyaları haqqında qımbatlı túsiniqlerdi usınıs etti.

Talqılaw: Bul izertlew nátiyjeleri baslawısh mektep oqıwshıları ushın ekologiyalıq tálimde qızıqlı hám ámeliy jantasıwları birlestiriw zárúrlıgın ayıp ótedi. Izertlew bir neshe tiykarǵı strategiyaları ayıp ótedi hám ekologiyalıq tálim nátiyjeliligin asırıw ushın jetilistiriw baǵdarların belgileydi.

Nátiyjeler sonı kórsetedi, ámeliy shınıǵıwlar oqıwshılardıń aktivligi hám túsinigin sezilerli dárejede asıradı. Terek eǵıw, qayta islew joybarları hám tábiyatta seyil etiw sıyaqlı ilajlar átirap-ortalıq túsiniklerin jas oqıwshılar ushın anıq hám óz-ara baylanıslı etedi. Bul ilajlar tájiriye úyreniw teoriyası, bul bilim tuwrıdan-tuwrı tájiriye arqalı qurıladı dep ayıp ótedi. Oqıwshılardı haqıyqıy ekologiyalıq háreketlerge tartıw arqalı oqıtıwshılar tema menen tereńirek baylanıstı rawajlandırıwı hám uzaq múddetli minez-qulıq ózgerislerin xoshametlewi múmkin.

Multimedia dereklerin paydalanıw, ásirese, quramalı ekologiyalıq temalardı balalar ushın qolaylı hám qızıqlı qılıwda nátiyjeli ekenligi anıqlandı. Animaciýalar oqıwshılardıń qıyalların óz ishine aladı hám abstrakt túsiniklerdi ápiwayılastırıwı múmkin. Bul jantasıw multimedia táliminiń kognitiv teoriyasına sáykes keledi, bul awızsha hám vizual maǵlıwmatlardı birlestiriw, túsiniw hám saqlawdı kúsheytedi.

Mashqalardı sheshiw:

Izertlew nátiyjeli ekologiyalıq tálimdi jetkizip beriwde bir neshe mashqalardı, sonday-aq resursların sheklew, oqıw programmaların sheklew hám oqıtıwshılardı tayarlawǵa bolǵan mıtajlıktı anıqladı. Bul mashqalardı sheshiw ekologiyalıq tálim programmaların tabıslı ámelge asırıw ushın júdá zárúrli bolıp tabıladı.

- Resurs sheklewleri: mektepler tálim quralları hám materiallarınan jaqsıraq paydalanıwı kerek. Buǵan finanslıq

támiynlewdi kóbeytiw, átirap-ortalıqtı qorǵaw shólkemleri menen sheriklik qılıw hám ashıq kirisiw dárekerin rawajlandırıw arqalı erisiw múmkin edi.

- Oqıw programması sheklewleri: oqıtıwshılardı keń qamtılǵan ekologiyalıq tálimdi kirgiziw ushın oqıw programması sheńberindegi maslasıwshańlıq zárúr.

- Oqıtıwshılardı tayarlaw: kásiplik rawajlanıw múmkinshilikleri oqıtıwshılardı ekologiyalıq temalardı nátiyjeli oqıtıw ushın zárúr bolǵan bilim hám kónlikpeler menen támiynlew ushın júdá zárúrli bolıp tabıladı. Oqıw programmaları strukturalıq bilimlerde de, innovaciýalıq pedagogikalıq strategiyalarǵa da itibar qaratıwı kerek.

Keleshektegi izertlewler hár qıylı ekologiyalıq tálim strategiyaların oqıwshılardıń bilimleri, qatnasları hám minez-qulıqlarına uzaq múddetli tásirin úyreniwı kerek. Bunday izertlewler waqıt ótiwi menen hár qıylı jantasıwları nátiyjeliligi haqqında qımbatlı túsiniklerdi beriwı múmkin. Bunnan tisqari, izertlewler kóbirek pánler ara úyreniw tájiriyesin jaratıw ushın ekologiyalıq tálimdi geografıya jáne social izertlewler sıyaqlı basqa pánler menen birlestiriwdiń potencial abzallıqların úyreniwı múmkin.

Juwmaq: Baslawısh mektep oqıwshıları ushın ekologiyalıq tálim ekologiyalıq juwapkershilikli áwladtı qaliplestiriw ushın júdá zárúrli bolıp tabıladı. Bul izertlew ámeliy iskerlik, multimedia resursları hám ekologiyalıq tálimdi kúsheyiwde jámiyetshilikti tartıwı zárúrligin ayıp ótedi. Resurslar, oqıw programmaların maslasıwshańlıǵı hám oqıtıwshılardı tayarlaw menen baylanıslı mashqalardı sheshiw bul programmaların tabıslı ushın júdá zárúrli bolıp tabıladı. Bul strategiyalardı ámelge asırıw arqalı oqıtıwshılar tábiyiy dúnyanı tereń añǵarıw hám qádirlawge járdem beretuǵın dinamikalıq hám qızıqlı oqıw ortalıǵın jaratıwı múmkin.

Ádebiyatlar

1. Yusubxonovna S.S. Ekologik ta'lim va tarbiyaning nazariy va metodik asoslarini takomillashtirish. Journal of new century innovations, 16(1), 2022. 16-19.

2. Kamoliddin o'g'li, I. J. Ekologik ta'lim-tarbiya. Scientific Impulse, 1(6), 2023. 165-169.

3. Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 27-maydagi 434-son qarori.

REZYUME. Ushbu tadqiqot boshlang'ich sinflarda samarali ekologik ta'lim uchun zarur bo'lgan mazmun va pedagogik strategiyalarni o'rganadi. So'rovlar va sinflardagi kuzatuvlar orqali joriy amaliyot va muammolarni tahlil qilib, tadqiqotchilar o'quvchilar uchun muhim bo'lgan bioxilma-xillik, ekotizimlar, qayta ishlash, iqlim o'zgarishi kabi asosiy mavzularni aniqlaydi. Interfaol o'quv dasturi boshlang'ich sinf o'quvchilarida atrof-muhitga oid tushuncha va mas'uliyatli xatti-harakatlarni rivojlantirish uchun juda muhimdir.

РЕЗЮМЕ. В этом исследовании исследуются содержание и педагогические стратегии, необходимые для эффективного экологического образования в начальных школах. В исследовании делается вывод о том, что всесторонняя интерактивная учебная программа имеет жизненно важное значение для воспитания экологической осведомленности и ответственного поведения у детей младшего школьного возраста.

SUMMARY. This study investigates the content and pedagogical strategies essential for effective environmental education in primary schools. By analyzing current practices and challenges through surveys, classroom observations, the research identifies key topics such as biodiversity, ecosystems, recycling, climate change as crucial for young learners. The study concludes that a well-rounded, interactive curriculum is vital for fostering environmental awareness and responsible behavior in primary school pupils.

FILOLOG STUDENTLERDİŇ LINGVOMETODIKALÍQ KOMPETENCIYASÍ HÁM MASHQALALARDİŇ TALQILANÍWÍ

G.Bekimbetova – *pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent*

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: filologiya, lingvometad, etnografiya, lingvokulturologiya, stilistika, grammatika.

Ключевые слова: филология, лингвометодика, этнография, лингвокультурология, стилистика, грамматика.

Key words: philology, linguometrics, ethnography, linguoculturology, stylistics, grammar.

Respublikamızda sońǵı jıllarda joqarı bilimlendiriwdiń sapasın arttırıw, bolajaq filolog-oqıtıwshılardıń kásiplik-pedagogikalıq tayarlıǵın, oqıw-tarbiya iskerligin jetilistiriw, oqıtıwdıń nátiyjeliligin arttırıwdıń usılların kúsheytiw, bilimlendiriwdiń hárbir basqıshınıń maqsetin anıq belgilew, bilimlerde imkan dárejesinde tolıq iyelewdiń mexanizmlerin islep shıǵıwdıń tiykarları engizilmekte. Bilimlendiriw tarawınıń aldında "...mekteplerde tálim sapasın arttırıw, pedagog-kadrlardıń bilim hám tájiriyesin xalıqaralıq dárejege alıp shıǵıw, joqarı oqıw orınların Q.S hám THE xalıqaralıq reytinglerge kiriwi ushın maqssetli baǵdarlamalı islep shıǵıw" [1:5] tiykarǵı hám jetekshi wazıypalar etip belgilengen. Sonday-aq, joqarı klaslarda berilip atırǵan tálim-tarbiyanıń sapası, muǵallımlardıń bilim hám sheberligin talap dárejesinde dewge bolmaydı.

Respublikamızda keyingi jıllarda N.Bekniyazova, M.Ernazarova, G.Jumasheva, A.Najimova, A.Naurızbayeva, A.Yembergenova, Q.Yusupovlar tárepinen qaraqalpaq tili hám ádebiyatın oqıtıw metodikası boyınsha ilimiy-izertlew jumsları alıp barıldı [2:68].

Biz jumısımızdı izertlew barısımızda filolog-studentlerdiń lingvometodikalıq kompetenciyanı jetilistiriw boyınsha úyreniw jumsların alıp barıw waqtında mına nárseler anıqlandı:

1) JOO tálim baǵdarları ushın ajratılǵan oqıw saatların kólemin kórip shıǵamız. Bolajaq filolog-oqıtıwshılardı tayarlawǵa baǵdarlaw ushın Qaraqalpaq mámleketlik universitetinde 60230100 – Filologiya hám tilderdi oqıtıw (qaraqalpaq tili) bakalavr tálim baǵdarı oqıw jobasına tek "Qaraqalpaq tili hám ádebiyatın oqıtıw

metodikası” pání kirgizilgen. Ulıwma 4 jıl dawamında kurs ushın oqıw jobada ulıwma 7200 (sonnan 3120 auditoriya saati) saat berilgen bolsa, bul pán ushın 240 (sonnan 120 auditoriya saati) saat ajratılğan, bul ulıwma saat sanınıń 3,3% (sonnan auditoriya saatınıń 3,8%) quraydı.

Nókis mámleketlik pedagogika institutında filolog-studentlerdiń lingvometodikalıq kompetenciyań jetilistiriwdiń pedagogikalıq múmkinshiliklerin úyrengenimizde, bolajaq filolog-oqıtıwshılardı tayarlawğa baǵdarlaw ushın 5111300 – Ana tili hám ádebiyatı (Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı) bakalavr tálim baǵdarı oqıw jobasına “Qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikası”, “Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikası”, “Qaraqalpaq tilin basqa tillerde oqıtılatuǵın mekteplerde oqıtıw”, “Qaraqalpaq tili hám ádebiyatın oqıtıwda innovaciyalıq texnologiyalar” hám “Ulıwma bilim beretuǵın mekteplerde kórkem ádebiyatqa baylanıslı dóretiwshilikti úyretiw máseleleri” pánleri kirgizilgen. Ulıwma 4 jıl dawamında kurs ushın oqıw jobada ulıwma 7200 (sonnan 3120 auditoriya saati) saat berilgen bolsa, bul pánler ushın 900 (sonnan 370 auditoriya saati) saat ajratılğan, bul ulıwma saat sanınıń 12,5% (sonnan auditoriya saatınıń 11, 8%) quraydı.

Nawayı mámleketlik pedagogika institutında filolog-studentlerdiń lingvometodikalıq kompetenciyań jetilistiriwdiń pedagogikalıq múmkinshiliklerin úyrengenimizde, bolajaq filolog-oqıtıwshılardı tayarlawğa baǵdarlaw ushın 6011500 – Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı bakalavr tálim baǵdarı oqıw jobasına “Qaraqalpaq tili hám ádebiyatın oqıtıw metodikası”, “Qaraqalpaq tilin basqa tillerde oqıtılatuǵın mekteplerde oqıtıw” hám “Qaraqalpaq tilin oqıtıwda innovaciyalıq usıllar” pánleri kirgizilgen. Ulıwma 4 jıl dawamında kurs ushın oqıw jobada ulıwma 7200 (sonnan 3030 auditoriya saati) saat berilgen bolsa, bul pánler ushın 420 (sonnan 210 auditoriya saati) saat ajratılğan, bul ulıwma saat sanınıń 5,8% (sonnan auditoriya saatınıń 6,9%) quraydı.

Bul álbette, kórsetilgen joqarı oqıw orınlarında bolajaq filolog-oqıtıwshılardı tayarlawğa, olardıń lingvometodikalıq kompetenciyań jetilistiriwge ajratılğan metodikalıq pánler ushın saatlar sanınıń muǵdarı júdá az ekenligin kórsetedi.

2) Joqarı oqıw orınları studentleri ushın “Qaraqalpaq tili hám ádebiyatın oqıtıw metodikası” baǵdarındaǵı pánlerden berilgen bilim, kónlikpe, tájiriye Sizdi qanaatlandıra ma?” degen sorawǵa studentler tómendegishe juwap berdi: 1-keste

“Qaraqalpaq tili hám ádebiyatın oqıtıw metodikası” baǵdarındaǵı pánlerden berilgen bilim, kónlikpe, tájiriye Sizdi qanaatlandıra ma?	QMU		NMPI		Nawayı MPI	
	awa	yaq	awa	yaq	awa	yaq
	43,0	57,0	49,3	50,7	46,6	53,4

Soraw nátiyjeleri QMU studentleri tárepinen (57,0%) “qanaatlandırarsız”, NMPI studentleri (50,7%) NawayıMPI (53,4%) “qanaatlandırarsız” nátiyjeni kórsetti. Usı sorawdıń dawamı sıpatında berilgen “Qaraqalpaq tili hám ádebiyatın oqıtıw metodikası baǵdarındaǵı pánlerdi ele de kóbirek oqıtıw kerek dep esaplaysız ba?” degen sorawǵa studentler tómendegishe juwap berdi: 2-keste

Qaraqalpaq tili hám ádebiyatın oqıtıw metodikası baǵdarındaǵı pánlerdi ele de kóbirek oqıtıw kerek dep esaplaysız ba?	QMU		NMPI		Nawayı MPI	
	awa	yaq	awa	yaq	awa	yaq
	68,2	31,8	89,8	10,2	93,3	6,7

Kórsetilgen juwaplarǵa qaraytuǵın bolsaq, studentlerdiń kópshilik bólegi metodika pániniń oqıtılıwı tárepdarı ekenligin kórsetti.

3) Ameliyat waqtında “Mektepte sabaq ótiw waqtında qanday qıynshılıqlar bar?” degen sorawǵa studentler tómendegishe juwap berdi: 3-keste

№	Mektepte sabaq ótiw waqtında qanday qıynshılıqlar bar?	Hádden tis hújjetlestiriw isleri	Oqıwshılardıń tártipsiz ekenligi	Zamanagóy texnikanıń jetispewshiligi	Alırawshılıq	Mektep muǵallımınń jılı qabıl etpewi	Taza sabaqlar menen sabaq ótiw	Jámi	Qıynshılıq joq
1	QMU	19,6	40,1	19,6	3,7	4,6	0	87,8	12,2
2	NMPI	0	46,8	2,5	8,8	2,5	13,9	74,6	25,4
3	Nawayı MPI	6,6	66,6	0	13,3	0	0	86,7	13,3

Kórip ótkenimizdey, studentler kóbirek mektep oqıwshıları menen islesiwde qıynshılıqlarǵa dus kelgenin kóriwimizge boladı. Bul ushın olarǵa oqıw jobada “Ámeliy psixologiya”, “Pedagogikalıq sheberlik”, “Pedagogikalıq konfliktologiya” pánlerin kirgiziw arqalı sabaq waqtında tárbiyası awır balalar menen qalay islesiw kerek ekenligin, balalar psixologiyasın úyreniw zárurlıǵın úyretiwimiz kerek.

4) Anketada “Joqarı oqıw orınları studentleri ushın jazıwdı úyretiw (durıs jazıw, diktant, bayan, shıǵarma jazıw) kónlikpeleri Sizge úyretildi me? Bul boyınsha ótilgen sabaqlar Sizdi qanaatlandıra ma?” degen sorawǵa studentler tómendegishe juwap berdi: 4-keste

Soraw	QMU		NMPI		Nawayı MPI	
	awa	yaq	awa	yaq	awa	yaq
Joqarı oqıw orınları studentleri ushın ja-zıwdı úyretiw (durıs jazıw, diktant, bayan, shıǵarma jazıw) kónlikpeleri Sizge úyretildi me? Bul boyınsha ótilgen sabaqlar Sizdi qanaatlandıra ma?	38,3	61,7	54,4	45,6	40	60

Soraw nátiyjeleri QMU studentleri tárepinen “qanaatlandırarlı” nátiyjeni (38,3%) kórsetken bolsa, NMPI studentleri “qanaatlandırarlı” nátiyjeni (54,4%), Nawayı MPI “qanaatlandırarlı” nátiyjeni (40%) kórsetti.

5) Sonday-aq, “Siz ózinińizdi qaraqalpaq tilinde qatesiz jaza alaman dep esaplaysız ba?” degen soraw berilgende soraw nátiyjeleri tómendegishe boldı: 5-keste

Soraw	QMU		NMPI		Nawayı MPI	
	Awa	Yaq	Awa	Yaq	Awa	Yaq
“Siz ózinińizdi qaraqalpaq tilinde qatesiz jaza alaman dep esaplaysız ba?”	43,0	57,0	30,4	69,6	40,0	60,0

QMU studentleri eń tómengi qáteler sanı 4, joqarı qáteler sanı 23 bolǵan bolsa, NMPI studentleri eń tómengi qáteler sanı 6, joqarı qáteler sanı 25 boldı, Nawayı studentleri eń tómengi qáteler sanı 9, joqarı qáteler sanı 18 bolǵan bolsa, Shımbay filialı eń tómengi qáteler sanı 5, joqarı qáteler sanı 23 boldı. Orta esapta QMU studentleri qáteler sanı 9, NMPI studentleri qáteler sanı 8, NawayıMPI studentleri qáteler sanı 8, Shımbay filial studentleri qáteler sanı 7 boldı.

6) Sóylew kompetenciyanı tekseriw maqsetinde studentlerdiń sózlik baylıǵın, sóylew sheberligin tekseriw maqsetinde “Televidenieden tikkeley efirden shıǵıwǵa tayarsız ba, erkin sóyley alasız ba?” degen soraw berilgende soraw nátiyjeleri tómendegishe boldı: 7-keste

Soraw	QMU		NMPI		Nawayı MPI	
	Awa	Yaq	Awa	Yaq	Awa	Yaq
“Televidenieden tikkeley efirden shıǵıw-ǵa tayarsız ba, erkin sóyley alasız ba?”	41,2	58,8	30,4	69,6	66,6	33,4

7) Sonday-aq, oqıtıwshılıq kásibin iyelewde házirgi ótilip atırǵan pánlerde “Teoriya” yamasa “Ámeliy” tárepleriniń qaysısı Siz ushın áhmiyetli degen soraw berilgende nátiyje tómendegishe boldı: 8-keste

Sizinshe, joqarı oqıw orınları studentleriniń qaysı tayarlıǵın jetilistiriw talap etiledi? a) teoriya; b) ámeliy	QMU			NMPI			NawayıMPI		
	Teoriya	Ámeliy	Ekewi de kerek	Teoriya	Ámeliy	Ekewi de kerek	Teoriya	Ámeliy	Ekewi de kerek
	27,1	63,5	9,3	8,8	82,2	8,8	13,3	73,4	13,3

Izertlew nátiyjeleri tiykarında tómendegi *usınıslar* islep shıǵıldı:

1) joqarı oqıw orınlarınń filologiya bakalavriat tálim baǵdarları ushın kiriw imtahanlarınan test sınavın biykar etip, ornına milliy sertifikatqa iye bolǵan abiturientlerdi qabıllawdı engiziw;

2) joqarı oqıw orınlarınń filologiya bakalavriat tálim baǵdarlarınń oqıw jobasındaǵı pánler kompleksine tiyisli ózgerisler kirgiziliw kerek: “Ámeliy psixologiya”;

Adebiyatlar

1. Бекниязова Н.И. Таълим қорақалпоқ тилида олиб бориладиган мактабларнинг бошланғич синфларида ўқувчилар сўз бойлигини ошириш (предмет белгисини билдирган сўзлар мисолида): Пед. фан. номз.... дисс. –Тошкент: 1998. 134-б.

2. Жумашева Г. Икки тиллилик шароитида қорақалпоқ тилида сўзлашиш кўникмаларини шакллантириш (таълим рус тилида олиб бориладиган мактабгача таълим ташкилотларида ва умумтаълим мактабларининг бошланғич синфларида). Пед. фан. докт. дисс. автореф. – Нукус: 2021. 68-б.

3. Нажимова А.Д. Она тили дарсларида ўқувчиларнинг нутқини ўстиришга хизмат қилувчи машқлар тизими (таълим қорақалпоқ ва ўзбек тилларида олиб бориладиган бошланғич синфлар мисолида): Пед.фан.(PhD). док... дисс. автореф. –Нукус: 2022. 54-б.

4. Наурызбаева А.С. Методика обучения конструированию предложения на уроках каракалпакского языка в начальных классах школ с русским языком обучения: Автореф. дис... канд. пед. навк. – Т.: 2002.

5. Yembergenova A.A. Boshlang'ich sinf ona tili darslarida o'quvchilarning imloviy savodxonligini takomillashtirish metodikasi (ta'lim qoraqalpoq tilida olib boriladigan maktablar misolida): Ped.fan.(PhD). dokt.... diss. avtoref. -Nukus: 2023. 52-б.

6. Эрназарова М.С. Таълим қорақалпоқ тилида олиб бориладиган мактабларнинг 2-синфларида ўзбек тилини ўқитиш методикаси: Пед. фан. номз.... дисс. автореф. – Тошкент: 1999. 22-б.

7. Seytkasimov D.B. Filolog-talabalarning lingvistik kompetensiyasini takomillashtirish metodikasi. Pedagogika fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi Avtoreferati. –Nukus: 2023, 70-b.

REZYUME. Ushbu maqolada OTM filolog talabalarining lingvometodik kompetentsiyalari tahlil qilindi. Maqolada filolog talabalarining lingvometodik kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan muammolar tahlil qilingan. Mavzuga doir taklif va tavsiyalar berilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье был проведен анализ лингвометодических компетенций студентов-филологов вузов. В статье проанализированы проблемы, направленные на развитие лингвометодической компетентности студентов-филологов. Даны предложения и рекомендации по теме.

SUMMARY. This article analyzes the linguistic and methodological competencies of university philology students. The article analyzes the problems aimed at the development of linguistic and methodological competence of students of philology. Suggestions and recommendations on the topic are given.

TEKNOLOGIYA SABAQLARINDA OQIWSHILARDIN ROBOTOTEXNIKA BOYINSHA BILIM HAM KONLIKPELERIN RAWAJLANDIRIW TENDENCIYALARI

J.O.Baltabaev – pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktori

T.J.Shamuratova – docent

M.K.Kamilova – ulken oqıtwshı

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: STEAM ta'limi, robototexnika, fanlar integratsiyasi, texnik ijodkorlik, loyihalash, FIRST Robotics Competition, LEGO Mindstorms platformasi.

Ключевые слова: образование STEAM, робототехника, интеграция предметов, техническое творчество, проектирование, FIRST Robotics Competition, платформа LEGO Mindstorms.

Key words: STEAM education, robotics, object integration, technical creativity, design, FIRST Robotics Competition, LEGO Mindstorms platform.

Ózbekstan Respublikası xalıq bilimlendiriw sistemasında texnologiya pánin oqıtwdı rawajlandırıw koncepciyası Ózbekstan Respublikasınıń 2035-jılǵa shekem rawajlanıw Strategiyasınıń koncepciyası, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2019-jıl 29-apreldegi PF-5712-sanlı Pármanı tiykarında qabıl etilgen “Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw sistemasın 2030-jılǵa shekem rawajlandırıw koncepciyası”, 2025-jılǵa shekem Ózbekstan sanaatınıń rawajlanıwı koncepciyası hám de Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.Mirziyoevtiń 2020-jıl 24-yanvarda “Olii majlis”ke murajatnama xatında belgilengen wazıypalar atqarılıwı tiykarında islep shıǵılǵan.

“Pedagogikalıq sheberlik”, “Pedagogikalıq konfliktologiya”, “Inklyuziv tálim”, “Aktyorlıq sheberlik”, “Multimedia texnologiyaları”, “Grafikalıq dizayn”, “Etnografiya”, “Lingvokulturologiya”, “Stilistika”, “Sóylew mádeniyatı”, “Orfografiya hám punktuaciya máseleleri”, “Kitap oqıw mádeniyatı hám kórkem oqıw”, “Diskurs hám tekst analizi”, “Sóz baylıǵın asırıw”, “Awızeki sóylew ámeliyatı”, “Mámleketlik tilde is júrgiziw hám monitoring”, “Tekst lingvistikası” hám t.b.

3) JOOda ana tili tálim mazmunın hám filolog-studentlerdiń kompetenciyasın jetilistiriwde “Ana tili hám ádebiyatın oqıtw metodikası” kafedrasın dúziw, qaraqalpaq tili hám ádebiyatın oqıtw metodikası sabaqlarında bolajaq filolog-oqıtwshılardı tayarlawǵa arnalǵan oqıw ádebiyatların nátiyjeli paydalanıwǵa itibar berilgen halda, óz aldına oqıw qollanba hám elektron sabaqlıq támiynatın jaratıw.

4) Filolog-studentlerdiń kompetenciyasın jetilistiriwde jetekshi rol atqaratuǵın multimedialı videorolikler kontentin jaratıwshı videostudiyalardı keńeytiw.

5) Ulıwma orta bilim beriw mekteplerindegi jańa áwlad sabaqlıqlarına milliylikti sáwlelendiriwshı qaraqalpaq xalıq úrp-ádetlerin, awızeki dóretiwsilik úlgerin kirgiziw.

Koncepciyada xalıq bilimlendiriw sistemasında texnologiya pánin oqıtwdı rawajlandırıwdıń tiykarǵı tendenciyların belgilep beredi.

“Texnologiya” pániniń tiykarǵı maqseti jámiyet rawajlanıwınıń informaciyalıq-texnologiyalıq basqışında oqıwshılardı turmista úlken áhmiyetke iye bolǵan dóretiwsilik iskerligine tayarlawdan ibarat. Bul, atap aytqanda, “Texnologiya” páni arqalı oqıwshılarda dóretiwsilik qábileti rawajlangan, tez pát penen ósip baratırǵan zaman talabı tiykarında aktiv háreket ete alatuǵın hám tez beyimlese alatuǵın shaxs qábiletlerin qalıplestiriwdi názerde tutadı.

Respublikamızda mektep oqıwshılarının zamanagóy xabar kommunikaciya texnologiyalarınan ónimli paydalanıwı hám baǵdarlamalastırıw, robototexnika elementlerin úyreniwı ushın jeterli shárt-sharayat jaratılmaqta. Respublikamızdın, hár bir rayon oraylarında IT-orayları iskerligi jolǵa qoyılıp, bilimlendiriw mekemeleriniń materiallıq-texnikalıq bazasını bekkemlew, didaktikalıq-metodikalıq bazanı támiyinlew, normative hújjetler islep shıǵıwǵa baylanıslı bir qatar wazıypalar ámelge asırıldı. Bilimlendiriw sisteması aldına áhmiyetli wazıypalardan biri “2030-jılǵa shekem bilimlendiriw mekemelerinde, qosımsha bilimlendiriw mekemelerinde robototexnika, xabar texnologiyaları hám dástúrlew sıyaqlı zamanagóy dógerkler úlesin 20 procentke asırıw”dan ibarat bolıp, bul boyınsha orta bilimlendiriw mekteplerinde robototexnikanı oqıtıwda didaktikalıq hám metodikalıq imkaniyatlardı asırıw, sabaq hám sabaqtan tısqarı shıǵıwılarda metodikalıq támiyinlewdi jetilistiriw aktual áhmiyetke iye boladı. Robototexnika avtomatlastırılǵan texnikalıq sistemalardı islep shıǵıwǵa tiykarlanǵan bolıp, islep shıǵarıwdı intensivlestiriwdiń eń áhmiyetli texnikalıq tiykarı bolıp esaplanadı. Robototexnika elektronika, mexanika, informatika, fizika, matematika, sonday-aq, elektrotexnika sıyaqlı pánler menen baylanıslı. Qurılıs, sanaat, xızmet kórsetiw, aviaciya hám ekstremal (áskeriy, kosmoslıq) robototexnikaları bar bolıp tabıladı. Joqarı texnologiyalı hám robotlı qurılımlardı joybarlastırıw, jaratıw, basqarıw hám modernizaciya etiwge uqıplı injener xızmetkerlerge talap házirgi dáwirde hár qashanǵıdan da arttı. Usılǵa tiykarlanıp, injenerlik-texnikalıq baǵdarda mektep oqıwshılarınıń bilim hám kónlikpelerin rawajlandırıw boyınsha bilimlendiriw sxeması islep shıǵılǵan. Rawajlanıw tarawı mektepke shekemgi jastan baslap, joqarı oqıw ornın tamamlanǵa shekem dawam etedi. Usı tarmaq eki baǵdarǵa bólinedi: integraciyalasqan zamanagóy bilimlendiriw ortalıǵı bolǵan predmetke tiykarlanǵan robototexnika hám bilimlendiriw robototexnikası. Integraciyalanǵan zamanagóy bilimlendiriw ortalıǵı bolǵan, predmetke tiykarlanǵan robototexnika - bul:

- interaktiv úskeneler;
- apparat hám dástúrli kompleksler;
- sanlı laboratoriyalar;
- sanlı interaktiv bilimlendiriw dástúrleri;

- predmet klasterleriniń zamanagóy materiallıq-texnikalıq bazası. Bular xabar-kommunikaciya, tábiyattı tanıw, texnikalıq kompetenciyanı qalıplestiriwge baǵdarlanǵan.

Bilimlendiriw robototexnikası – bul texnologiya sabaqlarında dizayn hám dástúrlewdi birlestiriw arqalı texnikalıq dóretywshilik hám oqıw procesi elementlerin jetilistiriwde zamanagóy jandasıw ámelge asırılutǵın baǵdar bolıp esaplanadı. Oqıwshılarda injenerlik oylawdıń rawajlanıwı hám informatika, matematika, fizika, sıziw, tábiyǵıy pánlerdi analizlew alıǵan bilimlerdi sintez etiwdiń kúshli quralı, sonday-aq, olar sistemalı oylaw ushın bekkem fundament jaratadı. Bul eki baǵdar shaxstıń rawajlanıwında parallel dawam etiwı yamasa onıń túrli basqıshlarında kesisiwı múmkin. İnsan pútkil ómiri dawamında rawajlanadı, lekin málim bir kompetenciyalardı rawajlandırıwda fundament bolatuǵın tiykarǵı kónlikpeler kishkene waqtınan qalıpleseedi. Xabardı “qabıl ete alıw” tezligi jasqa qarap kemeyedi.

Robototexnikaǵa kirisiw (Lego Mindstorms toplamları menen islew Lego Digital Designer simulaciya dástúri tiykarında) 10 jastan 12 jasqa shekem:

- robot qurılımları ushın dástúrlew kónlikpelerin rawajlandırıw;
- IT-kompetenciyanı rawajlandırıw;
- pikirlew qábiletin rawajlandırıw;
- analitikalıq pikirlewdi qalıplestiriw;
- injenerlik hám konstruktorlıq kónlikpelerdi rawajlandırıw;

- keńislikte kóz aldına keltiriwdi rawajlandırıw;
- tábiyǵıy hám ilimiy dúnya qarastı qalıplestiriw;
- predmet ortalıǵı haqqındaǵı bilim, kónlikpe hám uqıplıqlardı qalıplestiriw;
- kishi motorikanı rawajlandırıw;
- súwretlep sóylewdi rawajlandırıw.

Robototexnika tiykarları (Arduino Uno platası) 12 jastan 15 jasqa shekem:

- IT kompetenciyanı rawajlandırıw;
- robototexnikalıq qurılımlardı dástúrlew kónlikpelerin rawajlandırıw (vizual, obyektke baǵdarlanǵan dástúrlew);
- injenerlik hám konstruktorlıq kompetenciyalardı rawajlandırıw;
- keńislikte kóz aldına keltiriwdi rawajlandırıw;
- tábiyǵıy hám ilimiy kóz qarastı keńeytiw.

Mektep bilimlendiriw kontekstinde robototexnika degende biz “oqıwshıǵa mektep oqıw baǵdarlamasındaǵı bilimlerdi jaqsıraq ózlestiriw hám zárúr qosımsha kónlikpelerdi iyelewge járdem beretuǵın rawajlandırıwshı oqıw úskeneleri (máselen, LEGO Education, FischerTechnik, Mexatronika basqarıw toplamı, Festo Didactic va boshqalar) menen támiyinlewimiz kerek. Islep shıǵarıwǵa qarap otırmaı, oqıw robototexnikası úskeneleri ushın bilimlendiriw sistemalarınan byudjetleri ashıq bolıwı kerek dep esaplaymız [3].

Sonıń menen birge mektep oqıwshılarına tómendegi minimal tiykarǵı múmkinshilikler usınıwı kerek: qurılımlardı joybarlaw; bar bólimlerden qurılımlardı jıynaw; dástúrlew qurılımları; qurılımanıń apparat hám dástúrli komponentleriniń ózgermeli óz ara tási; túrli mexanizmlerdiń islew principlerin kórsetiw; qurılımlardı sinawdan ótkiziw procesinde alternativ sheshimlerdi izlew; oqıwshılardıń jámáátshilik jumısları.

Robototexnikanı mektep hám qosımsha tálimge integraciya etiw jolında texnikalıq mashqalalar (mekteplerde zárúr úskenelerdiń joqlıǵı yamasa laboratoriyalardıń jeterlishe támiyinlenbegenligi) menen birge oqıw-metodikalıq baza hám pedagogikalıq kadrlar menen baylanıslı mashqalalar bolıp tabıladı.

Robototexnika predmeti túrli maqsetlerde robotlar hám basqa robototexnika quralların jaratıw hám olardan paydalanıw bolıp tabıladı. Kibernetika hám mexanika negizinde payda bolǵan robototexnika, óz gezeginde, bul pánlerdiń de rawajlanıwınıń jańa baǵdarların júzege keltirdi. Kibernetika ushın bul, birinshi náwbette, robotlar ushın zárúr bolǵan sanalı basqarıw hám mexanika ushın manipulyatorlar sıyaqlı kóp buwınlı mexanizmler menen baylanıslı. Mektep oqıwshılarına robototexnika tiykarları boyınsha bilim beriwde STEAM oqıw dástúrinen paydalanıw unamalı nátiyjelerge erisiwde úlken áhmiyetke iye [5].

Bizlerdiń bul izleniwdi alıp barıwımızdan maqsetimiz - balalar texnikalıq dóretywshiliginiń keleshekтеgi baǵdarı-bilimlendiriw robototexnikasını rawajlandırıwdı analizlew tiykarında onı túrli mámleketlerde ámelge asırıw tendenciyaaların salıstırıw, rawajlandırıw jolında júzege keletuǵın mashqalalardı ańqlaw, bilimlendiriw robototexnikasını mektep hám qosımsha tálimge integraciya etiw hám bul mashqalalardı sheshiw jolların kórsetiw bolıp esaplanadı.

Mektep oqıwshılarınıń robototexnika tarawındaǵı qızıǵıwshılıq hám kónlikpelerin rawajlandırıw olardıń dóretywshilik pikirlewine, mashqalalı sheshimine hám zamanagóy dúnya ushın zárúrli bolǵan kónlikpelerdi rawajlandırıwǵa járdem beretuǵın zárúrli hám qızıqlı process bolıp tabıladı. Bul processti qanday xoshametlew hám rawajlandırıw boyınsha tómendegishe birqansha baǵdarlardı keltiriw múmkin:

1. *Mekteplerdegi robototexnika dógerklerin shólkemlestiriw:* robototexnika boyınsha arnawlı klublar yamasa dógerkler shólkemlestiriw, bul jerde mektep oqıwshıları birgelikte mashqalalardı sheshiwı, joybarlar

jaratıwı hám tájiriye almasıwı múmkin [1].

2. *Jarısar hám chempionatlar ótkeriw:* FIRST Robotics Competition yamasa VEX Robotics Competition sıyaqlı robototexnika jarıslarında qatnasıw mektep oqıwshıları ushın xoshametlew hám motivaciya beriwge múmkinshilik jaratadı [4].

3. *Oqıwshılardı joybarlarda qatnastırıw:* mektep oqıwshıların robototexnika menen baylanısı haqıyqıy joybarlarda qatnasıwǵa usınıs etiw, misalı, arnawlı bir mashqalardı sheshiw ushın robotlar jaratıw, StartUp joybarların jaratıw yamasa avtomatlastırılǵan sistemalardı islep shıǵıw joybarlarında qatnastırıw [6].

4. *Tálim resursları menen támiyinlew:* mektep oqıwshılarına bul tarawdıń yaǵnıy robototexnika tiykarların úyreniwge járdem beretuǵın onlayn kurslar, oqıw materialları hám robototexnika boyınsha internet dereklerine kirisıwdı támiyinlew [7].

5. *Ustazlıq (Mentorlıq) etiw:* tájiriye belı talabalar yamasa robototexnika qanıǵeleri jańa kónlikpelerdi úyreniw hám texnikalıq mashqalardı sheshiwde járdem beriw ushın kishi jasaǵı mektep oqıwshıları menen islesiwleri múmkin bolǵan dóretiwshilik jumsların shólkemlestiriw [8].

6. *Oqıw baǵdarlamasınıń integraciyasın ámelge asırıw:* robototexnika sabaqların oqıw baǵdarlamalarına kiritiw, bul mektep oqıwshılarına bul tarawda sistemalı bilim alıwǵa járdem beredi [2].

7. *LEGO Mindstorms járdeminde joybarlar tayarlaw:* LEGO Mindstorms platforması mektep oqıwshılarına LEGO qurıwshısı járdeminde robotlardı jaratıw hám baǵdarlamastırıw múmkinshiligin beredi, bul olardı robototexnika dúnyasına kirisiwiniń qızıqlı usılı bolıp tabıladı [3].

8. *Tańlawlarda shańaraq penen qatnasıwdı qollap-*

Ádebivatlar

1. Минкин А.В., Костин А.В., Костина Н.Н., Попова Л.И. Развитие инженерного мышления школьников с помощью занятий по робототехнике // Интернет-журнал «Мир науки» 2017, Том 5, номер 1. -С.1-7.
2. Попова Т.Г. Образовательная робототехника: дайджест актуальных материалов. Екатеринбург: ГАОУ ДПО СО «ИРО», 2015. –С. 70.
3. Методическое пособие по робототехнике для школ. -Псков: 2018. –С.168.
4. Робототехника В России: Образовательный ландшафт Часть 1 Современная аналитика образования № 6(27) 2019. –С. 74-81.
5. Alikulov S. Umumta'lim maktablarida robototexnika asoslarini o'rganish. International scientific and practical conference. March.13, 2024.
6. <https://jborder.ru/roboty/proektov-robototekhnike/>
7. <https://multiurok.ru/files/obrazovatelnye-resursy-po-robototekhnike.html>
8. <https://nsportal.ru/shkola/materialy-metodicheskikh-obedinenii/library/2023/01/09/nastavnichestvo-v-raznovozrastnoy>
9. <https://nsportal.ru/detskiy-sad/raznoe/2024/01/12/proekt-sozdanie-detsko-roditelskogo-semeynogo-kluba-po-robototekhnike>

REZYUME. Ushbu maqolada umumta'lim maktablari texnologiya fanida zamonaviy yondashuvlar asosida o'quvchilarning robototexnika bo'yicha qiziqishlarini, bilim va ko'nikmalarini rivojlantirishning o'ziga xos yo'nalishlari bo'yicha ma'lumotlar va tavsiyalar berilgan. Shuningdek, o'quvchilarni sinfdan va maktabdan tashqari ishlarda robototexnika sohasi bo'yicha kasb-hunarga yo'naltirish ishlari ochib berilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье представлены информация и рекомендации по конкретным направлениям развития интересов, знаний и умений учащихся по робототехнике на основе современных подходов по предметам технологии общеобразовательных школ. Также представлена информация о работе по направлению профориентации учащихся в области робототехники в аудиторной и внеклассной деятельности.

SUMMARY. This article presents information and recommendations on specific areas for developing the interests, knowledge and skills of students in robotics based on modern approaches in technology subjects in secondary schools. Work is also presented on career guidance for students in the field of robotics in classroom and extracurricular activities.

O'QUVCHILARDA O'QUV MUNAZARASIGA OID KO'NIKMALARNI SHAKLLANTIRISH PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

T.A.Esemuratova – katta o'qituvchi

G.K.Matmuratova – katta o'qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: diskussiya, munozara, fikrlash, ko'nikma, muzokara, bahs.

Ключевые слова: обсуждение, дебаты, мышление, умение, переговоры, дебаты.

Key words: discussion, debate, thinking, skill, negotiation, debate.

Muzokaralar (lat.. discussio - ko'rib chiqish, o'rganish), biron bir bahsli masalani, muammoni ommaviy muhokama qilish; bahs. Munozaralarning boshqa bahs turlaridan ajralib turadigan ikkita muhim xususiyati bu ommaviylik (tinglovchilar mavjudligi) va dalillar. Har bir tomon o'z nuqtayi nazarini argumentatsiya qilib, suhbatdoshning

quwatlaw: ata-analar hám perzentlerin robototexnika ilajlari hám joybarlarına tartıw mektep oqıwshılarınıń bul tarawǵa bolǵan qızıǵıwshılıǵın asırıwǵa hám qollap-quwatlaytuǵın ortalıqtıń jaratılıwına járdem beredi [9].

Bunda balalarda:

- robototexnikaǵa turaqlı qızıǵıwshılıqtı qalıplestiriw;
- mashqalanı sheshiwde dóretiwshilik qábiletin qalıplestiriw;

- ideyanıń texnikalıq, baǵdarlamalıq sheshimin joybarlaw qábiletin qalıplestiriw jáne onı isleytuǵın model formasında ámelge asırıw;

- haqıyqıy nátiyjeni usınıw, óz jumısın usınıw qábiletin qalıplestiriw rawajlanadı.

Al ata-analarda:

- ulıwmalıq mápler hám texnikalıq dóretiwshilik arqalı shańaraqlıq múnásibetlerdi bekkemlew;

- ata-analardı shańaraqtaǵı tárbiyalaw sharatında bala menen aktiv múnásibette bolıwǵa tartıw;

- jámiyette etikalıq social-mádeniy ortalıqtı qalıplestiriw;

- qabıl etiletuǵın shártlerde pútkil shańaraqtıń bilim hám qızıqlı oyın-kúlkileri ámelge asırıladı.

Juwmalaqlap aytqanda, mekteplerde oqıwshılardıń ilim hám texnikanıń aldınǵı texnologiyalarınan paydalanatuǵını óndiris tarawları boyınsha kásip-óner túrlerine bolǵan qızıǵıwshılıqtı arttırıw, sol kásipler boyınsha dáslepki bilim, kónlikpe hám tájiriye beler iyelewde STEAM tálimin engiziw, robototexnika dógereklerin shólkemlestiriw, jarısar hám chempionatlar ótkeriw, joybarlarda qatnasıw hám basqada robototexnikaǵa tiyisli is-ilajlardı ámelge asırıw mektep oqıwshılarınıń robototexnika tarawındaǵı qızıǵıwshılıǵı hám kónlikpelerin rawajlandırıw ushın xoshametlewshi ortalıqtıń jaratılıwına járdem beredi dep esaplaymız.

fikrini rad etadigan munozarali muammoni muhokama qilish [1:233].

An'anaga ko'ra "munozara" tushunchasi ostida o'zining barcha shakllaridagi fikr almashuv tushuniladi. O'qitishning bunday usuli o'quvchilarning kichik guruhlarida aniq muammo bo'yicha o'quv guruhli munozaralar o'tkazishdan

iborat. O'quv munozarasi boshqa turdagi munozaralardan shu bilan farq qiladiki, unda qo'yilgan muammolarning yangiligi o'quvchilar guruhigagina tegishli bo'ladi, ular oldida qo'yilgan muammoning yechimini topish vazifasi turadi. O'quv munozarasining maqsadi fanda ma'lum bo'lgan, lekin o'quvchilarga yangi bilimlarni o'zlashtirish uchun zarur izlanish jarayonidir.

Didaktikada interfaol metodlar bu – o'quv jarayonida o'qituvchi va o'quvchilar orasidagi o'zaro harakat. Asosiy maqsadi ishtirokchilarning jarayonda faolligini oshirish [2].

O'quvchilarning o'quv-bilish faoliyatini boshqarish jarayoni ko'p qirralidir:

1. O'quv munozarasiga kirishishga oid ko'nikmalarni hosil qilish uchun o'qituvchi o'quvchilar orasida o'zaro xayrixohlik, hamjihatlik muhitini hosil qilishi lozim. O'quv munozarasi o'qituvchi tomonidan boshqarilib, u o'quvchilarni o'zaro fikr almashishga undaydi.

2. O'quv munozarasi jarayonida o'qituvchi o'quvchilarning ilmiy haqiqatni izlashga yo'naltirilgan o'quv faoliyatlarini boshqarishi lozim. Guruhli o'quv munozaralari murakkab ma'lumotlarni o'rganish va o'zlashtirishda, kerakli yo'l-yo'riqlarni aniqlashda samaralidir. O'qitishning bunday usuli o'zlashtirilgan bilimlar va ko'nikmalarning tatbiq etilishi, mustahkamlanishi, o'quvchining shaxsiy tajribasiga kirishi va turli o'quv fanlarini o'zlashtirishda qo'llanishi uchun qulaylik yaratadi.

O'quv munozarasining asosiy jihatlari shunda ko'rinadiki, bu jarayonda guruhdagi o'quvchilar orasida ilmiy haqiqatni izlash uchun aniq maqsadga qaratilgan va tartibga solingan g'oyalar, mulohazalar, fikrlar almashinuvi amalga oshiriladi. Munozara ishtirokchilarning o'zaro birgalikdagi harakatlari va munozara vaziyatining vujudga keltirilishi ularning savollarga navbatma-navbat beradigan javoblari mulohazalari emas, balki ularning o'ziga xos nuqtayi nazarlari, muammolarni muhokama qilishlarida namoyon bo'ladi. Tashkiliy harakatlar o'quvchilarning bahs-munozara qoidalariga rioya qilishlariga muvofiq kelishi kerak. Munozara axborot uzatish, ma'lumotlarni mustahkamlash, o'rganilgan materiallarni ijodiy o'zlashtirish va qadriyatli yo'nalishlarni tarkib toptirish uchun samaralidir.

O'quv munozara tushunchasi ostida bu holatning barcha shakllarida ikki va undan ortiq shaxsning o'zaro fikr almashinish jarayoni anglashiladi. Ta'limning ushbu metodi guruhli o'qitish jarayonida keng qo'llanilishi maqsadga muvofiqdir. Bunday kichik o'quv guruhlarida o'rtacha 10-15 o'quvchi ishtirok etishi mumkin. O'quv munozara munozaraning boshqa turlaridan unda ko'tarilgan muammolarning yangiligi bilan ajralib turadi. Bu munozara guruh a'zolariga taalluqli bo'ladi. Muayyan guruh o'quvchilari e'tiboriga yangi biror muammo havola qilinadi. O'rta tashlangan muammodan ko'zlanadigan o'quv maqsadi, o'quvchilarni izlanish, ijodiy, tanqidiy fikrlashga undashdan iboratdir. O'quvchilar ular hukmiga havola qilinadigan muammoga yangi bilimlarni o'zlashtirish asosida yechim izlashlari lozim. Bu o'rinda o'quv-biluv jarayonini boshqarish ikki tomonlama pedagogik xarakter kasb etadi.

a) o'quvchilarni munozaraga jalb etish uchun o'qituvchi ular orasida muayyan o'quv vaziyatini vujudga keltirishi hamda ushbu vaziyatda guruh a'zolarini pedagogik jihatdan qo'llab-quvvatlashi zarur. Bunday sharoitda o'qituvchining xayrixohligi, samimiyligi, ochiqligi, demokratiyligi, munozara jarayonini samarali boshqarish imkonini beradi. Mazkur jarayonni boshqaruvchi o'qituvchi guruh a'zolari bilan ishchan muloqot o'rnatish olishi muhim ahamiyatga ega.

b) o'qituvchi o'quvchilarning izlanish jarayonini tabiiy va samimiy tarzda boshqarishi lozim. Har qanday o'quv munozara murakkab mavzularni

o'zlashtirish jarayonini yengillashtiradi hamda samarali kechishini ta'minlaydi. O'qitishning ushbu samarali metodi o'quvchilar orasida o'zaro va o'qituvchi bilan samarali aloqa o'rnatishga imkon beradi. O'rganilgan bilimlarni amaliyotda qo'llash, o'quv mayllarini hosil qilish, ularni namoyon etish, bilimlar va ko'nikmalarni yangi sharoit hamda o'quv sohalariga ko'chirishga imkoniyat yaratadi [2:7].

Bu tipdagi o'quv munozaralarining xarakterli xususiyati shundan iboratki, u guruh a'zolari orasida o'zaro g'oyalar, qarashlar ayiriboshlashni ta'minlaydi. Buning natijasida guruh a'zolari orasida tabiiy tarzda izlanish va samimiyat vujudga keladi. O'quvchilarning o'zaro birgalikdagi harakati va hamkorligi ushbu savolga ularning birin-ketin javob berishlarida namoyon bo'ladi. O'quvchilar o'z izlanishlarining haqiqiy bahosini kutadilar va bu jarayonda o'zaro bir-birlariga murojaat qiladilar. Ular o'quv muzokarasi davomida o'rnatilgan tartib qoidalarga mustaqil tarzda rioya qiladilar va jarayonni tashkil etishda o'z shaxsiy hissalarni qo'shadilar. O'quv munozara guruh a'zolari orasida axborotlarni uzatishning samarali tizimini vujudga keltiradi. Shuningdek, o'quv ma'lumotlarini mustahkamlash, o'quv materiallari ustida ijodiy fikrlash, qadriyatli yo'nalishlarning shakllanishida ham o'quv munozara muhim ahamiyat kasb etadi.

Munozara o'quv materialini puxta o'zlashtirish omillaridan biri sifatida alohida ahamiyatga ega.

Barcha sohalaridagi kabi jamiyat ijtimoiy sohasining markaziy bo'g'ini hisoblangan ta'lim sohasida ham o'zgarishlar sodir bo'ldi. Bugungi kunda ta'lim jarayoni o'quvchining imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga yo'naltirilgan yangi texnologiyalar va interfaol metodlar yordamida tashkil etilmoqda. Ta'lim jarayonini o'quvchi shaxsiga yo'naltirish uchun keng imkoniyatga ega bo'lgan usullardan biri o'quvchini bahs-munozaraga chorlash usulidir.

Bahs-munozara – bu biror o'quv muammosini hal qilish uchun darsda o'quvchilar orasida o'tkaziladigan erkin, ommaviy muhokama, munozaradir. O'quv munozara o'quvchilarning turli shakllardagi fikr almashinish, bahslashish jarayonidir. O'qitishning bunday usuli o'quvchilarning kichik guruhlarida aniq muammo bo'yicha o'quv guruhli munozaralar o'tkazishdan iborat bo'lgan jarayondir. O'quv munozara boshqa turdagi munozaralardan shu bilan farq qiladiki, unda qo'yiladigan muammolar yangi va o'quvchilar guruhigagina tegishlidir. O'quvchilar oldiga qo'yilgan o'quv muammosini yechish vazifasi turadi. O'quv munozaraning maqsadi fanda ma'lum bo'lgan, lekin o'quvchilarga yangi bilimlarni o'zlashtirish uchun zarur izlanish jarayonini tashkil etishdan iboratdir.

O'quvchilarning o'quv-bilish faoliyatini boshqarish jarayoni ko'p qirralidir. Chunonchi:

1. O'quv munozaraga kirishishga oid ko'nikmalarni hosil qilish uchun o'qituvchi o'quvchilar orasida o'zaro xayrixohlik, hamjihatlik muhitini hosil qilishi lozim. O'quv munozara o'qituvchi tomonidan boshqarilib, u o'quvchilarni o'zaro fikr almashinishga undaydi.

2. O'quv munozara jarayonida o'qituvchi o'quvchilarning ilmiy haqiqatni izlashga yo'naltirilgan o'quv faoliyatlarini tashkil etishi va boshqarishi lozim. Guruhli o'quv munozaralari murakkab ma'lumotlarni o'rganish va o'zlashtirish, kerakli yo'l-yo'riqlarni aniqlashda samaralidir. O'qitishning bunday usuli o'zlashtirilgan bilimlar va ko'nikmalarning tatbiq etilishi, mustahkamlanishi, o'quvchining shaxsiy tajribasiga kirishi va turli o'quv fanlarini o'zlashtirishda qo'llanishi uchun qulaylik yaratadi.

O'quv munozaraning asosiy jihatlari shunda ko'rinadiki, bu jarayonda guruhdagi o'quvchilar orasida ilmiy haqiqatni izlash uchun aniq maqsadga qaratilgan va tartibga solingan g'oyalar,

mulohazalar, fikrlar almashinuvi amalga oshiriladi. Bahs-munozara ishtirokchilari bo'lgan o'quvchilarning o'zaro birgalikdagi harakatlari va munozara vaziyatining vujudga keltirilishi ularning savollarga navbatma-navbat beradigan javoblari mulohazalari emas, balki ularning o'ziga xos nuqtayi nazarlari, muammolarni muhokama qilishlarida namoyon bo'ladi. Tashkiliy pedagogik harakatlar o'quvchilarning bahs-munozara qoidalariga rioya qilishlariga muvofiq kelishi kerak. Munozara axborot uzatish, ma'lumotlarni mustahkamlash, o'rganilgan materiallarni ijodiy o'zlashtirish va qadriyatli pedagogik yo'nalishlarni tarkib toptirish uchun samaralidir.

O'quv munozara davomida ma'lumotlarni chuqur o'zlashtirish omillari orasida tadqiqotchilar quyidagilarni ajratib ko'rsatadilar:

- har bir o'quvchini bahs-munozara davomida munozaraning boshqa ishtirokchilarida mavjud bo'lgan ma'lumotlar bilan tanishtirish, ya'ni axborot almashishga erishish;

- muhokama qilinayotgan narsa-hodisa haqida har xil, bir-biriga to'g'ri kelmaydigan fikrlar va taxminlarga yo'l qo'yish;

- bildirilayotgan fikrlardan istalganini tanqid qilish va inkor qilish imkoniyatining mavjudligi;

- o'quvchilarni umumiy fikr yoki qaror ko'rinishidagi guruhli kelishuvni izlashga undash kabilar.

O'quv munozarani tashkil etish orqali bir qator muammolarni bartaraf etish mumkin. Chunonchi, o'quv munozara o'quvchiga taqdim qilingan qoida yoki ta'rifni aytib, sharhlab berish jarayoni emas. Ushbu munozaraning borishi davomida har bir ishtirokchi erkin fikr yuritishi va o'z nuqtayi nazarini bayon qilishi lozim. Munozara jarayoni yetakchilari oldiga bir qator pedagogik vazifalar qo'yiladi. Ular nafaqat munozara jarayonida yetakchilik qilishlari, balki aniq fikr bildirgan o'quvchilarni rag'batlantirishi, munozara ishtirokchilarining nuqtayi nazarlarini bayon qilishga undashlari kerak. O'quvchilar orasida erkin fikr almashinuvi vujudga kelishi lozim.

O'quvchilarni o'quv munozaraga chorlovchi pedagogik texnologiyalar yordamida quyidagi didaktik masalalarni hal qilish mumkin:

3. Aniq pedagogik ahamiyatga ega bo'lgan muammolarni yechish;

4. O'quvchilarning kichik guruhlarida o'zaro birgalikda amalga oshiriladigan bahs-munozaralarni tashkil etish.

Birinchi turdagi vazifalar sirasiga quyidagilar kiradi:

- o'quvchilar tomonidan muhokama qilinayotgan muammo bilan bog'liq qarama-qarshiliklar, qiyinchiliklarning aniqlanishi;

- o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilgan bilimlar va ko'nikmalarning faollashuvi;

- mazkur bilimlarni qo'llash imkoniyatining kengayishi, ularni yangi vaziyatda qo'llay olishi kabilar.

Ikkinchi turdagi vazifalar sirasiga quyidagilar kiradi:

- sinfdagi o'quvchilar komandalarida ular bajaradigan rollarning taqsimlanishi;

- o'quv vazifalarining jamoa bo'lib bajarilishi;

- muammolarni hal qilishda hamjihatlikka asoslangan umumiy, guruhli yondashuvning ishlab chiqilishi;

- birgalikda izlanish harakatining maxsus qabul qilingan qoidalari va tartiblariga rioya qilinishi kabilar.

Munozara mavzusini tanlash va uni tashkil etish maqsadida o'quv jarayoni uchun qulaylik tug'diradigan o'quv mavzusiga mos keladigan bahs-

munozaralarning mavzularini tanlash va ularni o'tkazish texnologiyalarini ishlab chiqish muhim masalalardan biridir. Chunonchi:

- o'quv mavzulari va didaktik vazifalarga mos keladigan o'quv munozaralarni tashkil etish;

- jamiyatning barcha a'zolari uchun ahamiyatli bo'lgan va zamonaviy talablarga mos keladigan munozara mavzularini tanlash;

- o'qituvchining tayyorgarlik darajasiga bog'liq bo'lgan o'quv munozaralarini o'tkazish;

- o'quvchilarning yetukligi va tushunish darajasini hisobga olgan holda tashkil etiladigan bahs-munozaralar;

- muayyan muammo bilan bog'langan, o'quvchilarning his-tuyg'ularini hisobga olgan holda tashkil etiladigan munozaralar.

O'quv munozarasining muhim ko'rinishlaridan biri guruhlararo tashkil etiladigan bahs-munozaralardir. O'quv munozarasining samarali shakllaridan biri, guruhlararo munozara bo'lib, u o'quvchilarning mustaqilligini jadal o'stiradi. Bunda o'qituvchi sinfdagi o'quvchilarni kichik guruhlariga bo'ladi va aniq mavzu atrofida munozara qilishga chorlaydi. Har bir kichik guruhdagi o'quvchilarning vazifalari taqsimlab beriladi. Jumladan:

- guruh yetakchisi o'rta tashlangan masalaning muhokamasini uyushtiradi va guruhning barcha a'zolarini ushbu muhokamaga jalb etadi;

- tahlilchi - muammoni muhokama qilish jarayonida guruh a'zolariga savollar beradi, tug'ilayotgan g'oyalarga bo'lgan ishonchsizlikni bartaraf etadi;

- qaror qabul qiluvchi - muammoning yechimiga bag'ishlangan barcha holatlarni qayd etadi; dastlabki muhokama yakunlangandan keyin aynan uning o'zi so'zga chiqadi va guruhdagi barcha o'quvchilarning nuqtayi nazarlari, fikrlarini bayon qiladi;

- kuzatuvchi - u guruhning har bir a'zosi muzokarada qanday ishtirok etganligini baholaydi. Baholashda o'qituvchi tomonidan belgilab berilgan mezonlarga tayanadi.

O'quv munozarasi davomida o'qituvchi o'quvchilardan quyidagi tartibga rioya qilishni talab etadi:

1. Muammo qo'yish.

2. O'quvchilarni guruhlariga ajratish, kichik guruh a'zolari orasida vazifalarni taqsimlash, o'quvchilarning munozaraga qay darajada ishtirok etganliklarini oydinlashtirish.

3. Muayyan muammoni kichik guruhlarda muhokama qilish.

4. Sinfdagi barcha o'quvchilarni munozara natijalaridan xabardor etish.

5. O'tkazilgan munozara natijalarini umumlashtirish.

O'quv munozarasi quyidagi tartibda boshlanishi va davom ettirilishi kerak. O'qituvchi o'quvchilar munozara mavzusi uning natijalarini yaqqol tasavvur etishlariga erishishi lozim. Munozarani tashkil etish uchun qismi o'qituvchi sinfdagi qulay pedagogik-psixologik vaziyatni vujudga keltirishi muhimdir. Masalan, o'quvchilar shunday joylashtirilishi kerakki, sinfdagi har bir o'quvchi yuzma-yuz turishi va bir-birlarining qiyofasini aniq ko'rishlari zarur. O'quvchilar davra bo'lib o'tirishlari shart. Shu bilan bir qatorda muzokara mavzusi oldindan aniqlanishi talab etiladi. Munozaraning xulosa qismi o'quvchilarda mavjud bo'lgan ma'lumotlarning muhimligi, dolzarbligini asoslashga qaratilmog'i lozim. Ularda muhokama qilinayotgan mavzuga kuchli qiziqish hosil qilish talab etiladi.

Adabiyotlar

1. Ожегов Ш.И. и Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений/Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В.Виноградова. -4-е издание дополненное. -М.:ООО «Издательство ЭЛПИС»2003. -944стр.

2. Курбанбаева Д.М., Есемуратова Т.А., Матмуратова Г.К. "Интерактивные методы и технологии обучения, направленные на творческое взаимодействие". «Вестник и науки образования» 2020. №13 (91) pp.76-80.

REZYUME. Mazkur maqolada diskussiya, munozara tushunchalariga keng ta'rif beriladi va o'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatini boshqarish jarayoni qirralari keng yoritilib berish, o'quv munozarasi davomida ma'lumotlarni chuqur o'zlashtirish omillari, o'quvchilarning ijodiy va mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik tizimni vujudga keltirish kabilar yoritilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье широко определены понятия дискуссия и дебат, широко освещены аспекты процесса управления учебной деятельностью студентов, факторы углубленного усвоения информации в ходе учебной дискуссии, творческое и логические, такие как создание педагогической системы, направленной на развитие навыков мышления

SUMMARY. This article provides a broad definition of the concepts of discussion and debate and covers the aspects of the process of managing students' educational and cognitive activities, the factors of deep assimilation of information during the educational discussion, the creative and logical thinking of students. Such as creating a pedagogical system aimed at developing skills.

БИЛИМЛЕНДИРИҮ СИСТЕМАСЫНДА ИННОВАЦИЯЛАРДЫ ЕНГИЗИҮДЕ ИНФОРМАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ РОЛИ

Т.Ескараев – докторант

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: информация, система, технология, интернет, интеграция, инновация, аналог, медиа-ресурслар, алгоритм, коммуникатив, аудио, программа.

Ключевые слова: информация, система, технология, интернет, интеграция, инновация, аналог, медиа-ресурслар, алгоритм, коммуникатив, аудио, программа.

Key words: information, system, technology, Internet, integration, innovation, analogue, media resource, algorithm, communication, audio, program.

Хәзирги күнде халқымызда заманагөй билимлендириү системесына қызығышылық жүдә жоқары. Көбинесе олардың көпшилиги перзентлериниң билимлендириүи ҳаққында қайғыратуын мектеп оқыўшыларының ата-аналары. Хәтте, билимлендириү процесини менен тиккелей байланыслы болмаған адамлар да билимлендириү тараўындағы машқалаларди сезиүи мүмкин, бирок, оқытыўшылар бул машқаланы кескин сезинбекте. Информациялық технологиялары инсан искерлигиниң барлық тараўларында қолланылады. Жәмийеттеги информация тийкарынан интернет арқалы тарқалады хәм нәтийжеде дүнья бойлап информация мәканы қәлиплести. Олар бүгинги күнде дүньяда кең тарқалып атыр, себеби, жәмийет мағлыұматты тез жанаалап барыўға зәрүрлик сезбекте. Жәмийетте информация технологияларынан пайдаланылмайтұғын тараўды табыў мүмкин емес. Билимлендириүди компьютерлестириү бул процесстин орайлық бөлеги болып табылады. Хәзирги күнде мәмлекетимизде оқыў процесин информацияластырыўға үлкен итибар қаратылмақта, себеби, информация технологияларынан пайдаланыў студентлерди оқытыўдың педагогикалық усыллары санын сезилерли дәрежеде асырады [4].

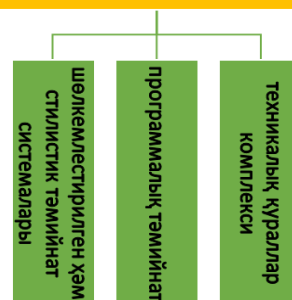
Буннан тысқары, компьютерлер қосымша билимлендириү қуралы ретинде емес, бәлки оның нәтийжелилигин сезилерли дәрежеде асырыўға мөлшерленген интеграцияласқан оқыў процесиниң ажыралмайтұғын бөлеги ретинде қаралады [5]. Тилекке қарсы билимлендириү мәселелерин шешиўде компьютерлер имканиятлары толығы менен пайдаланылмайды. Себеби, информация технологиялары мектепте туўры қолланылмай атыр. Көплеген оқытыўшылар (әсиресе үлкен жастаға, тәжирийбели оқытыўшылар) жаңа информация технологиялары менен таныс емес хәм олардан оқытыўда қандай пайдаланыў ҳаққында мағлыұматқа ийе емес. Көплеген жағдайларда, мектепте компьютерге тийкарланған сабақлар информатика оқытыўшылары тәрәпинен алып барылады, олар оқытыўдың айрықша қәсийетлеринен келип шығып, басқа пәнлерди оқытыў ушын компьютер технологияларынан пайдаланыўда зәрүр шәрт-шәраятларды шөлкемлестириү уқыплығына ийе емес. Жаңа компьютер технологияларының пайда болыўы информатика сабағының көлеминиң кеңейиўине де сезилерли тәсир көрсетип атыр. Билимлендириү тараўында компютер технологияларынан кең пайдаланыў машқаласы соңғы пайытларда педагогика пәнинде үлкен қызығышылық оятты. Демек, информатика тараўында барлық оқытыўшылар өз билимлерин хәм оқытыў усылларын турақлы түрде раўажландырып барыўы шәрт. Бирақ, хәмме оқытыўшылар буған тайын емес. Гейде, оқытыўшылар төмендегилерди айтады: «бизге булар үйретилмеген «Бизге бундай материал берилмеген еди» деп. «биз өткен курсларда бундай емес еди». Бирақ, соған қарамастан, заманагөй

оқытыўшыларға қойылатұғын талаплар оқытыўшыларға өз-өзин жетилистириү саласында бәрхама алдында болыўды талап етеди.

Бул машқала тек оқытыўшылардың компетенциясы менен байланыслы болып қалмай, ал билимлендириү системасының реформаланыўын да талап етеди. Билимлендириү системасын модернизациялаў жәмийети инновациялық раўажландырыў мүмкиншиликлерин кеңейтиреді. Бул исти әмелге асырыў болса билимлендириүди раўажландырыўға жаңа контцептуал қатнастың болыўы менен байланыслы.

Бул қатнастың тийкарын бизиң пикиримизше искерлики усыл ийелеўи тийис. Себеби, искерлик усыл педагогларды жетистириб беретұғын жоқары билим шөлкемлериндеги жаңа билимлендириү стандартлары студентлерди оқытыўда арнаўлы уқыплықлар және оны универсал билимлендириү хәрекетлерин қәлиплестириўге қаратылған ең жаңа педагогикалық технологиялардан пайдаланыўға имканият береді [3]. Оны әмелде қоллаў инновацияның ең зәрүрли бағдарларынан бири болып табылады. Бул тек ғана билимлендириү дәрежесин асырыў, бәлки информация компетентцияларың раўажландырыў, инсанның интеллектуаллық потенциалын ашып беріў имканиятын береді. Соңғы он жыллықта мектеп билимлендириүи кең көлемли компьютерлестириўден өтпекте: барған сайын көбирек класслар компьютер қураллары менен үскенелестирилген хәм көбирек медиа-ресурслар сабақлықларда усынып атыр. Енди, мектеп класын оқытыўшының компютери, интерактив доскасы хәм басқа компютер үскенелерисиз көз алдымызға келтирип болмайды. Информация технологиялары программалық хәм техникалық қураллардан пайдаланыўға тийкарланған пайдаланыўшыларға қойылатұғын талапларға муўапық мағлыұматлар, хәм билимлерди топлаў, сақлаў, излеў, қайта излеў, анализ қылыў, усыныў формалары хәм усылларын өз ишине алады. Информация технологияларының төмендеги үш тийкаргы структуралық бөлегин ажыратып көрсетиў мүмкин:

Информация технологиялар

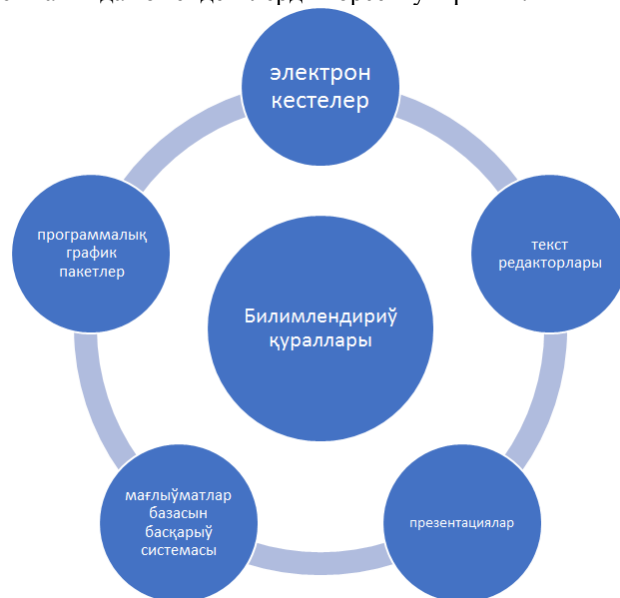
Информация технологиялары байланыс кураллары хэм информация тасыушылар жәрдеминде адамларға тек ғана ҳазирги заман, бәлки өтмиштеги ўақыялардан хабарлы болыу мүмкиншилигин береді. Информация технологиялары еки түрге бөлінеді: аналоглы хэм санлы.

Аналог технологиялар мағлыұматлары үзликсиз тосыннан өзгериуши формасында жеткерип береді; санлы информация технологиялары мағлыұматты екилик арифметика формасында аңлатыудың дискрет усылынан пайдаланады. Информацияның санлы көргізбеси шаўқымлардан, сондай-ақ байланыс каналлары арқалы жеткерип бериуде жокары дәрежеде қорғау иманиятын береді.

Информация технологиялары хэм информатика бири-бири менен бекем байланысly. Информатика -бул оларды автоматластыруу, жаратуу хэм ислеу усыллары, кураллары хэм технологиялары ҳаққындағы пән. Информатика академикалық пән ретинде оқыушыларда информация менен эффектив ислесиуге қаратылған ойлау тәризин қәлиплестириуге дыққат қаратады. Мысал ушын, бул пән қурамында: "пикирлер", "информацияны тәртиплестириу", "алгоритмлер" хэм тағы басқа мәселелер қарады. Солай етип, информатика оқыу предмети ретинде студентлердиң информация менен ислеу усылларын, пикирлеу техникасын қәлиплестириу ушын мөлшерленген [2]. Информатика сабақларында дүньяны системалы түсиниу раўажланады, ҳәр қыйлы тәбийи және жәмийетлик ҳәдийселер ортасындағы бирден-бир информация байланысларын раўажландыруу, системалы пикирлеу раўажланады, оның дәрежеси көп тәрептен мағлыұматты тез қайта ислеу хэм оған тийкарланған тыянақлы қарарлар қабыллау қәбилети менен белгиленеди, бул болса мектеп оқыушыларынан қосымша мүмкиншиликлерди ал, оқытуушылардан жаңа усыллары хэм оқытуу куралларынан пайдаланыуды талап етеди [3]. Информатика пәнин оқытуу тәжирийбеси көбинесе информатика оқытуушылары өз пәнлериниң бай резервин толық аңлап жетпейтуғынлығын көрсетеди хэм информатика, АКТ пәнин үйрениу ўақтында студентлердиң интеллектуал функцияларын раўажландырууда байланысты жетиуди мақсет етпейди. [4]. Ҳәр бир мектеп пәнинде график, аудио хэм видеофайлларды көрсетиу мүмкиншилигин усыныс етиу арқалы компьютер технологиялары үлкен жәрдем бериуи мүмкин. Буннан тысқары, объект моделлерин ҳәр тәреплеме үйрениу, ҳәр қандай ҳәдийсе ямаса процессти симуляция қылуу, ҳәр қандай қурамалы есап -китапларды әмелге асыруу хэм толық анализлерди усыныс жетиу ушын ислетилиуи мүмкин болған жүдө көп ҳәр қыйлы программалар бар. Булардың барлығы педагогтың ўақтын сезилерли дәрежеде тежеуге мүмкиншилик береді. Буның менен бирге педагогқа ҳақыйқый турмыста көбинесе қыйын ямаса мүмкиншиликсиз болған ислерге мүмкиншилик береді [3]. Мысалы, биология сабақларында ўазыйпа өсимликлердиң артыўын көрип шығыу болып табылады. Ҳақыйқый шараятта бул бир неше ай даўам етеди, бирақ, компьютер технологиялары жәрдеминде сиз өсимликлердиң осийин симуляция етиуиңиз хэм бир неше минутта тийкарғы басқышларды орынлауыңыз мүмкин. Ямаса, химияда, реактивлерди араластыруу хэм химиялық реакцияға әмел қылуу керек болғанда, тийкарынан, бул жүдө көп реагентлер керек болып, таярлық хэм араластыруу процесси кеминде минимал қәуип менен өтеди. Компьютер жәрдеминде булардың барлығы бир демде әмелге асырылады. Ҳәм тағы бир мысал, бул сапар математикадан. Мысалды узақ ўақыт шешкеннен кейин, жуўап бирлеспейди. Басынан-ақ шешиу орнына, сиз бул мысалды компьютерге киргизиуиңиз мүмкин, ол бир секунд ишинде мысалды шешеди хэм толық шешим хэм жуўап береді. Шешимди анализ еткеннен кейин, сиз есап-китапларда қәте табыуыңыз хәм

оңлаулар киргизиу ушын жайға қайтыуыңыз мүмкин [3].

Еслетип өтемиз, бул әмелге асыруу ушын зәрүр болған норматив хўжет болып, ол жағдайда мектеп оқыушыларында салыстыруу, улыұмаластыруу, конкретлестириу, анализ, синтез, контсепцияны есап-китап қылуу хэм тағы басқа когнитив, яғный логикалық, кең қамтылған билимлендириу ҳәрекетлерин қәлиплестириу талаплары бар. Бул ҳәрекетлер оқыу искерлиги даўамында, яғный жаңа затларды үйрениуде, оқыу ҳәрекетлерин орынлауда, ўазыйпаларды шешиуде қолланылыуы керек. Оқытуу әмелияты ушын бул сабақтың барлық басқышларында хәм түрли бағдардағы сабақларда тийисли интеллектуаллық искерликти шөлкемлестириуди аңлатады. Билимлендириуде кең тарқалған кураллар сыпатында төмендегилерди көрсетиу мүмкин:

Олар оқыу процесинде төмендеги мәселелерди шешиуге жәрдем береді: студентлердиң билим активлигин асыруу; қурамалы процесслер хәм ҳәдийселерди моделлестириу хәм визуализация қылууды көрип шығыу; басқа пәнлерди үйрениуге қызығыушылық көрсетиу;

Информациалық кураллардан пайдаланыу сабақ даўамында аудио хэм видео мағлыұматлардан пайдаланыу; график мағлыұматлардан пайдаланған ҳалда теманы өзлестириу; ҳәр қыйлы таярлық дәрежесиндеги студентлерге қәбилетлерине қарай топарластырылған жантасыудан пайдаланыу; оқытуушылар хәм студентлер ортасында кең оператив байланыс қылуу мүмкиншилигин береді [1].

Информация технологиялары бизге беретугын барлық артықмашылықлар оқыу процесин аңсатластырады.

Бул төмендегилерде көринеди:

-информация технологияларының тийкарғы педагогикалық мақсетлери оқыушының шахсын раўажлантырады;

-коммуникатив қәбилетлерди раўажландырады;

-дәретийушилик пикирлеуди раўажландырады;

-қыйын жағдайларда оригинал қарарлар қабыллау қәбилетин раўажландырады;

-экспериментал искерлик ҳаққындағы билимлерди жетилистириреді.

Информациалық технологияларды қолланыу ҳәзирги күн билимлендириуиндеги тийкарғы принцип болған «бир өмир оқыу» принципиниң туўрылығын көрсетеди. Оқытуушыдан тек ғана өз пәни бойынша емес, ал информациялық технологиялар бойынша да алдында болыуды талап етиледі. Усы жағдайда ғана биз билим бериу сапасын тәмийинлеуимиз мүмкин.

Әдебиетлар

1. Skakovskaya L.N., Luchinina N.A. and Migal V.V., "Towards modernization of the educational process", *Vyisshee obrazovanie v Rossii*, 3, 2010. -P. 61-67.
2. Лыфенко А.В. Проблемы преподавания учебного предмета «Информатика и ИКТ» в средней школе // Международная конференция «Актуальные проблемы методики обучения информатике в современной школе». ФГБОУ ВО МПГУ/ Под ред. Т.Б. Захаровой, Н.К. Нателаури. – М.: МПГУ, 2016. –С. 397.
3. Полат Е.С. Педагогические технологии дистанционного обучения – Дистанционное образование: области применения, проблемы и перспективы развития / Международная научно-практическая Интернет-конференция. – М.: 2005. – С. 50-55.
4. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации: учеб. пособие. – М.: «ВЛАДОС». 1994. –С. 336.
5. Сулла Р.В., Красовская Л.В. Информационные технологии в школьном образовании //Сборник статей Международной научно-практической конференции. – Белгород: 2017. –С. 521-523.

РЕЗЮМЕ. Мақолада олий ўқув юртлирида ахборот технологияларини ўқитиш фанига инноватсияларни жорий этишнинг ўрни ва уларнинг аҳамияти ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ. В статье речь идёт о роли внедрения инноваций в предмет преподавания информационных технологий в высших учебных заведениях и их значении.

SUMMARY. The article deals with the role of introducing innovations into the subject of teaching information technology in higher educational institutions and their significance.

АКТУАЛЬНОСТЬ ИЗУЧЕНИЯ ШКОЛЬНОГО КУРСА ФИЗИКИ

М.Ешбаева – ассистент преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажисияза

Таянч сўзлар: физика, ахборот жамияти, замонавий ахборот технологиялари, технологияларнинг таълимга интеграциялашуви, таълим усуллари янгилаш, мотивация, малакали мутахассислар.

Ключевые слова: физика, информационное общество, современные информационные технологии, интеграция технологий в образование, обновление образовательных методов, мотивация, квалифицированные специалисты.

Key words: Physics, information society, modern information technologies, integration of technologies into education, updating educational methods, motivation, qualified specialists.

В современном информационном обществе использование технологий становится все более неотъемлемой частью различных сфер человеческой деятельности, включая образование. Развитие информационных технологий порождают совершенно иные, незнакомые прежде способы общения, творения, изучения чего-либо. Современный мир предъявляет все более новые требования к специалистам во всех областях науки, в том числе и в системе образования. Быстрый темп развития информационных и инновационных технологий привнесло значительные изменения в методы и подходы к обучению, позволяя расширить горизонты традиционного классного образования. Одной из актуальных и перспективных областей в контексте образовательных инноваций является интеграция технологий в образовательный процесс [1-3].

В данном направлении работы таких исследователей как А.И.Бугаев, Ю.И.Дик, С.Е.Каменецкий, А.С.Кондратьев, И.Я.Ланина, В.Н.Мошанский, В.В.Мултановский, И.И.Нурминский, А.А.Пинский, Ю.А.Сауров, Н.М.Шахмаев фактически определили содержание современного школьного курса физики и методику его изучения.

С каждым годом разнообразие технологических ресурсов, доступных педагогам и учащимся, растет, предоставляя новые инструменты для создания интерактивных и эффективных учебных сценариев. В данном контексте физика, как один из фундаментальных научных предметов, представляет особый интерес для исследований в области интеграции технологий. Сложность физических концепций и потребность в наглядности и визуализации делают использование технологических средств особенно полезным и перспективным в образовательной практике.

Физика является фундаментальной наукой, она описывает законы и явления, лежащие в основе всего сущего во Вселенной. Кроме того, физика играет важную роль в современных технологиях и научных исследованиях. Однако, несмотря на её важность, многие учащиеся испытывают трудности и отсутствие интереса к изучению физики в школе. Статистика исследований показывает, что уровень интереса к физике среди учащихся снижается с годами обучения, что может привести к уменьшению числа выпускников, выбирающих физические науки в качестве профессии. Этот феномен вызывает серьёзную обеспокоенность

учителей, педагогов и исследователей в области образования.

Актуальность исследования в системе образования на сегодняшний день связана с необходимостью разработки эффективных методов и стратегий, направленных на повышение интереса учащихся к предметам, в частности к физике, что, в свою очередь, способствует более успешному обучению, формированию научного мышления и подготовке к будущим карьерным возможностям. Современный мир требует высококвалифицированных специалистов в области физики и науки, и важно сделать физику более доступной и увлекательной для молодёжи.

Физика как ключ к пониманию мира играет роль фундаментальной науки. Она объясняет природные явления, разрабатывает технологии и дает нам возможность исследовать Вселенную. Поэтому важно, чтобы учащиеся имели качественное образование в этой области. Эта дисциплина позволяет нам понимать и объяснять природные явления, происходящие вокруг нас, от движения планет до внутренних процессов в атомах и молекулах. Рассматривая фундаментальные законы природы, физика помогает нам раскрывать тайны Вселенной и создавать технологии, которые формируют современный мир.

Физика раскрывает перед нами фундаментальные законы и принципы, лежащие в основе всего сущего. Например, законы Ньютона о движении, законы термодинамики, законы электродинамики и квантовой механики - все они являются основой для понимания, как работает мир вокруг нас.

Физика лежит в основе множества технологических достижений, которые сформировали современный мир. От разработки электроники и компьютеров до современных транспортных средств и медицинских технологий, физика играет решающую роль в развитии новых инноваций.

Физика - это наука о поиске ответов на вопросы о природе. Многие научные открытия исходят именно из физических исследований. Такие фундаментальные открытия, как структура атома, квантовая механика и теория относительности, изменили наше представление о мире.

Физика также играет важную роль в решении глобальных проблем, таких как изменение климата, разработка альтернативных источников энергии и изучение

космоса. Исследования в области физики способствуют разработке новых технологий и методов, которые могут содействовать решению этих вызовов.

Обучение физике развивает критическое мышление, логические навыки, умение анализировать данные и решать сложные задачи. Оно также способствует формированию научной грамотности и способности к самостоятельному исследованию.

Физика взаимодействует с множеством других областей науки, включая химию, биологию, инженерию и медицину. Это создает возможности для совершенствования научных знаний и развития новых методов исследования.

Таким образом, физика является ключом к пониманию мира, и её значимость простирается на множество аспектов современной жизни, от науки и технологий до личного развития и решения глобальных вызовов. Поэтому важно поднимать уровень интереса к физике среди учащихся и делать эту науку более доступной и увлекательной для молодого поколения.

Современный мир переживает цифровую революцию и быстрое развитие технологий. Это создает огромный спрос на квалифицированных специалистов в области науки и инженерии. Без сильной базы в физике, учащиеся могут упустить возможность для будущих карьерных достижений.

Технологический прорыв и потребность в квалифицированных специалистах в области физики и науки в целом, а также скорость развития технологии которая фундаментально меняет способы производства, коммуникации и обмена информацией являются основными рычагами реформирования образовательной системы и совершенствования методов, методик и формы обучения.

Информационные технологии, основанные на фундаментальных принципах физики, становятся неотъемлемой частью нашей повседневной жизни, а специалисты в области физики участвуют в разработке и совершенствовании этих технологий. Именно технологические достижения порождают потребности энергетического обеспечения. И в условиях растущей потребности в энергии и как результат угрозы изменения климата тоже входит в объекты исследования физики. Поэтому физика играет важную роль в разработке новых методов производства и эффективного использования энергии. Разработка возобновляемых источников энергии, эффективных источников освещения и новых материалов требует глубоких знаний в физике.

Если рассматривать влияние физики, то и в медицине физика имеет применение, начиная от медицинского оборудования, такого как рентгеновские аппараты и магнитно-резонансная томография заканчивая исследованиями в области биофизики и генетики. Понимание физических процессов на молекулярном и атомарном уровне содействует разработке новых методов диагностики и лечения.

Специалисты в области физики активно участвуют в инновационных исследованиях, создании новых материалов, в разработке лазерных технологий, сенсоров и многого другого. Эти технологии находят применение в промышленности, медицине, обороне и других областях.

Развитие современных технологий создает спрос на высококвалифицированных специалистов, обладающих глубокими знаниями в физике. Вакансии для физиков существуют в различных сферах, включая исследовательские институты, технологические компании, медицинские учреждения и многое другое.

Научное сотрудничество и обмен знаниями в области физики имеют мировое значение. Специалисты в этой области активно работают с коллегами из разных стран,

что способствует обмену опытом и расширению научных знаний.

Рассмотренные выше аспекты служат неопровержимыми фактами актуальности изучения физики. Поэтому обеспечение качественного образования и стимулирование интереса учащихся к физике становятся ключевыми задачами для образовательных учреждений и общества в целом, чтобы гарантировать кадры для решения текущих и будущих технологических и научных вызовов.

Существует заблуждение, что физика является сухой и сложной наукой, что может уменьшать интерес учащихся к этому предмету. Низкий уровень мотивации и интереса ведет к пониженной успеваемости и даже отсеву учащихся от изучения физики.

Проблема снижения интереса учащихся к физике является одной из наиболее важных и актуальных в сфере образования. Этот аспект придает теме еще большую актуальность и требует внимания и исследований. Рассмотрим, почему эта проблема так важна:

Снижение интереса к физике может сказаться на общем уровне образования и влиять на будущие карьерные возможности учащихся. Низкий уровень интереса к физике может привести к пониженной мотивации учащихся для учебы в этой области. Ученики, не видящие ценности и интереса в предмете, могут не прилагать достаточных усилий для успешного обучения. Если интерес к физике среди учащихся снижается, это может сказаться на количестве выпускников, готовых и мотивированных работать в сфере науки и технологий. Качество образования в физике имеет прямое влияние на научный и технологический потенциал страны, понижение интереса к изучению физики может ограничить научные и инновационные возможности будущего поколения.

По мнению психологов и педагогов учеба должна быть вдохновляющей и интересной, чтобы учащиеся развивали свои познавательные интересы и способности. Снижение интереса к физике может отразиться на психологическом развитии учащихся. Уровень интереса к этому предмету может влиять на общие навыки и гражданскую активность учащихся.

Физика тесно связана с другими науками, и её знания и методы часто используются в других областях, таких как химия, биология, инженерия, медицина и др. Исходя из этих аспектов, проблема снижения интереса к физике среди учащихся является важной, поскольку она имеет долгосрочные и глобальные последствия для образования, науки и технологического развития. Решение этой проблемы требует комплексного подхода, включая привлечение современных образовательных технологий, повышение квалификации педагогов и создание стимулирующей образовательной среды, которая сделает физику увлекательной и доступной для учащихся.

В современном мире образования технологии играют решающую роль. Их эффективное использование может сделать процесс обучения более интересным и доступным для учащихся, а также способствовать лучшему усвоению знаний и навыков. Обеспечение качественного образования в физике имеет социальное значение, поскольку способствует развитию критического мышления, логического анализа, решения сложных задач, а также развивает общие навыки, которые необходимы в жизни.

Многие страны уже успешно внедряют современные образовательные технологии в обучение физике, и их опыт может стать ценным источником вдохновения и улучшения образования в нашей стране [4].

В целом, актуальность данной темы заключается в том, что она прямо связана с развитием образования, подготовкой квалифицированных специалистов и

решением важных социальных и экономических проблем. Повышение интереса к физике с использованием современных образовательных технологий становится стратегической задачей для образовательных учреждений, учителей и общества в целом.

Таким образом, как известно, что каждый индивид имеет уникальные образовательные потребности, темп усвоения и стиль обучения. Именно современные технологии позволяют адаптировать образовательный материал к индивидуальным потребностям, обеспечивая более эффективное и интересное обучение. Испол-

зование интерактивных симуляций, визуализаций и мультимедийных материалов помогают обучающимся более глубоко понять сложные концепции дисциплин. Это стимулирует активное участие и критическое мышление, способствуя более качественному усвоению материала. Информационные технологии и различные программные обеспечения могут сделать обучение более увлекательным и интерактивным. Внедрение виртуальных миров, геймификации и интерактивных задач являются одним из многих мотивирующих элементов сегодняшней системы образования.

Литература

1. Пурешева Н. С. Актуальные проблемы школьного физического образования в Российской Федерации. / Н.С.Пурешева, Д.А.Исаев. Текст : непосредственный. // Педагогическое образование в России. 2020. № 6. -С. 8-15.
2. Тарасов Л. В. Современная физика в средней школе. -М.: «Просвещение», 1990. -С. 288.
3. Герасимова Т.Ю. Частные вопросы преподавания физики в средней школе: пособ.: в 5 ч. Ч. 1 / Т.Ю. Герасимова. – Могилев: УО «МГУ им. А.А. Кулешова», 2012. -С. 276.
4. Зенцова И.М. Зарубежный опыт в области методики преподавания физики. // Бизнес. Образование. Право. 2022. № 3 (60). -С. 327-331.

РЕЗЮМЕ. Бу мақолада замонавий дунёда ҳар бир киши учун физика бўйича асосий билимларга бўлган эҳтиёжини таҳлил қилади ва технологияни физикадаги ўқув жараёнига интеграция қилиш зарурлигини кўрсатади. Таълим натижаларини яхшилаш учун талабалар ўртасида физика фанига қизиқишни ошириш ва фойдаланиш имкониятини ошириш масаласи ёритилган. Шунингдек, техника тараққиётида физика фанининг ўрни кўрсатилган ва ўқувчиларнинг физика фанига қизиқишининг сусайиши муаммосига тўхталиб, таълим усуллари замонавий шароитларга мослаштириш муҳимлиги таъкидланган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируется необходимость базовых знаний по физике каждому в современном мире и указывается на необходимость интеграции технологий в образовательный процесс по физике. Освещается вопрос улучшения доступности и повышения интереса к физике у учащихся с целью повышения образовательных результатов. Также подчеркивается роль физики в технологических достижениях и рассматривается проблема снижения интереса студентов к физике, подчеркивая важность адаптации образовательных методов к современным условиям.

SUMMARY. This article analyzes the need for basic knowledge of physics for everyone in the modern world and indicates the need to integrate technology into the educational process in physics. The issue of improving accessibility and increasing interest in physics among students in order to improve educational results is covered. It also highlights the role of physics in technological advances and addresses the problem of declining student interest in physics, emphasizing the importance of adapting educational methods to modern conditions.

УСТАЗ ФАХРИДДИН САДИҚОВТЫҢ ӨМИР ЖОЛЫ ҲАМ ДӨРЕТИЎШИЛИГИ

И.Р.Жуманиязов – профессор ў.ў.а.

Ўзбекистон мамлекетлик консерваторияси Нокис филиали

Таянч сўзлар: чолғу асбоблари, чанг, Фахриддин Содиқовнинг устозлари, ўқув жараёни, меҳнат фаолияти, ижод қилган асарлари, мукофотлари.

Ключевые слова: инструменты, музыкальный инструмент Чанг, преподаватели Фахриддина Садикова, образовательный процесс, карьера, созданные произведения, награды.

Key words: instruments, the Chang musical instrument, teachers of Fakhriddin Sadikov, educational process, career, created works, awards.

Ўзбекистанда хизмат кўрсаткен кўркем өнер ғайраткери, сазенде, нама дөретиўши ҳәм устаз Фахриддин Садиков дөретиўшилиқ, атқарыўшылық, оқытыўшылық барысында ХХ әсирде өзбек музыкасы тарийхында өшпес из қалдырды. Ол өзбек классик музыка дәстүрлерин избе изликте даўам еттирип, өзине тән методда қосық, нама ҳәм де басқа форма ҳәм жанрларда көплеген шығармалар жаратып, халқымыз хўрмет-итибарына еристи. Нама дөретиўшиниң жаратқан музыкасындағы йошлы, жағымлығы, мазмунындағы тәсири менен тыңлаўшыларды ләззәтлендиреди.

Фахриддин Содиқов Тошкент қаласында 1914-жылдың 13-майында жумысшы шаңарағында дүньяға келеди. Алты жасынан бурынғы мектепте, кейин ала жаңа мектепте тәлим алады. Ол балалығынан музыкаға қызықты. Дәслеп дуўтар шертиўди көшесиндеги жасы үлкен балалардан үйренди. Кейин ала Чорсу көшесинде жайласқан атаклы қосықшы Шорахм Шоумаров шөлкемлестирген «Саной нафиса» жәмәәти қасындағы ансамблдің концертлерге шығыўын бақлап барады ҳәм тез арада оларға шәкирт болады. Нұғмонқори Мўминзода устазынан “чанг” шертиў, Абдусоат Вахобов устаздан дуўтар шертиў көнликпелерин ийелейди [1:38]. 1918-жылы Түркістан халық консерваториясы шөлкемлестирилип, В.А.Успенский басшылығында гөне қала бөлими ашылыў мүнәсибети менен Фахриддин Содиқов 1920-жылдан баслап устазлардан сабақ алыўды даўам еттиреді. 1924-жылда

халық консерваториясы тийкарында Тошкент мамлекетлик музыка техникумы ашылыўы менен 1926-жылдан ол жерде оқып, 1933-жылы табыслы питкереди.

Нама дөретиўши, “чанг”шы сазенде Фахриддин Содиқов мийнет барысын 1930-жылы Орта Азия темир жолы қасындағы клубта халық сазлары хәўескерлер дөгерегин шөлкемлестиріўден баслайды.

1928-жылы өткерилген сазенделер таңлаўында Фахриддин Содиқов қатнасып екінши дәрежели, кейинги жылда биринши дәрежели дипломға сазаўар болады. 1933-жылы оны музыкалы театрға жумысқа қабыл етип, атаклы кўркем өнер дөретиўшилери менен танысады, олар менен дөретиўшилиқ байланысларда болады. 1937-жылда Москва қаласында өткерилген Ўзбекстан кўркем өнер ҳәм әдебияты декадасына Тохтасин Жалилов басшылығында 100 сазендеден артық Ўзбек ансамблине жетик сазенделер қатарында Фахриддин Содиқов та жумыс ислеўте шақырылады. 1938-жылы филармония қасында хаял-қызлардан ибарат дуўтаршылар ансамбли шөлкемлестирилип, ол музыка басшысы сыпатында иследи нама дөретиў менен репертуарын байытты, атқарыўшылық шеберлигин асырды ҳәм тез арада белгили жәмәәтке айландырды. Урыс жыллары фронтта концерт бригадасының музыка басшысы болып, әскерлерге хызмет иследи. 1947-1953-жыллары Фахриддин Содиқов Ўзбекстан радио еситтириў қасындығы Ўзбек халық сазлары ансамблинде чангши, 1953-1955-жылларда филармонияның қосық ҳәм ойын ансамбли сазендеси, 1955-1957-жылларда Ўзбек мамлекетлик эстрадасында

ансамбл басшысы ўазыйпасында иследи [2:60-61].

1957-жылда Фахриддин Содиков, Юнус Ражабий басшылыгындағы радио еситтириў қасында шөлкемлестирілген сазенделер ансамблине чангши сазенделикке шақырылды. 1959-жылда мақамшылар ансамблинде “чанг”шы сазенде, 1961-жылдан усы ансамблге музыкалық басшысы етип тайынланды хэм усы лаўазымда өмириниң ақырына шекем иследи. 1972-жылда Ташкент мәмлекетлик консерваториясында жаңадан шөлкемлестирілген шығыс музыкасы кафедрасында исле, мақам атқарыўшылығы бойынша студентлерге устазлық етти [3:66].

Фахриддин Садиков дөреткен такирарланбас музыкалық шығармаларынан, атап айтқанда, миллий қосықшылық өнериниң раўажланыўына қосқан үлесин инабатқа алып 1967-жылы Өзбекстан композиторлар аўқамына қабылланады.

Фахриддин Садиков музыканың түрли жанрларында дөретиўшилик жумысларын алып барды, оның шығармаларында нама, қосық тийкарғы орынды ийелейди. Ол классик хэм заманағөй шайырлардың сөзлерине 300 ден артық шығармалар жаратты. Атап айтатуғын болсақ, Ғ.Ғулом сөзине 1934- жылда дөреткен «Хорманг энди колхозчилар», «Мархабо» (Миртемир сөзине), «Ватандан миннатдорман», «Эй чехраси тобоним» (Муқимий сөзине), «Ўйнасин» (Хабибий сөзине) қосық хэм лирикалық шығармалары тыңлаўшыларды өзине тартты. Нама дөретиўши избе-изликте, жаңа қосық хэм лирикалық шығармалар жаратыўға еристи. Ол жаратқан ана ўатанды, мийнетти, тинышлықты жырлайтуғын қосықлар арасында «Ўзбекистоним менинг» (Уйғун сөзине), «Хосил тўйи» (М.Қориев сөзине), «Жахон бўйлаб бир овоз янграр» (Қ.Мухаммадий сөзине), «Тинчлик кўшиғи» (У.Ғани сөзине), «Зарафшон» (А.Пўлат сөзине), «Гуллар водийси» (Т.Тўла сөзине), «Ватан ўхшар қуёшга» (Э.Рахим сөзине), «Ўзбекистон олтини» (Ё.Мирзо сөзине), «Ботир чўпон кўшиғи» (Қ.Мухаммадий сөзине), «Олтин водий» (З.Обидов сөзине), «Теримчи кизга» (С.Зуннунова сөзине), «Ёрим тўкур хон атлас» (А.Бобожонов сөзине), «Ўлкам ипакка тўлсин», «Оқ олтин карвон - карвон» хэм «Мирзачўлнинг кизиман» (З.Обидов сөзине) жазылған қосықлары радио еситтириў толқынларында барқулла еситтирилип

келмекте. Дөретиўшиниң көплеген қосықлары табиятты, мухаббатты, инсанийлықты, гөзаллықты сәўлелендиреди: «Севгилим», «Тонг шабодалари», «Уяламан», «Хаё» (М.Қориев сөзлерине), «Ёр билиб», «Хўб де, жоним», «Ёр бўлсанг дейман» (С.Зуннунова сөзлерине), «Бир гўзал», «Ойдин кечада» (Миртемир сөзлерине), «Онажоним», «Айб этма», «Хуш ҳаво чаманларида», «Муборақбод», «Кўзим», «Мезбон бўлай» (З.Обидов сөзлерине), «Менга навбат», «Ширмоной», «Ёр бўлмаса», «Гўзал», «Зухрога» (Т.Тўла сөзлерине), «Очил ниҳол», «Сўлим баҳор», «Висол гулшани», «Вафо кўшиғи», «Сув сулув кўшиғи» (А.Исроилов сөзлерине), «Хумор», «Шайдосиман», «Ташна қалбим» (Ё.Мирза сөзлерине) жазылған [5:74-75].

Фахриддин Садиков, Барис Гиенко менен биргеликте Муқимий атындағы музыкалы драма театрында сахналастырылған «Ота ўғли» (Х.Шарипов пьесасы) музыкалы драмасы хэм Т.Тошматов пенен биргеликте «Инбузарлар» (Ш.Низомидинов пьесасы) музыкалы драмасына, С.Хайитбоев пенен биргеликте «Салпанат ларзада» (В.Саъдулла пьесасы) музыкалы драмасына, Д.Зокиров пенен биргеликте «Гўзал» атлы телепастановкаға музыка дөретти. Өзбекстан радио еситтириў қасындағы өзбек халық сазлары оркестри ушын Т.Тошматов пенен биргеликте Т.Тўла сөзине «Янги Тошкент» атлы сюита хэм төмендеги қосықларды жаратты: «Кўнгил сен» (С.Қўнобеков сөзине), «Ўзбекистон» (Т.Ражабий сөзине), «Кўнглида бўлса» (Т.Мўминов сөзине). Булардан тысқары, ол «Ватан марши», «Қурилиш марши», Гулнор «Ўзбекча вальс», «Ўхшарсиз» усаған саз эсабларға намалар дөретти [7:87].

Ел сүйген инсан, белгили нама дөретиўши, белгили сазенде хэм устаз Фахриддин Содиков ХХ-әсир музыка мәданиятының раўажланыўына қосқан улеси ушын 1964-жылы «Өзбекстанда хызмет көрсеткен көркем өнер ғайраткери» ҳүрметли атағы берилген хэм орден, медаллар менен сыйлықланған. Ҳүрметли устаз, нама дөретиўши белгили сазенде Фахриддин Содиковтың келешек жаслары ушын ислеген хызметлери көркем өнер тараўына қызығатуғын барлық инсанлардың жүрегинде мәңги сақланып қалады.

Әдебиятлар

1. Ражабий Ю., Акбаров И. Ўзбек халқ мусикаси тарихи. –Т.: “Ўқитувчи”. 1981.
2. Одилов А. Ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик тарихи. -Т.: 1995.
3. Жабборов А. Ўзбек бастакор ва мусикашунослари. –Тошкент: 2004.
4. Левиев А. Ўзбек миллий чолғу созлик тарихи. –Тошкент: 2005.
5. Лутфуллаев А. Ижрочилик санъати тарихи. –Тошкент: 2006.
6. Лутфуллаев А. История исполнительства на узбекских народных инструментах. –Ташкент: 2010.
7. Ташматова А. Ижрочилик санъати тарихи. –Тошкент: 2017.

РЕЗЮМЕ. Мақолада муаллиф чанг мусика чолғусида машҳур созанда, устоз, бастакор Фахриддин Содиковнинг устозлари, ўқув жараёни, меҳнат фаолияти, яратқан асарлари, муқофотлари ҳақидаги маълумотлари баён қилган.

РЕЗЮМЕ. В статье автор приводит информацию об учителях, учебном процессе, профессиональной карьере, созданных произведениях, наградах известного музыканта, композитора, игравшего на музыкальном инструменте Чанг, Фахриддина Садыкова.

SUMMARY. In the article, the author gives the information about the teachers, the educational process, career, created works, awards of the famous musician, composer Fakhriddin Sadikov on the Chang musical instrument.

KASBIY KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHDA KASBIY-PEDAGOGIK TA'LIMNI UYG'UNLASHTIRISH ASOSLARI

G.X.Jumasheva – *pedagogika fanlari doktori, professor*

P.R.Erimbetova – *assistent o'qituvchi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayansh so'zlar: kasbiy kompetensiyani rivojlantirish, kasbiy-pedagogik ta'lim, pedagog kadrlar, yangi mazmun, yangi jamiyat, ta'lim tashkiloti, mutaxassislarni tayyorlash, innovatsion yo'nalish.

Ключевые слова: развитие профессиональной компетентности, профессионально-педагогическое образование, педагогические кадры, новое содержание, новое общество, образовательная организация, подготовка специалистов, инновационное направление.

Key words: development of professional competence, professional-pedagogical education, pedagogical staff, new content, new society, educational organization, training of specialists, innovative direction.

Kirish. Ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirish va muassasasi o'qituvchisining, shu jumladan, maktabgacha ta'limni insonparvarlashtirishning yangi sharoitida ta'lim ta'lim tashkilotlari mutaxassislarning yuqori axloqiy,

ijtimoiy yetuk, ijodiy faol shaxsini rivojlantirish bo'yicha yangi vazifalar paydo bo'ladi. Pedagog kadrlarning yangi kasbiy dunyoqarashi, ularning zamonaviy o'zgaruvchan sharoitlarga moslasha olishi katta ahamiyatga ega. Mutaxassis ijtimoiy qimmatli shaxsga aylanadi, professionallik esa ijtimoiy hodisaga aylanadi. BMT tomonidan 2030-yilgacha belgilangan Barqaror rivojlanish maqsadlarida "o'qitishning samarali natijalarini ta'minlaydigan yangi sifat bosqichiga ko'tarish, bolalarni maktabgacha ta'limdan boshlang'ich ta'limga sifatli tayyorlash imkoniyatini yaratish" dolzarb vazifa etib belgilangan [1:23]. Jahon ta'lim tizimida maktabgacha ta'lim tashkilotlari mutaxassislari kasbiy kompetentligini rivojlantirishning kreativ texnologiyalari amaliyotga tatbiq etilmoqda.

Asosiy qism. Respublikamizda so'nggi yillarda maktabgacha ta'lim tizimi rivojlanishining zamonaviy bosqichida dinamik jihatdan o'zgarib borayotgan maktabgacha ta'lim tizimi uchun kasbiy vazifalarni mustaqil va ijodiy hal etadigan, turli vaziyatlarda bilim va pedagogik ko'nikmalarni integratsiyalay oluvchi, ijodiy va kasbiy o'zini-o'zi takomillashtirishga tayyor kompetent mutaxassislarni tayyorlashning huquqiy-me'yoriy asoslari yaratilmoqda. "Uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga mos yuqori malakali kadrlar tayyorlash siyosatini davom ettirish" ustuvor vazifa etib belgilandi [2:25]. Bu bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Ta'lim tashkilotida pedagog kadrlarning kasbiy kompetentsiyasini rivojlantirishning yangi mazmuni yangi jamiyat uchun ta'lim tashkiloti mutaxassislarni tayyorlashda uzluksizlik, innovatsion yo'nalish asoslariga tayanadi. Kasbiy kompetensiyani rivojlantirish kasbiy va pedagogik bilimlarning boyliklarini yaxlit o'zlashtirish sharti sifatida qaraladi.

Pedagog kadrlarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning yangi modelini amalga oshirish maktab-gacha ta'lim tashkilotlarining ishlash rejimidan rivojlanish rejimiga o'tish sharoitida yuzaga keladi.

Kasbiy kompetensiyani natija va qadriyat sifatida rivojlantirishga ma'lum, miqdoriy jihatdan o'sib borayotgan bilimlar, ko'nikmalar to'plamini diskret o'zlashtirish orqali emas, balki tabiiy-mintaqaviy xususiyatlarga, madaniy-tarixiy an'analarga va ijtimoiy tendensiyalarga muvofiq kasbiy madaniyat boyliklarini yaxlit o'zlashtirish orqali erishiladi. Jarayon sifatida kasbiy kompetensiyani rivojlantirish umumiy va maxsus, kasbiy-pedagogik ta'limni uyg'unlashtirish uchun sharoit yaratish, kasbiy bilimlarni oshirishga doimiy qiziqishni ta'minlash orqali amalga oshiriladi, bu esa ushbu jarayonni to'xtatishga imkon bermaydigan ichki ehtiyojni shakllantirish uchun asos yaratadi.

Ta'lim tashkilotidagi kasbiy faoliyat shaxsni o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirishning zamonaviy psixologik va pedagogik nazariyalaridan foydalanishga asoslangan. U faoliyat va individual-shaxsiy yondashuvlar tamoyillariga asoslanadi, ya'ni tarbiyachi kasbiy-pedagogik va gumanitar bilimlar sohasida insoniyat tomonidan to'plangan boyliklardan foydalanish usullarini o'zlashtirishi kabildir. Ushbu yondashuvlar har bir tarbiyachining kasbiy tayyorgarligi davomida shaxsiy xususiyatlarini hisobga olgan holda faol ta'lim va tarbiya usullaridan foydalanish zarurligini taqozo etadi.

Kasbiy kompetensiyalarning eng muhim tarkibiy qismlari umumiy va kasbiy madaniyat, kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan shaxsiy fazilatlar bo'lib, ular ta'lim tashkilotining, shu jumladan maktabgacha ta'lim tashkilotining ish sharoitida pedagogik faoliyatning maksimal samaradorligiga erishishga imkon beradi, bu esa kuchni optimal

sarflash bilan bog'liqdir (aqliy va jismoniy, pedagogic ishlashning psixo-emotsional komponenti).

A.K.Markovanning g'oyalari ko'ra, kasbiy kompetentsiyada uchta tarkibiy qismni ajratish mumkin [4:213]:

- a) ijtimoiy va kasbiy;
- b) amaliy tayyorgarlik (faoliyat) va faoliyat mahsulotlari (nazariy tayyorgarlik);
- v) kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan shaxsiy xususiyatlar, ya'ni kasbiy faoliyatga individual moslashuvchanlik darajasi.

Ijtimoiy va kasbiy qism tarbiyachining kasbiy malakasi-ni baholashning uning ijtimoiy tizimining vakili bilan o'zaro bog'liqligi o'lchovi sifatida qaralishi mumkin. Bu kasbiy (pedagogik) muhitda, shuningdek, ta'lim tizimida kasbiy malakani ijtimoiy baholash bilan asoslanadi.

Kasbiy va pedagogik malaka – bu kasbiy faoliyatga nazariy, amaliy va tadqiqot tayyorgarligi, shuningdek, uning samaradorligidir.

Ta'lim tashkilotlari pedagog kadrlarining kasbiy kompetensiyalarini baholashda integrativ baholash eng informatsion hisoblanadi, bunda kasbiy kompetensiya darajasi kasbiy malaka, shaxsiy xususiyatlar va ijtimoiy-kasbiy maqom asosida belgilanadi.

N.M.Quchqorova kasbiy bilim darajasini "samaradorlik"ga qaraganda aniqroq aks talqin etadi. Haqiqat shundaki, samaradorlik har doim ham natija bilan to'g'ridan-to'g'ri sabab-oqibat munosabatlariga ega emas va natijaga professional vakolatdan tashqari ko'plab tashqi omillarning ta'siri aks etishi mumkin [6:43].

Ta'lim muhitida yaratilgan kasbiy va pedagogik faoliyat mahsulotlariga pedagogik jamoada ham, ijtimoiy muhitda ham talab qilinishi mumkin. Shu bilan birga, yaratuvchining kasbiy maqomi qanchalik yuqori bo'lsa, uning faoliyati mahsulotlari ta'lim muhitida talabga ega bo'ladi. Kasbiy va pedagogik faoliyat mahsuloti yaratuvchisining ijtimoiy mavqei qanchalik yuqori bo'lsa, uning faoliyati mahsuloti ijtimoiy muhit uchun shunchalik muhim bo'ladi.

Kasbiy va pedagogik faoliyatning o'ziga xos xususiyati unga mutaxassis shaxsini organik ravishda kiritishdir. Shaxsiy xususiyatlar, fazilatlar bu holda uning kasbiy faoliyati vositasi sifatida ishlaydi.

Shaxsiy kasbiy ahamiyatga ega fazilatlar – bu kasbiy faoliyatda namoyon bo'ladigan potensial qobiliyatlardir. Agar ular kasbiy bilim va ko'nikmalarga ega bo'lsalar, ular unda vositaga aylanadi.

Ta'lim tashkilotining pedagog kadrlari va birinchi navbatda maktabgacha yoshdagi bolalar uchun insonning intellektual va hissiy sohalar faoliyatida yuqori uyg'unlikni talab qiladigan kasbiy ko'nikmalarning o'ziga xos turlarini o'zlashtirishga yo'naltirilgan professional fikrlash alohida ahamiyatga ega. Kasbiy, pedagogik fikrlash va ta'lim maskanining doimo o'zgarib turadigan pedagogik holatini yaxlit ko'rish bir xil darajada muhimdir.

Faoliyatning operatsion sohasi asab tizimining dinamikasi (asab tizimining tipologik xususiyatlaridan biri) tufayli yuqori o'rganish qobiliyati bilan ajralib turadi. Tarbiyachilarning mustaqil, ijodiy qarorlar qabul qilish, kasbiy faoliyatni individuallashtirish, kasbiy "men-kontsepsiyasi"ni shakllantirish, pedagogik faoliyatda kasbiy ko'nikmalarni muvaffaqiyatli qo'llash qobiliyati kabi fazilatlar alohida ahamiyatga ega.

Yakuniy qism. Yangi O'zbekistonni barpo etish sharoitida maktabgacha ta'lim sohasini tubdan takomillashtirish, ilg'or xorijiy tajribalar va milliy o'ziga xosliklar inobatga olingan ilmiy tadqiqotlar va ta'lim dasturlarini maktabgacha ta'lim tizimiga ioriv etishga qaratilgan islohotlar amalga oshirilmoqda. Mazkur islohotlar "bolalarni sifatli maktabgacha ta'lim bilan qamrab olish ko'lamini oshirish, maktabgacha yoshdagi bolalarni intellektual, axloqiv, estetik va jismoniy jihatdan har tomonlama rivojlantirish uchun sharoitlar yaratish, maktabgacha ta'lim tizimiga innovatsiyalarni, ilg'or

pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, maktabgacha ta'limni boshqarish tizimini takomillashtirish" kabi muhim vazifalarni amalga oshirishga qaratilgan [3:15].

Shu bilan birga, ta'kidlash joizki, ijtimoiy-madaniy va kasbiy makonning o'zgaruvchan sharoitida professor-o'qituvchilarning kasbiy malakasini oshirishga mo'ljallangan ta'lim tizimlari kasbiy mahoratni, kasbiy

madaniyatni, o'qituvchilarning shaxsiy fazilatlarini shakllantirishning zarur va yetarli darajasini ta'minlay olmaguvi.

Shu sababli maktabgacha ta'lim tashkilotlari pedagog kadrlarining tarbiyalanuvchilarga vo'naltirilgan ta'lim tamoyillari bo'yicha kasbiy kompetensiyasini uzluksiz rivojlantirishni ta'minlaydigan shunday ta'lim tizimini yaratish zaruriyati tug'ilmoqda.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida". 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni. <https://lex.uz/docs/5841063>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida" farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi: <https://lex.uz/docs4327235#4328024>

4. Маркова А.К., Матис Т.А., Орлов А.Б. Формирование мотивации учения. - М., 1990.

5. Печеркина, А. А. Развитие профессиональной компетентности педагога: теория и практика. – Екатеринбург: 2011.

6. Quchqorova N.M. Pedagogik kasbiy kompetentligi va kreativlik. Toshkent-2022.

REZYUME. Maqola kasbiy kompetensiyani rivojlantirishda kasbiy-pedagogik ta'limni uyg'unlashtirish asoslari muammosiga bag'ishlangan. Maqolada ta'lim tashkilotida pedagog kadrlarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishning yangi mazmuni yangi jamiyat uchun ta'lim tashkiloti mutaxassislarini tayyorlashda uzluksizlik, innovatsion yo'nalish asoslarining zarurligi haqida aytiladi.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена проблеме принципов гармонизации профессионально-педагогического образования в развитии профессиональной компетентности. В статье новое содержание развития профессиональной компетентности педагогических кадров в образовательной организации рассказывается о необходимости преемственности и основах инновационного направления в подготовке специалистов образовательной организации для нового общества.

SUMMARY. The article is devoted to the problem of the principles of harmonizing professional-pedagogical education in the development of professional competence. In the article, the new content of the development of the professional competence of pedagogic personnel in the educational organization is told about the need for continuity and the foundations of the innovative direction in the training of specialists of the educational organization for the new society.

BIBLIOGRAFIK MA'LUMOTLAR PLATFORMASI - ILMIY TADQIQOT METODOLOGIYASIDA YANGICHA YONDASHUV

T.N.Jo'rayev – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent*
Qarshi davlat universiteti

Tayanch so'zlar: maqola, bibliografik, Mendeley, adabiyot, nashr, ilmiy.

Ключевые слова: статья, библиографический, Mendeley, литература, публикация, научный.

Key words: article, bibliographic, Mendeley, literature, publication, scientific.

Kirish. Hozirgi kunda ilmiy tadqiqot natijalarini nashrga tayyorlash va chop etish ikki usulda ya'ni, an'anaviy (print-qog'ozda) va elektron ko'rinishda nashr etiladi. Maqola va tezislarni nashrga tayyorlash va chop etish jarayoni bilan maxsus ruxsatnomaga ega bo'lgan tashkilotlar (nashriyot, ilmiy tadqiqot institutlari, oliy ta'lim muassasasi va b.) ish yuritishadi. Biz mazkur maqolada ilmiy tadqiqot natijalarini nashrga tayyorlash uchun zamonaviy bibliografik ma'lumotlar platformasidan foydalanish bo'yicha tadqiqot natijalari va Mendeley dasturidan foydalanish metodikasini qisqacha yoritib berishga harakat qilamiz.

Asosiy qism. Ilmiy maqola – mustaqil ilmiy tadqiqot natijasi bo'lib, u dolzarb ilmiy muammo bo'yicha joriy davrga qadar ommaga ma'lum bo'lgan ilmiy qarash va farazlarni o'rgangan holda o'z fikr mulohazalarini bayon qilishdir (matn, audio, video va b.) [1:8-9].

Yuqori maqsadni ko'zlagan insonlar uchun ilmiy maqolani o'rni judayam muhim ahamiyat kasb etadi. Ilmiy maqolalarda zamonaviy ilm-fan sohalarining nazariy yoki amaliy asoslarini rivojlantirishga tadqiqotchining shaxsiy hissasi nimadan iborat ekanligi iloji boricha yorqinroq ifodalanadi [2:16].

Maqolaning dastlabki qismida dunyoviy tillarida qisqa va lo'nda shakldagi annotatsiya (maqolaning qisqacha mazmuni) hamda kalit so'zlar keltirilishi lozim. Ilmiy maqola, odatda, tuzilish jihatidan bir nechta qismga bo'linadi. Maqolaning kirish qismida muhokama etilayotgan mavzuning dolzarbligi ta'riflanadi va asoslab beriladi, shuningdek, tadqiqot sohasi, obyekti va predmeti, tadqiqotning maqsadi, vazifalari muammo sifatida qo'yiladigan masalaning yechimi, taklif etilayotgan yechimning nazariy va amaliy ahamiyati haqida fikr bildiriladi.

Hozirgi kunda xalqaro konferensiyalar va jurnallar odatda maqola va tezislarni hamda monografiyalarni IMRAD (Introduction (Kirish), Methodology (Uslubiyat), Results

(Natijalar), And, Discussion (Muhokama) qolipida tayyorlash talabi asosida qabul qilmoqda [4:54].

Mazkur maqolada barcha maqola va tezislarda keltiriladigan adabiyotlar ro'yxatini shakllantirishda foydalaniladigan zamonaviy bibliografik ma'lumotlar platformasi Mendeley dasturi va undan foydalanish metodikasi haqida amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish maqsad qilingan.

Mendeley (**Elsevier**) - bibliografik ma'lumotlar bilan ishlash platformasi bo'lib, u o'z ma'lumotlar bazasi (maqola, tesis, monografiya va b.) asosida olimlarning ijtimoiy tarmog'ini yaratish, tadqiqot ma'lumotlarini saqlash, tartibga solish, qayd etish, oson iqtibos keltirish hamda iqtibos turini tezda almashtirish yordam beradigan dasturiy vositadir¹.

Ilmiy-innovatsion faoliyatini rivojlantirish maqsadida professor-o'qituvchilarning Scopus, Science Direct, Web of Science xalqaro ilmiy-texnik ma'lumotlar bazalaridagi jurnallarga ilmiy maqolalarni tayyorlash va chop etish orqali professor-o'qituvchilarning tadqiqotchi sifatida nashr faolligini rivojlantirish, shuningdek Scopus, Science Direct, Mendeley tizimlari imkoniyatlaridan foydalanish asosida shaxsiy, kasbiy axborot maydonini Scopus, Science Direct, Web of Science tizimlari asosida takomillashtirish muhim o'rin tutadi [6:49].

Mendeleyning asosiy vazifalari va undan foydalanish metodikasini tushunib olishdan oldin foydalanuvchi bilishi lozim bo'lgan asosiy tushunchalardan biri - xalqaro bibliografik standartlardir. Quyida ommaviy bibliografik standartlarning ko'p qo'llaniladigan turlariga qisqacha izoh beramiz:

MLA (Modern Language Association) - formati asosan til, adabiyot, san'at va boshqa gumanitar fanlar uchun

¹ Manba: <https://www.elsevier.com/solutions/mendeley>
(murojaat sanasi: 01.11.2023)

qo'llaniladigan bibliografik ro'yxatni shakllantirishda foydalaniladi.

NLM (National Library of Medicine) - bibliografik uslubi ko'pincha xalqaro tibbiy jurnal muharrirlari qo'mitasi (ICMJE) tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, asosan tibbiyot sohasidagi ilmiy tadqiqot natijalarini nashr etishdagi adabiyotlar ro'yxatini shakllantirishda foydalaniladi.

IEEE (Elektr va elektronika muhandislari instituti) - muhandislik, kompyuter fanlari va axborot texnologiya-

larining ko'plab sohalarini qo'llab-quvvatlovchi professional tashkilot bo'lib, jurnallar va konferensiya materiallarini nashr etishdan tashqari, IEEE turli sohalar uchun bir nechta standartlarni belgilaydi [5:58].

Metodologiya: Mazkur maqola shakllanishida ilmiy tadqiqot ishlari bilan band bo'lgan olimlar, magistrning bibliografik ma'lumotlar platformasidan foydalanish haqidagi so'rovnoma asos sifatida xizmat qildi (1-jadvalga qarang).

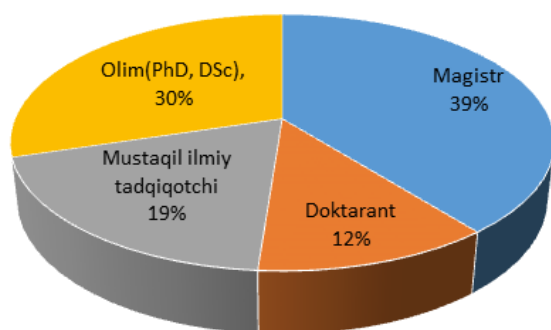
1-jadval. Ilmiy faoliyat natijalarini xalqaro standartlar asosida nashrga tayyorlash uchun bibliografik ma'lumotlar platformasidan foydalanish bo'yicha tadqiqot natijalari

№	Savollar	Javoblar			
		23-28	29-38	39-53	54-65
1	Yoshingiz				
2	Kasbiy – ilmiy faoliyatingiz	Magistr	Doktarant	Mustaqil ilmiy tadqiqotchi	Olim(PhD, DSc),
3	Maqola yozishda IMRAD qolipi haqida bilasizmi	Yo'q	Ha, qisman tasavvurga egaman	Xalqaro talab ekanini bilaman	Albatta, bilaman, barcha ishlarim IMRAD talabi bo'yicha.
4	Olimning virtual kutubxonasi (Mendeley, Google Academy, Researchgate) haqida	Yo'q, bilmayman	Eshitganman, foydalanishni bilmayman	Bilaman, qisman foydalanaman	Albatta, bilaman, barchasidan foydalanaman
5	Maqola yozishda bibliografiyani qanday shakllantirasiz?	Bitta-bitta yozib chiqaman	Ilmiy ommabop platformalardan foydalanaman	Shunchaki nusxa olib qo'yaman	Bibliografik ma'lumotlar platformasidan foydalanaman
6	Xalqaro bibliografik standartlar haqida bilasizmi(GOST, APA, MLA va b.)?	Yo'q, bilishni xohlayman.	Ha, eshitganman	Ma'lumotga egaman	Albatta, bilaman.
7	Menaleiy bibliografik ma'lumotlar platformasi haqida bilasizmi?	Yo'q, bilishni xohlayman.	Ha, eshitganman	Eshitganman, foydalanishni bilmayman	Albatta bilaman, foydalanaman
8	Mendeleyda bibliografiyalarni avtomatik yaratish haqida tasavvurga egamisiz?	Yo'q, bilishni xohlayman.	Shunday dastur mavjudmi	Eshitganman, foydalanishni bilmayman	Albatta bilaman, foydalanaman juda qulay

Tadqiqotda ishtirok etgan respondentlarning aksariyat qismini ilmiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi kasb egalari bo'lganligi bois shaxsga aniqlik kiritish bandini ochiq qoldirdik. Mazkur tadqiqotimiz Qarshi davlat universitetida ilmiy tadqiqot bilan shug'ullanuvchi magistr, doktorant va olimlari hamkorligida tashkil etildi va so'rovnoma online shaklda o'tkazildi.

Tadqiqotda jami 84 nafar respondent ishtirok etdi va ularning kasbiy-ilmiy faoliyati haqidagi ma'lumotlarni tahlil qilishga o'tamiz (1-rasm). Quyidagi diagrammada ko'rinib turganidek, respondentlarning 33 nafari (39.3%) pedagog magistrlardan tashkil topgan. Shuningdek, so'rovnomada olimlarimiz mavzuga qiziqishi bois 25 nafar (29,8%)ni tashkil etdi.

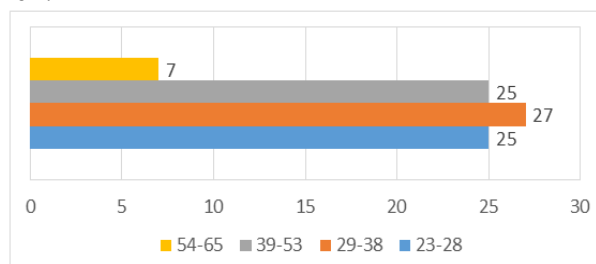
Tadqiqot natijalarini xalqaro standartlar asosida nashrga tayyorlash uchun bibliografik ma'lumotlar platformasidan foydalanish haqidagi so'rovnomaning tahlilidan mavzuning dolzarb va hozirgi kunda ilmiy tadqiqot olib borishda muhim ahamiyat kasb etishini anglashimiz mumkin.

1-rasm. Respondentlarning kasbiy-ilmiy faoliyati haqidagi ma'lumotlar.

Respondentlarning yoshi bo'yicha ma'lumotlari tahlilida 29-38 yoshdagi ilmiy tadqiqot ish bilan faoliyat olib

boruvchilar ko'pchilikni tashkil etayotganini ko'rishimiz mumkin bo'ladi (2-rasm). Statistik tahlillardan ko'rinib turibdiki, respondentlarning o'rtacha yoshi 38,5 yoshni tashkil etmoqda. Bu esa ilmiy tadqiqot bilan band bo'lgan shaxslarning, hayoti davomida band bo'lishi uchun sarflagan vaqtining teng yarimi hisoblanadi. Bunday xulosa qilishda dunyoda o'rtacha umr ko'rish tahlilini e'lon qiluvchi xalqaro tashkilotlar materialida O'zbekiston aholisining o'rtacha umr ko'rish statistik ma'lumotlaridan foydalanildi².

2-rasm. Yosh bo'yicha ma'lumotlar tahlili

Bizga ma'lumki, xalqaro ilmiy tadqiqot natijalarini nashr qiluvchi tashkilotlar IMRAD talabi asosida maqolalar qabul qiladi va so'rovnomamizda ham "Maqola yozishda IMRAD qolipi haqida bilasizmi" degan savolga respondentlar fikri jamlandi. Tadqiqot davomida to'plangan statistik ma'lumotlarda 73% respondentning maqola yozishda IMRAD qolipi haqidagi so'rovi mantiqiy nuqtayi nazardan ijobiy natija hisoblanadi. Lekin 27% respondentlarning (22 nafar) ilmiy tadqiqot ishlarni rasmiylashtirishda xalqaro talablarni bilmasligi va ularning aksariyati (22 nafari - 73%) pedagogik faoliyat bilan bandligini ko'rishimiz mumkin. Yoshi bo'yicha tahlilda mazkur re-

² <https://worldpopulationreview.com/>

spondentlarning o'rtacha yoshi 25 yoshni tashkil etmoqda va bu bizning OTMLarda talabalar uchun ilmiy tadqiqot metodologiyasi bo'yicha bilimlar beruvchi kichik kurslarni o'quv rejalarga kiritishimiz va darslarni amaliy mashg'ulot tarzida o'tkazishimiz kerak bo'ladi.

Tadqiqotning keyingi so'rovi Olimlarning virtual kutubxonasi (Mendeley, Google Academy, Researchgate) haqida bo'lib, respondentlarning ilmiy izlanish natijalarini ilmiy yo'nalishdagi ijtimoiy tarmoqlar va undan foydalanish ko'nikmalariga aniqlik kiritdi. Tahlillar natijasi esa 24 nafar respondent (28,6%) virtual kutubxona haqida eshitgani, ammo undan foydalanish ko'nikmasiga ega emasligini, 21 nafar (25%) respondent esa bu haqida umuman ma'lumotga ega emasligini tasdiqlagan. Mazkur so'rovda qatnashganlarning 24 nafari (28,6%) ilmiy tadqiqotlarini e'lon qilishda qisman virtual kurubxonalaridan foydalanishini, 15 nafari (18%) esa so'rovda berilgan savolga ijobiy xulosa bergan. So'rovlarda berilgan savollarning (jami 4 ta savol) tahlilida 54% respondentlar virtual kutubxonalardan foydalanish ko'nikmasiga ega emasligini ko'rishimiz mumkin bo'ladi.

Maqola yozishda bibliografik ma'lumotlar platformasidan foydalanish bo'yicha o'tkazilgan so'rovnoma natijalarida esa hozirgi kunda ilmiy tadqiqot natijalarini nashr etishda bibliografik ma'lumotlar platformasidan foydalanish holati qoniqarli emas va bu muammoni bartaraf etish asosan oliy ta'lim muassasalari hamda ilmiy tadqiqot institutlari zimmasidagi vazifa hisoblanadi.

Mendeley dasturini o'rnatish va foydalanish amaliyoti.

1. Buning uchun mazkur havola orqali dasturni ko'chirib olamiz (https://www.mendeley.com/?interaction_required=true) va

Adabivotlar

1. Smith J., Ashman M., Dunphy B., & Stracuzzi, A. (2019). 3.5: Documenting Sources in APA, MLA, or IEEE Styles. *Professional Communications*. 2019.
2. Pandey, Sanjay, et al. "Methods of various citing and referencing style: fundamentals for early career researchers." *Publishing Research Quarterly* 36.2 (2020): 243-253.
3. Nugrahanti T. P. et al. Pelatihan Pencarian Referensi Penelitian di Jurnal Index Scopus dan Pengenalan Mendeley Desktop Untuk Meningkatkan Kualitas Karya Ilmiah Mahasiswa Tingkat Akhir //Journal Of Human And Education (JAHE). 2023. T. 3. №. 2. -P. 585-591.
4. Haris I. et al. Pengenalan Teknis Penggunaan Software Turnitin Dan Mendeley Desktop Untuk Meningkatkan Kualitas Karya Ilmiah Mahasiswa Baru //Journal Of Human And Education (JAHE). 2023. T. 3. №. 2. -P. 172-178.
5. Firdaus F. et al. Pelatihan Manajemen Referensi Mendeley dan Turnitin Sebagai Upaya Peningkatan Kualitas Karya Ilmiah Mahasiswa // Bantenese: Jurnal Pengabdian Masyarakat. 2023. T. 5. №. 2. -P. 269-287.
6. Anvarovna X.S. Pedagoging Ilmiy-Innovatsion Faoliyatini Rivojlantirish //Law, policy and society. 2024. T. 1. №. 3. -P. 47-51.

REZYUME. Mazkur maqolada ilmiy tadqiqot natijalarini nashr etishda "Mendeley" bibliografik ma'lumotlar platformasidan foydalanish metodikasi batafsil yoritib berilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье подробно описана методология использования платформы библиографических данных «Mendeley» для публикации результатов научных исследований.

SUMMARY. This article describes in detail the methodology of using the Mendeley bibliographic data platform for publishing the results of scientific research.

ОБУЧЕНИЕ ИДИОМАТИЧЕСКИМ ВЫРАЖЕНИЯМ АНГЛИЙСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ ЧЕРЕЗ СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

М.А.Калабаева – старший преподаватель

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: киёсий таҳлил, идиомалар, дунёнинг лингвистик тасвири, лексик экспликаторлар, семантика таққослаш.

Ключевые слова: сравнительный анализ, идиомы, языковая картина мира, лексические экспликативы, семантика сравнения.

Key words: comparative analysis, idioms, linguistic world view, lexical explicators, semantics comparison.

Важным компонентом лингводидактической базы процесса изучения английского языка как специальности в вузах нашей страны, несомненно, является сравнительный анализ двух языков. Такое сопоставление необходимо, прежде всего, потому что именно идиоматика отражает специфические черты национальных языковых картин мира, которые, в свою очередь, могут быть идентифицированы и охарактеризованы только на фоне иного языка.

В нашем случае существует необходимость в произведении сравнительного анализа идиом английского и

файлни ishga tushiramiz. Dasturni to'liq ishga tushirish uchun Elsevier platformasida ro'yxatdan o'tish kerak.

2. Mendeley dasturini ishga tushirib va ro'yxatdan o'tgan akkaunt bilan platformani faollashtirgach, Microsoft Office ilovalarini yopamiz va Mendeleyning "Tools" → "Install MS Word plugin" menyusidan MS Word pluginini o'rnatishni faollashtiramiz. Word dasturini ishga tushirgach "Ссылка" menyusida mendeley uchun alohida vazifalar paneli ajratilgani va faol holatda turganligi, dasturlarni o'zaro integratsiyalashgani tekshiriladi.

3. Wordda Dasturida tayyorlanayotgan maqola uchun qo'yiladigan iqtibosni «Ссылка» menyusining "Insert Citation" tugmasi bosiladi va hosil bo'lgan darchadan "Go To Mendeley" tugmachasi faollashtiriladi. Mendeley dasturi yuklangach kerakli adabiyot tanlanadi va dasturdan "Cite"-iqtibos keltirish buyrug'i faollashtiriladi va word dasturidan "insert bibliography" tugmachasini bosish orqali adabiyotlar ro'yxati shakllantiriladi.

Xulosa va tavsiyalar.

Mazkur tadqiqotni o'tkazish asosida ilmiy tadqiqot natijalarini nashrga tayyorlash bo'yicha ilmiy faoliyat bilan band bo'lgan respondentlarning ko'nikmalari o'rganib chiqildi va tahlil qilindi.

Tadqiqot natijalari bo'yicha bibliografik ma'lumotlar platformalaridan foydalanish holatlari o'rganilib, maqolalarni xalqaro talablar asosida shakllantirilish bo'yicha amaliy ko'rsatmalar berildi.

Ilmiy tadqiqot natijalarini nashrga tayyorlashning zamonaviy dasturiy ta'minotidan foydalanishni targ'ib etish va nashriyotlarda bibliografik ma'lumotlar platformalaridan foydalanish bo'yicha mualliflarga talablarni kuchaytirish, yurtimiz olimlarining ishlarini ommalashtirishni kafolatlaydi.

узбекского языков. В связи с этим нами сделан ряд следующих важных, с нашей точки зрения, наблюдений общего характера, касающихся видов тропов, лежащих в основе образности идиом.

1. Среди идиом как узбекского, так и английского языков, есть немало таких, которые построены как сравнительные обороты – ср. мум тишлагандай (букв. «как воск прикусил» – хранить абсолютное молчание); сувга тушган нондай (букв. «как попавший в воду хлеб» – быть обескураженным, потерять решимость, быть разочарованным); отнинг калласидай (букв. «как

голова лошади», т.е. «большой; чаще всего о , бесстрашии и силе человеческого сердца»). Ср. в английском языке: *cry like a baby (to cry a lot)* – «плакать как ребенок», *swim like a fish (to be a very strong swimmer)* – «плавать как рыба».

Многие подобные сравнения редуцированы в метафору, иногда весьма специфическую, ср.: *икки оёгини бир этикка тиқилади* (букв. «засовывать две ноги в один сапог», т.е. «упорно настаивать на реализации своего мнения») или <гўё> *тарвуз қўлтигидан тушди* (букв. «<будто> арбуз из-под мышки упал», т.е. «внезапно потерять надежду»). Т.В. Жеребило дает следующее определение сравнению (сравнительному обороту): «Сравнительный оборот – специфический вид обособленных конструкций, проявляющий себя как в значении, так и в оформлении. <...> Сравнительный оборот – это особое синтаксическое явление – оборот со значением признака предмета, признака действия. <...> Сравнительный оборот может оформляться с помощью предлогов *вроде, наподобие, подобно*, имеющих сравнительное значение» [1:452]. Из этого следует, что сравнение должно включать в себя те или лексические экспликативы семантики сравнения, т.е. сравнительные союзы типа *как, словно, будто* (в англ. *than, as... as; not so as*). В узбекском языке к числу экспликативов семантики сравнения относятся следующие:

1) Аффиксы *-дай, -дек*, например: *тошдай (тошдек)* – «как камень», *одамдай (одамдек)* – «как человек».

2) Подчинительный союз *гўё (гўёки)* (эквивалентен русским сравнительным союзам *якобы, будто бы, будто, словно, как будто*). Нередко используется в сочетании с аффиксом *-дай* либо *-дек*. Например: *булбули гўё – «как словей»; гўё ҳеч нарсa бўлмагандай – «как ни в чем не бывало»*.

3) Послелог *сингари*, употребляющийся с основным и родительным падежом в значении «как, точно, словно, подобно, такой как, подобно». Например: «*тош сингари қаттиқ*» – «крепкий, как камень».

4) Послелог *каби*, употребляющийся с основным падежом в значении «наподобие, подобно, вроде, как, как и». Например: «У ўз отаси каби меҳнатсевар» – «Он, как и его отец, трудолюбив».

5) Наречие *худи* – «точно, точь-в-точь, ровно, как раз» (всегда в сочетании с аффиксом *-дай* либо *-дек*): Например: *(худди) ака-укадай* – «подобно братьям». Слово *худди* само по себе не выражает сравнение, но усиливает его.

В узбекских идиомах наибольшую употребительность имеют форманты *дай, -дек* и их морфонологические варианты. Ср.:

игнадек (ким)ни туядек қилмоқ – букв. «делать из кого-то, похожего на иглу, верблюда», т.е. «преувеличивать чью-либо значительность, важность».

(худди) илон чаққандай – букв. «словно укус змеи» – о резком, неожиданном либо пугающем движении.

Английские идиомы сравнения чаще всего образуются при помощи союзов/предлогов *as* или *like*.

as bald as a coot – букв. «лысый, как колено»;

2. Значительная часть идиом узбекского и английского языков представляют собой метафору, т.е. «скрытое», редуцированное сравнение, например:

бошида ёнгок чақилмоқ – букв. «колоть на голове орехи», т.е. «причинять чрезмерные страдания».

Аналогично в английском языке:

(to) twist someone's arm – букв. «выкручивать руки», т.е. «настойчиво уговаривать, уламывать кого-то»;

3. Существенное количество идиом английского и узбекского языков реализуют такой троп, как метонимия, например:

киндик кони тўқилган – букв. «<там, где> соткана кровь пуповины», т.е. «по месту рождения»;

Ср. аналогично в английском языке:

(to) hit the books – букв. «ударить по книгам», т.е. «засесть за книги, начать интенсивно учиться»;

to be closefisted – букв. «быть кулаком», т.е. «быть скупым, жадным».

4. В основе образности ряда исследованных нами идиом узбекского и английского языков лежит гипербола. Например:

тили бир қарич – букв. «язык размером в одну пядь», т.е. «иметь право хвастаться, говорить о своем успехе (с иронией)»;

Аналогично в английском языке:

(to) look like a million dollars/bucks – букв. «выглядеть как миллион долларов» – о блестящем внешне виде (как правило, по отношению к женщинам).

pay an arm and a leg for something – букв. «расплатиться за что-либо рукой и ногой», т.е. «переплатить».

5. Существенно реже в основе образности идиом узбекского и английского языков лежит литота. Например:

бир оғиз – букв. «один глоток», т.е. «очень мало, немножко, малую толику».

Аналогично в английском языке:

eat like a bird – букв. «ест, как птичка», т.е. «есть очень мало»;

6. В основе ряда исследованных нами идиом узбекского и английского языков находится гротеск, например:

қулоқ-миясини емоқ. Букв. «съесть уши и мозг», т.е. «утомлять кого-либо назойливыми расспросами»;

қўзининг оқу қораси – букв. «белки его глаз черные», т.е. «уникальный и бесценный (о человеке)»;

Кроме того, важным аспектом сопоставления идиом в узбекском и английском языках является их семантико-тематическая характеристика, т.е. учет принадлежности ключевых их компонентов к определенной лексико-тематической группе. Так, в обоих языках достаточно широко представлены идиомы, включающие в свой состав на правах компонента зоонимы, цветообозначения, названия пищи, наименование одежды или ее элементов, соматизмы. Рассмотрим указанные группы:

1. Идиомы, включающие в свой состав зоонимы [4]:

қўй оғзидан чўп олмаган – букв. «не взял даже травинки изо рта у овцы», т.е. «невинный, безобидный».

Ср. в английском языке:

(to) go cold turkey – букв. «ходить холодной индейкой», т.е. «бросить раз и навсегда, решительно отказаться, резко завязать»;

2. Идиомы, включающие в свой состав цветообозначения:

оқ қўнғиллик – букв. «белая душа», т.е. «честность, неприятие плохого»;

қора терга ботмоқ / қора терга тушмоқ – букв. «покрыться черным потом / утонуть в черном поту», т.е. «испытать перенапряжение»;

Ср. в английском языке:

to give the green light – букв. «дать зеленый свет», т.е. «дать разрешение»;

to be in the black – букв. «быть в черном», т.е. «преуспевать, иметь много денег».

3. Идиомы, включающие в свой состав название пищи:

нон синдириш – букв.: «преломление хлеба», т.е. «1. начало совместной трапезы; 2. начало разговора»;

Аналогично в английском языке:

a piece of cake – букв. «кусочек торта», т.е. «что-либо очень простое, легко выполнимое»;

4. Идиомы, имеющие в своем составе наименование одежды или ее элемента:

дўппини осмонга отмоқ – букв. «бросать тубетейку в небо», т.е. «очень радоваться, ликовать»;

икки оғини бир этикка тиқилади – букв. «засовывать две ноги в один сапог», т.е. «упорно настаивать на реализации своего мнения».

В английском языке:

with hat in hand / cap in hand – букв. «со шляпой в руке», т.е. «покорно, смиренно»;

wear one's heart on one's sleeve – букв. «носить сердце на рукаве», т.е. «открыто выражать свои чувства».

5. Идиомы-соматизмы:

боши шишиди – букв. «голова опухла», т.е. «запугавшись, растерялся»;

бўйини ёри бермади – букв. «шея не гнется», т.е. «гордость не позволяет подчиняться».

Наряду с отмечаемым сходством между двумя языками имеются и существенные различия, которые необходимо принимать во внимание при разработке методики обучения английским идиомам студентов, получающим образование на узбекском языке. Например:

1. В ходе сопоставления нами замечено, что в узбекском языке практически отсутствуют идиомы, включающие в свою структуру фитонимы, т.е. названия растений, в то время как в английском языке их весьма немало. Ср.:

pushing up the daisies – букв. «собирать ромашки», т.е. «быть мертвым»;

shrinking violet – букв. «свернувшаяся фиалка» – о застенчивом человеке.

2. Подавляющее большинство идиом в обоих сопоставляемых языках имеют своим источником стихию живой обиходно-разговорной речи. Однако среди английских идиом есть немало таких, которые связаны своим происхождением с книжно-литературными источниками, прежде всего, с текстом Библии, ср.:

Salt of the earth – букв. «соль земли», т.е. «самые лучшие, самые важные люди».

The prodigal son – «блудный сын», т.е. «человек, сначала покинувший кого-либо или что-либо, а затем возвратившийся назад»;

Кроме того, в английском языке немало идиом, входящих своим происхождением к английской или мировой классической литературе. Достаточно сказать, что так называемые «шекспировизмы», т.е. идиом, связанных происхождением с текстами У. Шекспира, в английском языке насчитывается более сотни. Например:

put airdleround (или about) theearth – «путешествовать вокруг света»;

to scotch. not kill a snake – «временно обезвредить».

В узбекском языке практически не представлено идиом «книжно-литературного» происхождения, что, очевидно, свидетельствует о доминировании устной (фольклорной) традиции над письменной (постфольклорной) традицией народной речи.

3. В английском языке, как и во многих иных языках Европы, видное место занимает идиоматика, связанная происхождением с античными мифами. Ср.:

Achilles' heel (the most weak spot) – букв.

Литература

1. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. – Изд. 6-е, испр. и доп. – Назрань: «Пилигрим», 2016. –С. 610.
2. Джусупов М. Речевая интерференция как результат двуединого отрицательного воздействия. // Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. - М.: 2021. №1. – С. 23-40.
3. Жалолов Ж.Ж. Чет тил ўқитиш методикаси. -Т.: «Ўқитувчи», 2012. –С. 294.
4. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка: Уч. пос. для ин- тов и фак. иностр. яз. 3-е изд., стереотип. –Дубна: «Феникс», 2005. –С. 488.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada muallif o'zbek va ingliz idiomalarini taqqoslaydi va tahlil qiladi. Ular orasidagi farqlar ikki xalqning madaniy-tarixiy tajribasi va turmush tarzi, shuningdek, ularning yashash sharoitlarining tabiiy-iqlim sharoitidagi farq bilan bog'liq...

РЕЗЮМЕ. В данной статье автор сопоставляет и анализирует узбекские и английские идиомы различия между которыми обусловлены разностью культурно-исторического опыта и образа жизни двух народов, а также природно-климатических условий их проживания.

SUMMARY. In this article, the author compares and analyzes Uzbek and English idioms, the differences between which are due to the difference in cultural and historical experience and lifestyle of the two peoples, as well as the natural and climatic conditions of their residence.

«Ахиллесова пята». т.е. «самое уязвимое место».

Pandora's box – букв. «Ящик Пандоры», т.е. «спровоцированные неприятности: бедствия, возникшие в результате неосмотрительности».

В узбекском языке указанные идиомы возможны только как кальки, возникающие при переводах с европейских языков. Они, как правило, не находят своего отражения во фразеологических словарях узбекского языка.

4. Между узбекской и английской идиоматикой существует множество различий, обусловленных разностью культурно-исторического опыта и образа жизни двух народов, а также природно-климатических условий их проживания. Это в частности, отражается на системе ключевых концептов, воплощенных в идиомах. Например, для узбекской концептуальной картины мира ключевыми являются концепты **ер, осмон, от, тўя** (земля, небо, лошадь, верблюд), то для английской – **sea, ship, boat** (море, корабль, лодка). В английской концептосфере наиболее часто категоризируемой в идиомах материальной ценностью являются **деньги**. В узбекской же концептосфере концепт **деньги** (по крайней мере, в той ее части, которая воплощена в идиоматике) практически не представлен. Потребность в дальнейшем совершенствовании методики обучения студентов-филологов английским идиомам, в том числе, идиомам-соматизмам, обусловлена, прежде всего, необходимостью преодолеть межъязыковую интерференцию. Нам же наиболее близка точка зрения самого профессора М.Джусупова, который рассматривает межъязыковую интерференцию как комплексное сочетание отрицательного и положительного влияния родного языка на изучаемый и изучаемого языка – на родной: «Межъязыковая интерференция — это одновременное двуединое отрицательное воздействие особенностей родной и неродной языковых систем, контактирующих в сознании индивида и социума, вызывающее отклонения от норм изучаемого языка, а реже и от норм родного языка, что выражается в виде языковых ошибок в процессе речеобразования, как правило, на втором языке» [2:23].

Изложенным далеко не исчерпывается перечень различий между двумя сопоставляемыми системами идиом, однако большинство других имеющихся контрастных характеристик носят более частный характер.

В обоих сопоставляемых языках семантика большинства из идиом-соматизмов связана с эмоционально-психической жизнью человека. Тем самым, их семантика, как правило, гораздо шире, чем обозначение частей тела. Реализация их метафорического потенциала направлена в большей мере на экспликацию категории эмотивности, что также является следствием антропоцентричности естественных языков в целом. Другой исключительно важной для нас характеристикой идиом-соматизмов является то, что они являются не только средством экспрессивизации речи, но также и средством языкового представления национальной культуры. Это, в свою очередь, делает целесообразным обращение к межкультурному подходу при их изучении.

KURASHCHILARDA KO'P YILLIK TAYYORGARLIK BOSQICHLARINI REJALASHTIRISH USHLUBLARI

X.Karimov – dotsent v.b.

Andijon davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: kurash, jismoniy tarbiya, texnik, sport, mashgʻulot, jismoniy.

Ключевые слова: борьба, физкультура, техническая, спортивная, тренировочная, физический.

Key words: wrestling, physical education, technical, sports, training, physical.

KIRISH. Keyingi yillarda asrlar davomida mardlik, bagʻrikenglik, oliyanoblik va halollikning timsoli sifatida eʼzozlanib kelingan, oʻzbek xalqining tarixiy merosi “Kurash” milliy sport turini qayta tiklashga alohida eʼtibor qaratilmoqda.

Davlatimizning bevosita qoʻllab-quvvatlashi natijasida kurash xalqaro sport turi sifatida keng eʼtirof etildi, “kurash”, “halol”, “taʼzim”, “toʻxta” va “yonbosh” kabi atamalar esa xalqaro sport lugʻati tarkibidan mustahkam oʻrin egalladi.

1998-yil 6-sentabrda taʼsis etilgan Kurash xalqaro assotsiatsiyasi bugungi kunda sayyoramizning beshta qitʼasidagi 129 ta milliy federatsiyani birlashtirgan.

2010-yilda Kurash xalqaro assotsiatsiyasi Olimpiya oʻyinlari dasturiga kiritish uchun buyurtma berishda muhim talab hisoblangan Jahon dopingga qarshi agentligining eʼtirofiga sazovor boʻldi.

2017-yil 20-sentabrda Ashxobod shahrida boʻlib oʻtgan Osiyo Olimpiya kengashining 36-Bosh assambleyasida “Kurash” milliy sport turi tarixda ilk bor XVIII yozgi Osiyo oʻyinlari dasturiga rasman kiritildi.

Kurash xalqaro assotsiatsiyasi va Oʻzbekiston Respublikasi kurashni xalqaro sport musobaqalari va turnirlari dasturlariga, kelgusida esa Olimpiya oʻyinlari dasturiga ham kiritish boʻyicha faol tadbirlarni amalga oshirmoqda.

Shu bilan birga, mavjud ayrim kamchiliklar kurashni yanada rivojlantirishga toʻsqinlik qilmoqda, xususan - “Kurash” milliy sport turini, ayniqsa, voyaga yetmaganlar va yoshlar oʻrtasida, oʻsib kelayotgan avlodning milliy iftixor va vatanparvarlik tuygʻusini mustahkamlash maqsadida ommalashtirish boʻyicha amalga oshirilayotgan ishlar zamon talablariga javob bermayapti;

- mazkur sport turi boʻyicha qobiliyatli kurashchilarni aniqlash va saralash hamda ularning mashq qilishi, shuningdek, murabbiy va hakamlarni tayyorlashning samarali mexanizmlarini joriy etish imkonini beradigan klub va seksiyalarning yaxlit tizimi shakllantirilmagan;

- yoshlarni ushbu sport turi bilan shugʻullanishga kengroq jalb etishga qaratilgan xalqaro musobaqalar gʻoliblari va sovrindorlarini ragʻbatlantirishning samarali tizimi joriy etilmagan;

- zarur moddiy-texnik baza va sport infratuzilmasining yetarli emasligi, sport anjomlarini ishlab chiqish yoʻlga qoʻyilmaganligi sportchilar mashgʻulotlarini talab darajasida tashkil etishga hamda kurash boʻyicha xalqaro musobaqalarni oʻtkazishga toʻsqinlik qilmoqda.

“Kurash” milliy sport turini aholi, ayniqsa, voyaga yetmaganlar va yoshlar oʻrtasida yanada rivojlantirish hamda ommalashtirish, oʻsib kelayotgan avlodda milliy iftixor va vatanparvarlik tuygʻusini mustahkamlash, shuningdek, jamiyatda sogʻlom turmush tarzini targʻib qilish va jahon sport maydonida yuqori natijalarga erishishni taʼminlash maqsadida: - “Kurash” milliy sport turini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori imzolandi va 6-sentabr — “Kurash” milliy sport turi kuni sifatida belgilandi.

Kurash bilan shugʻullanuvchi talabalarni tayyorlash tizimini takomillashtirish oʻquv-mashgʻulot jarayonini tashkil qilish va mazmuniga, musobaqa faoliyatini rivojlanishi anʼanalari bilan mos ravishdagi maxsus tayyorgarlik vositalarini tanlashga yangi metodik yondashuvlarni izlab topishni talab qiladi.

Zamonaviy kurashni oʻziga xos xususiyati, koʻpchilik mutaxassislarining fikriga koʻra, bellashuv jarayoniga faol,

dinamik, hujumkor xarakterni berish, kurashda murakkab va kutilmagan holatlarning miqdorini oshirish hisoblanadi. Ratsional texnikaning mohiyati va harakatlarning tejamkorligi paytida ularning variativligi ancha darajada oshdi, texnik-taktik harakatlarning toʻplami murakkablashdi va shu bilan birga, ularni raqib uchun informativligi kamaydi. Kurashda gʻalaba qozonish, kurash usullarini aniq va toʻgʻri bajarish, aniqligi va stabiligini ortishi bilan, kurash bellashuvining universalizatsiya boʻlishi bilan mumkin boʻldi.

Oʻquv-mashgʻulot jarayonining muhim vositalaridan biri – tayyorlov mashqlar boʻlib, ular sportning koʻpchilik turlarida va musobaqa faoliyatiga tayyorgarlikning barcha bosqichlarida keng qoʻllaniladi, kurashchilarning mustaqil shugʻullanishlarining asosiy mazmunini tashkil qiladi. Yangi texnik-taktik vazifalarni oʻta tezkor yechish zarurati paytida yangi harakat vazifalarini tuzish uchun konstruktiv elementlarning funksiyasiga yetakchi mutaxassislar eʼtibor qaratishgan [1]. Ushbu mashqlar jarohatlanishlarni, yashash muhitining noqulay sharoitlarida kumulyativ samarani oshirish, boshqa negativ omillarning taʼsirini oldini olish uchun alohida ahamiyatga ega boʻldilar. Lekin yuqori malakali kurashchilarni musobaqa faoliyatiga tayyorlash strukturasida tayyorlov mashqlarni qoʻllash hozirgi vaqtga qadar yetarlicha oʻrganilmagan va maxsus adabiyotlarda kam koʻrsatilgan.

Mavjud adabiyotlardagi maʼlumotlar va zamonaviy kurashning rivojlanishini tahlil qilish, biz, agar oʻquv-mashgʻulot jarayoni strukturasida, malakali kurashchilarni tayyorlash bosqichiga bogʻliq holda, 50 dan to 67% ga qadar kontaktli tayyorlov mashqlar qoʻllanilsa, sportchilarning harakat va jismoniy tayyorgarliklari ancha darajada yaxshilanadi, ularda dolzarb jangovor axborotni tezkor qayta ishlash va adekvat jangovar harakatlarni qoʻllash qobiliyati ortadi, bu, birgalikda ularning musobaqa faoliyati natijalarini oshiradi.

Kurash texnikasining asosiy usullari koʻpchilik mualliflar tomonidan koʻp adabiyotlarda koʻrib chiqilgan. Texnikaning ushbu ishlab chiqilgan asoslariga tayangan holda, biz, shunday mashqlarni va ularni bajarish usullarini izladikki, ular minimum jihozlarni yoki qimmatbaho snaryadlarni talab qilsin, ularni mashgʻulot zalida, ochiq joyda va har xil iqlim sharoitlarida va yil mavsumlarida zaruriy samara bilan bajarish mumkin boʻlsin.

Mashqlarni bajarish usullari va vositalari, trenerlar ayrim mashqlarni aniq sportchi uchun oʻzgartira olishlari mumkin boʻlsin. Bizning fikrimizcha, biz oʻzimizning metodikamizda taklif qilganimizdan tashqari, sportchilarning malakasi va tayyorgarlik darajasiga bogʻliq holda mashqlarning sonini oshirish mumkin.

Har bir oʻtkazilgan tadqiqot amaliyotga kirib kelganda real boʻlib qoladi. Oʻylaymizki, har bir trener, ushbu yoʻnalishda ish olib borib va bizning metodikamizdagi u yoki bu mashqlardan foydalanib, ushbu sohada progressga erishishi mumkin va oʻz kurashchilarini oʻqitish va texnik-taktik mahoratini majmuali rivojlantirishni takomillashtirish uchun biron-bir yangilikni yaratishi mumkin.

Oddiy sport mahorati va bolalar sport maktablari uchun mashgʻulot ishlarining odatdagi rejalashtirilgan soatlari miqdoridan kelib chiqqan holda, tajriba guruhi yillik hajmni 1520 akademik soat (1140 astronomik soat), haftalik hajmni – 32 akademik soat (24 astronomik soat), kundalik hajmni – 4 akademik soat bajardi. Mashgʻulot ishining aksariyatini tayyorlov mashqlarni bajarish uchun vaqtini oshirish tomonga burish shundan iborat boʻldiki, har bir

kechki mashg'ulotda vaqtning 20 minutiga qadari qizib olish mashqidan olindi, chunki yengillashtirilgan xarakterdagi tayyorlov mashqlar qizib olish mashqining tabiiy davomi hisoblanadi. Yana 20 minuti mashg'ulotning asosiy qismidan olindi, shu vaqt miqdoriga juftliklarda ishlash vaqti ko'paytirildi. Jami tayyorlov mashqlarga kechki mashg'ulotlarda oyiga 40 minut bag'ishlandi [2].

Maxsus jismoniy tayyorgarlik bosqichida ham tezkorlik sport formasining to'planishiga va anaerob rejim sharoitida yurak-tomir tizimining adaptatsiyasi darajasini oshirish imkonini beradigan tayyorlov va maxsus mashqlar qo'llanildi. Maxsus tayyorgarlik bosqichida snaryadlarda ishlashda, individual texnik-taktik harakatlarni ishongan holda sherik bilan o'zlashtirish sharoitida texnik-taktik harakatlarning xilma-xil turlari qo'llanildi. Tayyorlov mashqlarning barchasi modeli darslar bo'yicha tarqatilgan bo'lib, ular o'z navbatida, haftalik sikl bo'yicha taqsimlangan. Haftalik sikllar, yillik sikl musobaqalarining taqvimiga bog'liq holda, tayyorgarlik bosqichlari bo'yicha taqsimlangan bo'lib, shu davrda tajriba o'tkazildi.

Pedagogik tajriba, yuqori malakali bir guruh kurashchilar (n=12 kishi) ishtirokida o'tkazildi, ularning ichida 2 nafari sport ustasi (SU), 7 nafari sport ustaligiga nomzod (SUN) va 3 nafari birinchi razryadli. Tajriba guruhi yillik hajmda 1520 soat, haftalik hajmda – 32 soat, kundalik hajmda – 4 soat bajargan [3].

Yil davomida ishlarning umumiy hajmini o'zgartirmasdan turib, biz, kundalik mashg'ulot faoliyatining aksentini, har bir mashg'ulotlarda tayyorlov mashqlarning miqdorini ko'paytirish tomoniga o'zgartirdik. Tayyorlov mashqlarning barchasi aerob rejimida o'tkazildi. Yillik tajriba davomida, biz, yuklamani taqsimlanishining berilgan sxemasidan tashqariga chiqmadik. Uning hajmi kamaymadi ham, ko'paymadi ham.

O'quv yilining boshida (sentabr) va uning yakunida (may) umumiy jismoniy rivojlanishni ko'rsatadigan nazorat o'lchovlari amalga oshirildi. Tajriba jarayonida, mashg'ulot jarayonini ancha sifatli va unumdor o'tkazish imkoniyatini beradigan yangi mashqlar kiritildi. Tajriba guruhi kurashchilari, biz mashg'ulot jarayoniga kiritgan mashqlarni ijro etishga katta qiziqish bilan qaradilar. Bir necha oydan so'ng, tajriba guruhining ko'pchilik kurashchilarining fikriga ko'ra, ular o'z tanalarini ancha epchil, usullarni bajarish paytida ko'pchilik texnik elementlarni yengilroq va bema'lol bajara boshlashganini his qilishgan. Bunday tajriba ishi bir yil davom ettirilgandan keyin, guruh texnik mahoratning yangi, ancha yuqori darajasiga chiqdi, barcha kurashchilar o'z harakatlarida ancha harakatchanroq, ancha tabiiy va koordinatsiyali bo'ldilar, o'zaro bellashuvlarda va rasmiy musobaqalarda usullarga tushib qolish ko'rsatkichi pasaydi.

Tayyorlov mashqlar tayyorgarlik bosqichlari bo'yicha taqsimlandi. MJT bosqichi uchun tayyorlov mashqlar guruhi qo'llanildi, ular ushbu tajriba guruhining har bir a'zosining individual texnik arsenalini ancha tezkor va

samarali o'zlashtirish va takomillashtirish imkonini berdi va shu bilan birga, UJT darajasini oshirdi.

1. Mutaxassislarining tajribasi va shaxsiy tadqiqotlari-mizning natijalari asosida, kurashchilarning texnik-taktik mahoratlarini, jismoniy va maxsus tayyorgarliklarini ancha stabil o'sishi uchun mashqlarni sikllar bo'yicha, tayyorgarlik bosqichlari bo'yicha shunday qo'llash maqsadga muvofiq, unda mashg'ulot jarayonining oldingi bosqichi keyingisiga ijobiy ta'sir qilsin.

2. Tayyorlov mashqlarning metodikasi, musobaqalarga tayyorgarlik bosqichlarini, umumiy jismoniy tayyorgarlikni, maxsus jismoniy tayyorgarlikni, maxsus tayyorgarlikni hisobga olgan holda tuzildi. O'quv-mashg'ulot mashg'ulotlari soatlarining miqdori, xuddi yuqori sport mahorati guruhlariniki kabi nazarda tutildi. Biz tomondan taklif qilingan tayyorgarlik vositalarining qayta taqsimlanishi, tajriba natijasida mashg'ulot ishi umumiy hajmining 67% ga qadar, tayyorlov mashqlar tizimi vositasida bajarish imkonini berdi. Birinchi va ikkinchi yil tajribalarining yillik rejasini to'liq hajmda bajarildi. Mashg'ulot mashg'ulotlarini tuzish paytida, quyidagi tashkiliy-metodik holatlar hisobga olindi:

- Mashg'ulot vositalarini ratsional tanlash;
- Mashqlarning soni va xarakteri;
- Dam olish pauzalari va sinovdan o'tuvchilarning tiklanishi xarakteri;
- Mashqlarni bajarish sur'ati;
- Mashqlarni bajarish usuli;
- Ko'pchilik mashqlarni bajarishning aerobli rejimi;
- Oldingi va keyingi mashqlarning birga bo'lishi imkoniyati;
- Tayyorlov mashqlarga ajratiladigan vaqtning umumiy miqdori [4].

3. MJT bosqichida qo'llaniladigan, texnik-taktik mahoratlarini takomillashtirishga yo'naltirilgan va aerob-anaerob rejimda bajariladigan mashqlar majmuasi, zamonaviy kurash bellashuvida zarur bo'lgan, kurashchining ishchanlik qobiliyatini va maxsus jismoniy sifatlarini oshirish imkonini beradi.

MT bosqichida qo'llaniladigan, usullarni tezkor bajarishga yo'naltirilgan mashqlar majmuasi, yuqori sur'atni va musobaqa rejimiga yaqin bo'lgan, minutiga 200 ta zarbaliq puls rejimini ushlab turish imkonini beradi.

Shakllantiruvchi tajribalarda tayyorlashning an'anaviy vositalarini, o'quv-trenirovka jarayonining har xil etaplari va bosqichlari uchun ishlab chiqilgan, kontaktsiz tayyorlov mashqlar bilan almashtirish zarurati asoslangan [5]. Yillik siklda tayyorlov mashqlarning 67% ni qo'llash, quyidagilarga olib keldi:

- kurashchilarning UJT, MJT va MT ko'rsatkichlaridagi natijalarni ishonarli o'sishiga ($R < 0,05-0,001$);
- sport natijalarini ancha ortishiga;

Tajriba davomida tajriba guruhidagi 12 nafar sinovdan o'tuvchidan 7 nafari sport ustasi normativini bajarishdi, sinovdan o'tuvchilarning barchasi respublika va xalqaro musobaqalarda sovrindor o'rinlarni egallashdi.

Adabiyotlar

1. Kerimov F.A. Kurash tushaman. -T.: 1990.
2. Kerimov F.A. Sport kurashi nazariyasi va usuliyoti. -T.: 2005.
3. Kerimov F.A. Kurash tushaman. -T.: 1990.
4. Матвеев Л.П. Основы общей теории спорта и системы подготовки спортсменов. –Киев: 1999.
5. Платонов В.П. Общая теория подготовки спортсменов в олимпийском спорте. –Киев: 1997.

REZYUME. Maqolada "Kurash" milliy sport turini qayta tiklashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Kurash bilan shug'ullanuvchi talabalarni tayyorlash tizimini takomillashtirish, o'quv-mashg'ulot jarayonini tashkil qilish, musobaqa faoliyatini rivojlanishi an'analari bilan mos ravishdagi maxsus tayyorgarlik vositalarini tanlashga yangi metodik yondashuvlar tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В статье особое внимание уделяется возрождению национального вида спорта «Кураш». Проанализированы новые методические подходы к совершенствованию системы подготовки студентов, занимающихся борьбой, организации тренировочного процесса, выбора специальных средств тренировки, совместимых с традициями развития соревновательной деятельности.

SUMMARY. The article pays special attention to the restoration of the national sport "Kurash". New methodical approaches have been analyzed to improving the system of training students engaged in wrestling, organizing the training process, choosing special training tools compatible with the traditions of the development of competition activities.

NOMUTAXASSISLIK YO'NALISHI TALABALARINING INGLIZ TILIDAGI MATNLARNI TUSHUNISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK ASOSLARI

S.K.Koshayeva – *tayanch doktorant*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: motivatsiya, kommunikativ, pedagogika, psixologiya, his tuyg'ular, yuqori daraja, faoliyat.

Ключевые слова: мотивация, коммуникативность, педагогика, психология, эмоции, высший уровень, деятельность.

Key words: motivation, communication, pedagogy, psychology, emotions, highest level, activity.

Motivatsiya ham mahalliy, ham xorijiy psixologik-pedagogik adabiyotlarning asosiy mavzularidan biridir. Motivatsiyaning ahamiyati inson faoliyatining manbalarini, uni faoliyatga undaydigan va uning xulq-atvorini belgilovchi omillarni tahlil qilishdadir. Psixologiyada motivatsiya inson hayotining murakkab ko'p darajali regulatori sifatida tushuniladi.

Ushbu tartibga solishning ongli-ixtiyoriy eng yuqori darajasi. Bir tomondan, motivatsiyani motivlar, ehtiyojlar, qiziqishlar, his-tuyg'ular, intilishlar, me'yorlar, munosabatlar va qadriyatlarini o'z ichiga olgan ko'p darajali va murakkab rag'batlantirish tizimi sifatida ko'rish mumkin. Boshqa tomondan, insonning xatti-harakati va faoliyatining ko'plab motivlarini hisobga olish mumkin, ular shaxs motivatsiyasiga kiradi va yetakchilik qiladi, shuning uchun motivatsiyaning ma'lum bir tuzilishini (masalan, tarbiyaviy) shakllantiradi. Mavjud psixologik-pedagogik adabiyotlarni hisobga olgan holda, biz hozirgi vaqtda faoliyatning muvaffaqiyatli bajarilishi ko'p jihatdan motivatsiyaga bog'liq ekanligi haqida nisbiy kelishmovchiliklar yo'qligini tushunamiz.

Har qanday faoliyatning yetakchi omili sifatida motivatsiyani o'rganish uzoq vaqt davomida mahalliy va xorijiy psixologlar tomonidan o'rganilgan. Motivatsiyani o'rganishning zaruriy shartlari sifatida faylasuflar Demokrit, Aristotel va Platon asarlarini ko'rib chiqish mumkin. Ular bilim va tajribaga ega bo'lish zarurligini ta'riflab, bu ehtiyojni harakatlantiruvchi kuch deb atashgan. O'sha davr tadqiqotchilari insonni muayyan harakatlarni amalga oshirishga nima undayotganini tushunishga va tushuntirishga harakat qildilar, ya'ni motivatsiya tuzilishini, uning rivojlanish xarakterini va harakat mexanizmlarini aniqlashga harakat qildilar.

"Motivatsiya" tushunchasi birinchi marta A.Shopengauerning "Yetarli sababning to'rt tamoyili" nomli maqolasida uchraydi. Shundan so'ng, bu atama inson va hayvonlarning xatti-harakatlarining sabablarini tushuntirish uchun psixologiyaga kirdi. Motivatsiya tushunchasi hayotiy maqsadlarga erishish uchun rag'batlantirishning paydo bo'lishini ta'minlaydigan omillar, mexanizmlar va jarayonlarning butun majmuasini o'z ichiga oladi. Amerikalik psixolog A.Maslou o'z tadqiqotida inson motivlarining barcha xilma-xilligini ma'lum bir mexanizmga muvofiq o'zaro ta'sir qiluvchi beshta ehtiyoj guruhiga bo'lish mumkin, degan xulosaga keldi [2].

Birinchi bosqichda fiziologik ehtiyojlar, ikkinchidan - xavfsizlikka bo'lgan ehtiyoj, uchinchidan - mehr va muhabbatga bo'lgan ehtiyoj, to'rtinchidan - hurmatga bo'lgan ehtiyoj, beshinchi darajada - o'z-o'zini anglash zarurati. Har qanday fanni, xususan, chet tilini o'rganishda ikkinchi darajali ehtiyojlar muhimdir, chunki faqat xavfsizlik muhitida materialni samarali o'zlashtirish mumkin.

Keyinchalik, to'rtinchi darajadagi ehtiyojlarni qondirish, bu o'z bilimi va ko'nikmalarini tan olish va hurmat qilishga loyiq malakali mutaxassis sifatida his qilish imkonini beradi. Beshinchi darajadagi ehtiyoj shaxsning 10 ichki o'sishini aks ettiradi.

O'quv jarayonida talabaning faoliyati zarursiz uyg'onmaydi, motivlar paydo bo'lmaydi va aniq maqsadlar qo'yilmaydi. Ta'lim motivatsiyasida o'qituvchi birinchi navbatda kognitiv ehtiyojga aylanadigan yangi taassurotlarga bo'lgan ehtiyojga tayanishi kerak. Uni faollashtirish va yanada ongli qilish muhimdir. Shunday qilib, kognitiv ehtiyoj ta'lim faoliyati va maqsadlarni belgilashga tayyorlikni ta'minlaydi.

Kognitiv motivatsiya deganda noma'lum bilimlarga qiziqish kognitiv faoliyat maqsadiga to'g'ri keladigan motivatsiya tushuniladi.

O'quv va kognitiv faoliyat kognitiv ehtiyoj va motivlarga asoslanadi va bu motivlarning rivojlanishi samaradorlik va ijodiy fikrlash qobiliyatining asosiy omili hisoblanadi. Kognitiv motivatsiya o'quv jarayonida eng muhim va samarali hisoblanadi. O'z navbatida, motiv har qanday faoliyatning asosi bo'lib, asosan shaxsning muayyan ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan muayyan xatti-harakatlarga ongli ichki intilishidir. Motivlarga keyingi boblarda batafsilroq qaytamiz. Motivatsiyaning nazariy asoslarini hisobga olgan holda biz ko'plab tadqiqotchilarning ishlariga murojaat qilamiz va misollar keltiramiz.

O'qituvchi va metodist T.Xatchinson nuqtayi nazaridan, "odamlar har qanday harakatni amalga oshirishdan oldin, ular buni qilishni xohlashlari kerak". Ushbu bayonot ta'lim faoliyatiga taalluqlidir, chunki talaba yangi materialni o'rganishdan oldin, uni bajarishga qiziqish va xohish bo'lishi kerak. Tadqiqotchi I.A.Jidaryan motivatsiya tushunchasini "shaxsning xatti-harakatlarining tashqi va ichki omillarini o'zaro bog'lashning murakkab mexanizmi bo'lib, u muayyan faoliyat shakllarini amalga oshirish usullarini, ularning yo'nalishi va yuzaga kelishini belgilaydi" deb ta'riflaydi [3].

O'z navbatida, I.A.Zimnyaya motivatsiyani inson faoliyatining, shu jumladan, kognitiv faoliyatning "tetik mexanizmi" deb ataydi. Bosqichma-bosqich, aniq va real natijalar motivatsiyani qo'llab-quvvatlaydi. Motivatsiyani turli yo'llar bilan ko'rish mumkin va shuning uchun turli yo'llar bilan talqin qilinishi mumkin. Bir holatda, motivatsiya shaxsning xatti-harakati va faoliyatini boshqaradigan va qo'llab-quvvatlovchi omillar majmuyi sifatida aniqlanadi.

Boshqa holatda, motivatsiya motivlar majmuyi nuqtayi nazaridan ko'rib chiqiladi. Motivatsiya, shuningdek, faoliyatning ma'lum bir turini aqliy tartibga solish jarayoni sifatida ham, muayyan faoliyat shaklining paydo bo'lishi va amalga oshirilishini belgilovchi mexanizm, shuningdek motivatsiya va ular bilan bog'liq faoliyat uchun mas'ul bo'lgan jarayonlar tizimi sifatida ham ko'rib chiqiladi.

Motivatsiya strukturasi o'rganishning asosiy jihatlari-dan biri B.Dodonov tomonidan taklif qilingan to'rtta tarkibiy komponentni aniqlashdir. Ushbu tarkibiy qismlarga faoliyatning o'zidan qoniqish, uning yakuniy natijasining shaxs uchun ahamiyati, rag'batlantiruvchi mukofotlarning faoliyatga ta'siri va shaxsga ta'sir etuvchi majburlash kuchi kiradi.

Motivatsiya muammosining murakkabligi va ko'p qirraliligi uning mohiyatini, tabiatini, tuzilishini, shuningdek, uni o'rganish usullarini tushunishga yondashuvlarning ko'pligini belgilaydi. Motivatsiya tarkibida akademik motivatsiya alohida o'rin tutadi. Psixologik va pedagogik adabiyotlarda ta'lim faoliyatining turli tasniflari keltirilgan. Shunday qilib, sovet psixologi L.S.Vygotskiy "trening rivojlanishni oldinga olib borishi kerak" deb ta'kidlaydi va ta'lim motivatsiyasini rivojlantirish muhimligini ta'kidlaydi, bu holda muvaffaqiyatli ta'lim faoliyati mumkin emas [1].

Motivatsiyani o'rganish hozirgi daraja va potensial istiqbollarni aniqlashga, shuningdek, rivojlanishning yaqin yo'nalishlarini aniqlashga qaratilgan. Ta'lim motivatsiyasini shakllantirishni maqsadga yo'naltirilgan deb boshlash mumkin, agar "o'qituvchi shakllanishning boshidanoq olingan natijalarni erishilgan daraja va oxirida

ko'zlangan maqsadlar bilan solishtirish imkoniyatiga ega bo'lsa". Psixologik-pedagogik adabiyotlarda "agar motivatsiya boshqarilmasa, uning regressiyasi yuz berishi, darajasining pasayishi va motivlar o'z samarasini yo'qotishi mumkin", deyiladi.

Motivatsiyani shakllantirish - bu o'rganishga salbiy munosabatning ijobiy o'sishi yoki yomonlashishi emas, balki "motivatsion sohaning tuzilishi va unga kiritilgan motivlarning murakkablashishi".

A.K.Markova o'z asarlarida motivatsiya tuzilishidagi asosiy tushunchalardan biri sifatida "tarbiyaviy ma'no" tushunchasidan foydalanadi. Tarbiyaviy ma'no shaxs tomonidan amalga oshiriladigan motivlardan iborat. Bu motivatsion sohaning asosi bo'lib, ta'lim faoliyatining turli jihatlariga e'tibor qaratiladi. Bundan tashqari, A.K.Markova ta'lim faoliyatida motivatsiyani shakllantirishning 6 darajasini belgilaydi. Motivatsiya tuzilishini tahlil qilishda to'rtta asosiy komponent aniqlanadi: motivatsion, maqsadli, kognitiv va hissiy.

Ta'limga bo'lgan munosabatga ko'ra quyidagi darajalar ajratiladi: - ta'lim faoliyatiga qiziqishning yetishmasligi, yetarli darajada nazorat qilinmasligi va o'zini past baholaydigan salbiy munosabat;

- passiv (neytral) munosabat, bunda yangi sharoitlarda passivlik va tashqi natijalarga nisbatan shakllanmagan motivlar namoyon bo'ladi;

- o'qituvchiga chuqur kognitiv qiziqish, yangi bilimlarni o'zlashtirish va berilgan vazifalarni bajarishni o'z ichiga olgan ijobiy (vaziyatli) munosabat;

- ijobiy (ongli) munosabat, bunda talaba mustaqil ravishda maqsad va motivlarni belgilaydi, yangi bilimlarni qo'llay oladi, o'z faoliyatini nazorat qiladi va baholaydi;

- ijobiy (shaxsiy) munosabat, bunda talaba o'quv va

Adabiyotlar

1. Самыгин С. И. Психология и педагогика для студентов вузов / С. И. Самыгин, М. А. Гулиев, Р. Х. Ганиева. 4-е изд. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 2008. –С. 248.
2. Семиченко В. А. Психология творчества: учебное пособие / П. А. Просецкий, В. А. Семиченко. – Москва: «Прометей», 1989. –С. 82.
3. Колкер Л. М. Практическая методика обучения иностранному языку. / Л.М.Колкер, Е.С.Устинова, Т.М.Еналиева. – Москва: Академия, 2001. –С. 256.

REZYUME. Maqolada keng ma'noda motivatsiya shaxsning o'zagi bo'lib, u axloqiy munosabatlar, intilishlar va irodaviy fazilatlar kabi turli xususiyatlarni o'z ichiga olishi aniqlangan. Motivatsiya murakkab tuzilma bo'lib, unda turli motivlar o'zaro bog'liq elementlarning yagona tizimiga birlashtirilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье мотивация в широком смысле представляет собой ядро личности, включающее в себя различные характеристики, такие как моральные установки, стремления и волевые качества. Мотивация представляет собой сложную структуру, в которой различные мотивы объединены в единую систему взаимосвязанных элементов.

SUMMARY. In the article, motivation in a broad sense represents the core of personality, including various characteristics, such as moral attitudes, aspirations and volitional qualities. Motivation is a complex structure in which various motives are combined into a single system of interrelated elements.

TEACHING GRAMMAR IN ESP CLASSES

S.Kurbaniyazova – a senior teacher

Z.Elmuratova – an assistant teacher

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: ESP. grammatika o'rgatish. deduktiv va induktiv yondashuvlar. kommunikativ yondashuv.

Ключевые слова: ESP, обучение грамматике, дедуктивный и индуктивный подходы, коммуникативный подход

Key words: ESP, grammar teaching, deductive and inductive approaches, communicative approach.

English plays a significant role in the contemporary modern life. English, especially as a second or foreign language, does not come spontaneously, it requires teaching and planned learning. The foundation of the English language is grammar. One of the challenges is undoubtedly teaching grammar to ESP students. It is certain that grammar has important roles in some aspects of ESP learning. The ability to perform the grammar knowledge in the language skills, such as reading, speaking, listening and writing, is necessary in ESP teaching. That is why grammar in ESP class is still essential element. Non-philological students of universities should master all English skills for their professional communication in their future jobs and in real-life situations. Efficient professional communication cannot take place without correct usage of grammar. Ignoring grammar rules may lead to misunderstandings or

kognitiv faoliyatda hamkorlikka intiladi, mas'uliyatni his qiladi va jamoaviy ish natijalarida ishtirok etadi, bilimlarni amaliyotda qo'llashga intiladi va guruh ishiga tayyorlanadi.

MDH davlatlari psixologi rus olimi E.P.Ilyin motivatsiyani insonga tashqi stimullar va ta'sirlar bilan bog'liq bo'lgan xatti-harakatlar va faoliyatning ichki belgilanishi deb hisobladi. U motivatsiya "tashqi ta'sirlarni ichki motivatsiyaga aylantiruvchi" aqliy jarayon ekanligini ta'kidladi [2].

O'quv faoliyati uchun motivatsiya tarkibida multimotivatsiya mavjud, chunki talaba faoliyati turli xil motivatsiya manbalariga ega. Psixologik va pedagogik adabiyotlar ta'lim faoliyati sohasidan kasbiy faoliyatga o'tish jarayonida motivatsiya muammolarini tushunish zarurligini ko'rsatadi, bu albatta, universitetda o'qish jihatlariga bog'liq va kadrlar tayyorlashning muhim vazifasidir. Kasbiy motivatsiya va e'tibor o'quv faoliyati tuzilmasida o'quvchilarning faolligiga, ularning yuqori o'quv natijalariga va o'quv jarayonida qiyinchiliklarni yengishda qat'iyatligiga yordam beradigan muhim omillardir. Talabalarning o'qishga munosabati ko'p jihatdan ular o'z mutaxassisliklari bo'yicha kasbiy tayyorgarlik kontekstida uning ahamiyatini qanchalik muhim baholashiga bog'liq.

Psixologik-pedagogik adabiyotlarda ta'lim motivatsiyasi tushunchasini o'rganib chiqib, shunday xulosaga kelish mumkinki, yondashuvlarning xilma-xilligiga qaramay, ko'pchilik mualliflar motivatsiyani shaxsning xatti-harakati va faoliyatini belgilaydigan psixologik omillarning murakkab majmui sifatida belgilaydilar. Motivatsiyaning muhim funksiyasi fanda keng e'tirof etilganligi sababli, ko'proq tadqiqotchilar o'quv jarayonida motivatsiya bo'yicha tadqiqotlarni amaliy qo'llashga e'tibor qaratmoqdalar.

even cause scientific errors. ESP students should be encouraged and motivated to study and master grammar because they find it interesting and think of it as a tool to facilitate vocabulary they learn in their ESP classes and other language skills. Grammar should be short and permanently adapted to the students' already acquired knowledge. The teacher's explanations of the grammar rules should be kept as simple and as clear as possible.

According to Thornbury, "Grammar is partly the study of what structures are possible in a language. Thus, grammar is a description of the rules that govern how a language's sentences are formed" [5:134].

Harmer defines grammar by saying "The grammar of a language is what happens to words when they become plural or negative, or what word order is used when we make questions or join two clauses to make one sentence

[3:67].” Grammar according to Rutherford, is “a necessary component of any language teaching programme” [4:86], and thus plays an important role in language teaching. However, the focus on grammar in language teaching was challenged with the emergence of teaching methodologies based on different learning theories. Such a challenge influenced not only the content and the curriculum in language teaching, but also the implication for teaching grammar. Thus a fresh look at grammar was necessary causing linguists and language educators to rethink the status of grammar in language teaching and learning. This led to a constant debate among language educators and linguists regarding the nature and type of grammar instruction, which affected the understanding of how grammar should be taught effectively for ESP learners. Some agreement exists that the most effective grammar teaching includes some deductive and inductive characteristics.

In general, there are two kinds of approaches to learning and teaching grammar. These are deductive approach and inductive approach. Despite the fact that deductive and inductive approaches have the common goal of teaching grammar they separate from each other in terms of way of teaching. The deductive method of teaching grammar is an approach that focuses on instruction before practice. When teaching deductively, a teacher gives students an in-depth explanation of a grammatical concept before they encounter the same grammatical concept in their own writing. The instruction usually involves a detailed explanation of the rules, forms, and contexts where the newly presented grammar can be used. After the lesson, students are expected to practice what they have just been shown in a mechanical way, through worksheets and exercises. Deductive teaching methods drive many students away from writing because of the tediousness of rote learning and teacher-centered approaches. For instance, a teacher writes examples of simple present and simple past sentences on the board. The teacher then proceeds to explain the differences between present and past in English. Once the lecture is complete, worksheets are handed out and students are asked to convert simple sentences from present to past. Benefits to the deductive approach are: time in the classroom is spent only on the language principle. Most materials can be easily taught this way. It encourages faster learning of material. Harmer noted that many lessons are built using the PPP (present, practice and produce) lesson structure. The deductive approach is considered to be a traditional, teacher-centered, focus-on-form instruction. This method has been widely used in many countries and most students with different backgrounds are familiar with this type of teaching. Harmer provided a considerable list of the advantages and disadvantages of the deductive approach. He noticed that it is time-saving, easier to process, includes examples, beneficial for adult learners with developed cognitive skills, and learners know what to expect in the classroom. On the other hand, he said that the deductive approach can affect younger learners negatively (e.g., difficult structures and terminology), teacher-centeredness of the method can decrease learners’ involvement and interaction, and learners must rely significantly on their memory [3:74].

Each method is based on different teaching approaches. For example, while grammar translation method is based upon deductive teaching, direct method relies on inductive teaching. According to Andrews, the audio-lingual method could be considered as a method where the grammar is taught both deductively and inductively [1:144]. To illustrate this, in the audio-lingual method drills are used as the basis of learning process. Students are engaged with drills

until they learn by heart them. During this process they are not provided with any information about grammar structures. However, the main objective of this method is to be able to speak accurately in target language. Thus, notwithstanding the fact that drills are taught inductively, learners need to memorize grammar items in order to speak accurately. According to Brown, “There may be some occasional moments, of course, when a deductive approach - or a blend between the two- is indeed more appropriate [2:251]”. For example, to teach the simple past tense, the teacher begins a conversation with a student. The teacher asks students to tell his last summer holiday. Student answers by using simple present tense as he has no information about past tense. Later, teacher corrects him by using past tense. Then, student repeats the correct sentence. After that teacher writes the past forms of some verbs on the board to make learners practice. In this process grammar is taught by using a deductive and an inductive approaches at the same time. It is deductive by the aspect of writing the past forms of the verbs on the board. It is also inductive since students practice the past tense by giving their own examples [2:253].

When it comes to the modern approaches another method of teaching grammar is to incorporate interactivity into lessons. Communicative Language Teaching (CLT) represents a method which backed up the idea that communicative competence was not limited to knowing grammar rules. The purpose of CLT is to enhance not only the sociolinguistic ability but also the linguistic ability of the students. It focuses on the structures which should be taught in an integrated way with the four skills such as listening, speaking, reading and writing. Students can have limited linguistic knowledge and still be successful communicators. One benefit of the Communicative Approach is that grammar lessons can be creatively integrated by using authentic materials such as videos, magazines, songs, and anything that raises students’ interest. It is necessary first to learn grammar and then apply them in communicative situations. To provide situations likely to encourage communication, as a tutor, co communicator, the teacher’s role is less dominant than in a teacher-centered method. Therefore, students are more responsible managers of their own learning. Additionally, grammar is one of essential resources in language which helps to communicate. Without any teaching of grammar, learners are not able to construct a sentence or to choose the words which ought to be placed. Brown suggests that language should be taught in communicative situations in order for learners to achieve communicative competence. Communicative competence is concerned not only with what is grammatical but what is appropriate in a given social situation. Without a complete knowledge of significant grammatical facts, learners are bound to have difficulty giving exact expression to their thought. So learners need to become acquainted with certain principles and rules. On the other hand, the deep approach to the CLT language depends on the belief that rules can be acquired unconsciously during performance on communicative situations, so it will be useless to teach grammar in advance and explicitly.

All things considered, grammar can not only help ESP learners construct more accurate sentences but also help learners use different structures to express thoughts in ESP communication occasions that are vital for ESP learners’ learning at the university as well as even lifelong learning. Therefore, grammar enables students to control the way they shape words into sentences and paragraphs. The challenge before a teacher is to choose the right approach or to integrate the concepts of different approaches in teaching grammar and the language.

References

1. Andrews S. Teacher Language Awareness. –Cambridge: «Cambridge University Press», 2007.
2. Brown H. D. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. Englewood Cliffs: Prentice Hall Regents, 1994.

3. Harmer J. Teaching and learning grammar. –London: «Longman»,1987.
4. Rutherford W. and Smith, M.S. Grammar and Second Language Teaching: A Book of Readings. –New York: «Heinle&Heinle»,1988.
5. Thornbury Scott. How to Teach Grammar. Longman. 1999.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqola ESP (ingliz tilini maxsus maqsadlarda o'rgatish) darslarida grammatikani o'rgatish bilan bog'liq. Grammatik bilim ESP o'rganish uchun grammatik kompetensivani rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Maqolada ESP darslarida grammatikani o'qitishning deduktiv va induktiv yondashuvlarining ahamiyati, muvaffaqiyatli o'rganishga ta'sir qiluvchi omillar nisbatida aks ettirilgan. Maqolada, shuningdek, ESP darslarida grammatikani o'rgatish uchun kommunikativ yondashuv (CLT) usulidan foydalanishning afzalliklari ko'rsatilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье речь идет о преподавании грамматики на уроках английского языка для специальных целей (ESP). Знания грамматики играют важную роль в развитии грамматической компетентности при обучении ESP. В статье кратко отражена важность дедуктивного и индуктивного подходов преподавания грамматики на уроках ESP, факторы, влияющие на успешность обучения. В статье также показаны преимущества использования коммуникативного подхода (CLT) для преподавания грамматики на уроках ESP.

SUMMARY. This article deals with teaching grammar in ESP classes. Grammar knowledge plays important roles in developing grammar competence for ESP learning. The article briefly reflects the importance of deductive and inductive approaches of teaching grammar in ESP classes, the factors which influence successful learning. The article also shows the benefits of using CLT approach for teaching grammar in ESP classes.

“TEXNOLOGIK TA'LIM” YO'NALISHI BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI KASBIY PEDAGOGIK FAOLIYATGA TAYYORLIGINI SHAKLLANTIRISHNING USLUBIY JIHATLARI

O.Yu.Qalandarova – o'qituvchi
Urganch davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: tayyorlik, rivojlanish, faoliyat, psixologiya, pedagogika, komponent, motavatsiya, kasbiy-pedagogik.

Ключевые слова: подготовка, развитие, деятельность, психология, педагогика, компонент, мотивация, профессионально - педагогический.

Key words: preparation, development, activity, psychology, pedagogy, component, motivation, professional-pedagogical.

“Texnologik ta'lim” yo'nalishi bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorligini shakllantirish jarayonini nazariy - uslubiy asoslash uchun oldin “tayyorlik” “rivojlanish”, “shakllantirish”, “faoliyat” kabi tushunchalarni o'rganishni talab qiladi.

Tayyorlik tushunchasining shakllanishida umumiy o'rta ta'lim maktabining o'rni katta. Unda falsafiy sabablik tushunchasiga no'anaviy yondashilgan bo'lib, unda inson o'zining ayni zamondagi faoliyatini konstruksiyalaydi va bu bilan yo'nalishni ko'rsatib, natijani oldindan ko'rib kelgusi faoliyatining, ya'ni kelgusi faoliyatlarga tayyorlikni eskizini yaratadi.

“Rivojlanish” tushunchasi falsafa, psixologiya, pedagogika va boshqa fanlarda keng o'rganilgan. Falsafa nuqtayi nazaridan rivojlanish “qonuniy o'zgarishlar natijasida obyektning yangi sifat holati uning tarkibi va tuzilishidir” [2:42]. Falsafaning ensiklopedik lug'atida “Rivojlanish” evolyutsiya, paydo bo'lish deb izohlanadi: “materiya va ongning qonuniy o'zgarishi, ularning umumiy xususiyati, oldindan mavjud bo'lgan, allaqachon tayyorlangan ammo o'zlashtirish mumkin bo'lmagan xususiyatlarni, holatini, qismlarni namoyon qilishdir” [2:32].

Rus olimlaridan I.P.Podaliy ikkita “shakllanish” va “rivojlanish” tushunchalarini solishtirib, rivojlanishni doimiy o'zgarishlar, bir holatdan boshqasiga o'tishlar, oddiydan murakkabga, pastdan yuqoriga ko'tarilishlar bilan bog'laydi va rivojlanishni “insonning son va sifat jihatdan o'zgarishi natijasi va jarayoni” kabi tushunadi [3:51-55].

Shunday qilib, faoliyat - subyektning faolligi bilan, uning atrofimizdagi voqe'larga maqsadli yo'naltirilgan, bu jarayonda shaxsning aqli, jismoniy, ma'naviy ehtiyoji qondiriladigan ta'siri bilan xarakterlanadi.

Zamonaviy psixologiyada insonning xilma - xil faoliyat turlariga, shu qatorda kasbiy faoliyatga tayyorlik muammosini o'rganish borasida juda katta tajriba yig'ilgan. Bir tomondan faoliyatga tayyorlik shaxsning avtomatik bajara oladigan sifatlarini deb qaralsa, ikkinchi tomondan, tajribalariga tayanib egallagan bilim va malakalari asosidagi kasbiy faoliyatdagi muvaffaqiyatlari va samaradorlikka erishish qobiliyati ham tushuntiriladi.

Sh.A.Do'stmuhamedova faoliyatga tayyorlik deganda: “o'ziga ishonib bajarilgan va samarador kasbiy faoliyatga bo'lgan qobiliyatni” tushunadi shaxsning shunday sifatiki, u o'z ichiga faoliyatning shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatini tushunishni, faoliyatga nisbatan ijobiy munosabatda bo'lishni oladi va uni bajarishga bo'lgan qobiliyatdir”.

Tashqi sharoitlarga faoliyat olib boriladigan vaziyatni, ichki sharoitlarga shaxsga xos bo'lgan doimiy ruhiy o'ziga xoslikni kiritadilar [1:102].

Malaka va mazkur faoliyat turiga nisbatan ijobiy munosabat komponentlarining o'zaro aloqasidan iborat murakkab bir butun ta'limdir”.

Yuqorida bayon qilinganlardan kelib chiqib, kasbiy tayyorlik deganda, nazariy va amaliy bilim, kasbiy ko'nikma, ijtimoiy munosabatlarni o'zaro aloqasida paydo bo'luvchi, kasbiy faoliyatga undovchi yo'naltirilganlikni yuzaga keltiruvchi shaxsiy yaxlit ta'lim tushuniladi.

Quyidagi fikrlardan kelib chiqib, texnologiya yo'nalishi bo'lg'usi o'qituvchilarining kasbiy - pedagogik faoliyatga tayyorligi bu - bo'lajak kasbiy faoliyat maqsadini anglashni ta'minlovchi yaxlit shaxsiy ta'limdir, kasbiy faoliyatdan foydalanishda o'zidagi irodaviy, idroki kuchini oldindan bilish, sharoitni baholash, zarur harakat usullarini egallash, kasbiy faoliyat natijasi va maqsadiga erishish uchun ichki kuchidan foydalanishdir.

Professionalizm tushunchasini ko'pincha kasbiy kompetentlik bilan solishtiriladi. Professionalizm deganda, kasbning shaxsga qo'yadigan talabi, mezonlari tushunilsa, kompetentlik deganda subyektni aniq bilim, ko'nikma va malakalar majmuini egallaganligi tushuniladi.

Kompetentli yondashuv masalasi bilan shug'ullanuvchi ko'pchilik mualliflar, kasbiy tayyorgarlikni talabalarining kasbiy tayyorligi bilan bog'lab o'rganadilar.

- motavatsiyalovchi (faoliyatga ijobiy munosabat)
- yo'naltiruvchi (faoliyatga oid bilimlar)
- ishini olib boruvchi (kasbiy faoliyatga oid ish usullarini egallaganligi)
- irodaviy (o'z o'zini nazorat qilish, harakatlarini boshqara olish)
- baholovchi (o'zining faoliyatga tayyorgarligini baholay olishi).

Motivatsion komponent deganda “o'qituvchida mavjud pedagogik faoliyat xislatlarini va u bilan bog'liq munosabatlarni, nazariy kasbiy - pedagogik bilimlar, amaliy, loyihalovchi, konstruktiv, muomulalilik, tashkiliy ko'nikmalar, o'z - o'zini anglash hamda, o'z shaxsining alohida tomonlari, o'z - o'zini rivojlantirish, ishga qiziqishi” tushuniladi.

Tayyorlikni komponentlarning birligi deb qarovchi qator zamonaviy tadqiqotlar ham mavjud. Motivatsion, layoqatlilik, fikrlashning kengligi, odatlanish komponentlar deb biladi.

-motivatsion component - innovatsion faoliyat miqiyosida kasbiy rivojlanishga intiluvchanligi, ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalarni qo'llashga munosabati va faoliyatidagi yangiliklarga qiziqishi bilan xarakterlanadi;

- kognitiv komponent bilim, ko'nikmalarning sifati, va ta'limdagi yangiliklarni bilish darajasi bilan xarakterlanadi;

-shaxsiy komponent, o'z - o'zini shaxs sifatida va innovatsion faoliyat yurita oladigan kasb egasi sifatida baholay olishi bilan xarakterlanadi;

-faoliyatlilik komponenti - nazariy bilimlarini amalda qo'llay olishi bilan xarakterlanadi.

1. Motivatsion - maqsadli komponent "Texnologiya" yo'nalishi bo'lajak o'qituvchilarining o'qishga bo'lgan ijobiy munosabatini shakllantiradi, kasbiy faoliyatga intilishini yuzaga keltiradi, kelgusi kasbiy faoliyatga maqsadli yo'nalishini shakllantiradi, hamda subyektning tashabbuskorligini shakllantiradi. Ushbu komponent kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan bilimlarni tushunishni, o'zlashtirishni, eslab qolishni bosqichma - bosqich tashkil qilish va uni kasbiy pedagogik faoliyatda qo'llash bilan tatbiq etilishi mumkin.

2. Refleksli-hissiy komponent kelgusi kasbiy faoliyatga ijobiy hissiy irodaviy kayfiyatni uyg'otadi, o'z - o'zini nazorat qilish qobiliyatini kuchaytirib kasbiy faoliyatni baholashga undaydi, bu komponent ish davomida fikrlash qobiliyatida, ijodiy yo'nalishli kasbiy-pedagogik xatti-harakatlarda orttirilgan bebaho tajribalarda shakllanadi.

"Texnologiya" yo'nalishi bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy- pedagogik faoliyatga tayyorligi muammosi bo'yicha mavjud ilmiy-tadqiqot ishlarning turli jihatlarini tahlil qilish quyidagi xulosalarga olib keldi.

Texnologiya" yo'nalishi bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy- pedagogik faoliyatga tayyorligini shakllantirish - bu bo'lajak kasb egasining o'z ishiga kelgusi kasbiy-pedagogik faoliyat maqsadini anglashni qamrab oluvchi shakllanish jarayonidir; kelgusi kasbiy-pedagogik faoliyat muammolarini samarali hal etishga imkon beradigan kasbiy komponentlar birligidir [5:58].

Quyida "texnologiya" yo'nalishi talabalarini kelgusu kasbiy-pedagogik faoliyatga tayyorlikni shakllantirish talablari va tamoyillarini o'rganish mumkin bo'ladi. "Texnologiya" o'qituvchilarining kelgusu kasbiy-pedagogik faoliyatga tayyorlikni shakllantirishning ko'p qirrali, murakkab muammolarini atroflicha o'rganiladi. O'qituvchining kasbiy kompetentligi va kasbiy- pedagogik

faoliyatining metodologik asoslari tahlilini o'tkazish biz uchun muhimdir

"Texnologiya" yo'nalishi bo'lajak o'qituvchilarining kasbiy- pedagogik faoliyatga tayyorligiga zamonaviy qarashlar, uning yaratuvchilik, ijodkorlik imkoniyatlarini ochishda aksiologik, tizimli, yaxlit, shaxsiy faoliyat, kompetentlik, kontekstlik kabi tushunchalarni o'zgartirishga va tushunishga metodologik yondashuvga tayaniladi [6:337].

"Texnologiya" yo'nalishi, bo'lajak o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligi doirasida tizimli yondashuv zamonaviy ilmiy bilimning aloqasi bo'lgan yo'nalishi orqali tatbiq etilishi mumkin, tizimning rivojiga olib keladigan gumanitar va tabiiy ilmiy o'quv fanlarini bir xillashtirilishida umumilmiy tushunchalarni aniqlashda, ilmiy metodlarni universallashtirishda yuzaga keladigan natija va jarayon, yangi sifat ko'rsatkichi" sifatida ko'rsatiladi. Umumiy va texnologik fanlar aloqasini o'rnatishda, "Texnologiya" yo'nalishi, bo'lajak o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligida umumkasbiy fanlari va gumanitar fanlararo aloqasida atrofddagi olamning obyektiv birligida, o'qitish va o'qish jarayonlari o'zaro aloqasida va har qanday faoliyat rivojidagi izchillikdagi o'zaro aloqa, birlik va izchillik haqidagi falsafiy tushunchalarga asoslanadi.

"Texnologiya" yo'nalishi, bo'lajak o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligi pedagogik nazariya va amaliyotning birligi tamoyili o'rganilgan fanlar (ayniqsa, bir o'quv moduliga kirganlari) mazmuni aloqasini hisobga olgan holda tatbiq qilishni talab qiladi, hamda talabalarining individual, guruhdagi va mustaqil ishlarni tashkil etishdagi, ta'limiy muhitni va ta'limiy shakl va metodlaridan bir yo'la foydalanishni yaratish zaruratini tug'diradi.

"Texnologiya" yo'nalishi, bo'lajak o'qituvchilarining kasbiy-pedagogik faoliyatga tayyorgarligining shakllanish jarayonida, umumkasbiy fanlarini o'qitishda ularning ta'lim oluvchilarning faoliyatini tashkil etishda ko'rinadigan o'zaro aloqasini tushunish muhim ahamiyat kasb etadi. Talabalarni rejalashtirish, tashkil qilish, tahlil, o'z ishini nazorat baholash kabi faoliyatlari, maqsadlarini tanlashga o'rgatishda ushbu jarayonning ahamiyati katta [5:58].

Bayon qilinganlardan kelib chiqib, quyidagicha xulosa qilish mumkin – shaxsiy faoliyatli yondashuvning asosiy g'oyasi faoliyat bilan, biz o'rganayotgan "Texnologiya" yo'nalishi, bo'lajak o'qituvchilarining kasbiy-pedagogik faoliyatga tayyorligining shakllanishi yuzaga kelishi va rivojlanishi vositasi sifatida bog'liqdir.

Adabiyotlar

1. Yo'ldoshev J.G., Usmonov C.A. Pedagogik texnologiya asoslari. -T.: "O'qituvchi", 2004. 102-b.
2. Jo'raev A.P. Bo'lajak kasbiy fanlar o'qituvchilarini kasbiy tayyorlashda dasturiy ta'lim vositalaridan foydalanishning pedagogik va psixologik asoslari. // Psixologiya. Ilmiy jurnal. № 3. -Buxoro: 2018. 42-32-b.
3. Введенский В.Н. Моделирование профессиональной компетентности педагога. Педагогика. 2003. №10. -С. 51-55.
4. Джураева Б.Р. Формирование педагогической культуры будущих учителей в процессе изучения дисциплин педагогического цикла. - Т.: «Фан», 2003. -С. 177.
5. Qo'yinov O.A. Kompetentli yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik ijodkorligini rivojlantirish texnologiyalari: ped. fan. dokt.... diss. - T.: 2019. 58-b.
6. Hamidov J.A. Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarni tayyorlashda o'qitishning zamonaviy didaktik vositalarini yaratish va qo'llash texnologiyasi: ped. fan. dokt. ... diss. -Toshkent: 2017. 337-b.

REZYUME. Maqolada texnologik ta'lim yo'nalishi bo'lajak o'qituvchilarining kasbiy-pedagogik faoliyatga tayyorligini shakllantirish, bo'lajak kasb egasining o'z ishiga kelgusi kasbiy-pedagogik faoliyat maqsadini anglashni qamrab oluvchi shakllanish jarayoni hisoblanishi haqida so'z boradi. "Texnologiya" o'qituvchilarining kelgusu kasbiy-pedagogik faoliyatga tayyorlikni shakllantirishning ko'p qirrali, murakkab muammolari atroflicha o'rganiladi.

РЕЗЮМЕ. Формирование готовности будущих студентов технологического образования к профессионально - педагогической деятельности рассматривается как процесс формирования, включающий понимание цели будущей профессионально-педагогической деятельности будущего профессионала. Всесторонне изучены многогранные, сложные проблемы формирования готовности к будущей профессионально-педагогической деятельности учителей специальности "Технология".

SUMMARY. Formation of the readiness of future students of technology education for professional-pedagogical activity is considered to be a process of formation that includes understanding the purpose of the future professional-pedagogical activity of the future professional. Multifaceted, complex problems are thoroughly studied of the formation of readiness for future professional-pedagogical activities of "Technology" teachers.

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING KASBIY TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISHDA WEB-TEKNOLOGIYALARNING AHAMIYATI

M.T.Mambetniyazov – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori*

Navoiy davlat konchilik texnologiyalari universiteti huzuridagi Nukus konchilik instituti

Tayanch so'zlar: Internet, Web-texnologiyalar, kompyuter va axborot, kasbiy tayyorgarlik, bo'lajak o'qituvchilar, zamonaviy ta'lim jarayon, axborotlashtirish.

Ключевые слова: Интернет, Web-технологии, компьютер и информация, профессиональная подготовка, будущие учителя, современный образовательный процесс, информатизация.

Key words: Internet, Web technologies, computer and information, professional training, future teachers, modern educational process, informatization.

Web-texnologiyalarning jadal rivojlanishi va internet tarmog'idan yuqori darajada keng foydalanish ta'lim tizimida qo'llanilayotgan pedagogik texnologiyalarning sifat jihatdan o'zgarishiga olib keldi. Bugungi kunda ta'limning eng ommabop shakli bo'lgan kunduzgi o'quv jarayoni bilan bir qatorda kompyuterga asoslangan o'quv vositalaridan keng foydalanish aralash ta'lim hisoblanmoqda. Shuni hisobga olgan holda Web-texnologiyalar asosida bo'lajak o'qituvchilar kasbiy tayyorgarligini rivojlantirish metodikasi umumiy tayyorgarlik darajasi va yosh xususiyatlarining didaktik maqsadlarga ta'sir darajasini taqqoslash, umumlashtirish hamda vizual ma'lumotlar, animatsion tasvirlar, Web-resurslarni alohida ehtiyojli talabalarga intensiv moslashtirish asosida takomillashtirildi.

Hozirgi kunda ta'lim jarayonining "o'qituvchi-bo'lajak o'qituvchi" modeli "o'qituvchi-kompyuter-bo'lajak o'qituvchi" modeliga o'tmoqda. An'anaviy ta'lim yangi ta'lim texnologiyalari ta'sirida o'zgarib borayotganini ta'kidlash joiz.

Ta'lim sohasida Web-texnologiyalarning o'zni, shubhasiz, katta. O'quv jarayonida Web-texnologiyalardan yanada sifatli va samarali foydalanish uchun o'qituvchi yangi materiallarni taqdim etish, takrorlash, umulashtirishda o'quv bilish faoliyatiga mos multimediali texnologiyalaridan foydalanish bilan birlashtirish mumkin.

Barcha mavjud ta'lim Web-texnologiyalarning o'ziga xos xususiyatlari yosh toifasi tomonidan aloqa turiga ko'ra: o'z-o'zini o'rganish, individual ta'lim, guruh ta'lim; tayyorlash darajasiga ko'ra: umumiy, qo'shimcha, kasbiy; ta'sir darajasiga ko'ra: qisman, to'liq kabi tasniflanadi. Web-texnologiyalarning asosiy tasnifi faoliyatni tashkil etish shakllariga muvofiq amalga oshiriladi: Web-qidiruv, bulutli texnologiyalar, vebinar, onlayn platforma, blog texnologiyasi, elektron kutubxona, Web-dastur, elektron darslik, virtual laboratoriya, onlayn sinov muhiti, onlayn dasturlash muhiti va boshqalar. Uslubiy foydalanish nuqtayi nazaridan Web-texnologiyalar quyidagi guruhlariga bo'linadi: yangi materialni o'rganish, materialni takrorlash, qo'shimcha ma'lumot olish, materialni tuzatish va tekshirish uchun. Qoida tariqasida Web-texnologiyalarni aniq tasniflash mumkin emas [1:197].

Elektron darsliklar bugungi kunda oliy o'quv yurtlarida jahon ta'lim jarayoniga qat'iy kirib keldi. "Elektron darslik" tushunchasining ko'plab izohlari mavjud. Masalan, N.A.Muslimov, N.I.Taylaqov, N.I.Tursunov, M.X.Lutfullayev o'z ilmiy izlanishlarida raqamli matn, nutq, musiqa, tovush, turli signal, grafik, rasm, multimediali va boshqa o'z ichiga olgan elektron darsliklarni afzallik tomoni yangi tushunchalarni va materiallarni bir ko'rishda tez va oson o'rganishga yordam beradi, deb ta'kidlaydilar. Ularning ta'kidlashicha, Web-texnologiyalar yordamida o'qitishda yangi materialning 75 foizini, standart ovozli ¼ qismini va vizual materialni 1/3 qismini ongli ravishda tushunishgan va yodlab olishgan.

Bizning fikrimizcha, Web-texnologiyalardan biri vebinar universal ta'lim bo'lib, internet orqali onlayn uchrashuvlar yoki taqdimotlar o'tkaziladi. Vebinar korporativ trening, oliy ta'lim, bilim olishga yo'naltirilgan maskanlari, onlayn uchrashuvlar kabi turli sohalarda qo'llaniladi. Vebinar shaklli ta'lim jarayonida bilim berish bo'lajak o'qituvchilar uchun dolzarbdir. Vebinar o'z ichiga

olgan konferensiyalardan, ya'ni onlayn seminarlardan foydalanib bo'lajak o'qituvchilar o'z bilim, ko'nikma va malakalarini oshirish mumkin. Bunday o'quv ta'limini tanlash shaxsiy tanlov bilan bog'liq. Chunki darsdan tashqari bo'lgan mashg'ulotlarda ishtirok etishda ro'yxatdan o'tish qulayligi, qo'llab-quvvatlash, vebinarni yozib olish va uni bulutli saqlanishi, shuningdek, videoni bulutli saqlash, namoyish etish qulayligi onlayn platformasini tanlash asosiy mezon hisoblanadi.

Bunday holda, vebinar bo'lajak o'qituvchilarning tanlangan mavzu bo'yicha bilimlarini kengaytirishning oson usuli bo'lib xizmat qiladi. Vebinar yangi materialni o'rganishning asosiy shakli bo'lishi mumkin emas. Shunday qilib, oliy ta'lim formatidagi vebinar bo'lajak o'qituvchilarga auditoriya va auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarda mavzular bo'yicha atroflicha bilimlarni olishda ishlatiladi [2:23].

"Web-texnologiyalar" tushunchasini aniqlash uchun "texnologiya" tushunchasining asl ma'nosiga muvofiq "ta'lim texnologiyasi" tushunchasining mohiyatini ochib berish kerak, chunki birinchisi ikkinchisidan kelib chiqadi. "Texnologiya"ning tarkibiga quyidagilar kiradi: birinchidan, tayyor mahsulotni keltirib chiqaradigan qayta ishlash va o'zgartirish jarayoni; ikkinchidan, zarur transformatsiya jarayonlarini amalga oshirish uchun qanday va nima qilish kerakligini belgilaydigan ushbu jarayonning tartibga soluvchi tomonini bildiradi.

Texnologiya yunoncha "texne" (san'at, mahorat, fan) va "logos" (tushuncha, o'qitish, bilim) so'zlaridan kelib chiqqan. So'zning keng ma'nosida texnologiyani mahorat, san'at va hunarmandchilik haqidagi ilmiy bilimlar deb tushunish kerak, deb taxmin qilish mumkin. Izohli lug'atda texnologiya tushunchasi har qanday biznesda, mahoratda, san'atda ishlatiladigan texnikalar to'plamidir [3:396].

Texnik va axborot vositalaridan foydalanish imkoniyati paydo bo'lishi darsning didaktik vazifalarini hal qilishda texnik vositalardan foydalanish imkoniyatlarini yaratadi:

Birinchidan, butun jahon internet tarmog'ining ijtimoiy xizmatlaridan foydalanish, bu ma'lumot uchun xavfsiz qidiruvni tashkil qilish, bloglarda ma'lumot joylashtirish, hujjatlarni birgalikda tahrirlash, fotosuratlar, taqdimotlar joylashtirish va boshqalarni amalga oshirish imkoniyatini beradi.

Ikkinchidan, internet protokoli tizimi (TCP/IP protocol stack) asosida xizmatlardan foydalanish: pochta (SMTP, POP3, IMAP4), gipermatn (HTTP), telekommunikatsiya (Skype) va fayllarni uzatish (FTP).

Uchinchidan, turli xil maxsus dasturlardan foydalanish: tezkor xabar almashish dasturlari (Miranda IM, JIMM, ISQ, QIP, Mail.ru agent, MSN Messenger, Yahoo, Messenger), saytga kiruvchilar o'rtasida muloqotni tashkil etish (forum, chat).

Internet resurslari – bu texnologiyalar yordamida mavjud bo'lgan va doimiy yangilanish rejimida mavjud bo'lgan axborot texnologiyalari va ma'lumotlar bazalari majmuyidir.

Web-texnologiyalar – bu odatda belgilash tillari, dasturlash tillari, ma'lumotlar bazalari, CMS tizimlari va platformalari, Web-saytlar, ilovalar va do'konlar yaratish imkonini beruvchi boshqa texnologiyalarni anglatadi. Buni amalga oshiradigan bo'lajak o'qituvchilar Web-ishlab chiqaruvchilar yoki Web-ustalar deb ataladi.

Ma'lumot shaklida bilimlarni olish, qayta ishlash, saqlash, uzatish, ularidan foydalanish va uning internetda amalga oshiriladigan obyektga, shu jumladan mashina – inson (ijtimoiy) elementlariga ta'siri uchun avtomatlashtirilgan muhit hisoblanadi.

Treningga kelsak, biz kompyuter o'quv dasturlari (elektron darsliklar, simulyatorlar, laboratoriya ustaxonalari, sinov tizimlari); shaxsiy kompyuterlar, fan bo'yicha ma'lumotlar bazalari; video uskunalar, optik disk drayverlari yordamida qurilgan mul'timedia texnologiyalariga asoslangan ta'lim tizimlari; turli mavzularda ishlatiladigan SMART va o'quv ekspert tizimlari; telekommunikatsiya vositalari, shu jumladan ijtimoiy tarmoqlar, yangiliklar guruhlar, mahalliy va mintaqaviy aloqa tarmoqlari, ma'lumotlar almashish tarmoqlari va boshqalar; elektron kutubxonalar, tarqatilgan va markazlashgan nashriyot tizimlarini ajratib ko'rsatishimiz mumkin.

Ro'yxatdagi texnologiyalarni ikkita katta guruhga bo'lish mumkin: selektiv interaktivlik va to'liq interaktivlik.

Interaktivlik – foydalanuvchining axborot va hisoblash tizimi bilan bevosita o'zaro aloqasi bo'lib, so'rov yoki kompyuter bilan dialog shaklida amalga oshirilishi mumkin.

Birinchi turga ma'lumotlarning strukturali shaklda saqlanishini ta'minlovchi ma'lumotlar banklari, ma'lumotlar bazalari kiradi. Ushbu Web-texnologiyalar tanlangan interaktiv rejimda ishlaydi va axborot xizmat sifatida taqdim etiladi. Foydalanuvchiga yangi ma'lumotlarni kiritishga ruxsat berilmaydi.

Ikkinchi turga ma'lumotlar bazalari va ma'lumotlar banklarida saqlanadigan katta hajmdagi ma'lumotlarga to'g'ridan-to'g'ri kirishni ta'minlaydigan texnologiyalar kiradi. Texnologiyaning bu turiga kompyuter aloqasining barcha shakllari kiradi: ijtimoiy tarmoqlar, telekonferensiyalar, sinxron va asinxron aloqa va boshqalar.

Zamonaviy ta'limning asosiy vazifasi bo'lajak o'qituvchining shaxsiyatini rivojlantirish, uning qobiliyatini rivojlantirish, jahon axborot hamjamiyatining to'laqonli fuqarosi bo'lishiga sharoit yaratishdir.

Web-kvest – bu rolli o'yin elementlari bo'lgan muammoli vazifa, buning uchun internetning axborot resurslaridan foydalaniladi. Web-qidiruv texnologiyasi 1995-yilda olimlar T.Mart va B.Dodj tomonidan ishlab chiqilgan. Web-kvestdan o'quv jarayonida foydalanish hozirgi vaqtda eng samarali usuldan biri hisoblanadi. Ma'lumotlarni kirish, topshiriqlarning resurslarini tanlash, vazifani bajarish, natijani baholash, shuningdek, fanlararo bog'liqlikda o'rganishda Web-kvestning o'rni juda katta rol o'ynaydi [4:114-117].

Web-kvestlarni ta'lim muhitiga kiritishda olim V.A.Kukliev quyidagi xulosalarga keladi: bir xil masalalarni har xil tomondan taqdim etgan Web-kvestlar bo'lajak o'qituvchilarni o'z nuqtayi nazarini shakllantirishga undaydi; loyiha ustida guruh ishi davomida bo'lajak o'qituvchilar fikr va mulohazalarni tanqidiy baholash muhimligini anglaydilar; Web-kvest ustida ishlash bo'lajak o'qituvchilarning ob'ektiv o'zini o'zi baholash zarurligini tushunishini oshiradi. Web-kvest an'anaviy ta'lim jarayonidan kerakli materiallarni topish va yangi bilim, ko'nikma, malakaga ega bo'lish bilan farq qiladi. Boshqacha qilib aytganda, bo'lajak o'qituvchilar nazariy bilimlarini amalda qo'llashni o'rganadilar.

Web-kvest bo'lajak o'qituvchilarning umumiy tayyorgarligi uchun ishlatiladi. Web-kvest faqat guruh mashg'ulotlarini o'z ichiga oladi, chunki har bir bo'lajak o'qituvchi o'z rolini bajaradi: masalan, axborot qidiruvi, tahlilchi va boshqalar [5:42].

Web-resursiga onlayn ta'lim platformasi va texnologiyasi, shaxsiy bilimlarni oshirish istagida bo'lgan mutaxassislar orasida juda keng tarqalgan.

Bundan tashqari, hozirgi vaqtda ushbu ta'lim texnologiyasi jahonning onlayn ta'lim maydoni darajasiga ko'tarilmoqda. Onlayn platformasi turli mutaxassisliklar uchun katta imkoniyatlarga ega. Qo'shimcha ta'lim olish uchun qisqa vaqt ichida turli fanlar bo'yicha kurslarga qatnashish imkonini mavjud. Onlayn platformasi yordamida MOOC (Massive Open Online Course (ommaviy ochik onlayn kurs), Stenford universiteti professori Endryu In va Dafna Koller tomonidan asos solingan "ommaviy onlayn-ta'lim sohasidagi" kurslarni o'rganish va o'z-o'zini rivojlantirishga qaratilgan. Onlayn platformani ta'lim jarayoniga qo'shimcha sifatida ishlatish uchun uning zarur mezonlarga javob beradigan qo'shimcha bilim olish vositasi sifatida foydalanilishi kerak [6:229-231].

Web-texnologiyalardan yana biri – virtual laboratoriya. Uning o'ziga xos xususiyatlaridan biri bo'lajak o'qituvchilarga amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishni ta'minlaydigan va atrofdagi dunyo jarayonlarini simulyatsiya qilishga imkon beradigan axborot manbai. Laboratoriya ishlarini bajarish bo'yicha ko'rsatmalar, test, topshiriqlar, hisobotlarni shakllantirish va uni himoya qilish virtual laboratoriya ishining mazmunidan iborat bo'lib, an'anaviy darslarga o'xshaydi. Virtual laboratoriyalarning protsessual, deklarativ va gibril turlari. Internet texnologiyalardan biri bulutli texnologiyalari ham hisoblanadi. Bulutli texnologiyalardan foydalanish ta'limda taqsimlangan ma'lumotlarni saqlash va qayta ishlash, ma'lumotlarni qayta ishlash, resurslarni ajratish va ulangan xizmatlarning moslanuvchanligini, tanlangan ta'lim texnologiyalaridan foydalangan holda bajarilgan ishlarni baholash orqali fikr mulohazalarni ta'minlash kabi samarali foylanish imkoniyatiga ega. Shuningdek, bulutli texnologiyalar taqdimotlar, hujjatlar, jadvalar va boshqa mahsulotlarni tez yaratishda foydalaniladi. Bu esa kompyuter auditoriyalarni yaratish imkonini pasayishiga olib keladi.

Bulutli texnologiyalar orasida taqdimotlar yaratish bo'yicha onlayn xizmatlaridan Prezi, hayku Desk, Thinglink, Gloster, Pautoon, Kno - vio, Zentation, Slidedog, Ravshorts, slaydlar, Piktochart, Yempressr, Popplet, Zoho S'hou dasturlari mavjud. Ushbu xizmatlar standart offic quvvat nuqtasi dasturiga alternativ hisoblanadi. Ulardan foydalanishning o'ziga xos xususiyatlari: bo'lajak o'qituvchilar bir vaqtning o'zida uydaliy ta'lim loyihasi ustida ishlashlari mumkin; tayyor mahsulot Web-sayt yoki blogda e'lon qilinishi mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, yuqoridagi xizmatlardan bir nechta oliy ta'lim bo'lajak o'qituvchilari tomonidan faol foydalanilmoqda. Oliy ta'limda Google xizmati yordamida taqdimot yaratishni afzal ko'rishadi. Google taqdimot xizmatlari hujjatlar, taqdimotlar, jadvalar, anketalar va boshqalar haqida so'z yuritganda ular ta'lim muhitida juda keng tarqalgan. Bulutli texnologiyalar boshqa Web – seminarlar, Web – kvest, Web – darsliklar va boshqa Web-texnologiyalar jahon ta'lim muhitida juda ko'p foydalanilmoqda. Kompyuter texnologiyalari rivojlanish natijasida Web – texnologiyalari ta'lim jarayonida yanada ommalashib bormoqda.

Shubhasiz, bulutli texnologiyalardan farqli o'laroq, Web-seminarlar, elektron darsliklar, Web-kvestlar va boshqalar kabi boshqa Web-texnologiyalar jahon ta'lim muhitida ko'proq uchraydi, kompyuter taraqqiyoti rivojlanishi bilan ular ta'lim jarayonida yanada ommalashadi.

Demak, mashg'ulotlarda Web-texnologiyalardan foydalanish o'ziga xos xususiyatlari nafaqat bo'lajak o'qituvchilarning motivatsiyasini, balki o'quv natijalarini ham oshirishi mumkinligini ko'ramiz. Internet texnologiyalari barcha ta'lim tizimi muassasalari, shuningdek, oliy ta'limlarning o'quv jarayoniga tajriba sifatida joriy etilmoqda.

Bizning fikrimizcha, yaratilayotgan tizimlarning tobora

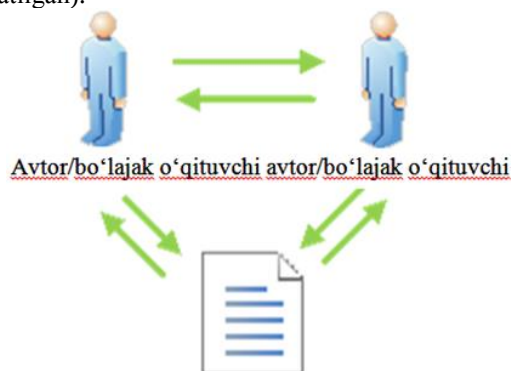
murakkablashib borishi va ishlab chiqarish muhitiga bo'lgan talablarning sifat jihatidan o'zgarishi (raqamli ishlab chiqarishga o'tish) yosh mutaxassislarni tayyorlash tadbirlarini qayta ko'rib chiqish zarurligiga olib keladi. Ishlab chiqarish muhitining bu yangi imkoniyatlari elektron ta'lim resursi mazmunining dolzarbligini tashkil etishni ta'minlash maqsadida kitoblardan elektron ta'lim resurslariga o'tishni talab etadi. Ushbu xususiyat Web 3.0 sxemasida amalga oshiriladi.

Web-texnologiyalarning evolyutsiyasi Web 1.0 – bu tarmoq morfologiyasi shakllangan butun dunyo bo'ylab axborot tarmog'ining birinchi avlodi. Uning doirasida foydalanuvchiga Web 1.0 tarmog'i resurslarida to'plangan har qanday ma'lumotni qabul qilib, axborot resurslari orqali qidirish imkoniyati paydo bo'ldi. Ushbu davrda statik saytlar yaratildi va ma'lumot mijozga nafaol ravishda uzatildi. Web 1.0 mavjudligi davrida elektron kutubxonalar va Internet-axborot kataloglari rivojlana boshladi (1-rasmda ko'rsatilgan).

1-rasm. Internet-axborot kataloglari

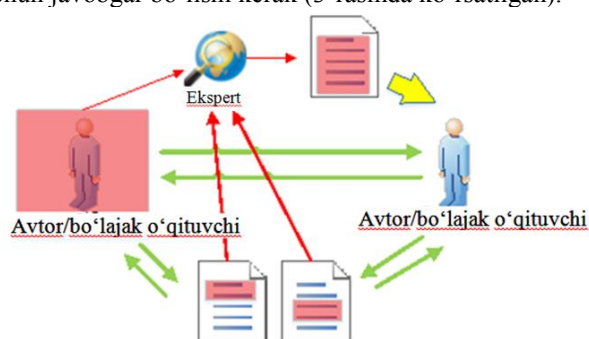
Web 2.0 – bu foydalanuvchilarga tarkibni mustaqil ravishda yaratishga, shuningdek, internetdagi o'zlari va boshqa foydalanuvchilarning materiallari o'rtasidagi aloqalarni boshqarishga imkon beradigan interaktiv semantik Web 2.0 texnologiyasida foydalanuvchi va server o'rtasida interaktiv axborot jarayoni shakllandi (2-rasmda ko'rsatilgan).

2-rasm. Web 2.0 texnologiyasida foydalanuvchi va server o'rtasida interaktiv axborot jarayoni

Axborot qidiruv tizimlari va foydalanuvchi interfeyslari internetning yadrosiga aylandi. Qidiruv tizimlarining algoritmlari, ularning ma'lumotlarni saralash, tartiblash va

indekslash usullari chastotali-sintaktik tahlilga asoslangan. Web 3.0, Web 1.0 va Web 2.0 fazilatlarini birlashtirgan yangi texnologiyani anglatadi. Mutaxassislarni tomonidan yuqori sifatli tarkib yaratiladi va eng dolzarb ma'lumotlar foydalanuvchilarning qidiruv so'rovlariga muvofiq namoyish etiladi. Ekspert nashr etilgan tarkibining moderatori sifatida harakat qilishi va bo'lajak o'qituvchilar uchun yetkazib berilgan materialning o'z vaqtida va izchilligi uchun javobgar bo'lishi kerak (3-rasmda ko'rsatilgan).

3-rasm. Ekspert nashr etilgan tarkibining avtor sifatida harakat qilishi va bo'lajak o'qituvchilar uchun yetkazib berilgan materialning o'z vaqtida izchilligi

Web 3.0 texnologiyalari ta'limda zamonaviy Web-texnologiyalarni qo'llanishi kerakli bilim, ko'nikma va malakaga tegishli masalalar bo'yicha mutaxassislarni bilan norasmiy muloqot davomida bo'lajak o'qituvchi tomonidan tanlab olinadi. Ta'limda Web 3.0 texnologiyalarini qo'llash yo'lidagi birinchi qadam kichik o'lchamdagi o'quv obyektlari-modullarni yaratishdan iborat bo'lib, ularni o'rganish - bir daqiqadan besh daqiqagacha qisqa vaqt sarflanishi kerak bo'ladi. Shu vaqt ichida mutaxassis tomonidan yaratilgan yaxshi shakllangan ta'lim mazmuni ta'minlanadi. Bunday modulda misollar, vizual ma'lumotlar va animatsiya bilan tasvirlangan bitta vazifaga e'tibor qaratiladi. Butun o'quv dasturini bunday modullardan yig'ish mumkin.

Tarkib sifatidan tashqari, Web 3.0 texnologiyasining afzalligi tizimning avtonomligi bo'lib, bu bo'lajak o'qituvchilarga istalgan vaqtda kerakli tarkibga kirish va hozirgi vazifalariga javob beradigan kichik bloklardan o'quv kursini shakllantirish imkonini beradi.

Demak, Web 1.0, Web 2.0 va Web 3.0 texnologiyalarini o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish asosida xulosa qilish mumkinki, aqlli Web-texnologiyalarni o'quv jarayoniga kiritish, resurslarni ulash va internet muhiti taqdim etgan imkoniyatlardan foydalanish nafaqat maqsadga muvofiq, balki muqarrar ravishda zarur bo'lib tuyuladi. Bu barcha bo'lajak o'qituvchilarni o'quv jarayoniga faol jalb qilish, o'rganish motivatsiyasini va shunga mos ravishda ta'lim sifatini oshirishga imkon beradi [7:97-101].

Adabiyotlar

1. Филатова А.В. Оптимизация преподавания иностранных языков посредством блог-технологий: дисс. канд.пед.наук. -М.: 2009. –С.197.
2. Boynazarov I.M. Web-texnologiyalar asosida ta'lim jarayonlarini tashkil qilishning matematik va dasturiy ta'minoti: avtoref. tex.fan.nom. – Toshkent, 2011, 23-b.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. T. 2. 396-b.
4. Aripov M., Fayziyeva M. Using adaptive web systems for education process in the preparation of web programmers. // International Journal of Engineering and Applied Sciences (IJEAS). – India: [USA/Sweden, 2015. Volume-2, Issue-3. – P. 114-117. (№15 DRJI Impact Factor 1,227).
5. Mambetniyazov M.T. Web-texnologiyalar asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish metodikasi: Avtoref. diss. Pf.f.d. – T.: TDPU, 2023. 42-b.
6. Черногорская Н.Н. Использование ресурсов сети интернет на уроках информатики. // Материалы всероссийской с международным участием научно-практической конференции «Интернет-технологии в образовании». Часть 1. –Чебоксары: 2011. – С. 229-231.
7. Maksetbay Torebekovich Mambetniyazov. Competence of computer science teachers in the use of Web technologies in their professional activities. Current Research Journal of Pedagogics. 2021. (2767-3278). 2(05). 97-101.

REZYUME. Maqolada Web-texnologiyalar asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini rivojlantirish mazmuni va bu boradagi muammolarni o'rganish masalasi o'z aksini topgan.

РЕЗЮМЕ. В статье отражено содержание развития профессиональной подготовки будущих учителей на основе Web-технологий и вопрос изучения проблем в этом плане.

SUMMARY. The content of the development of professional training of future teachers based on Web-technologies and the issue of studying the problems in this regard are reflected in the article.

РОЛЬ СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Н.М.Омарова – стажёр преподаватель

Д.А.Агаджанова – стажёр-преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажиязия

Таянч сўзлар: халқаро тармок, коммуникатив компетенция, маданиятлараро, компетенция, кибернетик макон, умумий дидактика, хусусий методология.

Ключевые слова: международная сеть, коммуникативная компетенция, межкультурная компетенция, кибернетическое пространство, общая дидактика, частная методика.

Key words: international network, communicative competence, intercultural competence, cyber space, general didactics, private method.

Специфика предмета «иностранный язык» заключается в том, что ведущим компонентом содержания обучения иностранному языку является обучение различным видам речевой деятельности – говорению, аудированию, чтению и письму. Обучать речевой деятельности можно лишь в живом общении. Создание искусственной иноязычной среды в процессе обучения иностранному языку – один из важных проблемных вопросов методики.

Современное экономическое развитие Узбекистана оказало существенное влияние на процесс информатизации всей системы образования. «Дидактический потенциал внедрения информационных и коммуникационных технологий (ИКТ) велик: реализация личностно-ориентированного подхода к обучению, многоуровневость, создание условий для формирования всех компонентов иноязычной коммуникативной компетенции, максимальный учёт интересов и потребностей обучающихся» [2:23].

Преимущество внедрения Интернет-технологий в процесс обучения иностранному языку является бесспорным. Дополнительная возможность создания информационно-предметной среды обучения способствует повышению уровня социокультурной компетенции учащихся – Интернет создаёт уникальные условия для ознакомления учащихся с культурным разнообразием сообществ стран изучаемого языка. «Учебные Интернет-ресурсы также могут быть направлены на развитие иноязычной коммуникативной компетенции (по всем видам речевой деятельности)» [3:98].

В настоящее время Интернет поддерживает выполнение следующих задач:

- обеспечение работы электронной почты;
- поиск информационных ресурсов;
- общение пользователей в реальном времени;
- организация телеконференций и обмен группами новостей;
- обмен файлами;
- проведение видеоконференций.

Основная цепь изучения иностранного языка – формирование коммуникативной компетенции. Подключаясь к сети Интернет, обучаемый оказывается в настоящей языковой среде, что даёт возможность обучить его различным видам речевой деятельности. Использование Интернета на занятиях позволяет более эффективно решать ряд дидактических задач:

- совершенствовать навыки аудирования на основе использования аутентичных звуковых текстов;
- формировать навыки и умения чтения, используя аутентичные тексты различной степени сложности;
- совершенствовать умения монологического и диалогического высказывания на основе обсуждения материалов сети;
- совершенствовать умения письменной речи;
- пополнять словарный запас;
- формировать устойчивую мотивацию иноязычной деятельности на основе материалов Интернет.

Известно, что в дидактическом плане сеть Интернет включает в себя два основных компонента: формы телекоммуникации и информационные ресурсы. К формам телекоммуникации (т.е. коммуникации посред-

ствам Интернет-технологий) относятся электронная почта, чат, форум, ICQ, видео-, веб-конференции. Первоначально они были созданы для реального общения между людьми, находящимися на расстоянии друг от друга, и только потом стали использоваться в учебных целях в обучении иностранному языку.

Информационные ресурсы сети Интернет содержат текстовый, аудио- и визуальный материал на различной тематике на разных языках. В настоящий момент существует множество специально разработанных Интернет-материалов, созданных исключительно для учебных целей.

«Использование в учебном процессе как форм телекоммуникации, так и ресурсов сети Интернет способствует развитию познавательной деятельности учащихся и достижению основных целей обучения иностранному языку» [3:98].

В англоязычной литературе выделяют следующие виды учебных Интернет материалов:

1. Хотлист (Hotlist)
2. Мультимедиа скрэпбук (MultimediaScrapbook)
3. Трежа Хант (TreasureHunt)
4. Сабджектсэмпла (SubjectSampler)
5. Вебквест (Webquest)

Хотлист (Hotlist) – «список по теме» представляет собой список Интернет сайтов по изучаемой теме. Его достаточно просто создать и он может быть полезен в процессе обучения. Хотлист не требует времени на поиск необходимой информации – необходимо только ввести ключевое слово в поисковую систему Интернет.

Мультимедиа скрэпбук (MultimediaScrapbook) – «мультимедийный черновик» представляет собой своеобразную коллекцию мультимедийных ресурсов. В скрэпбуке содержатся ссылки на текстовые сайты, фотографии, аудиофайлы и видеоклипы, графическую информацию и анимационные туры. Файлы скрэпбука могут быть скачаны учащимися и использованы в качестве информационного и иллюстративного материала при изучении определённой темы.

Трежа Хант (TreasureHunt) – «охота за сокровищами» – во многом напоминает хотлист. Он содержит ссылки на различные сайты по изучаемой теме. Отличие заключается в том, что каждая из ссылок содержит вопросы по содержанию сайта. С помощью этих вопросов учитель направляет поисковую деятельность учащихся. В данном виде деятельности учащимся может быть задан один общий вопрос на целостное понимание темы. Развёрнутый ответ на него будет включать ответы на предшествующие более детальные вопросы по каждому из сайтов.

Сабджектсэмпла (SubjectSampler) – стоит на следующей ступени сложности по сравнению с трежахантом. Здесь также содержатся ссылки на текстовые и мультимедийные материалы сети Интернет. После изучения каждого аспекта темы учащимся необходимо ответить на вопрос. Главной особенностью данного вида деятельности является то, что получение информации должно строиться на эмоциональном уровне. Учащиеся не просто знакомятся с материалом, а выражают и аргументируют свою точку зрения по изучаемому вопросу. Замечено, что активность учащихся при

выполнении данного задания значительно велика. Воз-
можно обсуждение мнений с другими учащимися груп-
пы.

Вебквест (Webquest)– «Интернет поиск» – самый
сложный тип учебных Интернет-материалов, включа-
ющий в себя все компоненты четырёх указанных выше
материалов и предполагает проведение проекта с уча-
стием всех учащихся. Прежде чем разделить учащихся
на группы, они знакомятся с общими сведениями по
изучаемой теме, тем самым, погружаясь в проблему
предстоящего проекта. Преподаватель отбирает ресур-
сы сети Интернет и классифицирует их так, чтобы каж-
дая группа ознакомились лишь с одним проблемным
аспектом темы. После изучения, обсуждения и полного
понимания конкретной проблемы в каждой первичной
группе учащиеся перегруппировываются так, чтобы во
вновь образованных группах было по одному предста-
вителю из каждой первичной группы. В процессе об-
суждения все учащиеся узнают друг от друга все аспек-
ты обсуждаемой проблемы. При таком обсуждении
учащиеся должны высказывать своё собственное мнени-
е, делать выводы, прогнозировать дальнейшее воз-
можное развитие действия. В ходе решения вебквеста
через изучение материала и его обсуждение обучающи-
еся должны ответить на один общий вопрос дискусси-
онного характера.

Вебквест – это сценарий организации проектной де-
ятельности учащихся по любой теме. «Вебквест как
образовательная технология опирается на конструкти-
вистский подход к обучению, согласно которому учи-
тель-конструктивист, прежде всего, – не урокодатель, а
консультант, организатор и координатор проблемно-
ориентированной, исследовательской учебно-
познавательной деятельности обучаемых. Он создаёт
условия для самостоятельной умственной деятельности
учащихся и всячески поддерживает их инициативу. В
свою очередь, учащиеся становятся полноценными
«соучастниками» процесса обучения, разделяя с учите-
лем ответственность за процесс и результаты обуче-
ния» [4:76].

Очевидно, что каждый из пяти видов учебных Ин-
тернет-материалов вытекает из предшествующего, по-
степенно усложняясь. Хотлист и мультимедиа скрэпбук
направлены на поиск, отбор, классификацию информа-
ции. Трэжахант, сабджектсэмпли и вебквест уже со-
держат элементы проблемного обучения.

Учебные Интернет-материалы позволяют:

- подобрать текстовый, графический, фото-, аудио-
и видеоматериал (по необходимости отражающий раз-
личные взгляды) на изучаемым темам;
- организовать в группах и целом классе обсужде-
ние насущных культурных и социально-острых про-
блем;
- провести лингвистический анализ речи носителей
языка (представителей различных социальных групп,
носителей диалектов),

Литература

1. Зубов А.В. Методика применения информационных технологий в обучении иностранным языкам. -М.: «Академия», 2009. -С.144.
2. Кытманова Е.А. Дидактические возможности вебквеста в обучении иностранному языку. // Лингвометодические основы преподавания иностранных языков. – М.: 2010. – С. 23-33.
3. Полат Е.С. Интернет на уроках иностранного языка. //Иностр. языки в школе. 2001. № 2. -С. 98.
4. Сысоев П.В., Евстигнеев М.Н. Внедрение новых учебных Интернет-материалов в обучение иностранному языку. /Интернет-журнал «Эйдос». 2008. 1 февр. Режим доступа: <http://www.eidos.ru/journal/2008/0201-8.htm>. -С.76.

РЕЗЮМЕ. Мақола ўқув жараёнида Интернетдан фойдаланиш масаласига бағишланган. Замоновий таълим жараёнида коммуникатив компетенцияларни шакллантиришнинг аҳамияти таҳлил қилинади. Олий ўқув юртларида инглиз тилини ўрга-
ниш бўйича амалий машғулотларда ахборот-коммуникация технологиялардан фойдаланишнинг афзалликлари алоҳида этибор қартилмоқда.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена вопросу использования интернета в учебном процессе. Проанализирована значимость форми-
рования коммуникативной компетенций в современном учебном процессе. Особое внимание уделяется преимуществам приме-
нения информационно-коммуникативных технологий на практических занятиях английского языка в вузах.

SUMMARY. This article is devoted to how to use the Internet in the educational process. Analyzed the importance of the formation
of communicative competencies in the modern educational process. Special attention is paid to the advantages of using information and
communication technologies in practical English classes in universities.

- создать благоприятные условия для развития ин-
теллектуального потенциала учащихся.

Новые цели и задачи в образовании требуют от учи-
теля новых подходов, не просто передать знания, а
научить мыслить, стимулировать творческую актив-
ность учеников, научить основным приемам самостоя-
тельной работы. При этом каждый учитель использует
свои профессиональные методы и наработки.

На современном этапе более реалистично говорить
об использовании учебных Интернет-материалов наряду
с традиционными печатными учебными изданиями.

Тем не менее, одно только наличие доступа к Ин-
тернет-ресурсам не является гарантом быстрого и каче-
ственного языкового образования. «Методически не-
грамотно построенная работа учащихся с Интернет-
ресурсами может способствовать формированию у них
ложных стереотипов и обобщений о культуре страны
изучаемого языка»[1:144].

В связи с этим необходимо выделить умения, со-
ставляющие информационную компетенцию препода-
вателя иностранного языка:

- осуществлять поиск и отбор Интернет-ресурсов на
иностранном языке;
- критически оценивать получаемую информацию;
- разрабатывать пять видов авторских учебных Ин-
тернет-ресурсов по иностранному языку и культуре
страны изучаемого языка (Hotlist, TreasureHunt,
SubjectSampler, MultimediaScrapbook, Webquest);
- внедрять современные Интернет-технологии в
учебный процесс.

Сложность материала, его объём и частота исполь-
зования должны варьироваться и соответствовать уров-
ню развития учащихся.

Таким образом, рассмотренные дидактические воз-
можности Интернета в обучении иностранному языку
свидетельствуют о том, что сеть Интернет при разум-
ном и целенаправленном её использовании может стать
ещё одним эффективным средством обучения, доступ-
ным через компьютерные технологии.

Полезные сайты для изучения и преподавания иностранного языка

www.macmillandictionary.com/MED-Magazine– элек-
тронный журнал издательства Macmillan

www.longman.com/dictionaries– веб-сайт словарей
издательства Longman, интерактивные упражнения для
учащихся

www.eb.com– энциклопедия Britannica Online

www.ask.com– поисковая система для детей

www.eidos.ru/olymp/english– олимпиады по англий-
скому языку Центра дистанционного образования «Эй-
дос»

www.hello-online.ru– электронный журнал по ан-
глийскому языку

www.eslcafe.com– веб-сайт для изучающих англий-
ский.

TALABALARDA TEXNIKALÍQ HÁM TEXNOLOGIYALÍQ KOMPETENCIYALARDÍ QÁLIPLESTIRIW USÍLLARÍ

N.Orınbetov – *pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent*

M.Kamilova – *ülken oqıtıwshı*

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

X.Allamuratova – *tayanış doktorant*

D.Xudaybergenova – *student*

Mirza Ulǵbek atındaǵı Ózbekstan Milliy universiteti

Tayanch soʻzlar: texnik va texnologik kompetensiyalar, raqamli texnologiya, kevs metodi, integratsiya, pedagogik texnologiya, tendensiya, obyektiv, moddiy-texnik taʼminlash, taʼlim paradigma, axborot – kommunikatsiya texnologiyalari.

Ключевые слова: технические и технологические компетенции, цифровые технологии, кейс-метод, интеграция, педагогическая технология, тренд, объективность, материально-техническое обеспечение, образовательная парадигма, информационные и коммуникационные технологии.

Кев words: technical and technological competencies, digital technologies, case method, integration, pedagogical technology, trend, objectivity, logistics, educational paradigm, information and communication technologies.

Kirisiw. Búgingi dúnya tez ózgerisler menen ajralıp turadı. Globalıasıw, informaciyalıq-kommunikaciya texnologiyalarındaǵı ózgerisler, tálimdi basqarıw hám de diversifikaciyanı qollap-quwatlaw hám tártipke salıw zárúrlıǵı sıyaqlı tiykarǵı faktorlar tálim ushın ulıwma basqa ortalıqtı jaratıp atır. Bul kontekst tálimdi jáne de rawajlandırıw boyınsha hár qanday pikirlewde esapqa alınıwı kerek. Bul ózgerislerden kelip shıǵatúǵın mashqalalar, olardıń payda bolıw tezligi, háreketlendiriwshi kúshleri - bulardıń barlıǵı xalıq aralıq shólkemler hújjetlerinde óz sawleleniwın tapqan. Tálim paradıması ózgerip barmaqta, talabaǵa baǵdarlangan qatnas bargan sayın úlken áhmiyetke iye bolmaqta. Sol kózqarastan, bilim hám kónlikpelerdi qalıplestiriwdi kórip shıǵıw joqarı bilimlendiriw táliminde kompetenciyaǵa tiykarlangan qatnastı esapqa alǵan halda jańa paradigma tiykarında ámelge asırılıwı kerek.

Tálim dástúrlerine kompetenciya túsiniǵınıń kiritiliwi birinshi náwbette talaba jáne onıń úyreniw qábiletine qaratılǵan. Oqıtıwshı oqıtıwdaǵı jetekshi rolin saqlap qaladı, biraq onıń iskerligindegi tayar sıpatlama beriwden máslahát beriw hám talabalar arasında óz-ózin tárbiyalaw ushın motivaciyanı rawajlandırıwǵa ótedi [1].

Adebiyatlarga sholiw. Pedagogikada kompetentlikke tiykarlangan jantasıw ulıwma jańa qubılıs emes, bálki onıń tarawları úziksiz rawajlanıp baratuǵın bilim beriw processlerinde payda bolıp, olar basqıshpa-basqısh qalıplesken edi. Oqıtıwshılardıń kásiplik kompetenciyanın rawajlandırıw máseleleri V.A.Adolfa, Yu.V.Vardanyan, S.M.Godnik, N.N.Lobanova, L.A.Orlova, E.M.Pavlyutenkova, V.G.Podzolkova, N.E.Shchurkova, N.V.Kuzmina, A.K.Markova, E.F.Zeer, V.A.Slastenin, M.Ochilov, U.Maxkamov, S.Ochilov, O.Musurmonova, N.A.Muslimov hám basqalardıń izertlewlerinde óz sıpatlamaların tapqan. Qanıgelerdiń kásiplik kompetenciyaǵa máseleleri shet el ilimpazlarınń (G.Moskovit, R.L.Oksford, R.S.Skarcella, G.Yulius) ilimiy miynetlerinde kórip shıǵılǵan.

Izertlew metodologiyası. Zamanagóy bilim beriw sistemasında, ásirese texnikalıq qanıgelerdi tayarlaw procesinde ámeliy túrde úyretiwge ayırıqsha itibar qaratılmaqta. Bakalavr basqıshında bolajaq texnologiya oqıtıwshılardıń tayarlawda texnikalıq hám texnologiyalıq kompetenciyanı qalıplestiriwde ayırıqsha itibardı talap etetuǵın wazıypalardıń biri. Bul talabalarǵa tek kúndelikli bilim hám kónlikpelerin beriw bolıp qalmastan olardıń iyelegen tájiriybelerin ámeliyatta qollay alıw qábiletin támiyinlew zárúrlıǵı menen baylanıslı.

Bolajaq texnologiya oqıtıwshıları ushın texnikalıq hám texnologiyalıq kompetenciyanıń áhmiyetine ayırıqsha baha beriw qıyın. Sebebi, ol oqıw procesin nátiyjeli ámelge asırıw imkaniyatın beretuǵın, texnologiyalıq jańalıqlar hám texnikanıń jetiskenliklerin ámelde qollawǵa baǵdarlangan bilim, kónlikpe hám ilimiy tájiriybeler kompleksin ańlatadı.

Búgingi kúnde jedel rawajlanıp baratırǵan, texnologiyalar hár kúni jańalanıp turıwshı jámiyette oqıtıwshınıń, bul ózgerislerdi tek ǵana baqlaw qábiletine emes al ózgerislerdi aldınnan kóre biliwi, bilim beriw procesiniń nátiyjeliligin asırıwda sheshiwshi faktorga aylanıp atır.

Talabaların texnikalıq hám texnologiyalıq kompetenciyaǵa degende zamanagóy miynet bazarı talaplarına juwap beretuǵın zárur texnikalıq bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlardı iyelewine qaratılǵan oqıtıw hám rawajlandırıwdıń kompleks sisteması túsinedi. Texnologiyalıq kompetenciya arnawlı bir texnologiya yamasa texnikanı úyreniw bolıp qalmastan olardıń islew principini, jańa texnologiyalardı oqıw procesinde sın kózqarastan bahalaw hám integraciyalaw qábiletini, sonıń menen birge talabalarǵa texnologiyalıq bilimlerde kúndelikli turmista aktiv qollay alıwǵa úyretiw hám xoshametlew qábiletin de óz ishine aladı. Bul bilim hám ilimiy tájiriybeler kompleksi bolajaq texnologiya oqıtıwshılardan tereń teoriyalıq bilimlerde, janede joqarı dárejede rawajlangan ámeliy kónlikpelerdi, sonıń menen birge, turaqlı túrde óz-ózin jetilistiriw hám mamanlıǵın asırıwdı talap etedi.

Maqalada usınıs etilgen texnikalıq hám texnologiyalıq kompetenciyanı rawajlandırıw metodologiyası integraciyalaw principine tiykarlangan bolıp, ol tómendegi tiykarǵı elementlerde óz ishine aladı: teoriyalıq bilim, ámeliy kónlikpe, joybarlaw yamasa dóretiwshilik iskerlik. Bunda talabalarǵa zárurli bilimlerde beriw hám kónlikpelerdi rawajlandırıw, oqıw procesinde kásiplik ózgeshelikler hám óz betinshelikti qalıplestiriwge úles qosıw imkaniyatın beredi.

Teoriyalıq shınıǵıwlar talabaların texnologiya hám texnika baǵdarında tereń bilimlerde qalıplestiriw, olardıń rawajlanıw tariyxı, házirgi jaǵdayı hám keleshegin ańlawǵa qaratılǵan. Bul bilimler keleshekte ámeliy iskerlikte qollanıwı ushın áhmiyetli tiykar jaratadı.

Ámeliy jumıslar talabaların teoriyalıq bilimlerin real turmista qollay alıw, óz joybarların islep shıǵıw hám ámelge asırıw, zamanagóy texnologiyalıq qurallar hám usıllardan paydalanıwǵa qaratılǵan hár qıylı tapsırmalardı orınlawların óz ishine aladı. Bul talabalarda zárur bolǵan kónlikpelerdi ámeliy arqalı ózlestiriw, sonıń menen birge, kásiplik mashqalalardı sheshiwde dóretiwshilikti qalıplestiriw imkaniyatın beredi [2].

Solay etip, texnikalıq hám texnologiyalıq kompetenciyanı rawajlandırıw boyınsha usınılıp atırǵan metodologiya túrlishe bolıp, bolajaq texnologiya oqıtıwshılardıń hár tárepleme rawajlandırıwǵa qaratılǵan hám olarǵa zamanagóy oqıw procesiniń wazıypaların nátiyjeli sheshiw imkaniyatın beredi.

Analiz hám nátiyjeler. Bolajaq texnologiya oqıtıwshılardıń tayarlawdıń zárurli tárepi tálim procesine innovaciyalıq metod hám texnologiyalardı engiziwden ibarat. Bul tek ǵana texnikalıq pánlerdiń tez pát penen rawajlanıwı hám kásiplik iskerliktiń ózgermeli sharayatlarda iykemlese alatuǵın qanıgelerdi tayarlaw zárúrlıǵı, atap aytqanda, sanlı texnologiyalardı oqıw procesine integraciyalawdı talap etiwshi jańa bilimlendiriw standartları menen baylanıslı. Solay etip, oqıtıwdıń innovaciyalıq usılların engiziw bolajaq texnologiya oqıtıwshılardıń texnikalıq hám texnologiyalıq kompetenciyanı qalıplestiriwdiń tiykarǵı elementine aylanadı.

Bolajaq texnologiya oqıtıwshılardıń kompetentliginiń quramı hám strukturası tómendegishe.

1-súwret. Bolajaq texnologiya oqıtıwshılarınıń kompetentliginiń quramı hám strukturası

Bolajaq texnologiya oqıtıwshılarında texnikalıq hám texnologiyalıq kompetenciyanı qalıplestiriw procesi oqıtıw usılları hám principlerin tańlawda ayrıqsha itibardı talap etedi. Zamanagóy bilimlendiriw tendenciýaları hám kásiplik ortalıq zárúrlıkların analiz etiw tiykarında tómendegi tiykarǵı basqıshlardı óz ishine alǵan metodologiya islep shıǵıldı:

1. Baslangısh dárejeli kompetenciya diagnostikası-birinshe basqıshda talabaların texnikalıq hám texnologiyalıq pánler boyınsha házirgi waqıttaǵı bilim, kónlikpe hám ilimiy tájriybe dárejeleri anıqlanadı. Bul oqıw procesinde talabaların individual ózgesheliklerine saykeslendiriw hám keyingi rawajlanıw baǵdarların anıqlaw imkaniyatın beredi.

2. Anıq usıllardan paydalanǵan halda teoriyalıq tayarlıq -bul basqıshda talabalardı texnikalıq hám texnologiyalıq pániniń tiykarǵı ózgeshelikleri boyınsha teoriyalıq túsiniqler beriledi. Keys metodı, debatlar, aqılıy hújim sıyaqlı aktiv pedagogikalıq usıllarınan paydalanıw, materialdı tereń qabıllaw hám sın kóz-qarastan pikirlewdi rawajlandırıw imkaniyatın beredi.

3. Zamanagóy texnologiyalardan paydalanǵan haldaǵı ámeliy jumıslar - bul basqıshda alınǵan bilimlerdi ámeliyatta qollawǵa ayrıqsha itibar qaratıladı. Talabalar zamanagóy texnologiyalıq qurallar hám usıllardan paydalanǵan halda real turmısdaǵı joybarlar üstinde isleydi. Bul tek teoriyalıq bilimlerdi bekkemlewge járdem berip qoymastan, ámeliy kónlikpelerdi de rawajlandıradı.

4. Pikirlew hám óz-ózin bahalaw-ámeliy tapsırmalar orınlaǵannan soń talabalar óz jumsların talqılaydı, áhmiyetli sheshimler hám rawajlandırıwdı talap etetuǵın baǵdarlardı anıqlaydı. Pikirlew, ózin-ózi talqılaw hám jetilistiriw qábiletin qalıplestiriwge járdem beredi, bul bolajaq oqıtıwshı ushın zárúrli qábiletler bolıp tabıladı.

5. Bilimlerdi integraciýalaw hám sistemalasırıw - juwmaqlawshı basqıshda talabalar ózlestirgen bilim hám kónlikpelerdi quramalı pánler arqalı máselelerdi sheshiwde qollanadı hám jámllestiredi, sistemalasıradı. Bul basqıshda kásiplik iskerliginiń tolıq sawlelendiriw qalıplestiriwge múmkinshilik beredi hám innovciyalıq pikirlew qábiletin

rawajlandıradı.

Bul metodologiya teoriya hám ámeliyat arasındǵı tıǵız baylanıstı názerde tutadı hám talabaların zamanagóy texnologiyalıq resurslardan aktiv paydalanıwına qaratılǵan. Bunda tek ǵana materialdı tereń úyrenip qalmastan, bálki oqıwshılarda keleshekte kásiplik iskerlik ushın zárúr bolǵan kónlikpelerdi rawajlandıradı.

Metodikani ámelge asırıwdıń tiykarǵı principı hár bir talaba menen individual jumıs júrgiziw bolıp, onıń jeke qızıǵıwshılıqları, tayarlıq dárejesi hám biyimligin esapqa alıwǵa múmkinshilik beredi. Buǵan tálim procesiniń saykesligi, oqıw materiallar hám tapsırmalar hár bir talabaǵa saykeslestiriw qábileti sebepli erisiledi [3].

Bul metodikanıń oqıw procesine engiziliwi oqıtıwshılardan tek ǵana texnikalıq hám texnologiyalıq pánler boyınsha tereń bilimga iye bolıwdı emes, al zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalar hám oqıtıw usılların da puqta iyelewdi talap etedi.

Bunnan tisqari, oqıw procesinde bolajaq oqıtıwshılardıń tez ózgerip turıwshı texnologiyalar sharayatında kásiplik iskerliktiń tiykarǵı shárti bolǵan úzliksiz bilim beriw hám ózin-ózi jetilistiriw tayarlıǵın qalıplestiriwge itibar beriw zárúrli bolıp tabıladı. Bul arnawlı texnikalıq bilimlerdi iyelewdi, jańa informaciyanı erkin izlew, talqılaw hám ámelde qollaw, sonıń menen birge, jańa texnologiyalıq tendenciýalarǵa iykemlesiw kónlikpelerin rawajlandırıwdı da názerde tutadı.

Tálim procesinde zamanagóy texnologiyalıq sheshimlerden paydalanıwǵa baǵdarlangan texnologiyalıq tálim oqıtıwshıları ushın metodikalıq usınıslar islep shıǵıw, izertlew jumslarınıń áhmiyetli buwınına aylanbaqta. Oqıw rejesine dástúrlew tiykarları, sanlı ásbap -úskeneler menen islesiw hám kompyuterde modellestiriwden paydalanıw boyınsha modellerdiń kiritiliwi, bolajaq qanıgelerge, alǵan bilimlerin mektep ámeliyatında elede nátiyjeli qollaw imkaniyatın beredi.

Solay etip, texnikalıq hám texnologiyalıq pánlerdi bakalavriat tálim procesine integraciýalaw kompleksli jantasıwdı, atap aytqanda, oqıtıwdıń adekvat usılların islep shıǵıwdı, oqıw programmaların zamanagóy talaplardı

sáykeslendiriwdi hám oqıw procesiniń sapası hám nátiyjeliligin asırıw ushın innovaciyalıq texnologiyalardan paydalanıwdı talap etedi.

Bolajaq texnologiyalıq tálim oqıtıwshılarınıń texnikalıq hám texnologiyalıq kompetenciyanı qalıplestiriwge qaratılğan oqıtıw metodları nátiyjeliligin bahalaw kózqarastan, talabaların kásiplik tayarlıq dárejesin jeterli dárejede sáwlelendire alatuǵın kriteriya hám kórsetkishlerdi, sonıń menen birge, alınğan nátiyjelerdiń obektivligin, isenimligin támiyinleytuǵın usıllar hám bahalaw quralların anıqlaw zárúrli áhmiyetke iye [4].

Texnikalıq hám texnologiyalıq kompetenciyanı bahalaw ushın hár qıylı usıllardan paydalanıw múmkin, bunda test, talaba portfoliosın talqılaw, jobalastırıw hám izertlew jumslarınıń orınlanıwın bahalaw, sonıń menen birge, oqıw procesi hám talabalar iskerligin monitoring etiw imkaniyatın beretuǵın zamanagóy sanlı texnologiyalar qurallarınan kúndelikli turmısta paydalanıw múmkin.

Bolajaq texnologiyalıq tálim oqıtıwshılarınıń texnikalıq-texnologiyalıq kompetenciyanı rawajlandırıwda bilimlendiriw mekemeleri hám islep shıǵarıw kárxanaları arasındaqı sherikliktiń áhmiyetine itibar qaratıw lazım. Bul sheriklik oqıw dástúrleriniń aktuallıǵın támiyinlew hám talabalarǵa búgingi miynet bazarı talaplarına juwap beretuǵın ámeliy kónikpelerdi iyelew múmkinshiligin támiyinlewde zárúrli áhmiyetke iye. Bunday sherikliktiń tiykarǵı maqsetleriniń biri talabaların óndiriste ámeliyat hám ámeliy shıǵıwların ótkeriw, oqıw kursları hám joybarların ámelge asırıwda taraw qánigeleriniń qatnasıwın óz ishine alǵan qospa tálim dástúrlerin islep shıǵıw, sonıń menen birge, zamanagóy texnika hám texnologiyalardan paydalanıwdı támiyinlewden ibarat. Bunday qatnasıqta bolıw talabalarǵa teoriyalıq bilimlerde ámeliyatda qollay alıwdı tereńirek túsiniwdi támiyinlep qoymastan, olardıń kásiplik iskerligi nátiyjeliligi ushın zárúrli bolǵan kónikpelerdi qalıplestiriwge múmkinshilik beredi.

Oqıw dástúrlerin jańalaw hám jetilistiriw, olardı miynet bazarı hám texnologiyalıq rawajlanıwdıń ózgerip turıwshı talaplarına sáykeslendiriwge járdemesiwshi ilimiy oraylar hám tarawdıń wákilleri arasında bilim hám tájiriye almaslawdı jolǵa qoyıw sherikliktiń zárúrli baǵdarı bolıp

esaplanadı. Kárxanalar, óz gezeginde, maman qánigelerge iye bolıp, bolajaq xızmetkerlerdi tayarlaw procesine tásir kórsetiw múmkinshiligine iye, bul bolsa olardıń básikege shıdamlılıqtı hám innovaciyalıq rawajlanıwda zárúrli faktori bolıp tabıladı.

Bilim beriw mekemeleri hám islep shıǵarıw kárxanaları arasında nátiyjeli sheriklikti ámelge asırıw ushın qospa oqıw hám ilimiy oraylar, professional forum hám konferenciya shólkemlestiriw, sonıń menen birge, bilimlendiriw mekemelerin finanslıq hám materiallıq-texnikalıq jaqtan támiyinlew mexanizmlerin islep shıǵıw sıyaqlı bir qatar ilajlar, joybarlar hám pikirler usınıs etilmekte.

Biraq, bunday sherikliktiń abzallıqlarına qaramastan, bir qatar tosiqlar bar, atap aytqanda, bilimlendiriw mekemeleri hám islep shıǵarıw kárxanaların maqset hám wazıypalarında ayırmashılıqlar, basqarıw hám byurokratlıq tosiqlar, sonıń menen birge, sheriklikti ámelge asırıw ushın qarǵı resurslarınıń jetispewshiligi. Bunday tosiqlardı saplastırıw bul proceste qızıǵıwshılıqqa iye táreplerdiń aktiv jumısı tiykarınan nátiyjeli baylanıs mexanizmlerin islep shıǵıw, basqarıw, tártip-qaqıydalardı ápiwayılastırıw hám qarǵı kirgiziw ushın xoshametlewdi engiziwdi talap etedi.

Juwmaqlaw hám usınıslar. Solay etip, bilimlendiriw mekemeleri hám islep shıǵarıw arasındaqı sheriklik bolajaq texnologiyalıq tálim oqıtıwshılarınıń texnikalıq hám texnologiyalıq kompetenciyanı rawajlandırıw, zamanagóy texnologiyalıq dúnya tálim dástúrleriniń aktuallıǵı hám ámeliy baǵdarın támiyinlew, talabaların kásiplik kónikpelerin qalıplestiriw hám olardı kásip-ónerge tayarlawdıń nátiyjeliligin arttıwda zárúrli orın iyeleydi.

Juwmaqlap aytqanda, texnikalıq hám texnologiyalıq kompetenciya bilimlendiriw tarawında rawajlanǵan ellerdiń tájiriyesi hám standartların integraciyalawǵa járdem etiwshi bolajaq texnologiyalıq tálim oqıtıwshıların tayarlaw sapasını asırıwda jańa baǵdarlardı ashadı. Bul oqıw procesine tásirin tiygizip qoymastan, talabalarǵa erkin pikirlew, mádeniyatlar aralıq kompetenciyanı hám xalıq aralıq jámáátlerde islesiwge tayarlıǵın rawajlandırıwǵa tásir etedi.

Ádebiyatlar

1. Борисов А.В. Повышение качества технико-технологической подготовки будущих учителей технологии (на примере обучения токарной обработке конструкционных материалов) [Текст]: дис... канд.пед.наук: 13.00.02. – Сыктывкар: 2003. –С. 133.
2. Абдуллаева К.М. Махсус фанларни ўқитишда бўлажак ўқитувчиларнинг касбий билим ва кўникмаларини шакллантиришнинг методик асослари: Дис. ... пед. фан.ном. -Т.: 2006. 182-б.
3. Муслимов Н.А. ва бошқалар. Касб таълими ўқитувчиларининг касбий компетентлигини шакллантириш технологияси. —Т.: «Fan va texnologiya», 2013, 128-б.
4. Сергеев А.Н. Технологическая подготовка будущих учителей в контексте парадигмальной трансформации образования (на примере специальности: 050502.65 - технология и предпринимательство) [Текст]: дис. ... д-р пед. наук: 13.00.08 / А.Н. Сергеев - Тула, 2010. - 468 с. - РГБ ОД 71 02- 13/13-Х.

РЕЗЮМЕ. Mazkur maqolada bo'lajak texnologiya o'qituvchilarining texnik-texnologik kompetensiyalarini shakllantirishga alohida yondashishni talab qiluvchi asosiy vazifalar haqida ma'lumotlar berilgan bo'lib, bunda texnik va texnologik kompetensiyani rivojlantirish bo'yicha taklif etilayotgan metodologiya bo'lajak texnologiya o'qituvchilarini har tomonlama rivojlantirishga qaratilgan, ularga zamonaviy o'quv jarayonining vazifalarini muvaffaqiyatli hal qilish bo'yicha tavsiyalar berilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье представлена информация об основных задачах, требующих особого подхода к формированию технико-технологических компетенций будущих учителей технологии, направленных на их развитие, даны рекомендации по успешному решению задач современного образовательного процесса.

SUMMARY. This article provides information about the main tasks that require a special approach to the formation of technical and technological competences of future technology teachers. aimed at development, they were given recommendations on successfully solving the tasks of the modern educational process.

AKADEMIK LITSEY O'QUVCHILARINING FUQAROLIK POZITSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK MODELI

N.T.Orinbetov – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: model, modellashirish, klaster, tizimli yondashuv, fuqarolik tarbiya, fuqarolik ta'lim, fuqarolik pozitsiyasi.

Ключевые слова: модель, моделирование, кластер, системный подход, гражданское воспитание, гражданское образование, гражданская позиция.

Key words: model, modeling, cluster, systems approach, civic upbringing, civic education, civic position.

Murakkab tashkil etilgan va uzoq muddatga cho'ziladigan jarayon sifatida akademik litseylarda huquqiy bilimlarni o'rganish jarayonida o'quvchi shaxsining faol

fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish model sifatida ko'rsatilishi mumkin.

Modellashtirish – bu bilim obyektlarini ularning model-lari bo'yicha o'rganish. Bu o'rganilayotgan sohaning to'liq manzarasini taqdim etish va nazariy-eksperimental izlanish-lar chegaralarini aniqlash imkonini beradi.

“Model” tushunchasi ko'plab tavsiflarga ega bo'lib, bu mavjud ta'riflarda o'z aksini topadi. V.M.Polonskiy “model”ni tizimning ba'zi muhim xususiyatlari – aslini aks ettiradigan obyektlar yoki belgilar tizimi sifatida talqin qi-ladi [1]; V.I.Zagvyazinskiy modelda asosiy narsa tizim el-ementlarining o'zaro bog'liqligi va ular o'rtasidagi munosabatlar ekanligi, munosabatlar esa o'rganilayotgan obyekt tuzilishiga o'xshash tuzilmani tashkil etishini ta'kidlaydi [2]; tadqiqot predmetining ma'lum tomonlarini, aloqalarini, funksiyalarini takrorlaydigan elementlar tizimi sifatida modelning shunga o'xshash ta'rifi V.V.Kraevskiy tomonidan taklif qilingan [3:120].

“Model” atamasining mavjud ta'riflari yuqorida keltiril-ganlar bilan tugamaydi, ammo bizning tadqiqotimiz kontekstida biz modelni asl obyekt va tadqiqotning adekvat shartlariga o'xshashlikning muayyan darajasiga ega bo'lgan maxsus ishlab chiqilgan andoza sifatida tushunish kerak, degan xulosaga kelishimiz mumkin. Shu bilan birga, modellar tipologiyasi jarayon elementlarining tizimli tar-kibini aks ettiradi; tizim elementlarini qayta ishlab chiqadigan; tizim elementlari orasidagi bog'lanish xarak-teri; elementlar va umuman model (tizim) tomonidan ba-jariladigan funksiyalar; modelning ishlashi uchun shartlar.

Ye.S.Babunova [4]ning nuqtayi nazariga qo'shilgan holda shuni aytish mumkinki, modelning sifat mezonlari quyidagilar bo'lishi mumkin: aks ettirishning yangiligi (muammolarning intuitiv aks ettirilishi, ularning sifat tavsifi, tizimli takrorlanishi); tarqalish (umuman ijtimoiy-madaniy soha, ta'lim muassasasining turi); model yordami-da masalani ijodiy yechish darajasi (modelni qo'llash maqsadi aniqlangan, modelni qo'llashning turli jihatlarini bo'yicha bilimlar chuqurlashtirilgan).

2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning rivojlanish strategiyasida innovatsion klasterlarni, shu jumladan, ta'lim tizimida shakllantirish va rivojlantirishga katta ahamiyat beradi.

“Klaster” tushunchasining o'zi (so'zma-so'z “birgalikda o'sish”, “to'plash”, “tarmoq”) ma'lum xususiyatlarga ega mustaqil birlik sifatida ko'rib chiqilishi mumkin bo'lgan bir nechta bir xil elementlarning birlashuvini anglatadi [5].

E.R.Skornyakova [6:161-167] ta'lim klasteri o'zaro bog'langan obyektlar guruhlarini (ta'lim muassasalari, jamoat va siyosiy tashkilotlar, ilmiy maktablar, oliy ta'lim muassasalari, ilmiy-tadqiqot tashkilotlari, biznes tuzilmalari va boshqalar) o'z ichiga olgan muayyan muammolarni hal qilish va natijaga (mahsulot) erishish uchun innovatsion ta'lim faoliyati (ta'lim muassasasi) yadrosi atrofiga birlash-gan moslashuvchan tarmoq tuzilmasi ekanligini ta'kidlaydi.

Klasterni o'zaro bog'liq elementlar tizimi sifatida ko'rib chiqish maxsus ilmiy bilimlar va ijtimoiy amaliyot metod-ologiyasining yo'nalishi sifatida qaraladigan modelni naza-riy asoslash uchun obyektlarni tizim sifatida tadqiq qilish yotadigan tizimli yondashuvdan foydalanishga imkon be-radi.

Tadqiqot predmeti huquqiy-tarbiyaviy, tarixiy bilimlarni o'rganish jarayonida akademik litsey o'quvchilarining fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirishning nazariy va metod-ologik asoslari hamda metodik ta'minoti bo'lib, u tadqiqot-ni obyektning yaxlitligini aniqlash, murakkab obyektning turli xil bog'lanish turlari va ularni yagona nazariy manza-raga keltirishga yo'naltirilgan (A.N.Averyanov, V.G.Afanasev, I.V.Blauberg, M.S.Kagan, V.N.Sadovskiy, E.G.Yudin va boshqalar) [7]. Tizimli bilish elementlarni tashkil etish tarkibi, tuzilishini sifatlash; tizimning tashqi aloqalarini va boshqalar qatoridagi rolini aniqlash; tizim-ni tuzilishi va funksiyalari dialektikasini tahlil qilish; tizim

rivojlanishining qonuniyatlari va tendensiyalarini topishni o'z ichiga oladi.

Fanda tizimli yondashuvning turli algoritmlari ajralib turadi. Masalan, Ye.G.Yudin tizimli yondashuvni qo'llashni quyidagi chora-tadbirlarini ilgari surgan: birinchidan, ma'lum bir elementlar to'plamini mahkamlash; ikkinchi-dan, ushbu to'plamning tashqi aloqalarini o'rnatish, tas-niflash va tizimning atrof-muhit bilan o'zaro ta'sirini aniqlash; uchinchidan, tizimning ichki aloqalarini o'rnatish va tasniflash va ular orasida tizimni tashkil etuvchilarini ajratish; to'rtinchidan, tartibni, tizimning tuzilishini ajratish; beshinchidan, tizim xulq-atvorining asosiy tamoyillarini tahlil qilish; oltinchidan, tizimni boshqarish jarayonini o'rganish [8:176].

V.G.Afanasev tizimli yondashuvni ilmiy tadqiqotda qo'llashning asosiy jihatlarini sifatida uning tizimli-komponentli, tizimli-tarkibiy, tizimli-funksional va tizimli integratsion jihatini ajratib ko'rsatadi [9].

M.S.Kagan tizimli yondashuvning metodologik kompo-nentlari sifatida tizimni uchta tekislikda o'rganishni ko'rsatadi: predmetli, funksional va tarixiy hamda bu uning fikricha, zarur va yetarlidir.

O'rganilayotgan tizim qanday komponentlar, quyi tiz-imlar, elementlardan iboratligini va bu elementlarning bir-biri bilan qanday bog'langanligini aniqlash – tizimli yon-dashuvning predmetli jihatini tashkil etadigan o'zaro bog'liq ikkita vazifadir.

Tizimning ichki va tashqi faoliyati mexanizmini ochib berish uchun tizimli yondashuvning funksional jihatini zarur va ahamiyatlidir.

Muayyan aniq tizimning kelib chiqishi, uning keyingi rivojlanishining mumkin bo'lgan istiqbollarini yoritish tiz-imli yondashuvning tarixiy jihatining mohiyati va mazmunidir [10].

Tizimli yondashuv algoritmlarining ko'rib chiqilgan variantlari bir-birini to'ldiradi va uning metodologik ji-hatlarini ochib beradi.

Nazariy asoslash bizga modellashtirishni tor va keng ma'nolarda ko'rib chiqish mumkin, degan xulosaga kelish-ga imkon beradi. Tor ma'noda modellashtirish – bu jarayon va hodisalarni bilvosita o'rganish usuli bo'lib, unda har xil turdagi modellar qo'llaniladi. Keng ma'noda model-lashtirish nafaqat modelni yaratish, balki uni o'rganish ja-rayonidir.

L.P.Karpushina va P.Yu.Sokolova [11] pedagogik mod-el haqida gapirar ekan, unda maqsadli (maqsad va vazifalar, tamoyillar), mazmunli, tashkiliy-jarayonli (shakllar, metodlar, texnologiyalar, vositalar, shartlar) va mezoniy-diagnostik komponentlarni ajratib ko'rsatishadi.

Bir qator majburiy komponentlar (ijtimoiy ahamiyatga egalik, maqsadlar, mazmun, faoliyat, amalga oshirish mex-anizmlari, shartlar va samaradorlik)ni o'z ichiga olgan ped-agogik modelning biroz boshqacha tuzilishini V.E.Shteynberg taklif qilgan [12:15-23].

I.F.Yarullin pedagogika oliy o'quv yurtlari talabalarin-ing fuqarolik mas'uliyatini shakllantirish modelida [13] quyidagi asosiy komponentlarni ajratib ko'rsatgan: maqsad-li, tashkiliy, mazmunli, samarali. Maqsadli komponent maqsad va vazifalar, tashkiliy komponent tamoyillar va shakllar, mazmunli komponenti mazmun, usul va vositalar, samaradorlik komponenti pedagogika oliy ta'lim muas-sasasi talabalarida fuqarolik mas'uliyatini shakllantirish mezonlari va darajalari bilan ifodalanadi.

Murakkab pedagogik jarayon sifatida akademik litsey o'quvchilarining fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish modelini ishlab chiqishga tadqiqotda alohida e'tibor qaratildi. Buning uchun Ye.Babunova, V.Shteynberg, I.Yarullin, A.Akramov, O.Abdug'aniev, Sh.Djumakulovlar tomonidan fuqarolik pozitsiyasi, kompetentligini takomillashtirish bilan bog'liq modellar tahlil qilindi.

Tadqiqot doirasida biz tomondan ishlab chiqilgan model (rasmga qarang) millat farzandi, fuqarolik jamiyati a'zosi va dunyo hamjamiyatining vakili sifatida shaxsni shakllantirish strategiyasini ("Ijtimoiy talab" bloki) amalga oshirishga yo'naltirilgan bo'lib, huquqiy-tarbiyaviy bilimlarni o'zlashtirish jarayonida akademik litsey o'quvchilarining fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirishning taktik bosqichlarini o'zida ifoda etadi: propedevtik (maqsadli, funksional va metodologik bloklar), rivojlantiruvchi-reproduktiv (mazmunli va amaliy-texnologik bloklar), diagnostik-prognostik (refleksiv-baholash blok).

Modelda ijtimoiy talab sifatida turfa xil madaniyatli muhitda samarali faoliyat yuritishga layoqatli, hayotiy ko'nikmalarga ega shaxsni shakllantirish belgilab olingan. Mazkur ijtimoiy talab o'z navbatida huquqiy-tarbiyaviy bilimlarni o'zlashtirish jarayonida akademik litsey o'quvchilarining fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish maqsadini olg'a surish imkonini berdi.

Akademik litsey o'quvchilarining fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirishga yo'naltirilgan ta'lim-tarbiya jarayonlarining vazifalari sifatida quyidagilar belgilab olindi:

1) milliy o'zlikni anglashni tarbiyalash, milliy iftixor va dahldorlik tuyg'usini rivojlantirish;

2) o'z va jahon xalqlarining tarixi, madaniyati haqidagi bilimlarni tarkib toptirish;

3) o'z xalqi, tug'ilgan joyi, Vataniga, umuman olamga qadriyatli munosabatni rivojlantirish;

4) etnik, milliy va umuminsoniy qadriyatlar tizimini shakllantirish, ular asosida qadriyatli orientatsiyani rivojlantirish;

5) ko'p madaniyatli muhitda ziddiyatlarsiz o'zaro munosabatlar asosida faol fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish (ijtimoiy va madaniy farqlarni bag'rikenglik bilan idrok etishga tayyorlik, tarixiy meros va madaniy an'analarga hurmat va ehtirom bilan munosabatda bo'lish), tanqidiy-analitik fikrlashni rivojlantirish.

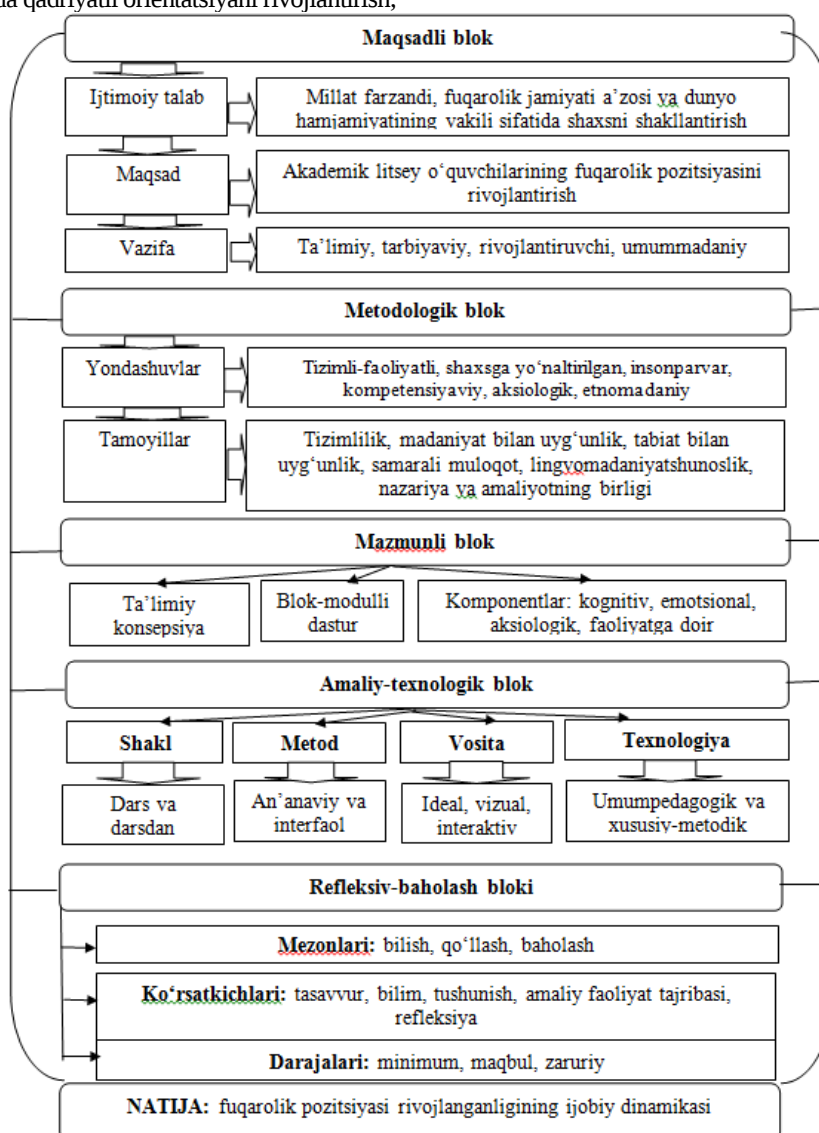
Modelning metodologik bloki tizimli-faoliyatli, shaxsga yo'naltirilgan, insonparvar, kompetensiyaviy, aksiologik, etnomadaniy yondashuvlar hamda tizimlilik;

madaniyat bilan uyg'unlik, tabiat bilan uyg'unlik, samarali muloqot, lingvomadaniyatshunoslik, nazariya va amaliyotning birligi kabi tamoyillarni o'zida aks ettirgan.

Mazmunli blok fuqarolik pozitsiyasining mazmun-mohiyati bilan tavsiflanib, kognitiv, emotsional, aksiologik va faoliyatga doir komponentlarning o'zaro uyg'unlashuvini talab etadi.

Modelning amaliy-texnologik bloki akademik litsey o'quvchilarining fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirishning dars va darsdan tashqari ish shakllari, an'anaviy hamda interfaol metod va vositalar, umumpedagogik texnologiyalardan (shaxsga yo'naltirilgan, loyiha, axborot-kommunikativ, muammoli-dialogli, o'yinli, etnopedagogik) foydalanishni ko'zda tutgan.

Refleksiv-baholash blokida akademik litsey o'quvchilarining fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish mezonlari va darajalarini o'zida aks ettirgan.

Akademik litsey o'quvchilarining fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirishning pedagogik modeli

Adabiyotlar

1. Полонский В.М. Оценка качества научно-педагогических исследований. / В. М. Полонский. – М.: Педагогика, 1987. –С. 144.
2. Загвязинский В.И. Основа социальной педагогики. / В.И. Загвязинский; под ред. П.И. Пидкасистого. – М.: Педагогическое общество России, 2002. –С. 160.
3. Краевский В.В. Моделирование в педагогическом процессе [Текст]. / В.В. Краевский. // Введение в научное исследование по педагогике. –М.: «Просвещение», 1988. –С. 239.
4. Бабунова Е.С. Педагогическая стратегия этнокультурного воспитания детей 5-7 лет в условиях полилогического пространства дошкольного образовательного учреждения. –М.: «Академия Естествознания», 2012.
5. Данилов С.В. Кластерный подход в региональном образовании. / С.В.Данилов, М.И. Лукьянов. // Современные проблемы науки и образования. 2015. № 1-1.; URL: <http://www.science-education.ru/article/view?id=18896>.
6. Скорнякова Э.Р. Кластерная модель управления образовательным процессом в школе. // Государственное и муниципальное управление в XXI веке: теория, методология, практика. 2011. № 2. – С. 161-167.
7. Аверьянов А.Н. Системное познание мира: Методологические проблемы. / А.Н.Аверьянов. – М.: «Политиздат», 1985. – С. 263.
8. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности. –М.: «Наука», 1978. –С. 392.
9. Афанасьев В.Г. Системность и общество. - М.: «Политиздат», 1980. –С. 368.
10. Каган М.С. Системный подход и гуманитарное знание. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1991. –С. 383.
11. Карпушина Л. П. Моделирование процесса социализации детей и подростков в условиях этнокультурной образовательной среды [Текст] / Л. П. Карпушина, П.Ю. Соколова. // Современные проблемы науки и образования. 2011. № 1. Режим доступа: <http://www.science-education.ru/pdf/2012/1/5.pdf>.
12. Штейнберг В.Э. Исследовательские проекты (диссертации): логико-эвристические модели новых педагогических решений. /В.Э.Штейнберг, Р. В. Гурина. // Сибирский педагогический журнал. 2014. № 4. – С. 15–23.
13. Яруллин И.Ф. Формирование гражданской ответственности студентов педагогических вузов. –Казань: Татарское Республиканское издательство «Хэтер», 2011. –С. 183.

REZYUME. Ushbu maqolada yoshlarning fuqarolik tarbiyasi va fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirishning olimlar tomonidan ishlab chiqilgan pedagogik modeli tahlil qilingan hamda biz tomondan ishlab chiqilgan pedagogik model va uning sifat mezonlari, asosiy komponentlari haqida soʻz boradi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируется разработанная учеными педагогическая модель гражданского воспитания молодежи и развития ее гражданской позиции и рассказывается о разработанной нами педагогической модели, ее критериях качества и основных компонентах.

SUMMARY. This article analyzes the pedagogical model of civic education of young people and the development of their civic position developed by scientists, and talks about the pedagogical model we developed, its quality criteria and main components.

КОГНИТИВЛИК БИЛАН ИНТЕЛЛЕКТНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАҲЛИЛИ

Ж.С.Отенбергенов – педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: педагог кадрлар, олий таълим муассасалари, билиш жараёнлари, идрок, интеллект, когнитивлик.

Ключевые слова: педагогические кадры, высшие учебные заведения, познавательные процессы, восприятие, интеллект, когнитивность.

Key words: pedagogical personnel, higher education institutions, cognitive processes, perception, intelligence, cognition

Маълумки, дунёда таълим соҳасидаги ҳамкорлик ишларининг жадаллашуви ва юқори сифатли таълимга ўтиш тенденциялари жаҳонда умум тан олинган кадрлар сари юз тутишни тақозо этмоқда. Жаҳон меҳнат бозорида жамият аъзоларининг мобиллигини ошириш, таълим муассасалари орасида рақобатбардошликни таъминлаш, турли давлатларда олий таълим битирувчилари дипломларининг тан олиншига эришиш, талаба ва профессор-ўқитувчиларнинг мобиллигини таъминлашга доир ягона баҳолаш тизимини жорий этиш жараёнлари, шунингдек, замонавий таълимни инсонпарварлаштириш, ахборотлаштириш, рақамлаштириш, таълимни тижоратлаштириш, технологиялаштириш, фундаменталлиги, дифференцияллашуви, стандартлашуви ва диверсификацияланиши сингари хусусиятлари билимли ва интеллектуал салоҳиятли кадрларга бўлган зарурлигини белгилаб беради.

Жаҳон таълим тизимида ижтимоий-гуманитар соҳаларга берилаётган эътибор, шахсни ривожлантиришга йўналтирилган таълим тизимининг, ўқув фанлари ва илмий йўналишларнинг ривожланиши, миллий менталитет ва миллий идентивикни сақлаган ҳолда таълим соҳасига инновацияларнинг кириб келиши ёшларга билим бериш парадигмасидан мустақил билим олиш, ўз-ўзини тарбиялаш, ўқиб-ўрганиш ва ўз-ўзини бошқариш асосида компетентли кадрлар сифатида шаклланиш парадигмасига ўтишга бўлган эҳтиёж вужудга келмоқда. Айниқса, олий таълим муассасалари битирувчилари таълимнинг пассив билим олувчиларидан фаол таълим субъектларига айлантиришга, шахсий ҳаётини ва касбий

стратегияларига эга билим ва амалий тажрибаларга эга кадрларни тайёрлашга доир изланишлар олиб борилмоқда. Бу эса ўз навбатида олий таълим муассасаларида ўз таълим траекторияларига эга, ўз-ўзини ривожлантириб боришга қодир, шахсий ва касбий сифатларга эга, натижаларга эришишнинг индивидуал стратегияларини мустақил белгилай оладиган интеллектуал-когнитив салоҳиятга эга кадрларни тайёрлашнинг дидактик тизимини ишлаб чиқиш долзарб аҳамият касб этади.

Республикамызда илм-фан ва ишлаб чиқаришнинг ривожланиш тенденцияларига мос таълимнинг мазмунини шакллантириш, ўқув жараёнларини ташкил этиш шакллари (индивидуал, фронтал, гуруҳли, дуал) мувофиқлаштириш, замонавий ўқитиш методлари, восита ва технологияларини самарали қўллаш, касбий ривожланишнинг индивидуал траекторияларини лойиҳалаш кўникмаларга эга ва унинг салоҳиятини ривожлантиришга доир шарт-шароитларни яратишга доир қатор илмий изланишлар олиб борилмоқда. Юртимизда “халқаро стандартлар асосида юқори малакали, креатив ва тизимли фикрлайдиган, мустақил қарор қабул қила оладиган кадрлар тайёрлаш, уларнинг интеллектуал қобилиятларни намоён этиши ва маънавий баркамол шахс сифатида шаклланиши учун зарур шарт-шароитлар яратиш” [2] олий таълим тизимини ривожлантиришнинг стратегик мақсадларидан бири сифатида белгиланиши бўлажак ўқитувчиларда ижодий салоҳиятни ривожлантиришнинг дидактик имкониятларини янада кенгайтириш зарурлигини кўрсатади. Бу эса ўз навбатида талаба-ёшларда когнитивлик ва интеллектуаллик жиҳатларини

ривожлантиришда энг аввало, уларнинг психологик аспекти аниқлашни талаб этади. Бизнинг назаримизда, билим интеллект билан, интеллект эса когнитив салоҳият билан бевосита боғлиқ. Буни биз бу борада олиб борилаётган кўплаб илмий-тадқиқот натижаларидан кўришимиз мумкин.

Таҳлиллар интеллект концепциясининг учта босқичи аниқланганлигини кўрсатади. Булар:

1. Биологик таҳлил. Бунда интеллект тафаккур кучи сифатида таҳлил этилади.

2. Педагогик таҳлил.

3. Интеллекта тузилмавий ёндашув [4].

Бизнинг назаримизда, когнитивлик билан интеллект бир-бири билан чамбарчас боғлиқ тушунчалар бўлиб, улар энг аввало, психология фанида илмий жиҳатдан асосланган билиш жараёнлари билан боғлиқ ҳисобланади.

Талабаларни интеллектуал-когнитив салоҳиятини ривожлантиришда америкалик психолог-олим Джером Брунернинг **когнитив назариясига** мурожаат этмасдан иложиси йўқ. У болаларни ривожлантиришда билиш психологиясини таҳлил этар экан, энг аввало ўқув материалларини **идрок этишга** алоҳида урғу беради. Олим болалардаги “эҳтиёжлар” билан уларнинг “қадриятли йўналишлари” янги материални идрок этишида муҳим ўринни эгаллашини, яъни **“болаларнинг бирон нарсани идрок этиши уларнинг ижтимоий тажрибасига боғлиқ”**лигини илмий жиҳатдан асослайди ҳамда илм-фанга **“ижтимоий перцепция”** тушунчасини киритади. Дж.Брунер ижтимоий перцепция (идрокнинг ижтимоий тажрибага бўйсунуши) кўйидаги учта элементни ўз ичига олишини аниқлайди. Булар:

1. Интеллектнинг структураси.

2. Перцептив фарз назарияси.

3. Интеллект.

Натижада болалар атроф муҳитни, яъни борлиқни амалий фаолият, муайян амаллар шаклида, образлар шаклида ҳамда сўзлар шаклида тасаввур қилишлари мумкинлигини илмий жиҳатдан асослаган [6]. Дж.Брунер бу назарияни яратишда асосан кичик ёшдаги болалар билан тажриба-синов ишларини олиб борган. Лекин талаба-ёшларда ҳам ўқув материалларини ўзлаштиришида айнан ушбу назария ишлайди. Чунки ўқув материали қанчалик қийин ва мураккаб бўлмасин, талаба уни энг аввало, идрок этади.

Когнитив салоҳият бевосита интеллект билан боғлиқ хусусият ҳисобланади. Психолог олимлар А.П.Лобанов ва Н.В.Дроздовалар амалий, яъни **ноакадемик интеллектни ривожлантиришнинг когнитив назариясини** яратишга ҳаракат қилганлар. Бунда улар қўллик, ижтимоий ҳамда ҳиссий интеллектлар назариясига асосланади. Тадқиқотлар жараёнида олимлар инсонларнинг бошқа жонзотлардан ўзларининг интеллектуал қобилиятга (Homo Sapience) эга бўлиши билан ажралиб туришини таъкидлаган ҳолда интеллектнинг тадқиқ этиш тарихини ўрганганлар [7]. Бу борада олиб борилган тадқиқотлар натижасида олимлар томонидан интеллектнинг кўплаб туларининг ажратилганликларини кўриш мумкин. Масалан когнитив интеллект, амалий интеллект.

Маълумки, ҳар бир талаба ўзига хос интеллектуал-когнитив салоҳиятга эга. Интеллектуал-когнитив салоҳият психология ва педагогика фанининг қонуниятлари билан боғлиқдир. Психология фанида исботланган аксиома ҳисобланган билиш жараёнлари (идрок, хотира, тафаккур) энг аввало, когнитив психологиянинг ютуқларидан бири ҳисобланади. Бугунги талаба ахборотлар макони ва медиа давр ёшлари ҳисобланади. Талабалар ахборотлашган жамиятдаги барча маълумотларни, шу жумладан, таълим-билим олишга доир янги ахборотларни ҳам ўз психикасида акс эттириб боради. Когнитив

психологиянинг қонуниятларига кўра янги ахборотлар инсонларнинг психикасида **муайян қондалар ва алгоритмлар** ёрдамида амалга оширилади. Яъни, когнитив психологияда билишга доир жараёнлар ўрганилиб, натижага эришиш учун нималарга эътибор қаратиш лозимлиги, “сабаб-натижа” алоқаларини йўлга қўйиш назарда тутилиб, инсоннинг психикасидаги жараёнлар асосий ўринни эгаллайди. Яъни, психологик нуқтаи назардан талабаларнинг янги ўқув материалларини эгаллашларида уларга берилаётган янги билим ва тушунчалар иккита моделларда ўзлаштирилишига доир илмий ғояларнинг илгари сурилганлигини кўриш мумкин. Булар:

1. **Талабаларга берилаётган янги ахборотларни қайта ишлаш моделлари** ҳисобланади. Психология илмида ахборотларни қайта ишлашнинг бир қанча моделлари ишлаб чиқилган. Масалан, Г.Хоукстоннинг “Бир томонлама маршрут” модели алоҳида аҳамият касб этади. Бу моделда ахборотларни мантикий кетма-кетлик билан қайта ишлаш босқичлари назарда тутилган. Бунда “дастлабки манба (сенсорли стимул) + кейинги босқичларга ўтиш учун таҳлил қилиш ва баҳолаш босқичи + дастлабки блокдаги маълумотларни интерпретацияларини қайта ишлаш”дан иборат учта босқич амалга оширилади [9]. Шунингдек, Крик ва Доджлар томонидан яратилган “ахборотларни қайта ишлашнинг когнитив усули”да ҳам ахборотларни идрок этиш, ахборотларни интерпретациялаш, мақсадни аниқлаш, мумкин бўлган жавоб ва амалларни қуриш, амалга ошириш ҳақидаги қарор қабул қилиш, ҳаракатни амалга ошириш сингари элементларнинг кетма-кетлигини сақлаган ҳолда ўқув материалларини янги ахборотлар сифатида талабаларнинг ўзлаштириб бориши мумкин. Чунки когнитив психологияда инсон психикасидаги жараёнларни тўғри ташкил этган ҳолда янги материалларни ўзлаштириш, яъни натижага эришиш йўллари излаш амалга оширилади. Бунда Джеймс Бэттманн томонидан яратилган “еттита босқичли модел” алоҳида аҳамият касб этади. Джеймс Бэттманн тавсия этаётган босқичлар ахборотларни қайта ишлаш қонуниятлари, мотивация, идрок этилганларни идрок этиш ва англаш, ахборотларни тўплаш ва баҳолаш, хотира, қарор қабул қилиш, сотиб олиш ва ўқишдан иборат бўлиб [5], агарда талабаларга ўқув фанларидан берилаётган янги билимлар уларнинг психикасида шу каби босқичларнинг кетма-кетлиги асосида амалга оширилса, таълимнинг сифат ва самарадорлигига эришиш мумкин бўлади. Негаки, билиш жараёнлари ўз-ўзидан шаклланиб қолмайди, балки улар янги билим, тушунча ва ахборотларни инсон онгида қайта ишлаш натижасида амалга ошади.

2. **Talabalarning intellektual-kognitiv salohiyatini rivojlantirishda sun'iy intellekt modellari** ҳам муҳим ҳисобланади. Ахборотларни қайта ишлашнинг сунъий интеллект моделлари бўйича ҳам илмий изланишлар олиб борилган. Олимлар сунъий интеллект билан сунъий онгни бир-бири билан чалқаштирмаслик ёки уларни битта нарсга сифатида тушуниш мумкин эмаслигини таъкидлашади. Чунки сунъий интеллект сунъий дастурлар асосида яратилиб, улар онгсиз турда ҳам имитация қилиши мумкин [3]. Сунъий интеллект деганимизда эса инсонларнинг хатти-ҳаракатларини имитация қилишга йўналтирилган “ақлли” компьютер ёки машиналар тушунилади. Сунъий онг эса сунъий интеллект ва когнитив робототехника билан бевосита боғлиқ бўлиб, у атроф-олам ва воқелиқни субъектив идрок этишга йўналтирилади ва сунъий йўл билан яратилади. Сунъий онгнинг сунъий интеллектдан фарқли жиҳати унинг ўз-ўзини идентификациялаши билан характерланади.

Психологик нуқтаи назардан А.Г.Шмелёвнинг психодиагностика билан боғлиқ асарларида Дж.Гилфорд томонидан интеллектнинг кубсимон модели ишлаб чиқилганлиги ва бу модел “материал + операция + натижа”дан иборат эканлиги ҳақида маълумотлар келтирилган (SOI – Structure of the Intellect). Мазкур модел асосида креативлик концепцияси яратилган бўлиб, унда конвергент ва дивергент тафаккурнинг ўзига хос жиҳатлари таҳлил этилган. Шунингдек, Дж.Гилфорд томонидан креативликнинг параметрларини қуйидагича белгиланганлиги таҳлил этилган [8]. Булар:

- ноёблик (оригиналлик),
- семантик эгиловчанлик,
- образли адаптив эгиловчанлик,
- семантик спонтан эгиловчанлик.

Сўнгра у бу параметрларни янада такомиллаштирган ҳолда унинг олти та параметрини тавсия этади.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш жоизки, когнитивлик ва интеллект талабаларда ўз-ўзидан шаклланиб қолмайди. Бунинг учун ушбу категорияларнинг энг аввало инсон психикаси билан боғлиқ эканлигини англашимиз лозим. Ва шундан кейингина унга педагогик ёндашув асосида талабаларда интеллектуал-когнитивлик жиҳатдан юқори салоҳиятга эришишнинг йўллари, яъни олий таълим муассасаларининг таълим-тарбия жараёнларини ташкил этиш шакллари, методлари, восита ва технологияларини аниқлаш, танлаш, саралаш ва қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. (23.09.2020). // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.09.2020 й., 03/20/637/1313-сон.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сон “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармони. 2-илова Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 17 мартдаги ПФ-89-сон *Фармони таҳририда* — *Қонунчилик маълумотлари миллий базаси*, 18.03.2022 й., 06/22/89/0227-сон. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 09.10.2019 й., 06/19/5847/3887-сон.
3. Бирюкова Д. Когнитивная психология: определение, основные методы и идеи. <https://blog.cognifit.com/ru>
4. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей: Учебн.пособие для студ. высш. учеб. Заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. –С.320. <http://old.step-into-the-future.ru/sites/default/files/articles-bogoyavl/BogoyavlPsihTvorSposob.pdf>
5. James R. Bettman. Information Processing Models of Consumer Behavior. JMR, Journal of Marketing Research (pre-1986); Aug 1970; 7, 000003; ABI/INFORM Global pg. 370. <https://people.duke.edu/~jrb12/bio/Jim/1.pdf>
6. Исследования развития познавательной деятельности. Под ред. Дж. Брунера, Р.Олвер, П.Гринфилд. Перевод с англ. М.П.Лисиной. – М.: “Педагогика”, 1971. –С. 392. [file:///C:/Users/User/Downloads/issledovaniya_razvitiya%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/issledovaniya_razvitiya%20(1).pdf)
7. Лобанов А.П. Практический интеллект: как и чему учить человека умелого: учебн.-метод. Пособие. / А.П. Лобанов, Н.В.Дроздова. – Минск: РИВШ, 2018. –С. 98. (Серия «Когнитивные практики»)
8. Основы психодиагностики. Учебное пособие для студентов педвузов. /под общей редакцией А.Г.Шмелёва. –Москва: Ростов-на-Дону: “Феникс”, 1996. -544 с. С.-200. https://pedlib.ru/Books/3/0243/3_0243-200.shtml#book_page_top
9. Houghton G., Zorzi M. Normal and impaired spelling in a connectionist dual-route architecture // Cognitive Neuropsychology. 2003. Vol. 20. -P. 115-162.

РЕЗЮМЕ. Мақолада юртимизда юқори малакали, креатив ва тизимли фикрлайдиган, мустақил қарор қабул қила оладиган кадрлар тайёрлашда билим ва интеллектнинг аҳамияти илмий асосланган. Когнитив-интеллектуал салоҳиятга эга педагог кадрларни тайёрлашда “когнитивлик” ва “интеллект” категорияларининг психологик аспектлари таҳлил этилиб, педагогик жараёнларда ушбу жиҳатларнинг ўрни белгилаб берилган.

РЕЗЮМЕ. В статье научно обосновано значение знаний и интеллекта в подготовке высококвалифицированных, креативных и системно мыслящих кадров, способных принимать самостоятельные решения в нашей стране. Проанализированы психологические аспекты категорий «когнитивность» и «интеллект» при подготовке педагогических кадров с когнитивно-интеллектуальным потенциалом и определена роль этих аспектов в педагогическом процессе.

SUMMARY. The article scientifically substantiates the importance of knowledge and intelligence in the training of highly qualified, creative and systemic thinkers capable of making independent decisions in our country. The psychological aspects of the categories of "cognition" and "intelligence" in the training of teaching staff with cognitive-intellectual potential are analyzed and the role of these aspects in the pedagogical process is determined.

ТАЛАБАЛАРНИНГ ЎҚУВ-БИЛИШ ФАОЛИЯТИНИНГ МУҲИМ НАТИЖАСИДИР

М.Е.Пазылова – педагогика фанлари доктори, доцент
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: фаоллик, ўқув-билиш мотивлари, касбий қизиқиш, яратувчилик фаолияти, баҳс-мунозара, касбий майллик.

Ключевые слова: активность, учебно-познавательные мотивы, профессиональный интерес, творческая деятельность, обсуждение, профессиональные способности.

Key words: activity, learning motives, professional interest, creative activity, debate, professional inclination.

Талабалар ўқув-билиш фаолиятининг фаоллашуви уларнинг билимларни изчил ўзлаштиришлари ва билиш имкониятларини кенгайтира олишларига боғлиқ. Ўқув жараёнида ижобий натижаларга эришиш орқали бўлажак ўқитувчиларнинг ўқув-билиш фаолиятини ривожлантириш имкониятлари кенгайтирилади. Бунинг учун талабаларнинг ўқув-билиш фаолиятларининг муайян даражасини таъминлаш учун ўқув жараёнининг мазмуни, шакллари, воситаларининг оптималлигини ошириш, аждодларимиз томонидан қўлланилган самарали воситалар, методларни ўқув жараёни мазмунига сингдириш талаб этилади.

Талабаларнинг ўқув-билиш фаолиятлари халқнинг ижтимоий тажрибасини ўзлаштириш асосида бойиб, билим, кўникма, малакаларнинг талаба шахсий тажрибаси билан интеграциялашувини таъминлайди.

Бунинг учун талабаларда ўқув-билиш мотивларини шакллантиришга хизмат қиладиган таълим жараёнининг яхлитлигини таъминлаш лозим. Шу мақсадда ўқув жараёнининг босқичларини умумлаштирувчи модел сифатида тақдим этиш мумкин. Ушбу моделнинг асосини изланиш, ижодий, яратишга асосланган ўқув-билиш фаолияти ва креатив характердаги ўқув-билиш мотивлари ташкил этиши лозим. Бунда талабаларнинг эркин ижодий фаолият ва рефлексия билан шуғулланишларига имконият яратиш назарда тутилади.

Педагогик жараённинг яхлитлиги талабаларнинг муаммони ечиш истаги устувор бўлганда таъминланади. Яхлитлик ўрганилаётган ҳодисанинг ички бутунлигини ифодалайди. Мазкур яхлитлик унинг тизимини ташкил этувчи бирликлари, таркибий

яхлитлиги, барқарорлиги, мослашувчанлиги, мустақиллиги, ўзига хос сифатларининг мавжудлигида намоён бўлади.

Юқоридагилар асосида, биз инвариант шарт-шароитларни яратишга муваффақ бўлдик. Бўлажак ўқитувчиларнинг ўқув-билиш фаолиятларини фаоллаштириш имконини берадиган мотивларга таянган ҳолда муайян шарт-шароитларни аниқладик [2].

Касбий қизиқишлар - талабаларнинг ўқув-билиш фаолиятини ривожлантиришнинг асосий мотиви ҳисобланади. Ўқув материалларини танлаш жараёнида ўқитувчи ушбу омилни ҳисобга олиши лозим. Талабалар кундалик ҳаётда ечишлари зарур бўлган муаммоларга дуч келганларида уларнинг таълим мазмунига бўлган қизиқишлари ортади. Бунда талабаларнинг манфаатлари қизиқишлари билан уйғунлашади. Демак, педагогиканинг назарий муаммоларига бағишланган аждоқларимизнинг меросини мавзулар доирасида талабаларга тақдим қилиш самарали натижа беради. Шунингдек, устоз-шогирд муносабатларига бағишланган семинарлар, конференциялар ва давра суҳбатлари ҳам ташкил қилиш мақсадга мувофиқдир. Бўлажак ўқитувчиларда турли-туман педагогик таълимотларни баҳолаш кўникмаси танқидий тафаккурни шакллантириш орқали тарқиб топтиради.

Аждоқларимиз меросини таҳлил қилиш натижасида талабаларда ўз-ўзини баҳолаш, мустақил ривожланиш, жамоада ишлаш, ўз фаолиятини таҳлил қилиш, тизимли тарзда ижодий фаолият кўрсатиш кўникмаларини эгаллаш тажрибасини ҳосил қилишга муваффақ бўладилар.

Ўқув-билиш фаолиятининг ривожланишида бўлажак ўқитувчининг *яратувчилик фаолияти* асос яратади. Бунда факатгина мусобақаланиш эмас балки бошқа мотивлар ҳам йўналтиради. Талабаларнинг яратувчилик фаолиятига ундовчи, ўқув-билиш фаолиятини ривожлантиришда аждоқларимиз томонидан кенг қўлланилган суҳбат, диалог, бахс-мунозара методларини ҳам келтириш мумкин. Билим ва кўникмаларининг чуқурлигини намоён қилишда талабалар мойил бўладилар. Ижодий характердаги машғулотларда ва мустақил изланиш жараёнида талабаларнинг яратувчилик фаолиятининг намоён бўлишини кўришимиз мумкин.

Баҳс-мунозарага асосланган машғулотларда бўлажак ўқитувчиларнинг шахсий-касбий нуқтаи назари намоён бўлади. Бундай баҳс-мунозараларни кичик гуруҳларда ташкил этиш мумкин. Ҳар бир гуруҳ ўзининг мустақил қарашларини баён қилиб, яратувчилик кўникмаларини намоён этади.

Ҳар қандай фикрий фаоллик талабаларни ранг-баранг ўқув фаолиятларини бажаришга ундайди. Бундай машғулотлар педагогик фаолиятга алоқадор бўлган вазифаларни бажариш кўникмаларини ҳосил қилишга кўмаклашади.

Машғулотларда ўқитишнинг интерактив методларидан фойдаланиш талабалар орасида муваффақият қозонишга асосланган муҳитни шакллантиришга хизмат қилади. Бундай дарслар таълим оловчилар фаолиятининг ранг-баранг шакллари кўллаш имконини беради. Муҳокама қилинаётган мавзунинг таянч асосларига эътибор қаратилишини таъминлайди.

Педагогика туркум фанларини ўзлаштириш жараёнида муаммонинг турли жиҳатларига эътибор қаратиш имконини беради. Бу қуйидаги ҳолатлар билан боғлиқ ҳолда амалга ошади:

1. Талабаларга аждоқларимизнинг педагогик таълимотлари билан замонавий педагогик ёндашувлар орасидаги алоқадорликни изоҳлашга оид топшириқлар

берилади. Ижодий топшириқлар дидактиканинг турли бўлимларини ўрганиш жараёнида талабаларга тақдим этилади. Бу эса бўлажак ўқитувчиларнинг ижодий имкониятларини кенгайтиришга кўмаклашади. Улар дидактика тарихига оид турли ёндашувлар устида ўйлайдилар, уларни замонавий педагогик қарашлар билан қиёслаб, самарали жиҳатларини асослашга муваффақ бўладилар [3].

2. Педагогик фаолиятга киришишга йўналтирилган мавзуларда эса бўлажак ўқитувчилар ўтмишда аждоқларимиз томонидан амалга оширилган педагогик фаолият билан инновацион характердаги педагогик фаолиятни ўзаро уйғунлаштиришга муваффақ бўладилар. Натижада бўлажак ўқитувчиларнинг эгаллаётган касбий фаолиятлари ҳақидаги тасаввурлари кенгайди.

3. Тарбия назарияси бўлимини ўрганиш жараёнида бўлажак ўқитувчиларга бир неча ёндашувлар тақдим этилиб, улар орасидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларни таҳлил қилишга оид топшириқлар берилади. Бундай топшириқлар бўлажак ўқитувчиларнинг педагогик фаолиятлари билан боғлиқ билимлари ва унинг турли компонентларини шахслараро муносабатлар тизими орқали уйғунлаштиришга кўмаклашади.

4. Ўқув-билиш майлларига эга бўлиш, уларнинг такомиллашуви талабаларда касбий фаолият моҳиятини аниқ тасаввур қилиш ва билимларни тезкор ўзлаштириш ҳамда истикболдаги касбий фаолиятида улардан фойдаланиш компетенциясини ҳосил қилади.

Шу тариқа мутафаккир аждоқларимиз томонидан яратилган педагогик таълимотлар бўлажак ўқитувчиларда касбий майлларни ҳосил қилиб, уларда ўқув-билиш фаолиятини ривожлантириш имконини беради. Мазкур ўқув-билиш фаолиятлари эса бўлажак ўқитувчиларнинг касбий фаолиятидаги сифат ва самарадорликни таъминлашга кўмаклашади.

Олий таълимни 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси [1] бўлажак мутахассисларни нафақат билимлар билан қуроллантириш, балки уларни ўқув-билиш фаолиятини ривожлантириш, тарихий тафаккурларни ривожлантириш, педагогик кадриятлар ёрдамида шахсий, касбий сифатларини шакллантиришни ҳам назарда тутди. Ўқув жараёни талабаларнинг ўқув-билиш фаолиятини фаоллаштирувчи жараён сифатида ташкил этилиб, унда бўлажак мутахассиснинг лойиҳалаштириш, бошқаришга оид компетенциялари шакллантирилади.

Шахснинг билиш фаоллиги тарихий-маданий бойликлар, халқнинг кўп асрлик кадриятлари негизида ривожланиши мутахассислар томонидан асослаб берилган. Талабаларнинг ўқув фаоллиги уларнинг ўқув жараёнига бўлган муносабатида намоён бўлади. Шу билан бир қаторда ўқув-билиш фаоллиги ўқув жараёнининг муҳим натижаси ҳисобланади. Фаоллик натижасида таълим оловчиларнинг барча қирралари намоён бўлади. Бу эса янги ҳодисаларни ўрганишга бўлган қизиқишни ифодалайди. Талаба ўз ютуқларидан завқланиш, ўқув жараёнига алоҳида қизиқиш билан ёндашиш, касбий қоидалар ва ўқув-билиш фаоллиги натижасида фаоллашади. Мазкур жараённинг сифат кўрсаткичи сифатида бўлажак ўқитувчининг ўқув-билиш фаоллиги эҳтиёж даражасига кўтарилади. Бундай даражада интилиш алломалар ҳаётида асосий жиҳатни ташкил этган.

Бўлажак ўқитувчиларнинг қизиқишлари муайян педагогик ҳодисаларни ўрганишга бўлган интилишнинг маҳсули ҳисобланади. Бунда талабанинг мустақил билим олиш ва ўз-ўзини ривожлантиришга бўлган интилиши муҳим аҳамиятга эга. Бўлажак ўқитувчилар касбий фаолиятни ўрганиш жараёнида ўз мавқеларини ва ҳаётини фаолиятлари қўламини аниқлашга муваффақ

бўладилар. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, кизиқишлар фаолиятга интилиш натижасида вужудга келса, эҳтиёжлар мустақил фаолиятга кўрсатишга бўлган кизиқиш натижасида шаклланади.

Талабалар ўз фаолиятларида илк бор намоён бўладиган билимларни алоҳида кизиқиш билан

ўрганадилар. Шу билан бир қаторда мазкур билимлар талабаларнинг тадрижий тарзда ривожланишини таъминлаб, уларда билиш фаолиятларини ривожлантиришга хизмат қилади. Шунга кўра талабанинг билиш фаолияти предмети ҳамда натижаси сифатида намоён бўлади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йилдаги 14 август “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида” ПФ-5847-сон Фармони.<https://lex.uz>

2. М.Е.Пазылова. Аждодларимиз меросини ўрганиш жараёнида талабаларнинг ўқув-билиш фаолиятини ривожлантириш механизми. Педагогика фанлари доктори (DSc). ... дисс. - Нукус. - 2022. 289 б www.ziyounet.uz

3. М.Е.Пазылова. Талабаларнинг ўқув-билиш фаолиятини ривожлантиришда дидактик воситалар ва рухий ўзига хосликларининг аҳамияти //Таълим ва инновацион тадқиқотлар. халқаро журнал. - Бухоро, 2022. № 4. – Б. 163-166. (ISSN2181-1709(P), ISSN 2181-1717(E) <http://interscience.uz>.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада талабаларда ўқув-билиш мотивларини шакллантиришга хизмат қиладиган таълим жараёнининг яхлитлигини таъминлаш, шунингдек, талабаларнинг эркин ижодий фаолият ва рефлексия билан шуғулланишларида имконият яратишда ўқув-билиш фаолияти ва креатив характердаги ўқув-билиш мотивларини ташкил этиш масалалари ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются вопросы обеспечения целостности образовательного процесса, служащего формированию у студентов учебно-познавательных мотивов, а также вопросы учебно-познавательной деятельности и организации учебно-познавательных мотивов креативного характера при создании возможностей для занятий студентами свободной творческой деятельностью и рефлексией.

SUMMARY. This article highlights the issues of ensuring the integrity of the educational process, which serves to form of learning motives in students, as well as creating opportunities for students to engage in free creative activity and reflection, and the issues of organizing learning activities and creative learning motives

RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA BO‘LAJAK O‘QITUVCHILAR KREATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH MAZMUNI

Z.D.Rasulova – *pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent*
Buxoro davlat universiteti

Tayanch so‘zlar: kreativlik, kreativ kompetensiya, tafakkur, raqamli texnologiyalar, raqamli transformatsiya, elektron ta‘lim, ta‘lim muhitini raqamlashtirish shakllari, kreativ shaxs sifatleri, raqamli auditoriya, integratsiya.

Ключевые слова: креативность, творческая компетентность, мышление, цифровые технологии, цифровая трансформация, электронное обучение, формы цифровизации образовательной среды, качества творческой личности, цифровая аудитория, интеграция.

Key words: creativity, creative competence, thinking, digital technologies, digital transformation, e-learning, forms of digitalization of the educational environment, qualities of a creative personality, digital auditory, integration.

Kirish. Jahonda ta‘lim tizimini transformatsiyalash, raqamli texnologiyalarni ishlab chiqish va o‘qitish jarayonida qo‘llash, fanlarning metodik ta‘minotini takomillashtirish, talabalarning fanga oid kreativ kompetensiyalarini rivojlantirish, darslarda animatsion, audio-visual vositalarni qo‘llash bo‘yicha tadqiqot ishlari olib borilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6079-sonli Farmonida oliy ta‘lim tizimi uchun elektron ta‘lim resurslarini yanada takomillashtirish, shuningdek, ichki va jahon ta‘lim resurslaridan foydalanishni ta‘minlash va talabalarni mustaqil, erkin fikrlaydigan kreativ shaxs sifatida tarbiyalash kabi ustuvor vazifalar belgilab qo‘yilgan [1]. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va ta‘lim texnologiyalarining mustahkam integratsiyasini ta‘minlash, bu borada pedagog kadrlarning kreativlik va kasbiy mahoratini uzluksiz rivojlantirib borish uchun yetarli shart-sharoitlar yaratish bugungi kunning dolzarb muammolaridandir.

Adabiyotlar tahlili. V.G.Lapin., F.J.Garsiya-Penalvolar ta‘lim jarayonlarida talabalarni tayyorlash sifatini ta‘minlashda ta‘limining innovatsion rivojlanishi o‘qitishning raqamli transformatsiyasini tahlil qildilar [5:56]. Olimlarning ta‘kidlashicha, raqamli texnologiyalar yagona mantiqda, turli axborot tizimlari o‘rtasida ma‘lumotlar almashinuvini ta‘minlaydi. Yu.V.Sharonin tadqiqotlarida oliy ta‘limda raqamli texnologiyalardan foydalanishning optimal yo‘llari tahlil qilingan. Uning ta‘kidlashicha, bitiruvchilarning kasbiy madaniyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun raqamli texnologiyalar imkoniyatlarini shakllantirishga qaratilishi kerak [8:7]. Kasb-hunar ta‘limida raqamlashtirishning

nazariy asoslari ko‘plab tadqiqotchilarning ishlari ko‘rish mumkin. Masalan, D.S.Burtsev, E.S.Gavrilyuk, D.I.Shaugaraevalar oliy o‘quv yurtlarida raqamli vositalardan foydalanishda o‘quv jarayonini boshqarish muammolarini o‘rgandilar [3:122]. O.V.Yevdokimova, A.N.Kolobov, Yu.A.Kulaginalar izlanishlarida “Kasb-hunar ta‘limida gumanitar fanlarni o‘qitishda raqamli texnologiyalarni qo‘llash muammolari o‘rganilgan [7:41].

Tadqiqot metodologiyasi. Oliy ta‘lim tizimida ta‘lim sifatini oshirishga qaratilgan raqamli o‘qitish platformalarini nazariy tahlil qilish, ularning imkoniyatlarini tahlil qilish asosida o‘quv jarayonini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlarini aniqlash nazarda tutilgan. Raqamli texnologiyalarni qanday shaklda joriy etilishi bo‘yicha usuliy ko‘rsatmalar ifodalangan. Tadqiqot usullari sifatida oliy ta‘limda raqamli texnologiyalarni joriy etishga asoslangan raqamli auditoriya muhitini shakllantirish va tizimlashtirish, tashkil etish, kuzatish, nazorat qilish va taqqoslash orqali talabalar kreativ bilimlarining rivojlanganlik darajasini aniqlash.

Muhokama va natijalar. Oliy ta‘lim muassasalari axborot-ta‘lim muhitida turli xil texnika va vositalar yordamida bo‘ljak o‘qituvchilarda kreativ kompetensiyalarni rivojlantirishni ta‘minlaydigan kashf etilgan sohalar g‘oyasi asosiy qiziqish uyg‘otadi. Bitiruvchilarni kasbiy tayyorlash ko‘rsatkichlaridan biri ijodiy faollik bo‘lib, bu ulardan kreativ bilimlarni talab qiladi. Shunday ekan, kreativlik ta‘lim jarayonini tashkillashtirishni o‘zida mujassamlashtirib, kreativ ta‘lim jarayonini qurish, raqamli ta‘lim texnologiyalaridan foydalangan holda ijodiy salohiyatni rivojlantirish, turli uslublar, bilim va ko‘nikmalar muvozanatini rivojlantirishni o‘z ichiga oladi. Avvalo, shaxsda kreativlik sifatlarini rivojlantirish jarayonining umumiy mohiyatini to‘laqonli

anglash uchun dastlab “kreativlik” tushunchasining mohiyatini tushunib olish talab etiladi. Kreativlik (lot., ing. “create” – yaratish, “creative” – yaratuvchi, ijodkor) – individning yangi g‘oyalarni ishlab chiqarishga tayyorgarlikni tavsiflovchi va mustaqil omil sifatida iqtidorlikning tarkibiga kiruvchi ijodiy qobiliyatidir. Shaxsning kreativligi uning tafakkurida, muloqotida, his-tuyg‘ularida, muayyan faoliyat turlarida namoyon bo‘ladi [6:72]. Demak kreativlikning mohiyatini quyidagicha tavsiflash mumkin, tafakkur insonning aqliy salohiyati bo‘lsa, kreativlik ana shu aqliy salohiyatni maqsadga yo‘naltirilgan tarzda erkin ishlata olish qobiliyati hisoblanadi, kreativ kompetentlik esa pedagogik faoliyatga nisbatan tanqidiy va ijodiy yondoshish, o‘zining ijodkorlik malakalariga egaligini namoyish eta olishidir.

Bo‘lajak o‘qituvchilar kreativ kompetentligini turli innovatsion usullar, vositalar asosida rivojlantirish ta‘limning ustuvor vazifasi hisoblanib, maqola mazmuni ham aynan innovatsion ta‘lim muhitini yaratish bilan talabalarda kreativlik sifatlarini tarkib toptirishga qaratilgan. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar jamiyat hayotiga va zamonaviy inson hayotining turli sohalariga faol kirib bormoqda. Shunday ekan, talabalarda mustaqil ishlash ko‘nikmalarni shakllantirish, ularda ijodiy g‘oyalarni tarkib toptirishda o‘quv jarayonlarini raqamlashtirish maqsadga muvofiqdir.

Ta‘lim tizimini raqamlashtirishning muhim zaruriy sharti axborot-ta‘lim muhitini yaratishdan iborat bo‘lib, u quyidagi elementlardan tashkil topadi:

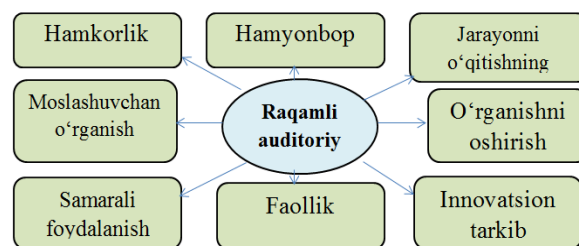
- texnik resurslar: kompyuterlar, planshetlar, mobil qurilmalar, tarmoqlar, videotizimlar, interaktiv ekranlar;
- ta‘lim resurslari: dasturiy ta‘minot, elektron-ta‘lim resurslari, axborot-tahlil portallari, masofaviy ta‘lim tizimlari, elektron kutubxonalar, bulut resurslari, vebinarlar, telekonferentsiyalar;
- jarayonlarni boshqarish: masofaviy ta‘lim, elektron pochta, ijtimoiy tarmoqlar, bulutdagi shaxsiy kabinet, ta‘lim shakllari va hokozalar.

Axborotdan foydalanish doirasi jamiyatning rivojlanish darajasini belgilaydi [2:34]. Bundan kelib chiqib aytish mumkinki, axborotlashtirish - bu vositalarni keng qo‘llash, ma‘lumotlarni yig‘ish, saqlash va uzatish, mavjud bilimlarni tizimlashtirishni ta‘minlaydi va bo‘lajak o‘qituvchilarda kreativ bilimlarni shakllantirish va ularni joriy boshqaruv uchun qo‘llashni nazarda tutadi.

Ta‘limning raqamli transformatsiyasi jarayonida hamma narsa yangilanadi:

Pedagogik usullar va o‘qitish texnologiyalari, chunki raqamli muhitdagi darslar an‘anaviy sinflaridan ko‘p jihatdan farq qiladi. Ko‘pgina ekspertlar bizning asrimizda ta‘limni raqamlashtirishsiz amalga oshirib bo‘lmaydi, degan fikrga qo‘shiladilar. R.Halverson, R.B.Shapirolar kompyuterlar va boshqa qurilmalarni raqamli vositalar bilan birgalikda ishlatish talabalarga faolroq rol o‘ynashga va o‘quv jarayonining markazida bo‘lishga ko‘proq imkon berishini ta‘kidlaydilar [4]. Ularning tadqiqotlari negizida raqamli texnologiyalar darslarni puxta o‘rganishni optimallashtirish kabi didaktik vosita sifatida rivojlanganligini tushunish mumkin.

Ushbu tadqiqot mazmuni raqamli auditoriya yaratish orqali talabalarni ijodkorlikka o‘rgatish va yaratuvchanlik qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan (Raqamli auditoriya). Raqamli o‘qitish uchun ijtimoiy media, multimedia va mobil telefonlar kabi elektron qurilmalar yoki platformalardan foydalanish orqali aniqlanadi. Raqamli auditoriya butunlay texnologiyadan foydalanish orqali o‘qitishga qaratilgan bo‘lib, talabalar noutbuklar, planshetlar va mobil qurilmalardan foydalanadilar.

Raqamli auditoriya xususiyatlari

Raqamli auditoriyaning xususiyatlariga to‘xtaladigan bo‘lsak, raqamli auditoriya asosan talabalarga mustaqil o‘quv tajribasini yaxshilashga yordam berish, qayta aloqani yo‘lga qo‘yishga imkoniyat yaratadi. Talabalar uchun real vaqt rejimida fikr-mulohazalarini olishlari uchun zarurdir. O‘qituvchilar, talabalar, dars, guruh va hokazo kabi ko‘plab omillarga bog‘liq holda fikr-mulohaza bildirish uchun teskari aloqa zanjirlaridan foydalanishlari mumkin. Misol uchun (Video, ta‘lim jarayonida taqdimotlar, elektron ta‘lim usullari, onlayn treninglar) va boshqa raqamli yondashuvlardan ko‘proq foydalanishlari mumkin. Onlayn ta‘lim talabalarda kreativ fikrlashni rivojlantirishga sabab bo‘lishini ko‘rsatgan, ya‘ni talabalarining mustaqil ta‘lim olishiga, individual ehtiyojlarini inobatga olgan holda o‘quv jarayoniga moslashtirish qobiliyatini shakllantirishga asos bo‘ladi.

Yaratilgan raqamli ta‘lim muhiti o‘quv jarayonining har bir ishtirokchisi uchun o‘z vazifalarini bajaradi.

1. Talaba uchun:
 - ✓ innovatsion ta‘lim imkoniyatlarini kengaytirish;
 - ✓ eng zamonaviy ta‘lim resurslaridan foydalanish;
 - ✓ ta‘lim jarayonining shaffofligini oshirish;
 - ✓ ta‘lim jarayonining barcha ishtirokchilari bilan muloqotni osonlashtirish.
2. O‘qituvchi uchun:
 - ✓ katta hajmdagi hujjatlarni qayta ishlash yukini kamaytirish;
 - ✓ muntazam nazorat ish yukini kamaytirish, vazifalarni bajarish;
 - ✓ o‘quv jarayonini monitoring qilish qulayligini oshirish;
 - ✓ topshiriqlarni bajarishda talabalarni rag‘batlantirish uchun yangi shart-sharoitlarni shakllantirish;

Yuqoridagi xususiyatlardan kelib chiqib aytadigan bo‘lsak, raqamli texnologiyalar yaxshilanishga yordam beradigan kuchli vositadir ta‘limni turli yo‘llar bilan, masalan, o‘qituvchilarga o‘quv materiallarini yaratish qulayliklari va hamkorlik qilish uchun yangi usullarni taqdim etishni, talabalarga ijodkorlik va muvaffaqiyat tuyg‘usini beradi, qo‘shimcha rag‘batlantiradi.

O‘quv jarayonini raqamlashtirishning optimal yo‘llari

№	Usullar	Tavsiflar
1	O‘qitishni takomillashtirish Hosildorlik	O‘qitish samaradorligini rejalashtirishni osonlashtiradigan ilg‘or texnologik vositalardan foydalanish orqali oshirish mumkin, oson va amaliy o‘rganish, tezkor baholash, yaxshiroq manbalar, yangi ko‘nikmalar va boshqalar.
2	Onlayn kutubxonalarni ishlab chiqish	Texnologik taraqqiyot onlayn kutubxonalarni yaratish va rivojlantirishga yordam beradi, butun dunyo bo‘ylab talabalar, o‘qituvchilar va tadqiqotchilar o‘rtasidagi o‘zaro aloqani osonlashtirdi.
3	Masofaviy ta‘limni targ‘ib qilish	U hammaga texnologik vositalardan oqilona foydalanish imkonini beradi, o‘quv resurs-

		lari va muassasaga o'qituvchi bilan qulay muloqot qilish va ijtimoiy ta'lim platformalari kabi o'quv vositalari va texnologiyalaridan foydalangan holda guruhlarini boshqarish.			berishga imkon beradi va o'z ta'lim-tajribalarini nazorat qilishadi.
4	Virtual auditoriya muhitini yaratish	O'qituvchi real vaqt rejimida talabalar bilan muloqot qilishi, o'z resurslarini baham ko'rishi mumkin bo'lgan virtual sinflarni targ'ib qiladi.	9	Talabalarining o'z-o'zini o'rganish qobiliyatiga egaligini ta'minlash	Talabalar o'quv vositalari va texnologiyalaridan foydalangan holda o'z-o'zini boshqarish qobiliyatini shakllantirishlari mumkin. Ular bilishlari kerak bo'lgan narsalarni aniqlashlari, onlayn resurslarni topishlari va ulardan foydalanishlari, o'rganishlarini amaliy faoliyatda qo'llashlari va hatto sharhlarni tahlil qilishlari mumkin.
5	Kreativ bilimni shakllantirish va tushunish qobiliyatlari	Texnologiyalar talabalarining individual rivojlanishini ta'minlash uchun ijodiy bilim, tushuncha va ko'nikmalarni shakllantirishga intiladi. O'qituvchilar talabalarining mustaqilligini ta'minlaydi. Qiziquvchanligi va izlanuvchanligini rag'batlantirishlari mumkin. Ularning ilmiy faoliyati bilan bog'liq bo'lgan materiallarni taqdim etib boradi.	10	Talabalarni real vaqtda baholash	Texnologiya o'zaro ta'sir qilish, bilimlarni shakllantirish, real vaqtda talabalarni baholash va talabalarni tobora raqamli dunyoda hayotga tayyorlashning yangi usullarini yaratishga imkon beradi.
6	Jamoadi ishlash va muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantirish	Jamoadi ishlash va muloqot qobiliyatlari muvaffaqiyatli mutaxassisni rivojlantirishga yordam beradigan ikkita muhim xususiyatdir. Ushbu ko'nikmalarni rivojlantirishda raqamli texnologiyalar muhim rol o'ynaydi.			
7	Ta'lim resurslaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish	Ta'lim resurslaridan istalgan vaqtda foydalanishni yo'lga qo'yish. Videoma'ruzalarni tashkil etish va o'tkazish talabalarga qulay vaqtda resurslardan foydalanishni osonlashtirdi. Hatto ota-onalar ham ushbu manbalarga kirishlari va ma'ruzalar va eslatmalar sifatini tekshirishlari mumkin.			
8	Vizual qiziqarli ko'rsatmalarni joriy qilish	Raqamli auditoriyalardagi amaliy mashg'ulotlardagi o'quv materiallari talabalarga interaktiv onlayn taqdimotlar orqali tafsilotlarga ko'proq e'tibor			

Yuqorida keltirilgan raqamli texnologiyalardan foydalanish usullari o'qituvchilarning o'quv materiallarini jonli, qiziqarli bo'lishiga va dars jarayonidagi mavjud muammolarni bartaraf etishga, talabalarni darsga kreativ yondashishga yordam beradi.

Xulosa. Raqamli texnologiyalar o'qitishning yangi usullarini joriy etish va talabalarining sifatli ta'lim olishiga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, o'qituvchilarga ta'limni raqamlashtirish sharoitida o'quv mashg'ulotlarini tashkil etish imkoniyatlarini kengaytiradi va umuman ta'lim jarayoni sifatini tubdan yaxshilashga ijobiy ta'sirini ko'rsatadi.

Takliflar. Bo'lajak o'qituvchilarning ilg'or ijodiy o'zini-o'zi rivojlantirish axborot texnologiyalari usullari va vositalarini faollashtirishga oid amaliy yondashuvlar zarur.

O'qitish va o'rganishni moslashtiradigan raqamli kontent ishlab chiqish, raqamli auditoriya qamrovini kengaytirish, talabalarining axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (elektron qurilmalar va dasturlar)dan foydalanish, xususan, ta'limni o'zlashtirishdagi innovatsion yondashuvlari, ijodkorligini qo'llab-quvvatlash, amaliy faoliyatida yetishda erkinlik berish, yuqori natijadorlik kuzatilganda rag'batlashtirishni joriy etish maqsadga muvofiq.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risidagi 6079-son Farmoni.
2. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta'lim jarayonlarini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti. Pedagogika fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. - T.: 2007. 305-b.
3. Бурцев Д.С., Е.С.Гаврилюк, Д.И.Шаугараева. Проблемы управления образовательным процессом при использовании цифровых инструментов в высших учебных заведениях. // Научный журнал НИУ ИТМО. Серия Экономика и экологический менеджмент. 2020. № 2. -С.121 – 130.
4. Halverson R., Shapiro R.B. (2012). Technologies for education and technologies for learners: How information technologies are (and should be) changing schools. Wisconsin Center for Educational Research (WCER). Working Paper, 6.
5. Лапин В.Г. Цифровая образовательная среда как условие обеспечения качества подготовки студентов в среднем профессиональном образовании. // Инновацион. развитие профессионального образования. 2019. №1 (21). -С. 55-59.
6. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To'rayev A.B. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. /O'quv-metodik qo'llanma. -Toshkent: TDPU huziridagi PKQT tarmoq markazi» 2015. 120-b.
7. Евдокимова О.В., Колобов А.Н., Кулагина Ю.А. Применение цифровых технологий обучения дисциплинам гуманитарного цикла в профессиональном образовании. //Международный научно-исследовательский журнал. –Екатеринбург: 2021. № 7 (109). -С. 40-44.
8. Шаронин Ю.В. Цифровые технологии в высшем и профессиональном образовании: от личностно ориентированной smart-дидактики к блокчейну в целевой подготовке специалистов. / Современные проблемы науки и образования. 2019. № 1.

REZYUME. Maqolada oliy ta'lim muassasalari o'quv jarayonlarida raqamli texnologiyalaridan foydalanish zarurati nazariy jihatdan asoslangan. Raqamli auditoriyani tashkil etish orqali bo'lajak mutaxassislariga elektron ta'limdan samarali foydalanishga imkoniyatlar yaratish, mustaqil va kreativ yondashish ko'nikmalarini tarkib toptirish usullari ifodalangan.

РЕЗЮМЕ. В статье теоретически обоснована необходимость использования цифровых технологий в образовательном процессе высших учебных заведений. Пути создания возможностей для эффективного использования электронного обучения для будущих специалистов путем организации цифровой аудитории и развития навыков самостоятельного и творческого подхода.

SUMMARY. In the article, the need to use digital technologies is theoretically based educational processes of higher education institutions. Ways to create opportunities for effective use of e-learning for future specialists by organizing a digital audience, and to develop independent and creative approach skills.

O‘ZBEK TILI DARSLARIDA MATNNI O‘QIB TUSHUNISHDAGI MUAMMOLAR

I.Sh.Saparbaeva – doktorant

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: matn, o‘qib tushunish, topshiriq, o‘qish turlari, usul, adabiy o‘qish matnlari.

Ключевые слова: текст, понимание прочитанного, задание, виды чтения, метод, художественное чтение текстов.

Key words: text, reading comprehension, assignment, types of reading, method, literary texts reading.

Hozirgi vaqtda ta’limning asosiy xususiyati o‘quv jarayonini yangicha tashkil etish, o‘quvchilarning fikrlash, gapirish, o‘z fikrlarini erkin ifoda etish, ijodiy qobiliyatlarini takomillashtirish va mustaqil ta’lim jarayonida birgalikda ishlash qobiliyatidir. Shu munosabat bilan mamlakatimizda o‘quvchilarning savodxonligini shakllantirish masalasi dolzarbdir. Yoshlarni intellektual, jismoniy va ma’naviy shakllantirish barobarida o‘quvchilarni maktabda olgan bilimlarini hayotda samarali qo‘llashga o‘rgatishda matn bilan ishlash ko‘nikmasi o‘quvchilarning o‘qib tushunish savodxonligini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega.

O‘quvchiga tilni o‘qitish orqali shu til bo‘yicha egallanadigan nutqiy faoliyatning asosiy to‘rt turi: nutqni tinglab tushunish, gapirish, o‘qish va yozish amallari bo‘yicha har bir sinfda taqozo etiladigan malaka va ko‘nikmalar me‘yorini rivojlantirish, bunda o‘qish hamda mehnat jarayonida, oila va jamoat joylarida yuzaga keladigan turli nutqiy vaziyatlarda mustaqil ravishda fikr almasha olish va fikr bayon eta bilish, eshitilgan materialni idrok etish, shuningdek, yozma manbalarni o‘qish orqali axborot olish, voqea-hodisalarga o‘z munosabatini bildirish tarzida muloqotga kirish malakasini egallab borishni nazarda tutadi. [1:2]

Ta’lim jarayonida o‘qish, yozish, tushunish, o‘rganish inson ongida til orqali amalga oshiriladi. Til maktabda aqliy, hissiy va ijtimoiy rivojlanishning asosiy vositasidir. Til muloqot qilish, his-tuyg‘ular va fikrlarni ifoda etish, o‘zaro ta’sir, tashqi dunyo bilan integratsiya, madaniyatni uzatish kabi jarayonlarda muhim rol o‘ynaydi. Bundan tashqari, til shaxsning qobiliyatini to‘liq rivojlantirish, murakkab muammolarni hal qilish, ilmiy fikrlash, turli qadriyatlarga ega bo‘lish va tobora keng dunyoqarashni yaratish kabi xususiyatlarga bevosita ta’sir qiladi. Bu holat nafaqat maktabda, balki insonning butun hayoti davomida til ko‘nikmalarini rivojlantirish zarurligini anglatadi. Ushbu jarayonda asosiy e’tibor matnlarga, shuningdek, qo‘llaniladigan yondashuvlar va usullarga qaratiladi. Til o‘qitishda matnlarni tanlash va qayta ishlash bo‘yicha tizimli tadqiqotlar olib borilmoqda va til ko‘nikmalarini oshirish uchun matnga asoslangan o‘qitish o‘rniga matnga asoslangan ta’lim yondashuvi qo‘llanilmoqda [2:21].

O‘zbek tili darslarida matn mazmunini tushunib o‘qish asosiy maqsadlardan biridir. Ushbu maqsadga erishishning dastlabki qadami o‘qish texnikasini yaxshilash bo‘lsa, notanish (yangi, shuningdek, ilgari o‘rganilgan, lekin ma’nosi unutilgan) so‘zlar ma’nosi ustida ishlash navbatdagi qadamidir.

O‘zbek tili darslarida amalga oshirish lozim bo‘lgan asosiy masala o‘quvchida so‘zga qiziqish va e’tibor hissini muntazam sur’atda o‘stirib borishdan, ularga so‘zning ahamiyati, turli matnlarda tutgan o‘rnini tushuntirishdan iborat. Fanlararo bog‘lanishni tafakkurning rivojlanishiga qiyoslash mumkin. Fanlarni o‘zaro bog‘lab o‘rganish, u yoki bu fan bo‘yicha o‘rganilayotgan voqea-hodisa haqida o‘quvchida jonli mushohada qilish malakasini o‘stiradi. Bu bilan o‘quvchi voqea-hodisa haqida aniq tasavvurga ega bo‘ladi. O‘qituvchi o‘zbek tili fanlarini boshqa fanlar bilan uzviy bog‘lagan holda o‘qitar ekan, yangi materialni bayon qilish, mustahkamlash jarayonida, shuningdek, takrorlash, umumlashtirish vaqtida u yoki bu mavzu yuzasidan o‘rni bilan bog‘laydi va o‘quvchini mantiqiy, tahliliy mushohadaga undovchi turli mazmunga oid matnlardan foydalanadi. Bunday matnlardan

foydalanish o‘quvchini ijodiy fikrlash, matnni tushunishga o‘rgatadi hamda ularning bilimi va dunyoqarashining boyishiga xizmat qiladi.

O‘zbek tili darsliklarida matn ustida ishlash jarayonida matnni o‘qish topshirig‘i deyarli har bir darsda beriladi. Darsliklarda, shuningdek, adabiy o‘qish materiallari sifatida berilgan she’r, hikoya, rivoyatlar, qissa, romanlardan parchalarni ham o‘qish va mazmunini hikoya qilib berish topshirig‘i ko‘p berilgan. Ushbu topshiriqlar, odatda, o‘qing, diqqat bilan o‘qing, o‘qing va so‘zlab bering, o‘qing va ajratilgan so‘zlarga e’tibor bering, ifodali o‘qing kabilardan iborat bo‘lib, o‘qish ko‘nikmasi bo‘yicha so‘zlarni bo‘g‘inlarga ajratib o‘qing; so‘zlarni hijjalab o‘qing; ovoz chiqarib o‘qing; dialogni rolli o‘qing; matnni (she’rni) ifodali o‘qing; matnni ichingizda o‘qing; matnni o‘rnatilgan vaqt tezligida o‘qing kabi topshiriqlarni bosqichma-bosqich rivojlantirib borish maqsadga muvofiq [4:175]. Bunday topshiriqlarning ichida ba’zilar o‘quvchilarning yoshiga, salohiyatiga ko‘ra ma’lum darajada ular uchun qiyinchilik tug‘diradi.

O‘quvchilar matnda berilgan ma’lumotlarning katta qismini o‘qib tushunish orqali oladi. Bu jarayon jim o‘qish orqali sodir bo‘ladi. Demak, yuqori darajadagi o‘qib tushunish qobiliyatiga ega bo‘lgan shaxslar osonroq o‘rganadilar, degan xulosa paydo bo‘ladi. O‘qib tushunish qobiliyati ta’limning barcha sohalar uchun juda muhim va hal qiluvchi mahoratdir. Tabiiyki, o‘qib tushunish jarayonining eng asosiy elementlaridan biri matndir [2:6].

Biror kishi ma’lumot olish uchun yozma matnlarni o‘qiyotganda, avvalo yozma matnga hissiy tayyorgarlik ko‘radi. O‘qishda ushbu jarayon o‘quv uslubiga mos keladigan o‘quv strategiyalaridan foydalaniladi. O‘qishni o‘rganishda ma’lumotni idrok etishi va ajratishi va uni qayta talqin qilishi muhim. O‘qib tushunish jarayonida o‘quvchi butun e’tiborini matnga qaratadi. U matnda berilgan xabarlarini idrok etish, farqlash, anglash bilan birga ularni ongida qayta tartibga soladi. Chunki o‘qib tushunish diqqatni jamlashni talab qiladigan aqliy faoliyatdir. O‘qib tushunish davomida o‘rganish kuchli aqliy kuch talab qiladi va har bir harakat ma’lum miqdorda energiya sarflashni talab qiladi. O‘quvchi tomonidan matnni to‘g‘ri tushunish o‘quvchining aqliy rivojlanishiga va fikrlash qobiliyatini ham o‘sishiga ta’sir qiladi. Matnni o‘qib uni o‘zlashtirish jarayonida turli usullardan foydalaniladi. V.V.Drozdov bunday usullar mavzuning murakkablik darajasiga bog‘liq va u o‘quvchilarning bilim darajasiga qarab tanlanadi. Masalan, interpretatsiya usuli ko‘pincha yangi mavzuni tushuntirishda qo‘llaniladi, ko‘pincha og‘zaki hikoya asosida amalga oshiriladi. Bu usuldan barcha sinflar kesimida foydalanilsa bo‘ladi.

Matn mazmunini o‘zlashtirish uchun birinchi qadam ko‘z yugurtirib chiqish. Keyin esa asosiy jumla, asosiy fikr muhokama qilinadi. Darslikda til hodisalarini o‘rganish uchun asosiy o‘quv materiali sifatida matn berilsa, yangi so‘zlar va grammatik vositalar shu matn doirasidan kelib chiqib belgilansa, tashkil etiladigan dars matnni o‘qish va mazmunini tushunish ustidagi ishlarga bag‘ishlanadi. Leksik va grammatik mashqlar zimmasiga ham o‘quvchilarni matndagi yangi so‘zlar va so‘z shakllarini anglash orqali gaplar mazmunini tushunishga tayyorlash vazifasi yuklanadi. Bunday vaziyatda nutqiy faoliyatning to‘rt turini oqilona nisbatda parallel rivojlantirib borish ishlari qiyinlashadigan vaziyat yuzaga keltiriladi. Aslida darslikda yangi leksik va grammatik materiallar matnlardan

ajratish yo'li bilan emas, balki har bir sinf uchun ilmiy asosda belgilab olingan lug'at minimumi, grammatik vositalar asosida ishlab chiqilishi shart. Bu qiyin ish. Darsliklar tezkorlik bilan emas, yillar mobaynida olib boriladigan izlanishlar natijasi sifatida yaratilishi kerak.

Xalqimizning «Yig'lab-yig'lab ariq olsang, o'ynab-o'ynab sug'orasan» degan naqli bejiz aytilmagan. Metodik jihatdan puxta tuzilgan darslik o'qituvchining dars berishini ham, o'quvchilarning tilni maroq bilan o'rganishini ham ta'minlaydi, ta'lim jarayonini osonlashtiradi. Rejasiz tanlangan matnlarda rusiyzabon o'quvchilar ma'nosini qiyinchiliklar bilan anglaydigan so'z shakllari ko'p uchraydi. Agar parchada 3 va undan ortiq qo'shimchali so'z shakllari, qaralmishi shu shakldagi so'zlar bilan ifodalangan qaratqichli birikmalar bisyor bo'lsa, gap mazmunini tushunish vazifasi uddalanmasligi o'tkazilgan tajribalardan ma'lum. O'quv matnida yangi grammatik vositalar miqdoriy chegaraga ega bo'lishi kerak. Ikkinchi tilni o'qitish metodikasida bu miqdor bitta matnda bitta yangi grammatik shakl bo'lishi mumkin, degan fikrlar mavjud. Matnning janr xususiyatlari uning mazmunini tushunishga turlicha ta'sir qiladi. Ilmiy maqola tipidagi matnda notanish so'zlar ham, tuzilishi murakkab gaplar ham ko'p bo'ladi. Bunday matnlar mazmunini tushunish nihoyatda og'ir. Leksik va grammatik material so'zlashuv nutqiga yaqin rivoya-matn mazmunini tushunish osonroq, qiziqarliroq. Fabula qiziqarli bo'lsa, yana ham yaxshi. Lekin fabulasi qiziqarli matnda leksik qiyinchiliklar tasvir-matnlarga qaraganda ikki baravar ortiq bo'ladi.

Badiiy matnlarda mazmunini anglashda bir qator o'ziga xos mushkulliklar mavjud. Bu mushkulliklar badiiy tasvir vositalari, emotsional-ekspressiv til hodisalari, ko'chma ma'no asosida yaratilgan ramzlar bilan bog'liqdir. Ayniqsa, hissiy-intellektual ta'sir vositalari, baho beruvchi, ruhiy holatlarni ifodalovchi so'zlar qiyin anglanadi. Yangi matn ba'zan kutilmagan axborotga ega bo'ladi. Bu borada kitobxonni haydovchiga o'xshatish mumkin: kitobxon ham, haydovchi ham o'zini oldinda nima kutayotganini bilmaydi. Matnlarda ma'no-mazmunini tushunishni maxsus o'rgatish taqozo etiladigan til hodisalari ko'p bo'lishiga qaramay, ayrim o'qituvchilar matn ustida ishlashning ta'limiy jihati-ga emas, afsuslar bo'lsinki, asosan o'quvchilarning matn mazmunini qanday anglaganini nazorat qilishga ko'p vaqt sarflaydilar.

Ayrim matnlardan o'quvchilarning og'zaki nutqini o'stirish maqsadida foydalanish ko'zda tutiladi. Bunday matnlarda faollashtiriladigan leksik va grammatik materiallar ajratilgan bo'lishi kerak. Bu materiallar yaqin orada o'rganilganligi uchun ular ishtirok etgan gaplarni ham o'qib, boshqa tilga tarjima qilishni talab etish zaruriyati sezilmaydi. Matnlar hajman kattalashib borishi lozim. Ularning hajmi kichikligicha qolaversa, leksik-grammatik qiyinchiliklar yo'qolmaydi, chunki so'z va so'z shakllarining ishlatilish chastotasi eng past darajada bo'lib, bunday chastota o'qish paytida ishga tushadigan leksik va grammatik malakalarning shakllanishini ta'minlay olmaydi: o'quv yili mobaynida 1-2 matndagina uchragan til hodisalari unutiladi, natijada ularni har gal yangidan o'rganishga va mustahkamlash mashqlarini qayta o'tkazishga to'g'ri keladi. Aksincha, har bir yangi matn avvalgi matn va matnlarda o'rganilgan leksik va grammatik materiallar hisobiga hajman kattalashib borsa, uni o'qib mazmunini tushunish osonlashadi. Bunga so'z va so'z shakllarining ishlatilish chastotasining yuqori bo'lishi ortgani orqali erishiladi. Binobarin, o'qish oson bo'lsa, o'quvchi hajman kattalashib borayotgan matnlar misolida ko'p o'qiy olsa, unda mutolaa-ga qiziqish paydo bo'ladi.

Darslik tuzish amaliyotida keng tarqalgan usulga qaytadigan bo'lsak, matn orqali yangi leksik va grammatik materiallarni mustahkamlash degan maqsadning qo'yilishi unchalik to'g'ri emas. Ushbu materiallar ustida nutqiy

faoliyatning to'rtala turini ikki guruhga ajratgan holda yondashmoq darkor: 1) og'zaki va yozma nutqni o'stirish; 2) matnni o'qish va nutqni tinglab tushunish. Og'zaki nutq bilan yozma nutqni birlashtirib turadigan jihat shundaki, ikkalasida til hodisalari tez xotiraga tushirilishi va gap tarkibida qo'llanishi lozim. Farqlantiradigan tomoni shundaki, og'zaki nutqda uning talaffuzi, yozma nutqda esa imlosi avtomatlashgan darajada tez yodga kelishi zarur. O'qishdan ko'zlanadigan asosiy maqsad matn mazmunini tushunib, undan axborot olishdir. Tushunganlik o'qishning ravonligini (keraksiz to'xtamlarning bo'lmasligini, sintagmatik o'qishni) begilab beradi. Ma'lumki, noaniq so'z to'xtashga, noaniqlik qayta o'qishga, har bir so'zni alohida-alohida talaffuz qilishga sabab bo'ladi. Gaplardagi ma'nosi anglanmagan so'zlar hijjalab o'qilsa, notanish so'z va so'z shakllari tufayli ravon o'qish ko'nikmalari pastlab ketadi. Ilgarigi dasturlarda matn ustida ishlashdagi asosiy e'tibor uch o'qish turiga: tushunib o'qish, ichda o'qish, tez o'qishga qaratilgan edi. O'qish birinchi navbatda ravon bo'lishi kerak. Ravonlik tushunish tezligiga bevosita bog'liqdir. Matn mazmunini anglashdagi qiyinchiliklar sekin o'qishga sabab bo'ladi. Sekin o'qish paytida matn mazmunini tushunishga bo'lgan e'tibor kuchayadi. Demak, o'qish ravonligi tushunish sifatini ham belgilab beradi. Shu boisdan ta'kidlash joizki, o'qish tezligi tushunish tezligi bilan baravar rivojlanishi kerak. O'quvchilarning o'qish texnikasini yaxshilash haqida gapirganda, o'qish sur'atini nazardan qochirmaslik lozim.

O'qish turlarini nomlash metodika ilmida o'qituvchining nazariy tayyorgarligini oshirish maqsadida amalga oshiriladi, ya'ni o'qish turlari o'z nomi bilan nomlanadi. O'qish turlari bir jihatdan matnning leksik va grammatik materiallari hisobiga oson-qiyinligi, hajmining katta-kichikligi, axborot miqdori kabilarga ko'ra bir-biridan farqlansa, ikkinchi jihati o'qishni o'rgatishdan ko'zlanadigan maqsad va vazifalarga borib taqaladi.

O'qish turi sifatida ajratilmasa-da, mazmuniga o'quvchilar diqqatini qaratish maqsadida matnni o'qishdan avval unga doir savollarni berib qo'yish (xattaxtaga yozish) usuli ham qo'llanadi. Lekin matn mazmunini tushunish yo'lida undagi asosiy fikrni ajratish o'quvchilar uchun bir xilda oson ish emas. A.S.Yegorovanning ta'kidlashicha, quyi sinf o'quvchilari asosiy fikrni ajratib va uni ochib bera olmaydilar. Biror ish usulini qo'llashda shu kabi holatlar ko'zda tutilishi kerak.

Matnni o'qishdan oldin berib qo'yiladigan yoki mutolaa paytida beriladigan savollarning tushunishga qanday ta'sir eta olishi borasida J.I.Manuelyanning olib borgan tajribalari e'tiborga loyiqdir. Murakkab bo'lmagan ilmiy-ommabop matnga doir o'qishdan oldin keltirilgan savollar tushunishga jiddiy ta'sir ko'rsatmagan. Murakkabroq matnlar tanlanganda ham, savollar ijobiy rol o'ynamagan. Badiiy matnlarga doir berilgan savollar o'quvchilarni mustaqil fikrlashga, tahlil qilishga, tuyg'ularini ifodalashga undagan taqdirdagina tushunishni yaxshilashga xizmat qilgan. Boshqacha aytganda, o'qishdan oldin beriladigan savollar tavsifi o'quvchilarni fikrlashga undashi, ularning diqqatini bir joyga to'plashi, matn mazmuniga qaratishi kerak.

Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, og'zaki nutqi o'sa boshlagan, mutolaa madaniyati shakllanish bosqichiga yaqinlashgan o'quvchilar o'z ixtiyorlari bilan uyda 1-2 betlik materiallarni o'qib kelganliklarini aytadilar. Z.I.Klichnikovaning bergan ma'lumotlariga qaraganda, bir soat o'qish uchun 25-35 betlik material uyga o'qishga topshirilishi mumkin. O'zbek tili darslarida tilni amaliy egallay boshlagan o'quvchilarga 5-7 betlik hikoyalarni darsda mustaqil ish tarzida o'qishni boshlab, qolganini uyda davom ettirish topshirilganda, ushbu topshiriqni uddalagan o'quvchilar bo'lgan. Lekin ushbu ish turi hamma uchun majburiy bo'lmasligi darkor.

Shuningdek, adabiy o'qish materiallari - she'rlarni ifodali o'qishlari va yod olishlari orqali o'quvchilarning lug'aviy zahirasini boyitish, rivoyat, hikoya, qissa, romanlardan parchalar mazmunini so'zlab berishlari orqali o'quvchilarning o'zbek tilidagi bog'lanishli nutq kompetensiyalarini rivojlantirish, qahramonlarni tavsiflash, ularga o'z munosabatini bildirish kabi ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlarning bajarilishi ta'minlanadi. O'quvchilarni nutqiy mavzuga mos o'zbek bolalar shoirlari va yozuvchilarining ijodlaridan namunalar: kichik-kichik hikoyalar, she'rlari, rivoyatlar, masallar va ertaklar bilan tanishtirish orqali o'quvchilarga milliy qadriyatlarimizni singdirish, ayni paytda ularning so'z boyligini oshirish, turli mavzularda erkin muloqot yuritishga o'rgatishda adabiy o'qish materiallarining ahamiyati nihoyatda katta. Badiiy matnlardan faqat adabiy o'qish materiallaridagina emas, balki mashq tarkibida ham foydalanish mumkin. Albatta, to'qima gaplarga qaraganda badiiy asardan olingan parcha ustida ishlash biroz murakkab, biroq yuqori sinflarda bunday topshiriqlarni bema'lol berish mumkin.

Matn ustida ishlash bosqichining samaradorligini ta'minlashda, qaysi o'qish turidan foydalanilmasin, o'quvchilarning so'z boyligini va til bilimini oshirish bilan bir vaqtda kommunikatsiya aktining sodir bo'lishi, nutqni (uning o'qish turini) bir pog'ona yuksaltirish tushunilmog'i darkor. Boshqacha aytganda, quyidagi maqsad va vazifalarni hal etish sifatiga erishish ko'zda tutiladi:

1) matn mazmunini tushunish uchun sarflanadigan vaqtning qisqa bo'lishi, tushunishning to'g'riligi, to'liqligi va chuqurligi;

2) o'quvchilar o'qish texnikasining yaxshilanib borishi;

3) yangi so'zlarni tushuntirish va mustahkamlash, ma'nosi unutilgan so'zlarni xotiraga tushirish va takrorlash ishining dars davomida to'xtamasligi, muntazamligi;

4) o'quvchilarda savol tuzish malakasining o'sib borishi;

5) matn ustida ishlash bosqichida og'zaki nutq o'stirish mashqini amalga oshirish imkoniyatining yuzaga kelishi;

6) zarur axborot materiallarning o'zlashtirilishi [5:116].

Matn ustida ishlash samaradorligi ko'p jihatdan vaqtdan oqilona foydalanganlik bilan o'lchanadi. Bu ishga qancha vaqt sarflash kerakligi o'quvchilarning so'z boyligi va til bilimi saviyasiga ko'ra belgilanadi. Matnda notanish so'zlar, grammatik shakllar bo'lmasa, tushunish qisqa muddatda amalga oshadi. Parcha murakkab bo'lsa, har qanday sharoitda o'qish, lug'atdan foydalanish, savol-javob va boshqa ish turlariga ajratiladigan vaqt, ikkinchi tilni o'qitish metodikasiga doir adabiyotlarda ta'kidlanishicha, ko'pi bilan daqiqadan oshmasligi zarur. Axborotlarni o'zlashtirish ham shu vaqt ichida sodir bo'lishi lozim. Qisqa muddat ichida ham matn mazmunini to'g'ri va to'liq tushunish, ham axborot olish uchun zamin hozirlash katta mahorat talab etadi. Buning uchun matn ustida olib boriladigan ish usullarini to'g'ri tatbiq etish kerak.

Adabiyotlar

1. Агайсина А. Мақала: Мəтінмен жұмыс жасау жолдарын белсенді әдіс- тәсілдер арқылы қарастыру. Устаз тилеги – Қостанай, 2023, 2-6.
2. Н. Ömer Beydoğan. Makale: Okuma ve anlamayı etkileyen stratejiler – Millî Eğitim journalı, Türkiye, 2010, sayfa 6.
3. Симбаева С. Белсенді оқу мен оқытуда қолданылатын әдістер – Nur-Sultan, Тұран-Астана баспасы – 2019, 21-6.
4. Xadicha Muxitdinova. O'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitish metodikasi, Toshkent, G'afur G'ulom nashriyoti – 2023, 175-b.
5. Yo'ldoshev R. Ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablarda o'zbek tilini o'qitish metodikasi. Toshkent, Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxonasi – 2015, 116-b.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada ta'lim o'zga tillarda olib boriladigan sinflarda o'zbek tili darslarida matnni o'qib tushunishda yuzaga keladigan muammolar va ularni bartaraf etish haqida fikr yuritilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются проблемы, возникающие при чтении и понимании текста на занятиях по узбекскому языку в классах с иностранным языком обучения, и способы их преодоления.

SUMMARY. This article discusses the problems that arise in reading and understanding the text in Uzbek language classes in classes where education is conducted in foreign languages and how to overcome them.

BASLAWISH KLASS OQIWSHILARININ KREATIV KONLIKPELERIN RAWAJLANDIRIW MASELELERI

U.Q.Seytjanova – pedagogika ilimlerinin kandidati, professor

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: kreativlik, shaxsiy motivatsiya, kreativ ko'nikmani yaratish, ijodiy jarayon, intellektual.

Ключевые слова: креативность, личная мотивация, формирование творческих навыков, творческий процесс, интеллектуал.

Key words: creativity, personal motivation, formation of creative skill, creative process, intellectual.

Respublikamiz talim sistemasında baslawish klass oqiwshılarında kreativ aktivlikni qalıplestiriv máselesi jámiyet aǵzalari ushin erkin pikirlew, óz kózqarasların bayanlaw múmkınshılıǵı sıpatında bahalanıp atır. Buǵan baylanisli Ózbekstan Respublikasını jáne de rawajlandırıw boyınsha Háreketler strategiyasında [1:92] «fizikalıq salamat, ruwxıy hám aqlıy rawajlangan, erkin pikirleytuǵın, Watangá sadıq, qatań turmısliq kózqarasqa iye jaslardı tárbıyalaw, demokratiyalıq reformalardı tereńlestiriv hám puqaralıq jámiyetin rawajlandırıw procesinde olardıń sociallıq aktivligin asırıw» sıyaqlı baǵdarlar belgilengen. Áne usınıń sebebinen baslawish klass oqiwshılarında kreativ aktivlikni qalıplestirivde shańaraq, máhelle hám mektep sherikligin rawajlandırıw, olardıń klass oqiwshılarında dóretywshilik qábiletin waqtınan burın anıqlawdıń didaktikalıq sistemasın jaratıw, teoriyalıq metodikalıq jaqtan tiykarlaw hám de bunda dóretywshilik iskerlikni shólkemlestiriv metodların qollawǵa baǵdarlangan pedagogikalıq processni didaktikalıq shárt-sharayatların anıqlaw zárúr áhmiyetke iye boladı.

Kreativlik (dóretywshilik) (lat. creation – jaratıwshańlıq, dóretywshilik) – qanday da jańa, ayırıqsha nárese jarata alıw qábileti, kórkem forma jaratıw, pikirlew, ideya hám shesh-

imge alıp keliwshi intellektual process; shaxstın jańa ideyalardı jaratıw hám qabılawǵa tayarlıǵın xarakteristikalaytuǵın dóretywshilik qábileti [2:196]. Pedagogikalıq-psixologiyalıq kózqarastan F.Ehsonova kreativlik túsiniǵine «kreativlik – shaxs hám jámiyet qızıǵıwshılıqları menen baylanisliqta ózgeriwshen sociallıq-mádeniy shárt-sharayatlar shenberine tiyisli wazıypalardı sheshiwde insannın konstruktiv hám original pikirlewge tayarlıǵı» dep anıqlama beredi [3:911].

Oqiwshılarda qalıplesken kreativ aktivlikniń dárejelerin anıqlawda hár túrli diagnostikalaw metodikalarınan paydalanılǵan. Bunday metodikalar taypasına J.Piaje [4:192], G.Ayzenk [5:352], J.P.Guilford [6:264], Dj.Raven [7:396] hám basqalardıń intellektual rawajlanıwdı anıqlawshı testlerin kórsetiw múmkın.

«Baslawish talim koncepciyası»nda [8:16] oqiwshılardı kreativ aktivlikke shaqırıw ideyasına jetekshi orın ajratılǵan. Oqıtwshı menen oqiwshılar arasında sheriklik, óz ara pikirlesiw hám kreativ aktivlik kórsetiw ushin qolaylıq jaratılıwı ayırıqsha ayıp ótilgen.

Shaxsq baǵdarlangan talim paradigmasında oqiwshınıń erkin pikirlewı hám kreativ aktivlik kórsetiwı ushin kreativ pikirlew perspektivalı baǵdarlardan biri esaplanadı.

Oqıwshılardıń informaciyalardı qabıllaw hám olardı dóretiwshilik ózlestiriw iskerligi olardıń keleshektegi kásiplik hám ulıwma mádeniy rawajlanıwında zárúr áhmiyetke iye. Bunday iskerliktiń maqseti sonnan ibarat, ózlestirilgen oqıw materialları hám túrli dárejedeги informaciyalar oqıwshılardıń turmıslıq iskerliginde zárúr áhmiyetke iye. Tálim mazmunında oqıwshınıń sociallıq tájiriybesi óz kórinisin tabıwı kerek. Tálim mazmunına xalqımızdıń barlıq qádiriyatların sındırıw kerek. Bunıń nátiyjesinde oqıwshılardıń biliw iskerligi jańa kóriniske iye bolıwı, oqıwshı shaxsınıń wazıypaları aktuallasıwı, oqıwshı túrli turmıslıq rawajlanıw dárejelerin ótiwı kerek. Tálim procesinde innovaciyalıq texnologiyalardı qollaw nátiyjesinde oqıwshınıń aktivligi arpaqta hám ol kreativ aktivlik kórsetiw tiykarında kóbirek erkin pikirlew kónlikpelerin iyelewge mıtajlik sezilip atır. Sol múnásibet penen insaniylyqqa tiykarlangan tálim procesinde rawajlandıratuǵın oqıw jaǵdayında oqıwshı óziniń jeke quwatların qanday ámelge asıradı hám qaysı túrde kreativ aktivlik kórsetiw múmkinshiligine iye bolıwı kerek? – degen sorawlarǵa juwap izlew mıtajligi tuwılıp atır.

Oqıwshılardıń jeke kózqarasların aktivlestiriwshı jaǵdaylardı payda etiw tiykarında olardı jeke wazıypalardı orınlawǵa shaqırıw, tańlaw kónlikpelerin kórsetiw, pikirlik-dóretiwshilik iskerlik kórsetiwı ózbetinshe rawajlanıwı ushın sharayat jaratadı. Bul sharayatlar tómendegilerden ibarat (1-súwret).

Oqıwshılardı kreativ aktivlikke shaqırıwshı oqıw jaǵdaylarında tómendegiler óz aldına ajratılıp kórsetiliwı kerek:

- pedagogikalıq tájiriybege iye bolǵan baslawısh klass oqıtıwshı oqıw predmeti sheńberinde pedagogikalıq iskerlik subyekti sıpatında didaktikalıq materiallardı oqıtıw maqseti menen baylanıslı halda anıq pikirleydi;
- oqıwshılardıń jeke wazıypaların aktuallasıradı hám oqıw predmetin ózlestiriwge shaqıradı;
- óz betinshe kreativ aktivlik kórsetiwge mıtajlik sezetuǵın oqıwshılar menen oqıtıwshı bólek isleydi;
- didaktikalıq qurallar sistemasın oqıtıwshı úzliksiz rawajlandırıp baradı.

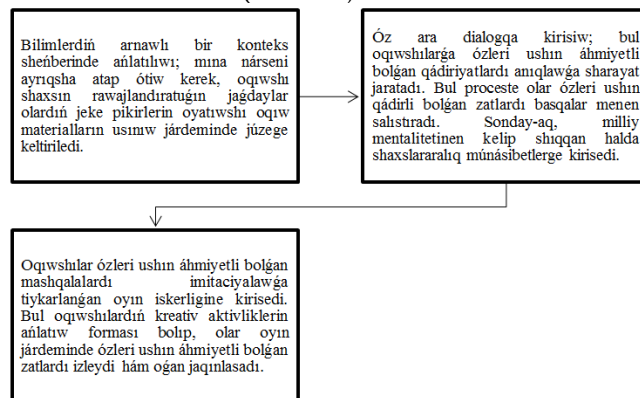
Oqıwshı hám de oqıtıwshınıń tájiriybesi procesli xarakterge iye. Oqıwshı hám oqıtıwshı ushın bilimlerdi ózlestiriw procesiniń ózi emes, al olar arasında jeke áhmiyetke iye bolǵan bilimlerdiń oqıwshılar tájiriybesine sındırılıwı

áhmiyetli bolıp tabıladı. Oqıwshılar basqıshpa-basqısh jańa múnásibetlerge kiriser eken, ózleri ushın áhmiyetli bolǵan bilimlerdi bayıtadı.

Shaxsqa baǵdarlangan tálim teoriyasına tiykarlangan halda oqıwshılarda kreativ aktivlikti qalıplestiriw múmkinshiliklerin keńeytiw talap etiledi. Usı processte tálim shaxsqa baǵdarlangan jaǵdaylar jıyındısı sıpatında kórinedi. Bul jaǵdaylar oqıwshılardıń kreativ aktivlik kórsetiwın talap etedi. Atap aytqanda:

- usınılıp atırǵan tálim mazmunında qádiriyatlı-pikirlik bilimlerdi sáwlelendiriwshı quramlı bólimlerdiń ańlatılıwı;
- jeke múnásibetti talap etetuǵın oqıw materialların usınıw usıllarınıń qollanıwı;
- tálim procesiniń barlıq qatnasıwshıları menen múnásibetlerdi jańa sistemasına kirisiw sıyaqlılar.

Shaxsqa baǵdarlangan oqıw jaǵdayları tómendegilerdi óz ishine alıwı kerek: (2-súwret)

Bul metod oqıwshılardıń kreativ aktivliklerin ańlatıw forması bolıp, olar oın járdeminde ózleri ushın áhmiyetli bolǵan zatları izleydi hám oǵan jaqınlasadı. Bul processte oqıwshılar analitikalıq iskerlikti ámelge asırıw, erkin qararlar qabıllaw, dóretiwshilik baslama kórsetiw kónlikpelerin iyeleydi.

Demek, baslawısh klass oqıwshılarında kreativlikti qalıplestiriw tikkeley tálim procesiniń tiykarǵı maqsetlerinen birine aylanıwı kerek. Búgingi künge shekem baslawısh klass oqıwshılarında kreativ aktivlikti qalıplestiriw procesiniń mazmunı teoriyalıq jaqtan jeterli tiykarlanbaǵan. Sebebi, oqıwshılardıń kreativ iskerligin rawajlandırıw tikkeley social pedagogikalıq xarakterdegi izertlewlerdiń obyektı bolmaǵan.

Solay eken, baslawısh klass oqıwshılarınıń kreativ kónlikpeleri quramı pútin integrativ birlik sıpatında ózinde kózqarasqa tiykarlangan, qálewli, mazmunlı-procesli, sezimlik-iqtıyarlı hám analitikalıq bólimlerdi sáwlelendiredi. Sonday-aq, kreativlik quramında oqıwshılardıń analitikalıq iskerligi óz aldına orın iyeleydi. Baslawısh klass oqıwshılarında kreativlikti qalıplestiriw procesi arnawlı bir oqıw jaǵdayları sıpatında shólkemlestirilip, oqıwshı shaxsın rawajlandırıw mexanizmlerin ózinde sáwlelendiredi. Oqıwshılardı kreativ iskerlik kónlikpelerin rawajlandırıw oqıw jaǵdaylarına alıp kiriw nátiyjesinde olarda oqıw procesine qatnaslı unamı múnásibet tájiriybesi qalıplesedi.

Ádebiyatlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони. // Ҳаракатлар стратегияси асосида жадал тараққиёт ва янгиланиш сари. – Т.: «Ғафур Ғуллом», 2017. 92-б.
2. Педагогик атамалар луғати // Тузуви муаллифлар жамоаси – Т.: «Ған2, 2008. 196-б.
3. Эхсонова Ф.Т. Бошланғич синф ўқувчиларида креативлигини ривожлантиришнинг педагогик механизмини такомиллаштириш. Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). ... дисс.авт. – Наманган: 2020. 9-11-б.
4. Жан Пиаже. «Психология интеллекта» - Питер: 2003. –С. 192.
5. Айзенк Г., Кэмин Л. Природа интеллекта - битва за разум: Как формируются умственные способности = Intelligence: the battle for the mind. -М.: «Эксмо-Пресс», 2002. –С. 352.
6. Guilford J.P. A psychometric approach to creativity. – California : University of Southern California, 1986. –P. 264.
7. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация. – М.: «Когито-Центр», 2002.
8. Сафарова Р., Абдуллаева Б. ва б. Бошланғич таълим концепцияси. РТМ, – Т.: 2014.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада бoshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativ ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar tahlil qilingan. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativ ko'nikmalarini rivojlantiruvchi metodlar mujassam. Maqolada mavzuga doir xulosalar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье проанализированы научные исследования, направленные на развитие творческих навыков учащихся начальных классов. Методы, развивающие творческие навыки младших школьников, являются комплексными. В статье представлены выводы по теме.

SUMMARY. The article analyzes scientific research aimed at developing the creative skills of primary school students. The methods that develop the creative skills of younger students are complex. The article presents conclusions on the topic.

DZYUDOSHILARDIN SHINIGIW PROCESINDE INNOVACIYALIQ TEKNOLOGIYALARDI QOLLANIW

Dj.Sultamuratov – aqa oqitwshi

B.Qadirbaev – assistant oqitwshi

B.Aytmuratova – student

Ózbekstan Dene tárbiyası hám sport mámleketlik universiteti Nókis filiýalı

Tayanch so'zlar: dzyudo, innovatsion texnologiyalar, mashq jarayoni, vieokuzatuv, virtual trenajorlar, qo'l qurilmalari, fiziologik parametrlar, suniy intellekt.

Ключевые слова: дзюдо, инновационные технологии, тренировочный процесс, видеонаблюдение, виртуальные тренажеры, портативные устройства, физиологические параметры, искусственный интеллект.

Key words: Judo, Innovative technologies, exercise process, video monitoring, virtual trainers, hand devices, physiological parameters, artificial intelligence.

Dzyudo boyınsha joqarı dárejeli sportshılardı tayarlawda texnologiyalardı qollanıwdı ilimiy-metodikalıq jaqtan negizlew olardıń tayarlıgın optimallasırıwǵa hám shınıǵıw processiniń nátiyjeliligін artırıwǵa járdem beredi. CONAN-m ("Rim-Ekspres") elertrokardiologiyalıq sistema bazasında júrek ritminiń variabelligin analiz etiw boyınsha baǵdarlamalıq-apparatlıq komplekstı paydalanıw oǵada áhmiyetli esaplanadı. Bup processte izertlewshiniń pedagogikalıq, fiziologiyalıq, statistikalıq metodları qollanıladı.

Shınıǵıwǵa shekemgi, shınıǵıwdan keying júrek ritminiń variabelligin operativ tárizde analiz etiw ushın CONAN-m elektrokardiologiyalıq sistema bazasında júrek ritminiń variabelligin analiz etiw boyınsha baǵdarlamalıq-apparatlıq kompleksi paydalanıladı.

Izertlewler 10 joqarı dárejeli dzyudoshılarda ótkerilip, olarda júrek ritminiń $\pi\pi$ intervalları boyınsha bólip shıǵaratuǵın júrek-qan tamırı sistemasınıń elektrli signalı registraciyanadı. Kompyuterlik sistema kardiointervalogrammlardıń statistikalıq, gistografiyalıq, spektrallıq analizlerin orınladı. Júrek ritminiń kórsetkishleriniń nátiyjeleri boyınsha integrallı kórsetkishler esaplanadı. Paydalanılıp atırǵan kórsetkshilerdi jıynaw boyınsha izertlew texnologiyası júrek ritminiń variabelligin bahlawǵa bolǵan xalıqaralıq talaplarǵa sáykes kelip, organizmniń funkcionallıq awhalıń opertaiv túrde anıqlawǵa kómelesedi, organizmniń fizikalıq awırmanlıqların hám kúshni qayta tiklew ilajlar kompleksine bolǵan reaksiyasın san jaǵınan bahlalanıwı kerek. Kórik rejimi eki minutanı quraydı. Qollanılıp atırǵan kompyuterlik texnologiya organizmniń funkcionallıq awhalıńnıń toǵız túrli túrlerin tanıp, olarǵa funkcionallıq kernewdiń (hár poziciyadaǵı xolinergik buwınıńnıń aktivlesiwinin analiz menen) normal, bir jónkilli kórinis tapqan, hádden tis kernewi hám organizmniń astenizaciyası kiredi. Izertlew metodikası dzyudoshılardıń individualıy ózgesheliklerin esapqa alıwǵa, organism sistemalarınń funkcionallıq buzılısqa beyimligin, shaxstıń psixologiyalıq profiling, socionika maǵlıwmatların, temperamentti, neyrotizm dárejesin, pikirlew tipin, rollick funkciyaların anıqlawǵa múmkinshilik beredi.

Jeńil shınıǵıw dzyudoshılarda bir jónkilli funkcionallıq kernew tuwdıratuǵın anıqlanǵan. Gomestaz retlestiriwshi sistemalardıń bir qatar kernewi arqasında uslap turıladı. Bul awhal sportshılardıń shınıǵıw basındaǵı joqarı belsendiliginiń nátiyjesi sıpatında payda boladı. Sinuslı-júrek aldı buwınıńnıń avtomatlastırılǵan aktivliginiń terbelisleri hám adasıp júriwshi nervtin orayınıń tonusı arqalı júzege kelgen júrek ritminiń ózgeriw menen birge sinuslıq aritmiyanıń anıq kóriniwı atap ótiledi. Shınıǵıwdan soń kórsetkishler dárejesi ádewir kóterilgen nervlik qabıq astı oraylardıń aktivligi boyınsha ayırılıp turadı [4].

Dzyudoshılardıń shınıǵıw processinde innovaciyalıq

texnologiyalardı qollanıw shınıǵıwlarıń sapasın hám nátiyjelerin biraz jaqsılawǵa, sonday-aq, bul sport túriniń rawajlanıwına hám optimallasıwına imkaniyat jaratadı. Tómende dzyuda da innovaciyalıq texnologiyalardı qalay qollanıw boyınsha misallar keltiremiz.

1. Háreketler hám texnika tallawı. Videotallaw hám arnawlı baǵdarlamalar járdeminde shınıǵıwlar hám jarıslar waqtındaǵı dzyudoshılardıń háreketlerin úyreniwge boladı. Bul qátelerdi anıqlawǵa hám texnikanı jaqsılawǵa, sonday-aq, hálsiz orınlardı hám kúshli táreplerdi biliwge kómelesedi.

2. Virtualı trenajerlar. Dzyudo stimulyatorları sportshılardı koordınaciyanı, teń salmaqlılıqtı hám reaksiyanı jaqsılawǵa járdem etiwı múmkin. Sonday-aq, olar shınıǵıwlar ushın ápiwayı sharáyatlarda isletiw qıyın bolǵan unikalı scenariylerdi beriwı múmkin.

3. Monitoring ushın qol qurilmaları. «Aqıllı» qol saati yaki datchikler sıyaqlı texnologiyalar pulstı, belsendilik dárejesin hám sportshılardıń basqa da fiziologiyalıq parametrlerin baqlap barıwǵa kómelesedi. Bul bolsa trenerlerge awırmanlıqlardı optimallasırıwǵa hám hádden tis kernewdin hámde jaraqatın aldın alıwǵa járdem beredi.

4. Keńeytilgen reallıq (AI). AI-texnologiyaları interaktivli shınıǵıwları dúziwde qollanılıp, onda dzyudoshılar virtualı qarsılaslar hám trenerler menen óz-ara háreket islewı múmkin hám taktika, strategiyanı jaqsı túsinedi.

5. Maǵlıwmatlardı hám jasalma intellekti paydalanıw. dzyudoshılardıń shınıǵıwları hám shıǵıwları tuwralı maǵlıwmatlardı jıynaw hám tallaw úlgi lerdi hám tendenciyalardı anıqlawǵa, shınıǵıw processine bolǵan ádisti optimallasırıwǵa hám jarıslar waqtında tiykarlıraq sheshimlerde qabıllawǵa kómelesedi.

6. Kúsh ti hám shıdamlılıqtı rawajlandırıw texnologiyaları. kúsh ti hám shıdamlılıqtı shınıqtırıwǵa innovaciyalıq ádislerdi qollanıw dzyudoshılardı ózleriniń fizikalıq tayarlıgın kóteriwge hám joqarı sport nátiyjelerine erisiwge járdem etiwı múmkin.

7. Jaraqatshılıq monitoring. jaraqatshılıqtı monitoring etiw hám tallaw sisteması trenerlerge sportshıl arasında jaraqatshılıqtı aldın alıwǵa hám jaraqat qawpın páseytiwge járdemlesedi.

Álbette, dzyudoshılardıń shınıǵıw processlerine jańa texnologiyalardı engiziw waqtında hár bir sportshınıń individual ózgesheliklerin esapqa alıw hám trenerlerdiń tiyisli qollap-quwatlawın hám úyretiwın támiyinlew áhmiyetke iye, sebebi innovaciyanıń imkaniyatları nátiyjeli túrde qollanıladı.

Házirgi zamanda texnologiyalar sportta oǵada úlken rol oynaydı. Olar shınıǵıwlarıń nátiyjeliligін kóteriwge, sportshılardıń ónimdarlıgın jaqsılawǵa, nátiyjelerdiń ada latlı hám anıq bahlalanıwın támiyinlewge múmkinshilik beredi. Sportta qollanılıwshı bir neshe tiykarǵı texnologiya-

lardi kórsetip ótemiz. Tallaw hám mashinalıq oqıtw. Kompyuterlik algoritmler hám tallaw ásbapları shınıǵırlar hám jarıslar paytında jıynalǵan úlken kólemdegi maǵlıwmatlardı qayta islewde paydalanıladı. Bul trenerlerge hám sportshılarga hálisiz orınlardı anıqlawǵa hám strategiyalardı optimallasırıwǵa kómeklesedi. Qol qurılmaları (wearables), fitness-trekerler, aqıllı saatlar, datchikler hám basqa da qol qurılmaları fizikalıq belsendilikti, júrek ritmin, qandaǵı kislorodtıń dárejesin hám basqa da biometriyalıq kórsetkishlerdi baqlap barıwǵa járdem etip, ol densawlıqtıń jaǵdayın qadaǵalawǵa hám shınıǵıw jobaların adaptaciyalawǵa járdemlesedi.

Virtuallıq reallıq (VR) hám tolıqtırılǵan reallıq (AI) bul texnologiyalar shınıǵırlardıń hám jarıslardıń immersivlik simulyaciyasın jaratıw ushın paydalanılıp, ol sportshılarga strategiyalardı islep shıǵıwda, kónlikpelerdi jaqsılawda hám qadaǵalanıwshı ortalıqta sheshim qabıl etiwde járdem beredi.

Videotallaw videotexnologiyalar sportshılardıń háreketlerin oǵada joqarı anıqlıq penen tallawǵa, qátelerdi anıqlawǵa hám texnikanı jaqsılawǵa kómeklesedi.

CONAN-m («RITM-EKSPRESS») elektrokardiografiyalıq sistema bazasında júrek ritminiń variabelligin analiz etiw boyınsha baǵdarlamalıq-apparatlıq kompleksti paydalanıw dzyudoshılar organizminiń funkcionallıq jaǵdayın operativ túrde anıqlawǵa, organizmniń shınıǵıw awırmanlıqlarına bolǵan reakciyasın san jaǵınan bahalawǵa, awırmanlardı kóteriń dárejesin anıqlawǵa hám kúshti qayta tiklew ilajları boyınsha usınıslar beriwge imkaniyat jaratadı.

Dzyudoshılardıń organizminiń funkcionallıq jaǵdayınıń júrek ritminiń variativlik dárejesi boyınsha operativ bahalaw metodı organizmniń funkcionallıq múmkinshilikleri shınıǵıw barısındı tómennemegenligin kórsetti. Gomeostaz retlestiriń sistemalarınń optimal kernewi arqasında uslap turıladı. Kórinis tapqan sinuslı aritmiya sinush-júrek aldı buwınıń aktivliginiń terbelisleri menen shártlengen bolıp, ol kóplegen jaǵdayda adasıp júriwshı nerv orayınıń ózgerisleri menen baylanıslı. Qabıq astı nerv oraylarınń aktivliginiń kórinerli dárejede kúsheyiwı atap ótilgen.

Ádebiyatlar

1. “Jismoniy tarbiya va ananaviy sportni yana da rivojlantirish chora-tadbirlar to’g’risida”gi O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 3-iyundagi PQ 3031-sonli qarori.

2. Dadabaev O. Dzyudo nazariyati va uslubiyati. «Davriy matbuot savda» baspası.

3. Xolxodjaev O.T., Mansurov M.M. Dzyudo gúresinde tóreshilik qılıw hám jarıstı ótkeriń qaǵıydaları, 2019.

4. Mámbetov B., Sultamuratov Dj., Nurekeev B., Qadirbaev B., Berdaxova N. Dzyudo. Oqıw-metodikalıq qollanba. –Nókis: 2022.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада дзюдочиларнинг машқ жарайонида innovatsion texnologiyalardan foydalanish samaradorligi o’rganib chiqilgan. Shuningdek, har bir sportchining individual holati va murabbiy mahoratining oshirish masalalari tahlil qilingan. Mazkur tadqiqot natijalari dzyudo sportini nazariy va amaliy jihatdan rivojlantirishi, sportchilarning mahorati oshichiga hissa qo’shishi mumkin.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается эффективность использования дзюдоистами инновационных технологий во время тренировок. Также были проанализированы индивидуальная ситуация каждого спортсмена и вопросы повышения квалификации тренера. Результаты данного исследования могут способствовать теоретическому и практическому развитию дзюдо, совершенствованию мастерства спортсменов.

SUMMARY. The article examines the effectiveness of judokas' use of innovative technologies during training. Also, the individual situation of each athlete and issues of improvement of the coach's skills were analyzed. The results of this research can contribute to the theoretical and practical development of judo, and the improvement of athletes' skills.

УДК. 1218-219 (2024) ИЗУЧЕНИЕ СОВРЕМЕННОЙ ПРАКТИКИ ВОПЛОЩЕНИЯ ИСПОЛНИТЕЛЬСКОГО СТИЛЯ ФОРТЕПИАННОЙ МУЗЫКИ

Д.Х.Ташбаева – кандидат филологических наук, доцент

Наманганский государственный университет

Таянч сўзлар: пианино, санъат, мусика, бастакор, фаолият, маданият, классика, мусикашунослар, пианиночилар, мактаб.

Ключевые слова: фортепиано, искусство, музыка, композитор, деятельность, культура, классика, музыковеды, пианисты, школа.

Key words: piano, art, music, composer, activity, culture, classics, musicologists, pianists, school.

Прогрессивное развитие мирового музыкального исполнительства обусловлено достижениями в области современной фортепианной музыки, оказывающей большое влияние на духовное совершенствование человека. В условиях глобализации фортепианное исполнительское искусство стремительно развивается и, расширяя горизонты, обретает новые стилевые качества на основе переосмысления и обновления исторически сложившихся традиций. Оно является наиболее развитой областью, позволяющей исполнителям привлекать широкий круг слушателей и оказывать огромное эмоционально-психологическое и воспитательное воздействие на аудиторию благодаря богатейшим возможностям самого инструмента.

В мировой исполнительской науке с успехом развиваются и внедряются научно обоснованные теории, практики и традиции разных национальных фортепианных школ, являющихся генераторами творческих методов и идей. Пианисты следуют исполнительским и методикопедагогическим принципам в соответствии с современными стилевыми тенденциями и социокультурной средой. На основе результатов научных исследований в данной области они демонстрируют модифицированные формы, представляющие собой качественно новые звуковые явления, свидетельствующие о стилевой

множественности, исполнительской культуре в самом широком её понимании, эстетических приоритетах современного фортепианного искусства.

Фортепианное искусство, веками формировавшееся в мировой музыкальной культуре, является важным фактором более быстрого развития композиторского творчества и исполнительского искусства. При этом одним из приоритетных направлений является научное исследование произведений, созданных для фортепиано, как единого сложного процесса, состоящего из темы, жанра, композиционного творчества и образовательной сферы исполнительского искусства.

В годы независимости произведения узбекских композиторов, основанные на национальных традициях, получают высокое признание не только на сценах нашей страны, но и за рубежом благодаря мастерству представителей фортепианной школы нашей страны.

Указ Президента Республики Узбекистан от 8 августа 2017 года № PQ-3178 «О дальнейшем развитии Государственной консерватории Узбекистана» о мерах по развитию и совершенствованию» [1,1], № PQ-3920 от 26 августа 2018 года «О мерах по инновационному развитию культуры и искусства в Республике Узбекистан» [2,1], и № PQ-4038 от 28 ноября 2018 года «Национальный в Республике Узбекистан» Узбекистан об утверждении концепции дальнейшего развития

культуры» данной диссертационной работы при реализации задач, определенных в решениях служит в определенной степени [3:1].

Проблемы фортепианного искусства имеют особое значение в музыкознании Узбекистана. Исследования с привлечением музыковедов и пианистов-исполнителей жанру, образному содержанию и композиции произведений выделены особенности, предложен анализ работоспособности композиций.

Фортепианная музыка как жанр формируется в Узбекистане лишь в послевоенный период, три века насчитывает европейская музыка для фортепиано и около восемь десятилетий - узбекская. Композиторами республики с самого начала была взята правильное направление - широко использовать традиционные фортепианные жанры европейской музыки, подчиняя их собственным задачам, наполняя национально характерной образностью, переосмысливая их в условиях нового интонационного содержания.

Президент Республики Узбекистан обозначил приоритетные направления и вытекающие из них задачи, направленные на «расширение круга международного культурного и музыкального сотрудничества, подготовку молодых композиторов, музыкантов и музыковедов на уровне современных требований, налаживание обмена опытом с известными зарубежными композиторами и музыковедами» [4,1].

Таким образом выявляется необходимость изучения современной фортепианной исполнительской культуры республики в соотношении с явлениями стиливого многообразия, а также определяется важность изучения отечественной фортепианной школы, способствующей интенсивному продвижению достижений композиторского и исполнительского творчества нашей страны в общемировое пространство, укреплению международного авторитета и компетентности.

До настоящего времени очень мало теоретических исследований, посвященных изучению фортепианного исполнительского стиля и культуры как научных категорий, суждения отдельных ученых в этой области противоречивы, так как не обнаруживается единства в их взглядах. Однако, это обстоятельство не снижает научной ценности ряда трудов, связанных с изучением стиливого многообразия в композиторском и исполнительском творчестве.

Одним из основополагающих трудов в разработке вопросов исполнительского стиля является работа К.Мартинсена «Индивидуальная фортепианная техника на основе звукотворческой воли» [5:31], в которой ученый обозначил существование разных типов исполнительства. По его мнению, на феномен исполнительского стиля оказывают влияние репрезентативные средства исполнительской выразительности. Они сохраняют свою актуальность в современном фортепианном исполнительском искусстве.

Фортепианному искусству Узбекистана посвящены труды Д.Хашимовой, Д.Мурадовой и Ф.Мухамедовой [3. Д.Хашимова с.187]. Среди первых исследователей в Узбекистане, кто определил понятие фортепианного исполнительского стиля, А.Шарипова. Пианистка в труде «Координаты исполнительского стиля в фортепианной музыке Узбекистана (80-90-е годы)» [6:95] представила собственную трактовку данного понятия, обозначив его в качестве самостоятельного явления. Важным научным положением можно назвать рассмотрение исполнительского стиля как явления вторичного порядка в отношении к композиторскому творчеству.

К новейшим исследованиям в области современного

фортепианного исполнительского стиля относится диссертационное исследование Н.Драч «Основные стиливые тенденции в отечественном фортепианном искусстве второй половины XX века» [7:103]. Ученый выдвигает глубокое теоретическое толкование фортепианного исполнительского стиля, основываясь на материале российского фортепианного искусства второй половины XX века.

Изучение современной практики воплощения исполнительского стиля и культуры основывается на разнообразных трудах и мнениях таких исполнителей, как А.Корто, С.Фейнберг, П.-Л.Эмар, А.Любимов, О.Юсупова, С.Гафурова, М.Файзиева и других. Анализируются интервью и беседы с музыкантами, описанные музыкальными критиками, журналистами, исследователями, а также автором данной работы. Необходимо также учитывать, что интерпретируемое музыкальное сочинение является своего рода личным достоянием пианиста, воспринимается как его собственное художественное творение, что позволяет исполнителю вносить в типологические аспекты исполнительского стиля субъективное начало, ярко проявляющееся в его исполнительской культуре.

Современные исследования в музыкознании, связанные со стиливыми тенденциями исполнительской интерпретации, представлены в работе Н.Драч. Несмотря на предлагаемое ею определение понятия исполнительского стиля, имеющего важное методологическое значение, установлено, что в нем не выявлена в достаточной степени фортепианная специфика, что позволяет проецировать данное определение на другие виды музыкального исполнительства.

Проанализированные научно-методологические источники позволили выявить специфику фортепианного исполнительства и на уровне гипотезы выдвинуть рабочее определение фортепианного исполнительского стиля как комплекса **пианистических** выразительных средств, направленных на раскрытие смыслообразующей сущности музыкального произведения. На основе этого определено, что фортепианный исполнительский стиль в Узбекистане представляет собой самобытный музыкально-эстетический феномен, проявляющийся в определенном контакте пианиста с инструментом и манере звукоизвлечения.

Понятие исполнительской культуры неотделимо от понятия исполнительского стиля, но при этом является многоуровневой структурой, включающей в себя множество компонентов. Оно связано с социальными, воспитательными и духовно-нравственными качествами личности и представляет собой комплекс ее навыков, умений и представлений. Исполнительская культура является выражением духовной энергетики пианиста, магнетически воздействующей на слушателя. В результате изучения всего многообразия и интенсивности процессов, происходящих в современной фортепианной исполнительской культуре Узбекистана, выявлено, что национальная исполнительская школа представляет собой феномен, сложившийся в результате адаптации европейской музыкальной традиции в условиях сосуществования с национальным исполнительским мышлением при непрерывном их взаимодействии.

В Узбекской фортепианной исполнительской культуре свойственна специфика её национального стиля. Пианисты Узбекистана чувствуют инструмент в соответствии с многовековыми традициями, сложившимися в исполнительстве на народных инструментах и вокальном искусстве. Отсюда вытекает и своеобразие музыки композиторов Узбекистана,

состоящей из импровизационных и орнаментальных приёмов. Её национальная неповторимость диктует пианисту поиски исполнительской культуры, достаточно отражающей ментальную сущность [8:54].

Исполнительский стиль представляет собой центр определенной системы, метасистемы которой формируют его динамическую целостность. Правая половина схемы стилиевой структуры - это уровни эволюционного процесса, левая - национально-этнические, жанрово-эстетические и ментально-психологические процессы.

Психологический аспект в типологизации исполнительских стилей позволяет обратиться к понятиям экстраверсии и интроверсии. Экстравертированный стиль выражает собой объективную действительность такой, как она есть, интровертированный же - внутренне перерабатывает ее и все объективное воссоздает субъективно.

В качестве характерной черты исполнительского стиля в Узбекистане автором диссертации выдвигается понятие рефлексивного стиля, содержащего в себе ментальные структуры, позволяющие осуществлять произвольную и произвольную регуляцию процесса исполнительской интерпретации.

Таким образом, путем интеграции типологических особенностей исполнительских стилей формируется индивидуальный стиль как своеобразная форма познавательного отношения пианиста к самому себе как к субъекту музыкальной исполнительской деятельности.

Помимо этого, к практическим проблемам современного исполнительства относится также большое количественное и качественное разнообразие музыкальных параметров, из множества которых выделяются высота, тембр, пространство, а также относящаяся к узбекскому исполнительству - реверберация. Данное понятие определяет особое ощущение инструмента узбекскими пианистами, воспроизводящими звуки более «натурально» и

объемно, подчеркивая темброво-ударные свойства фортепиано, позволяя художественно полноценно имитировать специфику самобытного звучания узбекских национальных инструментов. Их исполнение имеет оригинальные и самобытные амплитудно-частотные свойства: резонансную частоту, способность к поглощению звуковой энергии.

В узбекском современном композиторском творчестве происходит интенсивное стиливое обновление, обусловленное во многом расширением сферы межкультурных связей. Это все характеризуется общей тенденцией - стремлением к эмоциональному интеллектуализму, что проявляется на уровне как композиторской, так и исполнительской культур [9:89-90].

Таким образом, результаты анализов показывают, что жанр и образный мир произведения находятся в тесной взаимосвязи и позволяют исполнителю индивидуально подойти к вопросу, связанному с выбором того или иного стиля. В формировании индивидуального исполнительского стиля пианиста большое значение имеет определенный выбранный им круг выразительных исполнительских средств. Исследовательская позиция основывается здесь на том, что стиль является результатом всех намерений пианиста и выбор выразительных средств определяется его концепцией.

Распространенной формой музыкально-образовательных контактов стало обучение студентов-музыкантов из Узбекистана в зарубежных учебных заведениях. В свою очередь, совершенствование мастерства иностранных студентов в Государственной консерватории Узбекистана является импульсом к познанию культуры нашей страны.

Таким образом, развитие межкультурных контактов позволяет расширять пути взаимообогащения в сфере фортепианного искусства, что усиливает его роль в осуществлении межкультурного диалога.

Литература

1. Постановление Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева от 8 августа 2017 года № ПП-3178 «О дальнейшем развитии Государственной консерватории Узбекистана» о мерах по развитию и совершенствованию» Электронный ресурс: <http://lex.uz/docs/3300314>.
2. Постановление Президента Республики Узбекистан, от 26.08.2018 г. № ПП-3920 «О мерах по инновационному развитию культуры и искусства в Республике Узбекистан» Электронный ресурс: <http://lex.uz/docs/3882754>.
3. Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева PQ-3178 от 8 августа 2017 года «О мерах по дальнейшему развитию и совершенствованию деятельности Государственной консерватории Узбекистана». Электронный ресурс: <http://lex.uz/docs/3300309>.
4. Постановление Президента Республики Узбекистан от 15 августа 2017 года №1111-3212 «Об организации деятельности Союза композиторов и бастакоров Узбекистана». - Электронный ресурс: <https://lex.uz/docs/3311835>.
5. Мартинсен К. Индивидуальная фортепианная техника на основе звукотворческой воли // Пер. с нем. В. Михелис, ред. прим. и вступ. ст. Г. Когана. - М.: 1966.
6. Хашимова Д. Фортепианные произведения композиторов Узбекистана: Автореф. дис. канд. искусствоведения. - М., 1985;
7. Мурадова Д. Интерпретация фортепианной музыки. - Ташкент, 2008;
8. Мухамедова Ф. Фортепианная музыка Узбекистана, формирование, жанровое своеобразие, интерпретация: Автореф. дисс. д-ра философии по искусствоведению. - Ташкент, 2019.
9. Шарипова А. Координаты исполнительского стиля в фортепианной музыке Узбекистана (80-е - 90-е годы). - Т.: 1999.
10. Драч Н. Основные стилиевые тенденции в отечественном фортепианном искусстве второй половины XX века: Автореф. дис. канд. искусствоведения. - Саратов: 2006.

РЕЗЮМЕ. Мақолада ўзбек фортепиано ижрочиликлари мусикаси, унинг миллий услубининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида сўз боради. Халқ чолғулари ижрочилиги ва вокал санъатида шаклланган кўп асрлик анъаналарга мувофиқ чолғуни ҳис қилаётган Ўзбекистон пианиночилари ҳақида баён этилган. Бундан Ўзбекистон композиторлари мусикасининг импровизация ва орнаментал услублардан иборат ўзига хослиги келиб чиқади. Унинг миллий ўзига хослиги пианиночининг руҳий моҳиятини етарлича акс эттирадиган ижрочилик маданиятини излашни талаб қилади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассказывается об узбекской фортепианной исполнительской музыке, свойственной специфике её национального стиля. О пианистах Узбекистана, которые чувствуют инструмент в соответствии с многовековыми традициями, сложившимися в исполнительстве на народных инструментах и вокальном искусстве. Отсюда вытекает и своеобразие музыки композиторов Узбекистана, состоящей из импровизационных и орнаментальных приёмов. Её национальная неповторимость диктует пианисту поиски исполнительской культуры, достаточно отражающей национальное своеобразие и сущность.

SUMMARY. The article tells about Uzbek fortepiano performing music, peculiarity of its national style. About pianists of Uzbekistan, who feel the instrument in accordance with centuries-old traditions developed in performing on folk instruments and vocal art. Hence the originality of the music of Uzbekistan's composers, which consists of improvisational and ornamental techniques. Its national uniqueness dictates the pianist's search for a performing culture that sufficiently reflects the national peculiarity.

ХАЛЫҚ ДӨРЕТИҮШИЛИГИНДЕГИ АҚЫЛ-ТӘРБИЯСЫ АРҚАЛЫ ЖАСЛАРДА МИЛЛИЙ ИДЕЯНЫ ҚӘЛИПЛЕСТИРИҮ МӘСЕЛЕЛЕРІ

А.Т.Тилегенов – педагогика илимлериниң кандидаты, профессор

Т.Н.Қары-Ниязий атындағы Өзбекстан педагогикалық илим-изертлеу институты Қарақалпақстан филиалы

Таянч сұзлар: ақл тарбияси, халқ оғзаки ижоди, ёшлар, миллий гоё, шаклантйриш, халқ педагогикаси, тажриба, меҳнат килиш, эволюцион жараён, оилада халқ педагогикаси, моддий ва маънавий бойликлар.

Ключевые слова: интеллектуальное воспитание, народное устное творчество, молодежь, национальная идея, становление, народная педагогика, опыт, труд, эволюционный процесс, народная педагогика в семье, материальные и духовные блага.

Key words: intellectual education, folk oral creativity, youth, national idea, formation, folk pedagogy, experience, labor, evolutionary process, folk pedagogy in the family, material and spiritual benefits.

Ақыл-тәрбия халық педагогикасы менен илимий педагогиканың ең жетекши тараўының бири болып, халықтың руўхый мәденияты менен социал жәмийеттиң, миллеттиң руўхый раўажланыўы менен қәлиплесиўиниң тийкарғы өлшем тасы есапланады. Адамзаттың тәбияттан, тәжирийбеден алған ақылый байлықлары, сезимлери, руўхый жағдайлары, ойлап билиўшилиқ хәм искерлик еркинлигин раўажландыруў нәтийжесинде өз бетинше ойлап, алдына мақсет қоя билиўи хәм гөзлеген нийетлерине ерисиў жолында қәбилетин қәлиплестириўден ибарат.

Адамзаттың ийелеген бәрше материаллық хәм руўхый байлықлары тек ақылға байланыслы екенлигин өмир деп аталыўшы уллы заттың өзи көрсетип отыр. Соның ушында ата-бабаларымыздың ақыл-ойынан пайда болған бәрше бийбаха байлықлар адам ақылына миннетдар екенлиги туўралы халықтың даналық сөзлеринде көп тәкирарланады.

Әйемги жәмийетте адамлар өзлериниң ең әпиўайы мийнет процесинде аш болмаў, материаллық баршылықта жасаў хәмме бирдей мийнет етиў мийнет саўғаларынан теңдей татысбў, сеники-меники болмаў ушын ашкөз нәпсиқаўларға қарсы гүрес алып барыў адамлардың әдетине айналды. Зорларға күши жетпеген жерде сақый, жәннетий, жомарт инсанлардан, иләхий күшлерден, қудайдан жалынып, мәдет сорап, жолына қудайы айтыўлар әдет түсине кирген.

Адамзат есин билген дәўирлерден баслап-ақ өзлериниң күтә әпиўайы күн көрис процесинде көп ғана зәрүрликлерин қанаатландыруў ушын гүрес алып барды. Ер адамлар ул балаларын өзлери менен дүзге алып жүрип аң аўлаў, балық аўлаў, қурал-сайман жасаў ислерине үйретип барған болса, қызлар аналары менен бирге үй руўзыгершилиқ ислерин үйренген. Шаңарақтан басланған бул тәрбия халықтың бала тәрбиялаудағы шынжырма-шынжыр киятырған тәжирийбесинен нәр алып отырған. Дәўирлердин раўажланыў процесинде адамларда жер силкиниў, өрт апаты, суў тасқынлары, суўдың тартылып кетиўлери, жаўын, қыраў, буршақ, қар басқынлары, күмның көшиўлери айдың, күнниң тутылыўларына байланыслы, олардың алдын алыў ушын қудайларға садақа беріў, жүйрик атларды, сулыў қыз-жигитлерди қурбанлық етип, қан шығарыў дәслепки жәмийеттиң кең тарқалған дәстүри болды. Оның суў қайтса жағаға апарып мал шалыў, аўырған ҳаялларды оттан атлатыў сыяқлы ырымлары еlege шекем сақланып келеди.

Адамлар өзлигин аңлап, дүнья танып, мал мүлк жыйнап, үңгирлерден шығып ылашықларда жасаў, шаңарақ қурыўға әдетлениў инсанның дәслепки ақылый жеңиси есапланған. Оттың ойлап табылыўы арқалы аўқатты пиcирип жеўге өтиўи, мал-мүлктиң есабын алыў зәрүрлигиниң пайда болыўына байланыслы есап санақтың келип шығыўы, кеселликлердин көбейип кетиўине байланыслы емлеўши тәўиплердин пайда болыўы хәм жәмийет басқарыўы усылларына тән билим хәм даналықларға талаптар күшейип барады. Тәрбияның пайда болыўында баслы факторлардан эволюциялық процесс пенен қатар жәмийетлик хәм өндирис тәжирийбелери ийелеп келди. Тиришилиқ қуралларын ислеўге, қолдан жасаўға қаратылған көнликпе

уқып хәм әдетлерди жас аўладқа үйретиўден басланған хәрекетлер «устаз» деген уллы заттың зәрүрлигин пайда етти. Устазлар турмыстан, тәжирийбеден түйинген затларын жетилистирип, уқып, көнликпелерин жас аўладларға үйретип барған.

Ақыл менен илим ағартыўшылық ийеленеди, кәсип пайда болады, дүнья сырларын ийелейди. Ақыл жүрек ишиндеги нур менен дурыслық хәм надурыслықты билип алынады, ақыл өзиниң қатарларын досларын дүнья бәлелеринен қутқарады. Ақыл жанның өмири, жан денениң өмири, дене болса мүшениң өмири. [8:74]. Ата-бабаларымыз әсирлерден бери бала тәрбиясындағы тәжирийбелеринде терең түсинген хәм тәрбия мәселесиндеги хызметлерин де соған қарай әмел қылған.

Балаларда сан түсиниги келип шыққаннан кейин заттың санын, шамасын, салмағын, көлемин билиў, сол заттың материаллық мазмунын билиў менен тығыз байланыста қәлиплескен. Бул дәўирде балалардың бармақлары тарийхий әхмийетке ийе болып «он» санының келип шығыўында үлкен ашылыўды пайда еткен. Он санының пайда болыўы өз дәўиринде космосқа ушыўдан кем жаңалық болмады, буны дүнья халықлары еlege шекем тарийхий ашылыў сыпатында тән алады. Балалардың санларды ұмытпай санаўында бармақларға бас бармақ, балан үйрек, ортан терек, шүлдир шүмек, кишкене ғана бөбек деп ат қойыўлары зерикпей қызығып санаўға көргизбелі қурал болып хызмет етти.

Бул зәрүрликлер нәтийжеде мийнетти бөлистириў мәселесин келтирип шығарып, оны үйрениўге, оқыўға, жазыўға болған талап пайда болды. Адамлардың пикирлерди өз-ара түсинисиўи дәслеп сүўрет салыўдан басланды. Сүўретлерди қара тасларға, мраморларға салып, хат тәризинде оқып, пикир алысқан болса, соң жазыўдың пайда болыўына байланыслы қағаз шығаман дегенше хатларды сол тасларға жазып, аяқ жеткен жерге шекем тасларды арқалап жүрип адамларды оқытқан, сонынан хәрип пенен оқыў жазыў усыллары пайда болып раўажлана баслады.

Тәбият, инсан, ақыл-интизам, руўхый ағартыўшылық булардың барлығы бир-бири менен бекем байланыста киятырған белгили процесс болып, педагогикалық билимлер белгили тарийхий дәўирлерди сәўлелендиргенде аўызеки халық педагогикасы пәниниң пайда болғанына хәм раўажланғанына тийкарланады. Халық тәрбиясы оның рәң-бәрең бай мийрасы ғана ақыл ойдың ғәзийнесин байытыўда тийкарғы қурал болатуғынын тәжирийбеде анықлап берген. Кем-кемнен адамлардың мийнет хызмети раўажланыўы менен олар шақаптарға бөлинип балаларда түрли кәсиплерди ийелеўге болған қызығыўшылық жеделлесип барды. Балалар үлкенлердин өнерин үйрениў менен бирге оларды әмелде қолланыўдың усылларынан сабақ алды.

Жәмийеттиң раўажланыўы менен тәлим-тәрбияда жетилисип, ағартыўшылық процесиниң нызамлықтарын пайда етти. Усыған байланыслы билим, көнликпе беріў усыллары келип шыға баслады. Адамзаттың инсан сыпатында қәлиплесиўиндеги узак процесс адамның ең әхмийетти пазыйлетлери -

зийреклик, хуқықый камалға жетиў, мийнетке шын берилгенлик, еркинлик, жоқары руўхый сана, кәсиплик укыпшылық әдетлерине ериседи. Адамлардың ақылый зийреклиги тәбият хәм өмирде пайда болған түрли ўақыя хәм хәдийселерди бақлаў, оның мәнисине түсиниў, себеп хәм ақыбетлерин пәмлеў, оннан өзінше жуўмақ шығарыў, қәбилетлерин, пәм–парасат, зийреклигин раўажландырыўға қызықтырыў ўазыйпалары тәлим-тәрбияны өзлерине кәсип етип алған устазларда пайда ете баслады.

Дәўир өткен сайын балалардың билим алыў, өз-бетинше ой жүгиртиў, беккем ақылға ийе болыў, денелик хәм саламатлық жактан жетилисиў, Ытан қорғаў, үзликсиз шынығыўлар ислеў, билим тәрбия алыўға болған мақсетлеринде қәлиплесип, жеке адамның социал сыпатлары анықланып барды. Балаға ақыл, тәрбия беретугын биринши устаз ата-ана. Ел қәдирина ылайық дана ата, кәйўаны, дилўар, билимдан ана жәмийет хәм халық, елдің хәм ийман ушын жарамлы перзентлерди жеткерип берди.

Адам ақыллы хәм әдепли болса, өмирде мақсетине жеткен ең бахытлы инсан деп аталыўы мүмкин. Адамларды жүректен бир-бирине байланыстыратугын ақыл, әдепти руўхый мәнкан мәнисинде көриў мүмкин. Олар бир-бирине араласып, шатасып жүретугын болғанлықтан, гейде оларды ажыратыў да қыйын болып қалады. Адамзаттың оғада бийбаха интеллектуал байлығына баланың қолы жеткен жағдайда ғана толық мәнидеги ақыл тәрбиясы әмелге асырылыўы мүмкин.

Жасларға қарата «Алым болыў аңсат, адам болыў қыйын», «Атаның баласы болма, адамның баласы бол», деп адамның пикирлеўи қанша терең, ойы кең болса, соншелли кишипейил, балаға меҳрин төгиўши болады. Ақыл үстине әдеп қосылса жеңбейтуғын жаўы, алмайтуғын даўы болмайды. Инсанның бундай пазийлетлерге ийе болыўы ушын хәр бир шахс шақмақтай шағылып, жай тасындай жайнап, өртенип жүрип ислеўи, үйрениўи керек делинген халық нақылында. Хакыйқатында инсанның айырылмас досты, пири устазы - оның ақылы, усы досты арқалы, жақсыны-жаманнан, досты-душпаннан айырады.

Адамзатты хайўанлардан ажыратып туратуғын туўма ақылы, бул тәбийий ақыл болып, ол қарама қарсылықлар нәтижесинде жетилип барады. Ал, екінши түри болса, инсанның тәбийий ақылды тәжирийбеде қайрап, өткирлестирип хәм раўажландырған искерлиги - бул өнер, кәсип есапланады.

Инсан тәбият жарсық еткен ақылды өмирден тапқан тәжирийбелеринде сынап көриў, турмыста қолланыў, мұдамы билим менен жетилистириў арқалы меңгерип барады.

Баланың ақылының раўажланыўындағы биринши хызмети сөз. Баланың инғалаўдан басланған биринши сөзи «мәмме-сүт» болса, апа, аға, ажаға, ажапаларының атларын бузып айтып шақырыўлары олардың кең дүньяның есигин ашыўға болған қуштарлығының жемиси болады.

Сөз ақыл хәм билимнің дәретпеси, ол адамды нураний етиўши қурал. Тил адамды иззет, хұрметке бөлейди. Адам оның менен бахытлы да болады, орынсыз кеткен сөз ушын жазаланыўда мүмкин.

Уллы шайырымыз Юсип Хас Ҳажиб хәр бир исте ақыл ойласық пенен пикир жүритиўге, өзгелерге ғамхорлық хәм мийирбан болыўға үйретеди дейди.

Баланың оннан соңғы дүнья түсиниги саналы мийнет етиўлери ойыннан басланады. Бала ойындарының хәр биринде халық массасының болып атырған тәлимлик ойлары жыйналған. Бесикте жатқан бала жорғаға мингендей болып тербеледи, эткөншекке

минген бала қуслардай пәл-пәллеп пәрўаз етеди, еңбеклеп жүриўден баслап адақ арбаға асылып, жүрип кетиўге талпынады. Тусаўы кесилип жүрип кеткеннен кейин асық, шүллик, қашарман топ, шуй тасламақ, жүгириў, секириў, ат шабыў, жүзиў, қуўыршақ ойыны, ылайдан үш пелек т.б керекли затларын соғыў хәм ойынына, услап тутқан буйымларына айландырыўға қызықсынған. Мийнет ақыл тәрбиясының таяныш дереги, мәлим болғанындай ақылды мийнеттен ажыратыўға болмайды. Инсанның ақыл-мийнети олардың адамзатқа, тәбиятқа, социал өмирге болған хұрмет-иззетинде, жәмийет хәм тәбиятта пайда болған қубылыслардың сырларын бақлаўда айдынласады. «Мийнет өмирдің шырағы», «Адам мийнети менен гөззал», дейди халық даналығында.

Қарақалпақ халқы әйем заманлардан бери перзентлерин өмирге өз бетинше пикир жүритиўши, келешекке беккем исениўши етип тәрбиялаўға айрықша дыққат қойып келеди. Жасаў ушын, өмирден өзіннің керегин алыў ушын удайы үзликсиз пидайы мийнет етиў кереклигин, оны жеңиллетиў хәм тезлетиў ушын мийнет қуралларын ислеп шығарыўдың зәрүр екенлигин түсинеди. Мийнеттің мазмұнын усы мәниде пәмлеў әйемги жәмийетте-ақ қәлиплесе баслаған түсиник болды. Заманлардың өтиўи менен социал-сиясий турмыста өзгерислер пайда болыўы ақылый мийнет тәрбиясы менен дене мийнет тәрбиясы руўхый ағартыўшылық жағынан бир қанша өзгешеликлерге ийе болды. Нәтижеде мийнет хәм мийнет тәрбиясында мүнәсибетлер өзгерди.

Ақылый мийнет ойлаў, дүньяны билиў, билимлерди өзлестириў, сол тийкарда өзинің көз-қарасын қәлиплестиріўден ибарат болды. Инсан мийнетинің тийкарғы өзгешеликлеринің бири оның ойлаўы, дәретиўшиликке қуштарлығы хәм үзликсиз шугылланыўы есапланады. Инсан буйым хәм қуралларды жаратқандағы мақсети өзинің материаллық хәм руўхый ықтыяжын қандырыўды ойлап ғана қалмай дәреткен затларының гөззаллығы басқалардың дыққат-итибарын өзине қаратып, олардың хәўесин келтирип, материаллық хәм мәдени ықтыяжын қандырыў хакқында ойлаў талап етилген.

Ақылый гөззаллық тәбиятта, мийнетте, инсанийлық мүнәсебетлерде айқын көринип, ол инсанның руўхый өмиринің мазмұнын қурайды. Инсан гөззалықтан илхамланып ғана қоймай ақылый мийнет арқалы өзиде гөззаллық жаратады. Илим дәретеди, қосық жазады, сүүрет салады, нағыслы буйымлар жаратады, саз шертип, қосықлар айтады. Инсанның тәбияттан бул артықмашылықларға ийе болыўы гөззаллық жаратыў ушын әлбетте кемлик қылады. Оның ушын көп оқыўы тәбият сырларын терең хәм нәзик сезиўи, тәжирийбе топлаўы, узақ жыллар шыдамлы мийнет етиўди, мийтиндей ерикли болыў талап етиледі. Жасларда бул сыяқлы қәсийетлердің жетилисип барыўында ата-ана, устазлар хәм социал жағдай ертеден баслап-ақ ғамхорлық етип келген. Мийнет процесинде балалардың гөззаллық хакқындағы түсиниклери нийети хәм қарсыларын раўажландырыў тәрбиялық истің ең әхмийетли тәрәплеринен есапланады. «Инсан мийнети менен гөззал» ол мийнетсиз илгери бара алмайды, мийнет етпесе хәтте тәжирийбеде арттырған табысларында сақлап қала алмайды. Егер жас әўлад айырым себеплерге байланыслы мийнет етиўин тоқтатса, өмирден көңли суўып хеш нәрсеге жарақсыз шығайы, ынжық, сөлекет бала болып өсе бериўи мүмкин. Мийнеттің хакыйқатында мийнетке айланыў ушын балалардың жүрегинде белгили мақсетке қаратылған гөззаллық жаратыў арқалы олардың мийнетти сүйиўге болған

сезим, туйғыларын рауажландырыу кереклигин ерте заманларда-ақ аңлаған.

Жасларға мийнет гөззаллығын танытыу арқалы мийнетте инсанның өсип-улғайыуын ақылай, руўхый хәм денелик жақтан жетилисиўин, оның гөззаллықты жаратыўдағы дөретиўшилик шадлығын салтанат етиў оларға илхам бағыш етеди. Мийнет пенен дөрелетуғын хәмме нәрселердиң гөззаллығын балалардың сезимине жеткере алыу ақыл тәрбиясының әхмийетли ўазыйпаларынан бири есапланады.

Балалар ушын ата-бабаларымыз ойыншықлардың бирнешше түрлерин қолдан соғып беретуғын болған. Олардан баланың дәслеппи кәдеми адақ-арбаға, үйдиң шийине асылып тәй-тәй жүриўден басланып, ол баланың жақты жәхәнге нәзер таслап гердейип турыўында «өмир» деген уллы затқа куштарлығының үлкен ғамхоры хәм ойыншығы хәм досты болған. Мине усыннан баслап-ақ балаларда ата-аналардың ақылы менен жаратылған барлық бахалы байлықларына қызығыўшылық, миннетдарлық пайда бола баслайды.

Қарақалпақ халқының ақыл-ойынан дөреген қара үйдиң дәскелерин, арба, гүнде соғыўшылық, сүүрет салыўшылық, кесте тигиўшилик, гилем, алаша, баскур тоқыўшылық, музыка әсбапларын соғыўшылықта руўхый мийраслардың сарқылмас булағы болып есапланады. Өз гезегинде балаларда бул дөретиўшилик мийнеттен шетте қалмайды. Үлкенлер балалардың бул жұмыслар еле қолынан келмейди деп итибар бермесе де, қулыншақтайынан бул иске қызыққан зердели балалар аталарының, ағаларының жанынан шықпай, мәзи бақлаўшы болып ғәне турмай, оларға адақ арба соғып бер қуыршағыма көйлек тигип бер, ол мынандай болсын, анандай болсын, бул услаўыма қолайсыз, узын-қысқа болып кетипти, үш пелектиң даўысы шықпайды, соққан атың жүрмейди деп өзлериниң талғамын айтып, буйыртпа берип те отырған. Балалардың усы әдетине байланыслы «Күшлиниң алдында күшсиздиң ҳүкими зор» деген жумбақты жүзикке қас қойғандай етип дөреткен.

Соңын ала ойыншық соғыўдың тәсилин алған балалар кем-кемнен өзлери соғыўға қызығады. Айтарлықтай жақсы болмасада өзиниң дөретпесин иске асырыўға умтылады. Сонлықтан, олар өзлеринше конструктор, пишиўшы, тигиўшы, сулыўлығын сынаўшы-модельер, дизайнер, художник, атқарыўшы, шайыр болып сол арқалы ақыл мийнетиниң комплекс түрлерин ойында қайнатып ҳақыйқый турмыстағы социал сезимлерин оята баслайды. Ақыллы адамлардың ортаға келиўинде ата-аналардың балаларына кишкентайынан баслап турмыстың хәр қандай машақатларына көнлигип, өнер-билимди тынымсыз үйрениўиниң арқасында ерисетуғынын, хәр қандай ақылдың түбинде дозақый мийнеттиң жатқанлығын балалардың зердесине эпийайы ойын дөретпесинен баслап қуйып барғанлығы оның нәтийжеси болған халық педагогикасында анық көринеди. Елден ерек, тәбийий талантқа ийе болған зийрек балалардың келешегине үмит байлаған ата-аналардың ғамхорлығы менен шекленбей, устазлар мехрин берип, хәтте аймақтағы пүткил халық олардың тилегинде болып, үлкен өмирге атландырыўды өзлерине парыз деп билген.

Қарақалпақ халқы өзиниң ақыл мийнетиниң арқасында турмыстың хәр бир тараўында гөззаллық жаратқан. Әсиресе, турмыслық мәселеде үй дәскелерин соғыўда, тоқыўда, жибин ийирип, бояўын таўып бояп, уўық, керегелерин сырлап, нағыс ойып, темирден әскерий, оқ-жарак, сарыжай, қылыш, найза, қанжар, саўыт, пазна, бел, кетпен, қазан-ошақ хәм толып атырған турмыслық буйымларды соғыўда балалықтан баслап дәўир қыз-жигитлериниң дөретиўшилик арзыў

әрманларының хызметин, эстетикалық қыялларын жәмлеген.

Қызларды ақыл мийнетине үйретиўде, дәслеппи гилем, кийиз, ғалыларға салынатугын «мүйиз», «қошқар шақ» нағыслары көркемчилиги менен айбат шегип турған саўатлы бир көриўден-ақ адамның меҳиргиясын өзине жаўлап алады. Мүйиз салыў усылы атақлы оймашылардың нағыс репертурларында баслы орынды ийелеген. «Қошқар шақ» нағыслар Ийран, Хорасан хәм Хорезм шахлары бас кийимлеринде болып, ол жағадан төмениректе жайластырылған. Ханның шах деп айтылыўы хәм тулғаның (бейнениң) шахс деп жүритилўде усы шахтан келип шыққанлығында дәлийлеп турады. Булардан басқа нағыс ойыўдың ең ески дереклери даракларға, сүйеклерге, терилерге, өсимликлердиң шақасы, жапырақлары, бүртиклери, гүл ғұмшаларының сүүретин ойуы хәм солардың реңдери менен гезеклестирип бояў кең қолланған усыл болған. Адамларды гөззаллыққа талпындыратуғын бул нағыслар, көркемчиликке қызығыўшы үйреншик жаслар устазларының дөгерегине топланып, олардан сабақларды, бояўларды, үлгилерди қалай қолланыўдың әдисин үйренип, «илме», «суў тартыў», «салма», «суў нағыс», «сырға», «ғарға туяқ», «терис қайыў», «жона тигис» сыяқлы нағыс салыў хәм ағашқа, қолаға, темирге, мысқа, зерге ойыўдың үлгилерин үйренген. Кишкене қызларға анасы мағлыўмат берип өрмек тоқыўға отырғызады. Ол өрмекте избе, дизбе, кур, белдеў, баскур, алаша тоқып үйретеди. Қыста үйлерде, жазда шертекте, тереклердиң саясына 5-6 қыз қийналып алып кесте тигиўди үйренеди. Билгилери (шебери) үлгини дизесине қойып отырады, басқалары соған қарап үйренеди [1:52]. Олар жаратқан гөззаллық руўхый әлемниң сыры болып тәлим мәдениятының ең әжайып мийрасларының қатарынан жай алады. Үл балаларға ақыл тәрбиясын бериўде затларға нағыс ойыў ислериниң олардың өзлестиреўине аңсат болыўы ушын өзлерин қоршаған тәбияттан бөлекленип кетпей турмыста конкрет бар затларды дөретпелерине арқаў еткенлиги көринеди. Мәселен, ағашқа, қолаға, темирге, пақсаға ямаса керамикалық затларға ойылатугын нағыслар өсимликлердиң, хайўанлардың мүшелерине, сүйеклерине, түр-түсине усатып нағыс салыўлар әдет түсине енген. Сондай-ақ, геометриялық нағыслар атанақ (крест), төрт мүйешлилик, алты, сегиз қырлы фигуралар қолланылып бәриде тәбиятта гезлесетуғын түр-түс бояўлар болып адамлардың өзлерине таныс затлар болғанлықтан олардың сырын айрықша изленип отырыўға орын қалмайды. Оларға устазлық еткен пидәйи шеберлер зейинли шәкиртлериниң уқыбын, характерин, минез-кулкын, ақыл хәм интеллектуаллық жағынан раўажланыў дәрежесин, қызығыўшылығын үйренип, соған қарай тапсырма берип, оның нәтийжелерин қадағалап отырған. Кем-кемнен тәжирийбеси артқан балалар «былай исле» деп көрсетпе бериўди күтип отырмай-ақ тынымсыз тәкирарлаўлардың нәтийжесинде соғылған затларға, шығарылған дөретпелерге ықласы артып, устазларының көрсетиўлерисиз-ақ өзлери ислеп кете беретугыны аңланады. Тәжирийбеде билим шын инсанды дөретеди, «Тәжирийбе ақылдың анасы», дейди дана халқымыз. Ата-бабаларымыз, ақылдың болса бир нәрсени үйрен, бирақ ақыл уқыпсыз болса, ол иске салынбаса, ийкемсиз денеге усайды, «Билимсиз инта болса суўлығын шайнаған атқа мегзейди», оны тынымсыз қайрап барылмаса ол өледі, делинген халық даналығында. Балада қаншелли талант болсада, устазлардан жол жоба алмаса кемшиклериниң бола беретугыны тәжирийбеде сыналған. Соның ушында

«устаз көрмеген шәкирт хәр муқамға бир дөнеди» деген нақыл жүзикке қас қондырылғандай орнын тапқан.

Социал турмыс эстетикасы сыяқлы халықтың ақыл ойыда бәлентлерден дерек берип турады. Оларда ұатанға мухаббат тәризінде мийнет адамның ақылый

раўажланыўына қаншелли дыққат бөлгенлиги аңланады. Халық педагогикасында жас әўладтың қаншелли билим алып, илимди ийелеп, қәсипти меңгерген болса, ол халықтың байлығы, оның ийесин бәрқулла бахытка еристиреди, деп көрсетиледи.

Әдебиятлар

1. Алламуратов А. Мәңги мийрас. -Н.: «Билим» 1993, 52-б.
2. Ислоннинг истиклол мафқураси. -Т.: «Ўзбекистон» 1993, 45-б.
3. Туркий Гулистан ёхуд ахлоқ. -Т.: 1992.11-б.
4. Юсупов И. Күн шығыс жолаўшысына. –Нөкис: «Қарақалпақстан»,1955.
5. Ахлоқ адобға оид ҳадис намуналари. -Т.: «Фан». 103-б.
6. Геродот. История. -Л.: «Наука». 1972.
7. Антология педагогической мысли Азербайджанской ССР. - М.: «Педагогика» 1989. –С. 10-11.
8. Ғайбуллаев Н. ҳам басқалар. –Т.: Педагогика. 2000. 74-б.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада халқ оғзаки ижодида ақлий тарбия орқали ёшларда миллий ғояни шакллантириш масалалари ўрганилган. Шунингдек, ақлий тарбия инсоннинг маънавий шаклланишидаги аҳамияти хақида сўз юритилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье исследуются вопросы формирования национальной идеи у молодежи посредством интеллектуального воспитания при помощи народного творчества. Обсуждается также значение умственного воспитания в духовном становлении человека.

SUMMARY. This article examines the issues of forming a national idea among young people through intellectual education through folk art. The importance of mental education in the spiritual development of a person is also discussed.

BO‘LAJAK TARBIIYA FANI O‘QITUVCHISINING DEONTOLOGIK TAYYORGARLIGI VA UNI RIVOJLANTIRISH OMILLARI

A.A.Vaxobov – *pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori*
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

Tayanch so‘zlar: deontologiya, etika, insonparvarlik, burch, hurmat, mas‘uliyat, ma‘naviyat, dunyoqarash, munosabat, ijtimoiy, adekvat, jaholat, ma‘rifat, adolat.

Ключевые слова: деонтология, этика, гуманность, долг, уважение, ответственность, духовность, мировоззрение, отношение, социальное, адекватное, невежество, просвещение, справедливость.

Key words: deontology, ethics, humanity, duty, respect, responsibility, spirituality, worldview, attitude, social, adequate, ignorance, enlightenment, justice.

Jahonda globallashuv jarayonlarining tezlashuvi, ijtimoiy-huquqiy ziddiyatlarning kuchayib borayotganligi bois ko‘p sonli yoshlarning ongi va dunyoqarashini o‘zgartirishga qaratilgan kurash avj olmoqda. Yoshlar ijtimoiy faolligining darajasi ertangi kun taraqqiyotini belgilab berishi munosabati bilan mazkur masala tobora global va dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. BMT Bosh assambleyasi tomonidan yoshlarni ijtimoiy-huquqiy va siyosiy jihatdan faol fuqaro sifatida tarbiyalash masalasi ustuvor yo‘nalish sifatida e‘tirof etilgan.

Yoshlarni ma‘naviy-axloqiy jihatdan har tomonlama rivojlangan shaxs etib tarbiyalash, ularga ta‘lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish, yosh avlodni tarbiyalash borasidagi ishlarni yanada takomillashtirish, ta‘lim-tarbiya sifatini mazmun jihatidan takomillashtirish, o‘qituvchilik kasbining nufuzini oshirish bo‘yicha yuksak ma‘naviyatli, qat‘iy hayotiy pozitsiya, keng dunyoqarashga ega bo‘lgan fidoyi va vatanparvar yoshlarni tarbiyalash, pedagog xodimlarning qadr-qimmatini va nufuzini oshirish, ularning moddiy-ma‘naviy va ijtimoiy himoyasini kuchaytirish kabi ustuvor vazifalarning amalga oshirilishi ma‘naviy va kasbiy jihatdan yetuk shaxslar tayyorlashni taqozo etadi. Bunday shaxslarning tayyorlanishida esa, oliy ta‘lim tizimi yetakchi va hal qiluvchi o‘rinni egallaydi. Shavkat Mirziyoyev 2024-yil 1-fevral kuni 21 moddadan iborat “Pedagogning maqomi to‘g‘risida”gi qonunni imzoladi[1]. Hujjatda pedagogning huquqlari, sha‘ni, qadr-qimmatini va ishchanlik obro‘si davlat himoyasi ostida bo‘lishi qat‘iy belgilab qo‘yildi. Mazkur qonunning qabul qilinishi jamiyatimizdagi barcha pedagog va muallimlarning huquqlari, majburiyatlari, faoliyatining asosiy kafolatlari, mehnatiga yarasha haq to‘lash, rag‘batlantirish va ijtimoiy himoya qilish tamoyillari aniq yoritib berildi va bu esa, ularning deontologik tayyorgarligi uchun ham qonuniy asos bo‘lib xizmat qilmoqda.

Uzluksiz ma‘naviy tarbiya Konsepsiyasining III bobining 10-bandida umumiy o‘rta ta‘lim muassasalarining I-XI sinflari uchun «Odobnoma», «Vatan tuyg‘usi», «Milliy istiqlol g‘oyasi va ma‘naviyat

asoslari», «Dinlar tarixi» fanlarini birlashtirgan holda “Tarbiya” fanini joriy qilish bilan bog‘liq tashkiliy, moliyaviy, ilmiy-metodik ishlar kompleksini amalga oshirish ko‘zda tutilgan[2]. Umimiy o‘rta ta‘lim maktablari o‘quvchilarida ijtimoiy kompetensiyalarni shakllantirishda Tarbiya fanining ahamiyati katta hisoblanadi. O‘quvchilarni ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirish strategiyasini samarali amalga oshirishga mas‘ul ekanligi alohida ko‘rsatib o‘tilgan.

“Tarbiya” fanini o‘qitish orqali o‘quvchi-yoshlar ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishda natijaviylikni ta‘minlash uchun ularning boshlang‘ich tushunchalari, ijtimoiy faolligining ahamiyati va zaruriyati haqidagi fikrlariga ilmiy yondashish; ta‘lim-tarbiya jarayoni hamda tarbiyaviy munosabatlar jarayonlarida motivlarning o‘ziga xos xususiyatlarini inobatga olish; yoshlarda ilm olishga bo‘lgan ijobiy motivlarni shakllantirish; yoshlar ijtimoiy faolligini oshirish uchun zaruriy va qulay shart-sharoitlar yaratuvchi ijodiy muhitni vujudga keltirish; pedagogik jarayonlarning o‘zaro bog‘liqligi va aloqadorligini ta‘minlash; ijtimoiy faolligini oshirish jarayonlariga innovasion tuzilishga ega bo‘lgan murakkab pedagogik tizim sifatida yondashish; pedagogik jarayonlarda yoshlarda o‘tmish va kelajak haqidagi boy tasavvurni shakllantiruvchi refleksiv yondashuvni joriy etish; pedagogik jarayonlarda shaxsga yo‘naltirilgan ta‘sirning ahamiyatini va o‘ziga xos xususiyatlarini inobatga olish kabi shartlarning bajarilishini ta‘minlash zarur.

Yuqoridagi vazifalar ijrosini ta‘minlash maqsadida hozirgi kunda “Tarbiya” fanini o‘qitishda bo‘ljak tarbiya fani o‘qituvchisining deontologik tayyorligi va uni rivojlantirish omillari dolzarb masalalardan biri bo‘lmoqda. Avvalo, “Pedagogika” ta‘lim yo‘nalishi malaka talabida tarbiya fani o‘qituvchisining pedagogik faoliyatni tashkil etishda bir qancha funksional vazifalar belgilanligi uning deontologik kompetensiyasini rivojlantirish uchun katta asos bo‘ladi. Aynan mazkur malaka talabda bo‘ljak tarbiya fani o‘qituvchisining deontologik kompetensiyasini rivojlantirish uchun

quyidagi talablar belgilab o'tilgan:

- o'quvchilarni mustaqil fikrlash imkoniyatini yaratish, darsda motivatsiyaga erishish, sinfda samarali muloqotga erishish;

- tarbiyaviy ishlarda o'quvchilarning jinsi, yoshi, madaniy va individual xususiyatlarini inobatga olish;

- ijtimoiy sog'lom muhitni yarata olish, o'quvchilarda kognitiv faollik, mustaqillik, tashabbuskorlik, ijodkorlik fuqarolik pozitsiyasi, mehnatga layoqati, sog'lom va xavfsiz turmush tarzi madaniyatini rivojlantirish;

- o'quvchilar orasida o'zaro hurmat muhitini yaratish, o'quvchilarga sinf hayotida teng imkoniyatlar yaratsa, nizoli vaziyatlarda optimal yechimli qaror chiqara olishi, o'quvchilar bilan individual ishlar olib borishi, zamonaviy ommaviy axborot vositalari dunyosida xavfsiz ishlashga yordam bera olish;

Navbatdagi tahlilda esa aynan bo'lajak tarbiya fani o'qituvchisi uchun naqadar deontologik kompetensiyani rivojlantirish muhim ekanligini ko'rib chiqamiz. Yuqoridagi ta'kidlab o'tilgan talablarni bajarish uchun avvalambor, bo'lajak o'qituvchining kasbiy va shaxsiy sifatleri yuqori darajada shakllangan hamda axloqiy jihatdan yetuk bo'lishi lozim.

Pedagogik deontologiya kasbiy normalarni o'rganadi. Ilmiy-nazariy adabiyotlarni tahliliga ko'ra, kasb axloqi nazariyotchilari asarlarida kasbiy axloqning umuminsoniy axloq bilan uzviy bog'lik ekanligi ta'kidlanadi. Ilk bor "deontologiya" tushunchasi (yunoncha. deontos – "kerak", "burch" va logos – "ta'limot" so'zlaridan) XIX asrning birinchi yarmida ingliz tarixchisi, faylasufi va huquqshunosi Jeremy Bentam tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan. "Deontologiya yoki axloq fani" ("Deontologiya yoki axloq ilmi") axloq nazariyasiga oid fundamental asarida o'z qarashlarini bayon qilgan muallif deontologiyani "kerak va to'g'ri fan" deb tushungan va umuman axloqning asoslari, burchning namoyon bo'lish shakllari, ular orqali axloq asoslari inson xulq-atvorining turli shakllarini belgilovchi ijtimoiy qonunlar talablari va mazmunida, shuningdek, umumiy ijtimoiy me'yor va qoidalarda namoyon bo'ladi [3]. Shuningdek, kasb axloqi kasbiy guruhlardagi axloqiy talablar darajasining har xilligini ifodalaydigan axloqiy yo'l-yo'riqlarini ham aks ettiradi. Turli kasb egalari axloqiy ongining rivojlanish darajasidagi har xillik bozor iqtisodiyotiga asoslangan jamiyat sharoitida ham saqlanadi va hozirgi davrda ham turli kasb kishilariga bo'lgan axloqiy talablar darajasida farqlar mavjudligi kuzatiladi.

N.Ochilova axloqiy qarashlar haqida o'z fikrlarini bildirib, "Axloqiy bilimlar va axloqiy qarashlar bu kishining tashqi muhit – jamiyatdan olgan va tartibga solingan axborotlaridir. Axloqiy e'tiqod esa tartibga keltirilgan axborotlar bilan birga xatti-harakatning mo'ljallangan, nazarda tutilgan andozasi hamdir. Axloqiy e'tiqod axloqiylik natijasida shakllanadi", - deya ta'kidlaydi.

Kasbiy etika va axloqning falsafiy asoslari G.Gotsis va Z.Kortezilar asarlarida ham ochib berilgan bo'lib, mualliflarning ta'kidlashicha, deontologiya nazariyasi o'zining qadriyat mazmuniga ko'ra I.Kantning axloq nazariyasiga mos keladi va asosiy qadriyatlari sifatida insonparvarlik, burch, hurmat, mas'uliyat, adolat va halollik alohida ajratib ko'rsatiladi. G.F.Gausning fikricha, deontologiya "axloqiy etika" ni o'rganadi va shaxs faoliyatini axloqiy qoidalarga rioya qilishga qaratadi. Tadqiqotchi deontologiyaning adolat, burch, shaxs huquqlarini hurmat qilish, halollik va tenglik kabi kategoriyalari nafaqat axloqiy me'yor va talablar sifatida, balki inson faoliyatining axloqiy maqsadlari sifatida ham harakat qilishini, ya'ni ular institutsional va yakuniy ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlab o'tadi.

K.M.Levitan deontologiyaning hozirgi holatini quyidagicha tavsiflaydi: "Deontologiya turli munosabatlar

tizimida kasbiy burch, majburiyat va to'g'ri xulq-atvor muammolarini, mutaxassisning o'z kasbiy faoliyati obyekti, jamiyat, davlat, huquq, jamoatchilik fikrining tashuvchisi sifatidagi boshqa fuqarolar, o'ziga bo'lgan munosabatni o'rganuvchi fanlararo fandir" [4].

Chex olimi Ya.A.Komenskiy o'qituvchining maqomi va uning mavqei uning kasbiy burchlari va xatti-harakatlarini belgilaydi, deb hisobladi. Ya.A. Komenskiy o'zining "Buyuk didaktika" nomli mumtoz asarida o'qituvchi va har qanday bilimdon shaxs shaxsiyatining asosini tashkil etuvchi asosiy fazilatlar: odob-axloq, ezigulik, bilimlilik, taqvodorlik va dindorlikni ajratib ko'rsatgan [5].

O'qituvchining asosiy vazifalari va uning shaxsiga qo'yiladigan talablarni tushuntirishda jamiyatning ta'lim tizimiga, o'quv jarayoniga va o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishiga yo'nalish beradi. O'qituvchi, ta'lim olganligi, kasbiy malakalari va ma'naviy-ma'lumotli xususiyatlari bilan ajralib turadi. Tahlillardan kelib chiqib, bo'lajak tarbiya fani o'qituvchisining deontologik tayyorgarligi va uni rivojlantirish uchun uning asosiy vazifalari va unga qo'yiladigan talablarni belgilab olish maqsadga muvofiqdir.

Bo'lajak tarbiya fani o'qituvchisining asosiy vazifalari: o'qituvchi, o'quvchilarga o'z sohasida ma'lum bir fan yoki kasbni o'rgatib, ularga ilmiy, amaliy va ma'naviy bilimlar bera oladigan mutaxassisdir. Bu, o'quvchilarning ma'lum bir fan yoki kasb sohasida rivojlanishi uchun muhimdir.

Bo'lajak tarbiya fani o'qituvchisi, o'quvchilarga axloqiy, ma'naviy qadriyatlarini o'rgatib, ularni insonparvarlik, adolat, burch, xulq-atvorlik va qonuniyatga rioya etishga o'rgatadi.

Bo'lajak tarbiya fani o'qituvchisi, o'quvchilarni ma'naviy ma'lumotlar bilan ta'minlashda muhimi o'rin o'ynaydi. Bu, ularning dunyodagi yangiliklardan, madaniy va ilmiy taraqqiyotlardan xabardor bo'lishi va o'z fikrlarini ifoda qilishga o'rgatishni o'z ichiga oladi. Bo'lajak tarbiya fani o'qituvchisi, tarbiyaning yangi texnologiyalaridan foydalanishi, malaka va ko'nikmalarini rivojlantirish, yangi bilimlarni o'rgatish yoki o'quvchilarga tanitishda yetakchi rol o'ynaydi. Bo'lajak tarbiya fani o'qituvchisi, o'quvchilarga turli sohalarida ish bajarish, ijtimoiy hayotda faol hissa qo'llash va muvofiq kasblarni o'rganish imkoniyatlarini taqdim etadi.

Bo'lajak tarbiya fani o'qituvchisiga qo'yiladigan talablar: o'z sohasidagi ilmiy bilimni oshirish, yangi tajribalarga ega bo'lish va bu bilimni o'quvchilarga yetkazish imkoniyatlarini oshirish talab qilinadi;

- o'qituvchidan adolat, obyektivlik, shaffoflik va ad-ekvat munosabat talab qilinadi. U, o'quvchilarga birdek munosabatda bo'lish va har bir o'quvchining xususiyatlariga e'tibor bermagan holda adolat va obyektivlikni o'zida saqlashi kerak;

- o'quvchilarga o'z axloqiy, ma'naviy qadriyatlarini o'rgatib, ularni insonparvarlik, adolat, burch, xulq-atvorlik va qonuniyatga rioya etishga o'rgatadi;

- o'quvchilarga do'stona munosabatda bo'lib, ularni qo'llab-quvvatlashda va rivojlanishlarini ta'minlashda hissa qo'shish talab qilinadi.

- tarbiya texnologiyalardan foydalangan holda o'quvchilarga ta'lim berishni ta'minlash.

- o'quvchilar, boshqa o'qituvchilar bilan hamkorlik va jamoaviy aloqalar yaratish, o'quvchilar bilan o'zaro munosabatlarni qo'llab-quvvatlash;

Yuqorida qayd etilgan fikrlardan xulosamiz shu bo'ladi, "Yangi O'zbekiston – ma'rifatli jamiyat" konsepsiyasini amalga oshirishda bo'lajak tarbiya fani o'qituvchisining deontologik tayyorligi hamda uni shakllantirish orqali o'quvchilarimizda milliy qadriyatlarimizni yanada rivojlantirish, madaniyat va ijtimoiy faollikni yuksaltirish, "jaholatga qarshi – ma'rifat" tamoyili asosida unib-o'sib kelayotgan yoshlarimizni sog'lom e'tiqod ruhida tarbiyalashga erishish imkoniyatini yaratib beradi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining "Pedagogning maqomi to'g'risida"gi Qonuni. (01.02.2024). // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 01.02.2024-y., 03/24/901/0082-son.
2. Uzluksiz ma'naviy tarbiya Konsepsiyasi. // O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrda "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 1059-son Qarori. //Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 03.01.2020 y., 09/20/1059/4265-son.
3. Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства. An Introduction to the Principles of Morals and Legislation. - М.: РОССПЭН, 1998. -С. 415.
4. Левитан, К. М. Педагогическая деонтология. — Екатеринбург: Деловая книга, 1999. —С. 272.
5. Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения. - Т. I. - М.: Педагогика, 1982. —С. 656.
6. Vahobov A. "Zamonaviy o'qituvchi qiyofasida deontologik kompetensiyani rivojlantirish". Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar, xalqaro ilmiy-metodik jurnal, 2024/№ 5. ISSN 2181-8274.
7. Кептаева Г.М. Основы педагогической деонтологии. 2019. 6-40-б.
8. Axmedova M.T. Pedagogik konfliktologiya. O'quv qo'llanma. -T.: "Adabiyot uchunlari", 2017. 320-b.

REZYUME. Mazkur maqolada bo'lajak tarbiya fani o'qituvchisining deontologik tayyorgarligi, uning asosiy vazifalari, unga qo'yiladigan talablar keng doirada tahlil qilingan. Bo'lajak tarbiya fani o'qituvchisining deontologik kompetensiyasini rivojlantirishni soha yo'nalishiga qo'yiladigan malaka talablardan kelib chiqib belgilash masalalari yoritib berilgan. Bo'lajak tarbiya fani o'qituvchisining deontologik tayyorgarligi imkoniyatlarini yanada yoritib berish uchun bir qancha olimlarning o'qituvchi kasbiy etikasi va axloqining falsafiy asoslari ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье в широких рамках анализируются деонтологическая подготовка будущего педагога, его основные задачи и требования к нему. Освещены вопросы определения развития деонтологической компетентности будущего педагога на основе квалификационных требований к отрасли. В целях дальнейшего освещения возможностей деонтологической подготовки будущего педагога научно обоснованы философские основы профессиональной этики и нравственности педагога рядом ученых.

SUMMARY. This article broadly analyzes the deontological training of the future teacher, his main tasks and requirements for him. The issues of determining the development of deontological competence of a future teacher based on the qualification requirements for the industry are covered. In order to further illuminate the possibilities of deontological training of a future teacher, a number of scientists have scientifically substantiated the philosophical foundations of professional ethics and morality of a teacher.

Tálim - tárbiya teoriyası hám metodikası

JAS ÁWLAD SANASÍNA RUWXÍY HÁM KÓRKEM ESTETIKANÍN JETISKENLIKLERIN SINDIRIW JOLLARI

P.S.Abdimuratov – pedagogika ilimleriniń kandidati, docent

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

B.T.Seytanov – erkin izleniwshi

Ózbekstan mámleketlik konservatoriyası Nókis filiali

Tayanch so'zlar: estetik his-tuyg'u, nafosat tarbiyası, pedagogika, psixologiya, motivatsiya.

Ключевые слова: эстетическое чувство, воспитание, педагогика, психология, мотивация.

Key words: aesthetic emotion, education, pedagogy, psychology, thought.

Búgingi kúnde tálim-tárbiya tarawında ámelge asırılıp atırǵan islerdiń mazmunı hám mánisi keleshekte tálimniń rawajlanıwı nátiyjesinde jámiyetimiz erisetuǵın kúsh-qúdiret, párawanlıq, mádeniylik ma'rifiylik hám ruwxıy-aǵartıwshılıq dárejesin belgilewshi tiykarǵı faktorlardan biri. Usı sıyaqlı oqıwshı-jaslarǵı ruwxıy kamalatın támiyinlew pedagogika pániniń búgingi kúndegi baslı mashqalalarınń biri [2]. Mámleketimizdiń erteńgi kúnin kóz aldımızǵa keltirer ekenbiz, intellektual rawajlanıw, ruwxıy-aǵartıwshılıq kúsh baslı baǵdar boladı. Solay eken, búgingi kúni oqıwshılardıń aqıl-oyın keńeytiw, ruwxın bayıtıw kórkem-estetikalıq túsiniqlerin jetilistiriw ayrıqsha itibardı talap etedi.

Mámleketimiz óz ǵárezsizligine eriskennen keyin, xalqımız keleshegin belgilep beriwshi bir qansha máseleler qatarında oqıwshı-jaslarǵa tálim beriw hám hár tárepleme jetik insan sıpatında tárbiyalaw jámiyetlik ómirdiń aktual máselesine aylandı. Bul boyınsha oqıwshılardı ulıwma dúnya ilim-texnika jetiskenliklerine juwap beretuǵın xalqımızdıń milliy dástúrlerine, ózligine sadıq, jámiyettiń hár tárepleme jetik puxarası dárejesinde tárbiyalaw bolıp tabıladı.

Xalqımızdıń milliy dástúrleri, mádeniyatı hám kórkem-estetikasınıń tárbiyalıq imkanıyatların turmısqa engiziw, olardı málim dárejede pedagogikalıq-metodikalıq aydınlıǵın támiyinlew házirgi waqıtta Ózbekstan, Qaraqalpaqstan mekteplerinde kórkem óner iskusstvosınıń tálim menen baylanıslılıǵın kúsheytiw úlken áhmiyetli másele esaplanadı [1]. Bul mashqalalardıń sheshiminde xalq ámeliy qol ónerine ayrıqsha itibar menen

qaratılǵanlıǵın kóriwimiz múmkin. Ózbekstan mektepleri materialları tiykarında S.S.Bulatov, K.Qosimovlardıń isleri buǵan misal bola aladı.

Lekin, tálim qaraqalpaq tilinde alıp barılatuǵın mekteplerdegi kórkem óner sabaqlarınıń ózine tánıligin sáwlelendiriwshi, milliy qásiyetlerdi kórsetiwshi maqsetli izertlewler, baǵdarlamalardıń joqlıǵı, olar arqalı millet tariyxı, onıń mádeniyatın úyreniwge járdem beriwshi ilimiy-izertlew isleri ulıwma alıp barılmaǵanlıǵı sebepli, qaraqalpaq xalıq kórkem-óneriniń tárbiyalıq hám ilimiy imkanıyatlarınan jeterli dárejede paydalanılmaq qalınbaqta, ásirese, tálim qaraqalpaq tilinde alıp barılatuǵın mekteplerde kórkem óner sabaqlarında úlketanıw materiallarınan oqıwshılar súwretlew óneri boyınsha paydalanıw imkanıyatların qollanılaw kiyatırǵanlıǵı júz beredi. Kórkem mádeniyattaǵı súwretlew óneri sabaqları úlketanıw, xalıq ámeliy qol óneri materialları boyınsha alıp barılsa, oqıwshılardıń ana tábiyatqa, Watanǵa bolǵan muxabbat tuyǵısı jánede ósiwin, tabiyatqa jaqınlıq, janajan úlkeniń gózzallıǵınan lázzet alıwı, óz tariyxın úyreniw, oqıwshılardıń ruwxıy dúnyasın bayıtıwda, olardıń ómirde óz orın tabıwında áhmiyetli faktor bolıp xızmet qıladı[4].

Sol orında basqa ilim tarawlarında alıp barılǵan jumslar óz áhmiyetli nátiyjesin bermekte. Tiykarınan T.X.Esbergenovanıń «Qaraqalpaqlarda balalardıń dástúriy miynet tárbiyası» (XIX ásir aqırı XX ásir basları) atlı kandidatlıq dissertaciyası tariyxı, onıń etnologiya qanıygeligi boyınsha orınlangan jumsları, búgingi kúnde úlketanıwdıń tiykarǵı orayı bolǵan xalıq ónermentshiligi, ámeliy kórkem súwretlew óneriniń tárbiyalıq

imkaniyatları ortalıqqa inam etilgen. Ásirese, gilemshilik, kesteshilik, ağash ustashılıǵı, zergerlik, gulalshılıq, terige hám basqa tábiyyi materiallarǵa islew beriw, otawlar tayarlaw usaǵan kórkem óner-kásip tarawlarına tárbıyalıq áhmiyette tariyxıy-faktologik materiallar menen tiykarlap berilgen. Qaraqalpaq tariyxshı alımı T.X.Esbergenova XIX ásir baslarında qaraqalpaqlarda balalardı dástúriy miynet tárbıyası dep talıqlasada, tiykarında bul processte kórkem mádeniyat súwretlew óneri tárbıyanıń bir qatar elementlerin óz ishine aladı. Olardıń analizi, birinshiden kásip-óner úyreniw procesiniń milliy dástúriy negizi, xalıq pedagogikasınıń principlerin: ekinshiden, T.X.Esbergenova tárepinen kórkem mádeniyat kásip hám ónerlerdiń ózgesheligi, jaǵdayı, qatlamı, jasına muwapıq sıpatında tańlap alıw qásiyetleri, olardı oqıwshılardıń jas ózgesheliklerine sáykes tárizde tańlap alıwdı; úshinshiden, ónermentshilik, xalıq ámeliy mádeniyatı, kórkem mádeniyat, súwretlew óneri shıǵarmalarında oqıw materialı sıpatında jergilikli sharayat talapları tiykarında, oqıwshılardıń tayarlıq dárejelerine más ráwishte tańlap alıw máselelerine bir qansha aydınlıq kiritedi.

Bunnan tisqari, qaraqalpaq xalqınıń etnik tariyxı mádeniyat máselesi hár túrli tarawlarda úyrenilgen, kórkem estetikalıq tárbıya usılı sıpatında paydalanıw ushın metodologiyalıq tiykar wazıypasın atqaradı, hámde úlketanıw materiallarınń juwmaǵında aydınlıq kiritedi.

Úlkeni úyreniwde lingvistikalıq oraylar da júdá úlken áhmiyetke iye bolıp, bunda hár bir xalıqtıń qosıqları, ápsanaları, ertekleri, naqıl-maqalları, eposları lingvistikalıq oraylar bolsa, tuwılıp ósken jay atın biliw qashan hám ne ushın sonday atalıwı toponimik oraylar óz kórinisin tabadı[5]. Bulardı úyreniw oqıwshı jaslarǵa óz Watanın súyiw, onı húrmet qılıw, sonday-aq kórkem-estetikalıq jaqtan tárbıyalanıwında úlken áhmiyetke iye[3]. Bir sóz benen aytqanda, bul oraylar úlketanıw materialı sıpatında tárbıyalıq rol atqaradı.

Úlketanıwǵa tiyisli jumislardıń negizi bilimlendiriw procesinde xalqımızdıń kórkem mádeniyatınan hám ámeliy úlketanıw materiallarınan paydalanıw ayrıqsha áhmiyetke iye ekenligin kórsetedi. Bular oqıwshılarda tek ǵana kórkem-óner bilimlendiriw tiykarların puxta iyelewlerinde ǵana emes, al pánler ara baylanıstı bekkemlewde, úlkemiz tariyxın úyreniw menen búgingi kúnde júz beretuǵın waqıya hám hádiyselerdi tereń ańlaw hámde talqılawda, ana tábiyatqa mehir-muxabbat oyatıw, ekologiyalıq ortalıqtı jaqsılaw jolında tabıslı miynet qılıwǵa baǵdarlawda, joqarı ádep-ikramlıq qásiyetlerdi en jaydırıwda keń imkaniyatlardıǵa iye. Bul talap úlketanıw materialın oqıw materialı sıpatında ilimiy hám tárbıyalıq imkaniyatları keń kólemli ekenligin názerde tutadı. Mektep oqıwshılarına kórkem-estetikalıq tárbıya beriwde úlke materiallarına múrájat etiw bilimlendiriwdiń milliy negizin bekkemlew demek. Úlketanıw materiallarınan oqıtıwdıń túrli basqıshlarında paydalanıw bolsa, óziniń tálim-tarbiyalıq tásir kúshine kóre, ónimli oray esaplanadı. Bul tásir ásirese oqıwshılardıń tariyxıy bilimlerin bekkemlew, olardıń ruwxıy dúnyasın bayıtıwda ayrıqsha áhmiyetke iye esaplanadı [2].

Usı mániste miniatyura mádeniyatınıń ruwxıy-aǵartıwshılıq imkaniyatları ózine tiyisli áhmiyetke iye. Miniatyura mádeniyatı tek ǵana shıǵıs mádeniyatınıń tiykarı ádebiyat, filosofiya, kitapxanlıq usaǵan jáhán mádeniyatı hám kórkem óneri tariyxınan óziniń múnásip ornın iyelegen ózine tán túri ǵana emes, bálkim joqarı dárejedege romantika hám shıǵıstıń tımsalı, dúnya xalıqların kóp ásirlerden berli ózine tartıp kelgen durdana mádeniy óner túri bolıp, onıń tárbıyalıq imkaniyatları tálim-tarbiya diziminiń barlıq tarawlarında jeterli dárejede paydalanıwdı talap etedi. Gozzallıq iskusstvosınıń bul túrine óziniń ilimiy-dóretiwshilik izleniwlerin baǵdarlaǵan faktorlardıń salmaǵı júdá joqarı. Olar arasında Amerika, Evropa, Shıǵıs

mámleketleriniń, sonday-aq Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan alımlarınıń ilimiy miyrasları ózine tán metodologiyalıq tiykar sıpatında usı mashqalanıń pedagogika pání tálim-tarbiya teoriiyası hám metodikası kózqarasınan analiz etiw, onıń tálim-tarbiyalıq imkaniyatların analiz etiw ushın keń imkaniyat ashıp beredi [3].

Miniatyura mádeniyatınıń tárbıyalıq hám súwretlew óneri imkaniyatların ańıqlaw hám onnan oqıwshılardıń kórkem mádeniyat-estetikalıq, ruwxıy kamalatlarında paydalanıw kóp tárepleme, quramalı process. Bul processte miniatyura mádeniyatı usılında oqıwshılar sanasına shıǵıs xalqınıń tariyxı, filosofiyalıq ruwxıy keshirmeleri, turmıs qálbi arqalı mádeniyattaǵı professionalizmdı, barlıqtı sheber súwretlew usılların hám teoriyalıq hám ámeliy tárepten túsindiriw imkaniyatları ashıladı. Bul oqıwshılardıń kórkem mádeniyat hám súwretlew óneri tárbıyasın jetilistiriw jolındaǵı estetikalıq faktor.

Málim bolǵanıday miniatyura mádeniyatı ulıwma orta bilimlendiriw mektepleriniń 6-7-klasslarında «Súwretlew óneri» oqıw pání sheńberinde úyreniledi. Sonday-aq, bul mádeniyat túri «Lokk miniatyurası» (orta arnawlı, kásip - óner tálimi) hám de «Miniatyura hám xattotlik» (joqarı tálim) baǵdarında úzliksiz tálimniń joqarı basqıshlarında úyreniledi.

Ulıwma bilim beriw mekteplerinde alıp barılıp atırǵan súwretlew óneri bilimlendiriwdiń tiykarın evropasha reallıq kórkem mádeniyat nızam-qaqıydaların, tariyxın úyreniwın payda etedi. Miniatyura mádeniyatı mádeniy miyras, ruwxıy-estetikalıq kamalatqa jetkiziwshi oray sıpatında jaqın-jaqınlarǵa shekem úyrenilmes edi. Tábiyyi, uzaq jıllar dawamında kórkem mádeniyatıń jetilisken kórinisi sıpatında Evropa súwretlew óneri mádeniyatı qollanılp kelindi. Usı sebepli oqıwshılardan ózleri menen súwretlerin sanap ótiw soralǵanda tiykarınan Evropalıq súwretshilerdiń atları aytılar edi. Shıǵıs kórkem mádeniyatı, miniatyura mádeniyatın oqıwshılar, úlken jastaǵı kisiler, hátteki ayırım mádeniyat hám aǵartıwshılar toparlarında súwretlew óneri mádeniyattaǵı «noprofessional halat» dep túsingen jaǵdayları gúzetilgen. Mine, usı orında bir názik jaǵday júzege keledi, yaǵnıy, hár bir kórkem mádeniyat baǵdarınıń ózine tán jetilisken tárepi bolıp, olardı oqıwshılar tárepinen oqıp úyreniliwın shólkemlestiriwde birewiniń ekinshisi tárepinen kemsitiliwine jol qoyılmawı lazım. Kerisinshe, olardı jetilistiriw, bir-birin toltırıwshi, bayıtıwshi táreplerinen aqılǵa muwapıq paydalanıw eń isenimli hám unamalı jol, yaǵnıy Evropa realistik kórkem súwretlew óneriniń klassik nızamları, princip hám metodların qabil etken halda olardı shıǵıs durdanaları menen birlestiriwdiń unamalı nátiyjeleri kelip shıǵadı [2].

Tariyxıy oraylar, mádeniyat tanıwǵa baylanıslı izertlewlerdiń nátiyjesi sonı kórsetedi, dúnya mádeniyatınıń baǵdarları, ásirese, batıs hám shıǵıs mádeniyatı hám kórkem óneri sintezlewshi júdá áyemgi process. Onıń tariyxıy tamirları Antik dáwirge, Oyanıw dáwirine barıp taqaladı. Jáhán mádeniyatınıń iri wákilleri-evropalıqlar (Leonardo da Vinci, Rembrandt, Matiss hám basqalar) shıǵıs súwretlew kórkem óner mádeniyatı utıslarınan únemli paydalangan halda dóretiwshilik kamalat shoqqısın iyelegen tariyxtan málim. Bul maǵlıwmatlardıń kórkem-estetikalıq tárbıya procesinde qosımsha oqıw materialı sıpatında qollanıwı hár eki baǵdardaǵı mádeniyatıń bir-birin bayıtqanlıǵına misal bola aladı hám olardan paydalanıw, oqıwshılardıń kórkem-estetikalıq dúnya qarasın arttırıwda olardıń ruwxıy dúnyasın bayıtadı. Bir millettıń mádeniyatı sheńberinde tıp mánistegi ruwxıy kamalattı eleslew qıyın. Usı orında shıǵıstıń batısqa jaqsı tásirini ibrat boladı. Bul tásir ádebiyat hám mádeniyatta anıq kórinedi. Xoja Hofizdiń Sheroz jananınıń bir jaǵdayına Samarqand, Buxorani baxsh etiw haqqındaǵı qosıq qatarları Y.V.Gyotenniń «Ǵarbu Sharq devoni» shıǵarmasın júzege keltirdi. Shıǵıs miniatyura mádeniyatı Rembrandat Tagor

usagan ulli xudojniktiñ özine tiyisli ilham deregi bolgan. Oniñ eñ qadirli buymlarınan biri shıgıs miniatyura mádeniyatı shıǵarmalarınan ibarat albom bolgan. Xudojnik óz dóretiwshiliginde usı albomdaǵı miniatyuralarǵa, olardıń syujetine qayta-qayta murajat etken. Kamaliddin Begzat ólgeninen soń 333 jıl ótkennen soń dúnyaǵa kelgen ataqlı Anri Matiss novator xudojnik sıpatında Evropa, bálki dúnya kórkem mádeniyatı súwretlew óneri tariyxında ullı impressionist tiykarında tereñ iz qaldırǵan. Ol xudojnik sıpatında toliq qalıpleskennen soń da Begzat shıǵarmalarında reñlerdiñ tınıqlıǵınan hayran qalǵan.

Óz nábvetinde Evropa estetikası tiykarınan shıǵıs iskusstvosına tásir ótkizgenligin kóriw múmkin. Bul tásirdiñ teñ salmaqlıǵı, uyǵınlasıw procesin gúzetiw hám onnan tuwrı juwmaq shıǵarıwǵa ruwxıy hám de kórkem estetikaniñ jetiskenliginen dep bilemiz. Usı orında Batis hám Shıǵıs kórkem óner iskusstvosı ózine tán sintezin óz tvorchestvosına sındırǵan Ózbekstan xalıq xudojnigi Shıǵız Ahmarovtıñ esteliklerinen paydalanıw oqıwshılar ushın ózine tiyisli ibrat mektebi boladı, yaǵnıy oǵan bǵrulla ilham baǵıshlaǵan ardaqlı xudojnikleri, shıǵarmaları bolǵan. Onıñ kóz aldında Kamaliddin Begzat, Sultan Muhammat, Mikelanjelo, Leonardo da Vinchi, Anri Matisslardıñ shıǵarmaları ketpegen, ruwxında qosıq hawazında barqulla jańlap turǵan. Xudojnik óz

dóretiwshiligi dawamında Niderlandiya hám Italiya, Franciya hám Rossiyanıñ ullı xudojnikleriniñ súwretlew kórkem mádeniyat mıyrasınan ilhamlanıp kelgen. Olar Andrey Rublev, Ilya Repin, Rembrandt, Rubens, Klod Mone, Gogen, Van Gog shıǵarmaların uzaq waqıt kóre almasa, shólde uzaq júrip shóllegen adamday biytaqatlana baslaǵan. Sonday-aq, óziniñ kórkem mádeniyattaǵı ruwxıy aızı deregi sıpatında Gó Amir maqbarasın, Registan ansamblin tilge alar eken, olardı adam mánáwiy dúnyasın suwǵarıp turatuǵın ruwxıy bulaqlar dep aytadı. Shıǵız Ahmarovtıñ ullılıǵı, ruwxıy dúnyasınıñ baylıǵı da usı eki baǵdardaǵı mádeniyattıñ eñ itibarlı sezimlerin sıpatlı ózlestirgen jaǵdayda ózine tiyisli súwretlew óneri mektebin jarata alǵanlıǵınan. Bul mektep, Shıǵıs miniatyura mádeniyatınıñ zamanagóy analizi sıpatında jüz beredi hám Ózbekstan kórkem óner mádeniyatı tariyxında jarqın kórinis bolıp qaldı. Eñ tiykarǵısı, milletke, milliy mádeniyat rawajlanıwın qayǵırıp, oǵan isenim arttırıp xudojnik ruwxıyatınıñ tiykarǵı mazmunın, bas ideyasın payda etedi. Bunnan shıǵatuǵın juwmaq isenim hám ruwxıy dúnyaqarası qalıplesip atırǵan jas áwladtıñ ishki dúnyasınıñ, oy-pikiriniñ eñ tiykarǵı jemisi bolıwı lazım. Mine, sonıñ ushın Kamoliddin Begzod hám Shıǵız Ahmarov hám dúnya kórkem óner súwretlew mádeniyatı tariyxınan ullı dóretiwshiler sıpatında orın alǵan.

Адебиётлар

1. Bazarbaev J., Dáwletova K. Ádepnama. –Nókis: 1996.
2. Kosnazarov K., Pazılov A., Tilegenov A. Pedagogika. –Nókis: «Bilim», 2009, 256-b.
3. Pazılov A.K. Tárbıya haqqında oylar. –Nókis: «Bilim», 2009.
4. Abdimuratov P.S. Tárbıya sabaqları. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2021. 120-b.
5. Jańabaeva G. Adamnıñ estetikalıq mádeniyatı. –Nókis: «Bilim», 1995.

REZYUME. Maqolada inson estetik his-tuyǵularining kechish jarayoni va ularga motivatsion harakat mexanizmlari haqida soʻz boradi.

REZYUME. В статье представлена информация об эстетических чувствах человека, а также об их мотивационных механизмах.

SUMMARY. The article deals with the aetuentic emotions of a person and mechanisms of withstanding its effects.

ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ИДЕИ И МЫСЛИ В КАРАКАЛПАКСКИХ НАРОДНЫХ ЭПОСАХ (На примере эпоса «Шарьяр»)

Р.А.Абдуллаева – преподаватель

Г.Ж.Толегенова – старший преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: дoston, дидактика, характер, ғоя, биринчи ва иккинчи Уйғониш даври, иккиюзламачилик, шафкатсизлик, меҳнатсеварлик, эркин фикрлаш, ахлоқий тарбия, маънавий имкониятлар.

Ключевые слова: эпос, дидактика, характер, идея, первый и второй Ренессанс, лицемерие, безжалостность, трудолюбие, свободомыслие, нравственное воспитание, духовные возможности.

Key words: epic, didactic, character, idea, the first and second Renaissance, hypocrisy, cruelty, hard work, free thinking, moral education, spiritual forces.

Совершенной личностью считается человек, поднявшийся на самую вершину совершенства, сформировавшийся в своем сознании такие человеческие качества как свободомыслие, борьба за идеалы своего народа, честная служба своему народу, совершенство, милосердие, справедливость, честность, совесть, честь, воля, трудолюбие. Эта идея о совершенной личности всегда была мечтой нашего народа, неотъемлемой частью духовного мира, отраженная в священной книге Зороастризма “Авесто”, в которой воплощены понятия добрых намерений, добрых слов, добрых дел, понятие о них объясняется как главная мера совершенства [2].

Также в нашей работе мы рассматриваем как генезис и источник идеи совершенной личности в эпосе “Шарьяр” вместе с дидактическими взглядами, зафиксированными в письменных “Орхон-Енисейских памятниках” VI-VIII вв., являющимся литературным, художественным и просветительским наследием тюркских народов первого и второго Ренессанса “Книга деда Коркута”, эпическое произведение “Огузнама” и такие памятники письменности,

как “Словарь тюркских языков” Махмуда Кашгари, “Знание, ведущее к счастью” Юсуфа Хос Ходжиба, “Дар истины” Ахмада Югнакий, также были проанализированы дидактические взгляды в литературных и научных трудах таких мыслителей, как Абу Райхан Беруни, Мирзо Улугбек, Абдурахман Джами, Алишер Навои, Бабур Мирзо. В результате сделаны выводы, по которым первые формы эпоса “Шарьяр” возникли в период перехода от шаманизма к Исламской религии Тюркского каганата, а затем в IX -XVI веках сформировался как крупный эпос в фольклорном и этнопедагогическом наследии. Эти наследия являются не только корнями воспитательных взглядов в эпосе “Шарьяр”, но и основой для поиска духовных возможностей развития общества, идеи воспитания совершенной личности.

Образец устного народного творчества эпос “Шарьяр”, взявший свои эстетические корни из таких духовных источников, показывающий национальное своеобразие, являясь частью духовной жизни, переходящей из поколения в поколение, как гордость национального наследия выполняет огромную роль

в воспитании молодежи как патриота, мужественного человека, который может защитить свою родину.

В эпосе “Шарьяр” глубоко изображаются идеи добра, справедливости, уважение к человеку, глубокая любовь к ребенку. В нем злые силы противостоят добродушным сторонникам справедливости, сопротивляются исполнению добрых помыслов, заставляют их тяжело мучиться. Отрицательные герои в эпосе, являющиеся сторонниками зла своими качествами как двуличие, несправедливость, жестокость, бессердечие, в воспитании школьников и молодежи служат появлению подобных омерзительных эстетических категорий.

Воспитательные взгляды в эпосе “Шарьяр” раскрываются через образы героев изображенных в произведении. В произведении особое внимание обращено на воспитание нравственности. Основная его идея призыв молодежи к добру, чтобы они бежали от зла. Она дается через образы Шарьяра, Анжима, старухи Мастан, Дарапша. Среди них зло Мастан, сотворенное по отношению к людям, ревнивые и жестокие девять жен Дарапши, опираясь на старуху Мастан, через нее проделывали свои злые помыслы, обманывали добродушных людей, причиняли зло другим, получали удовольствие от этого, ради богатства бросили Шарьяра и Анжима в воду, обманом оправляют Шарьяра в долгое путешествие, дают советы девяти женщинам, в конце за все эти проделки Мастан получает сполна, такие события в эпосе заставляют молодежь глубоко задуматься о жизни и побуждают у них отвращение к злу, жестокости и бесовским людям.

Главный герой эпоса - Шарьяр. Большое воспитательное значение имеет то, что он с рождения встречался со многими трудностями, победил их и стал царем семи планет, достиг своей цели. Этот образ мотивирует молодежь, на пути к достижению цели не нужно бояться трудностей, нужно только трудиться. Шарьяр получает знания в школе, в четырнадцатилетнем возрасте начинает выполнять требования мужества.

У него есть все качества, присущие богатырям в героических эпосах. Образ Шарьяра, показывает богатырство джигита, собранные в нем такие положительные качества как смелость, смекалка, мастерство, имеют большое значение в воспитании молодежи. Шарьяр - справедливый и милосердный, добродушный. Он отвечает добром на добро,

младшую сестру выдает за чабана. Шарьяр прощает вину своего отца Дарапши, спасает мать, девять злых, ревнивых жен царя справедливо наказывает. Эти качества помогают формированию категории справедливости в воспитании.

В эпосе изображаются такие качества как верность народу, преданность, любовь и милосердие, человеческое взаимоуважение, ценность, терпение. Через чтение данного эпоса школьники понимают, что часть нашей духовной жизни, гордость национального наследия, каракалпакские устные народные произведения, народные эпосы имеют большое значение в воспитании молодежи в духе национальной независимости, преданности своей родине, мужественного защитника своей земли.

Куртка в эпосе “Коблан”, Гулпаршын в “Алпамыс”, Айпарша в “Маспатша”, вот, через такие образы положительного характера чувствуем, что они совершенные личности, имеющие все эти хорошие качества, внесут большую лепту в развитие общества.

В эпосе “Шарьяр” Анжим тоже помогает своему брату Шарьяру своим умом, мужеством. Еще один положительный герой в эпосе Томан, то есть, главный визирь шаха. Он отличается своим умом, справедливостью и завоевывает любовь читателей. Ум Томана признает сам шах Дарапша [1].

Образцы устного народного творчества, мудрости и заветы о воспитании великих Восточных мыслителей имеют огромное значение в семье, в жизни каждого члена общества в становлении и воспитании совершенного человека. Эти человеческие ценности, передающиеся из поколения в поколение, такие бесценные наследия народа всегда высоко ценятся. Воспитательные взгляды в эпосе можно разделить на следующие виды как воспитание человечности, нравственное воспитание, умственное воспитание, патристическое воспитание, эстетическое воспитание, трудовое воспитание, правовое воспитание, семейное воспитание и др. В программе по дисциплине “Каракалпакская литература” определены количество часов и виды уроков, отведенных на изучение эпоса “Шарьяр” и его воспитательные значения. В ходе урока школьники знакомятся с сюжетными событиями, образами, художественностью и воспитательным значением эпоса, совершенствуют свои понятия об эпосе и навыки мышления.

Литература

1. Сказание о Шарьяре. Записано со слов народного сказителя Куламет-жырау. В переложении Сергея Северцова. Вступительное слово Ибрагима Юсупова. –Нукус: «Каракалпакстан», 1971. –С. 424.
2. Христова Е.Л. Народная педагогика (историографические и теоретико-методологические проблемы).–М.: «Педагогика», 1987. –С. 84.

РЕЗЮМЕ. Маколада коракалпок халк достонининг дидактик, тарбиявий, ғоявий карашлари ўрганилади. Бу достон оркали болаларда меҳр-оқибат, адолат, инсонга ҳурмат, болага чуқур муҳаббат ғоялари чуқур сингдирилди. Достонда иккиюзламачилик, адолатсизлик, шафқатсизлик каби ғазилатларга эга салбий қаҳрамонлар, ёвузлик тарафдорлари мактаб ўқувчилари ва ёшларда инсоний характердаги бундай иллатларга қарши ғояларни шакллантиришга хизмат қилади.

РЕЗЮМЕ. В статье изучаются дидактические, воспитательные, идеологические взгляды каракалпакского народного эпоса. Посредством данного эпоса детям были глубоко представлены идеи доброты, справедливости, уважения к человеку, глубокой любви к ребенку. В эпосе отрицательные герои, сторонники зла, с такими качествами, как двуличие, несправедливость, безжалостность служат в воспитании школьников и молодежи возникновению идей, противостоящих подобным порокам человеческого характера.

SUMMARY. The article examines didactic, educational, and ideological views of the Karakalpak folk epic. Through this epic, the ideas of kindness, justice, respect for people, and deep love for the child were deeply inculcated in the children. In the epic, negative characters with qualities such as hypocrisy, injustice, and cruelty, supporters of evil serve to form ideas against such vices of human nature in schoolchildren and young people.

QARAQALPAQ TILIN OQÍTWDA OQÍWSHÍLARDÍN SÓZLIK BAYLÍGÍN RAWAJLANDIRIW JOLLARI

Sh.Allaniyazova – *filologiya ilimleriniń kandidatu, docent*

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so‘zlar: til, lug‘at, takomillashtirish, shakllantirish, ijodkorlik.

Ключевые слова: язык, словарь, совершенствование, словарь, формирование, творчество.

Key words: language, dictionary, improvement, compiling (forming), creativity.

Jaslardıń oylawın, dóretiushilik qábiletin rawajlandırıwda, tilimizdiń baylıqlarınan sóylew sharayatına baylanıslı orınlı hám durıs paydalanıw kónlikpelerin qalıplestiriwde, milliy qadıyatlarǵa, ana tiline súyispenshilik ruwxında tárbiyalawda qaraqalpaq tiliniń tutqan ornı úlken hám imkaniyatları keń. Qaraqalpaq tilin oqıtw arqalı oqıwshılardı ana tilinde durıs jazıwǵa, mádeniyatlı sóylewge, erkin pikirlewge úyretemiz.

Ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde, akademiyalıq liceylerde oqıtılatuǵın qaraqalpaq tili sabaqların oqıtw barısında oqıwshılardıń awızeki sóylew hám jazba tilin rawajlandırıw eń áhmiyetli metodikalıq máselelerden esaplanadı.

“Ana tili koncepciyası”nda ana tili táliminiń tiykarǵı maqseti oqıwshılarda dóretiushilik, erkin pikirlew, gáplerdi sóylew sharayatına baylanıslı awızeki hám jazba túrde anıq hám taza sóylew kónlikpelerin qalıplestiriw hám rawajlandırıwdan ibarat ekenligi kórsetilgen.

Sóylew-adamnıń tilden paydalanıwınıń sırtqı kórinisi. Sóylew arqalı adamnıń rawajlanıw dárejesi, sawatlıǵı, mádeniyatı kórinedi. Bunıń ushın birinshi gezekte hárbir adamnıń sózlik baylıǵı jeterli bolıwı kerek. Sózlik baylıq bul biz biletuǵın sózler qorı esaplanadı. Oqıwshılardıń jazıw, sóylew qábiletin, sózlik baylıǵın rawajlandırıwda ana tiliniń áhmiyeti úlken. Bul tuwralı ullı rus pedagogı K.D.Ushinskiy: «Ana tili-pútkil aqıl-oydı rawajlandırıwdıń tiykarı hám barlıq bilimlerdiń ǵáziynesı» - dep jazǵan edi [1:277].

Sózlik baylıǵımızdaǵı sózler qollanıwı jaǵınan eki túrli boladı: ónimli hám ónimsiz. Ónimli qullanılauıǵın sózler ádebiy tilde hám sóylew tilinde de kóp jumsalatuǵın sózler bolsa, ónimsiz sózler siyrek qullanılauıǵın yamasa mánilerin tolıq túsınbeytuǵın sózler esaplanadı. Sózlik baylıǵı jeterli bolǵan adam pikirín erkin, orınlı hám tásirli etip jetkere aladı, sózge sheshen boladı. Pikirlerín anıq hám tásirli jetkeriw ushın oqıwshınıń sózlik qorı jeterli bolıwı kerek. Sózlik baylıǵı, ana tili boyınsha teoriyalıq bilimi jeterli bolsa, oqıwshı muǵallım bergen sorawlarǵa anıq hám dál juwap bere aladı. Rus alımı S.I.Ojegov jaqsı, sheber sóylew haqqında: “Joqarı dárejedeǵı sóylew, joqarı sóylew mádeniyatı - bul óz pikirlerín til quralları arqalı durıs, anıq hám tásirli bayanlay alıw qábileti,” – degen edi [2:287-288].

Oqıwshılardıń sózlik baylıǵın rawajlandırıw ushın til iliminiń barlıq tarawların oqıtw barısında ayrıqsha itibar beriw kerek. Muǵallımniń ózi sózlik baylıqtı rawajlandırıwda tiykarǵı orında turadı. Sonlıqtan muǵallımniń sabaqtı anıq, mazmunlı túsindiriwı, mádeniyatlı sóylewi, jazıwı úlgi bolıwı tiyis.

Oqıwshılarda qaraqalpaq ádebiy tiliniń sóz ǵaziynesin úyretiw, olardıń sóz baylıǵın asırıw hám onnan orınlı, durıs paydalanıw ushın tómendegi wazıypalar qoyıladı:

- sózdiń mánisi hám formaların túsiniw;
- oqıwshılardıń sóz baylıǵın jańa sózler menen baytıw;
- sóylew sharayatına qarap sóz tańlaw;
- túrli sózlikler menen islew tájiriybelerin artırıw h.t.b.

Bizge belgili, oqıwshılardıń erkin pikirlew qábiletin rawajlandırıwda qaraqalpaq tiliniń sózlik baylıqların ólestiriw úlken áhmiyetke iye. Oqıwshılar fizikalıq hám ruwxıy rawajlanıw hám jetilisiw procesinde dógerek – átiraptaǵı waqıya – hádiyselerdi hám olardıń ózine saykes qásiyetlerin biliwge umtıladı. Sol arqalı sózlik qorına jańa sózler qosılıp baradı. Ózin mádeniyatlı sanaytuǵın hárbir

adam óz ana tilin puxta biliwi ushın sózlik qatlamdaǵı sózlerdiń mánilerin biliwi kerek. Demek, biz kóp sóz biliwimiz zárúr. Oqıwshılar sóz baylıǵı belgili tiykarlar menen baytıladı:

- tábiyattı, adamlar ómirin baqlaw arqalı;
- qaraqalpaq tiliniń tarawların oqıtw arqalı;
- ádebiy kitaplar oqıw arqalı;
- gazeta hám jurnal materialların oqıw arqalı;
- radio hám telekórsetiwler arqalı;
- qaraqalpaq tili sabaqlıqlarındaǵı shınıǵıwlar arqalı;
- sózliklerden paydalanıw arqalı.

Mekteplerde qaraqalpaq tiliniń tarawların oqıtwda muǵallım oqıwshılardıń sózlik qorın baytıwǵa ayrıqsha dıqqat awdarıwı zárúr. Til iliminiń leksikologiya tarawı sózlik quram, sóz hám onıń mánileri, mániles sózler (sinonim) mánileri qarama- qarsı sózler (antonim), omonim sózler, neologizm hám tariyxıy sózler, kásiplik, dialektlik sózler, terminler hám atamalar, turaqlı sóz dizbeklerin óz ishine qamtıydı. Sol ushın leksikologiya tarawıńn oqıtwdaǵı tiykarǵı maqset oqıwshılarda qaraqalpaq ádebiy tiliniń sóz ǵaziynesin tanıstırıw, sózlerdiń mánilerin úyretiw arqalı olardıń sóz baylıǵın asırıw hám onnan tuwrı paydalanıw jolların úyretiw bolıp esaplanadı.

Sinonimler oqıwshılardıń sóz baylıǵın rawajlandırıwda úlken áhmiyetke iye. Olardı úyreniw arqalı oqıwshılar oylanıwǵa, bir sózdi tákirarlay bermey mániles sózlerin tabıwǵa háreket etedi. Oqıwshılarda sinonimdi túsindirgende tómendegishe tapsırmalar beriwge boladı. Berilgen sózlerdiń sinonimlerin tabıń: awırıw, bólekleniw, erlik. Oqıwshılar sinonimler sózliginen paydalanıp mániles sózlerdi tabadı. Mısalı: *Awırıw – nawqas, biytap, qaste, kesel; bólekleniw – ayırıw, jekkeleniw, shetlew; erlik – mártlik, batırılıq, jawıngerlik* hám t.b. Sinonimler qatnasında gáp dúzedi. Sinonimlerdi úyreniwde berilgen gápler yaki tekstlerde ajratılǵan sózlerdi olardıń sinonimleri menen almasırwı, almasırlıǵın sinonim sózlerdi salıstırıw, olar arındaǵı parıqlardı tabıw, mánilerin túsiniw, sinonimler qatnasında tekstler dúziw sıyaqlı jumslar da oqıwshılardıń oy-órisin rawajlandırıwǵa tásir etedi. Bul ushın leksikalıq shınıǵıwlardan paydalansaq boladı. Mısalı: Kóp noqattıń ornına sinonimlerdiń tiyislinis qoyıp jazıń.

Birinshi topardıń ... (barlıq, pútkil, jámi, gúllán, hámme) balaları, ekinshi topardan úsh bala rayondı kesip ótetuǵın (úlken, náhán, giddiman) kanaldıń (sońına, aqırına, keynine, izine) salınıp atırǵan gidrotexnikalıq qurılıstı bulatın qóriw ushın piyadalap sayaxatqa shıqtı. (G.Esemuratova)

Oqıwshılardıń ana tilinde tásirli, pikirlerin ótkir etip bildiriwinde tilimizdiń qaymaǵı esaplanǵan frazeologizmlerdi qollana biliwiniń áhmiyeti úlken. Bul ushın muǵallım sózliklerden paydalana otırıp, turaqlı sóz dizbekleriniń mánilerin anıqlaw, sózlerdiń saykes sinonimlerin tabıw, frazeologizmlerdi jeke sózler menen almasırwı sıyaqlı shınıǵıwları isletsek boladı. Gápтеgi kóp noqat qoyılǵan orınlarda saykes frazeologizmlerdi tawıp qoyıw tapsırmasın beremiz. Mısalı: *Barlıǵınıń ...kiyatırǵan sultannıń zeynine tiyip almaw ushın illa dep awzın ashpay kiyatır. Sultan gilem tósekke jambaslap...Tinaxmet atasına bir narse aytıwǵa(kózi ilinip ketti, sirkisi suw kótermey, tili barmadı) (K.Mámбетov).* Bulardan basqa leksikologiyadaǵı hárbir temanı ótkenimizde oqıwshılardıń sózlik qorın baytıp barıwǵa boladı. Termin hám atamalar,

kásiplik hám dialektlik sózler, neologizm hám gónergen sózler, basqa tillerden ózlestirilgen sózlerdiń mánilerin úyreniw arqalı sózlik qorına jańa sózler qosıladı.

Til iliminiń morfologiya tarawın oqıtıwda da affiksaciya hám sóz qosılıw usılı arqalı jasalǵan jańa sózlerdi, olardıń mánilerin úyretiw úlken áhmiyetke iye. Máselen, bir paxta sózinen *paxtakesh*, *paxtashılıq*, *paxtazar*, *paxtalı*, *paxtasız* sıyaqlı bir neshe sóz jasaladı. Sóz qosılıw usılı arqalı kóz áyhek, jasalma kól, bas kiyim sıyaqlı jańa mánili sózler jasalatıwınlıǵı oqıwshılardıń túsindiriledi.

Oqıwshılardıń sóz baylıǵın rawajlandırıwda sózliklerdiń áhmiyeti úlken. Sózlikler arqalı oqıwshılar sózlerdiń mánilerin, olardı qollanıwdı úyrenip baradı. Túsindirme, sinonimler, antonimler sózligi, frazeologiyalıq sóz dizbekleri sózligi, awdarma h.b. sózlikler oqıwshılardıń sózlik qorın kóbeytiwge járdem etedi. Qaraqalpaq tili sabaqlarında «Qaraqalpaq tiliniń imla sózligi» (Dáwletov M., Sh.Abdinazimov. Nókis «Bilim, 2020), «Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi» (Nókis, 1982, (1-tom), 1984 (2-tom), 1988 (3-tom), 1992 (4-tom)). (2023-jılı jeti tomnan ibarat qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi tolıqtırılıp baspadan shıǵarıldı.)

«Qaraqalpaq tili sinonimleriniń qısqasha sózligi» (Qalenderov M. Nókis, 1990). «Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi» (Eshbaev J. Nókis, 1985)) Q.Paxratdinov, Q.Bekniyazovlardıń «Qaraqalpaq tiliniń frazeologizmler sózligi». (Nókis, 2018), «Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq sózligi» (Nasirov D., Dospanov O., Nókis, 1983). «Qospa sózlerdiń orfografiyalıq sózligi» (Paxratdinov Q., Seytnazarova I., Nókis, 2005). h.t.b. sózliklerdi paydalanıwǵa boladı. M.Qudaybergenov, T. Bashirov «Qaraqalpaq tili antonimleriniń qısqasha sózligi» (Nókis, 1995) Q.Paxratdinov, Q.Bekbergenovlardıń «Qaraqalpaq tiliniń omonimler sózligi» (Nókis, 2015) Q.Paxratdinov, A.Ótemisovlardıń «Qaraqalpaq tilindegi shıǵısı arabsha sózler» (Nókis, 2015) M.A.Maqsytovanıń «Shet til sózleriniń russha-qaraqalpaqsha sózligi» (Nókis, 1992) hám basqa da sózlikler muǵallimler ushın qosımsha qural xızmetin atqaradı. Oqıwshılardıń kórkem shıǵarmalarda ushırasatuǵın ayırım gónergen sózlerdi túsindirgende túsindirme sózlikten paydalansa boladı. Máselen, Ájiniyaz shıǵarmaların úyrengende minaday qosıq qatarları ushırasadı.

Qulaq sal yaranlar mánili úgitke,

Miywe pitpes qara talǵa, *sókitke*.

Mısaldıǵı sókitke sóziniń mánisi túsindirme sózlikte bılay berilgen: Sókit at. Torańılǵa usaǵan úlken tarbayıp

Adebiyatlar

1. Бердимуратов Е., Пирниязов Қ. Орта мектептерде қарақалпақ тилин оқытыў методикасы. – Нөкис: 1988.
2. Ожегов С.И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. -М.: 1974, -С.287-288.
3. Ыломов А., Нематов. Она тили талим мазмуні. –Ташкент: 1995.
4. Ne'matov N., Ыломов А., Зийодова Т. Hozirgi o'zbek adabiy tilini o'rganishda o'quvchilarning so'z boyligini oshirish. – Tashkent: 2002.
5. Pirmiyazova A.Q., Shinnazarova S.J Házirgi qaraqalpaq ádebiy tildi (leksikologiya) oqıtıwda innovaciyalıq usıllar. – Tashkent: 2020.

REZYUME. Ushbu maqolada qaraqalpoq tilini o'qitishda o'quvchilarning so'z boyligini oshirish, aniq nutq ko'nikmalarini rivojlantirish va takomillashtirish, o'quvchilarning erkin fikrlash qobiliyatini oshirish, lug'atlarning ahamiyati, o'quvchilarning so'z boyligini oshirishda kitobning o'rni haqida fikr-mulohazalar bildirilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье представлены мнения о способах улучшения словарного запаса студентов при обучении каракалпакскому языку, формировании и совершенствовании навыков четкой речи, улучшения способности студентов свободно мыслить, важности словарей и роли книг в улучшении словарного запаса студентов.

SUMMARY. In this article, there are opinions about the ways of improving the vocabulary of students in teaching the Karakalpak language, molding and improving clear speaking skills, improving the students' ability of thinking freely, the importance of dictionaries, and the role of books in improving the vocabulary of students.

ósetuǵın aǵash, terek, aq tal. (Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi, IV tom, 219-bet). Sonday-aq, túsindirme sózlikte sózlerdiń kóp mániligi, omonim sózler, túbirden jasalǵan jańa mánili sózler berilgen. Demek, túsindirme sózlikten qaraqalpaq tili hám ádebiyatınan ótiletuǵın sabaqlarda paydalanıw jolların oqıwshılardıń úyretip barıw kerek.

Oqıwshılardıń sóz baylıǵın rawajlandırıwda kitaptıń ornı ayrıqsha. Kórkem shıǵarmalardı oqıǵan waqtında oqıwshılar ózine biytanıw bolǵan sózlerdi ushıratadı. Olar bul sózlerdiń mánilerin bilmewi múmkin. Bunday jaǵdayda muǵallım tekstegi mánisin túsınbegen sózdiń mánisin oqıwshıǵa túsindirip, sózlik dápterine jazdırıp qoyıw kerek. Mısalı: Olar kelgen kúni-aq burınnan tanıw adamlardıy bir-birine *bawır basıp ketti*. Bul mısalda bawır basıw frazeologizmi úyrenisiw mánisinde qollanǵan. Olar *kepiren* tósek tósenetuǵın shıǵar. (Q.Mátmuratov) Mısaldıǵı *kepiren* sózi párden islengen tósek mánisin bildiredi.

Sózlik baylıq basqa pánlerdi oqıw arqalı da jetilisip baradı. Matematika, geografiya, ximiya, tariyx hám basqa da pánlerdi oqıwda olardıǵı terminlerdiń mánisin úyrenedi hám sabaq barısında qollanadı.

Oqıwshılardıń sóz baylıǵın asırıwǵa televidenie arqalı beriletuǵın kórsetiwler, radiodaǵı esittiriwler de úlken járdem beredi. Oqıwshı televidenie arqalı beriletuǵın kórsetiwlerdi kóriw, radiodan esitiw arqalı da sózlerdi mánisin ańlaydı. Sonlıqtan televideniede qaraqalpaq tilindegi kórsetiwler kóbeytilse, balalar ushın arnawlı kanallar ashılса maqsetke muwapıq boladı. Mektepte ótkeriletuǵın ádebiy kesheler, jarıslar oqıwshınıń sózlik qorınıń kóbeyiwine sebepshi boladı. Sabaqtı jańa pedagogikalıq texnologiyada oqıtıw oqıwshılardıń erkin pikirlewın rawajlandırıwǵa qaratılǵan. Súwretlerge qarap tekst dúziw, óz betinshe bayan, shıǵarma jumısların jazıw, ekskursiya boyınsha shıǵarma, átiraptaǵı waqıya-hádiyselerge óz pikirlerin bildiriw sıyaqlı jumslar alıp barıladı. Hár qıylı oynılar, krossvordlar, jarıslar, ádebiy kesheler oqıwshılardı óz betinshe oylawǵa, pikirlewge úyretedi. Sózlik baylıq mektepte, úyde, jasaǵan ortalıǵında tolıqtırılıp barıladı. Sonlıqtan hár bir insan hár tárepleme jetiliskeń insan dárejesine erisiwdi qálese, ana tiliniń baylıqların jaqsı ózlestiriwge, shiyrin sózli bolıwǵa, sóylew ádebin jaqsı biliwge háreket etiwı tiyis.

Juwmaqlap aytqanda, oqıwshılardıń tálim hám tárbiya beriw, durıs jazıw kónikpelerin qalıplestiriw, olardıń awızeki sóylew uqıbın rawajlandırıw, sózlik baylıǵın rawajlandırıw arqalı erkin pikirlewge úyretiw qaraqalpaq tili hám ádebiyatı páni muǵallimleriniń baslı wazıypası.

OLIIY TA'LIM MUASSASALARIDAGI TARBIYAVIY ISHLAR JARAYONLARI VA BOSHQARISH MEXANIZMLARIDAGI MAVJUD MUAMMOLAR TAHLILI

M.R.Dadaqoziev – tadqiqotchi

Namangan davlat universiteti

Tayanch soʻzlar: innovatsion, oliy ta'lim muassasalari, tarbiyaviy ishlar, pedagogik texnologiya, ta'lim-tarbiya.

Ключевые слова: инновационные, высшие учебные заведения, воспитательная работа, педагогические технологии, образование.

Key words: innovative, higher educational institutions, educational work, pedagogical technologies, education.

Pedagogik manbalar tarixidan ma'lumki, har qanday ta'lim-tarbiya jarayonini uslub, vosita, shakllari universal o'zgaraydigan bo'lishi mumkin emas, ya'ni jamiyat, ilmfan va madaniyatning rivojlanishi bilan ta'lim-tarbiya jarayonining o'ziga xos uslub, vosita, shakllari ham rivojlanib, takomillashib boradi. Bugungi kunda ta'lim-tarbiya jarayonida amalga oshirilayotgan an'anaviy uslublar: og'zaki bayon qilish (tushuntirish, suhbat, ma'ruza), amaliy uslublar: laboratoriya ishi, mashqlarni bajarish, ekskursiya (sayohat) kabilarga nisbatan ta'lim-tarbiya jarayoniga innovatsion yondashish yangi pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanishni davr taqozo etmoqda. Oliy ta'lim muassasalaridagi tarbiyaviy ishlar jarayonlaridagi mashg'ulotlar vaqtida juda ko'p ma'lumotlarga ega bo'lishlar va atrofdan kelayotgan axborotlar bosimining yuqoriligi sababli bo'lg'usi mutaxassislarning ongiga, ma'naviy-axloqiy tarbiyasiga o'z ta'sirini o'tkazmay qolmaydi. Demak, ta'lim-tarbiya jarayonida o'qituvchilar talabalar qabul qilayotgan ma'lumotlar va axborotlarning qay biri birlamchi, qay biri ikkilamchi ekanligini talabalarning yoshi va psixologik xususiyatlariga mos holda izohlab bera olishi kerak. Shu sababdan, oliy ta'lim muassasalaridagi tarbiyaviy ishlar jarayonlar tizimining barcha bosqichlariga mos keladigan tarbiyaviy jarayonlarni bir butunlikda amalga oshirishga yo'naltirilgan mexanizmlarni ishlab chiqish zarur. Bunday sharoitda oliy ta'lim muassasalaridagi tarbiyaviy ishlar jarayonlaridagi yondashuv ahamiyatlidir. Bunga ko'ra, oliy ta'lim muassasalari o'qituvchilari faoliyatida bilim, ko'nikma, malaka va mavzuga doir tushunchalarni bir-biriga bog'lash, tizim asosida izohlash zarur. Yangi pedagogik texnologiyalardan o'rinni foydalangan holda oliy ta'lim muassasalari o'qituvchilarida tarbiyaviy jarayonni yaxlitligini ifodalovchi his-tuyg'ularni shakllantirish mumkin.

Yoshlar ongiga tarbiyaviy talablarni singdirish quyidagi tamoyillar asosida amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

1. Yagona ijtimoiy maqsadning mavjudligi: ta'lim va tarbiya birligi, tarixiylik, vorisli, talaba-yoshlarni tarbiyalashda ta'lim muassasalari, jamoa hamkorligini o'rganish;

2. Oliy ta'lim muassasalaridagi tarbiyani yoshlar ongiga singdirishda eng maqbul shakl, metod va vositalar imkoniyatlaridan foydalanish;

3. Oliy ta'lim muassasalarida tarbiyaviy jarayonni tashkil qilish va yoshlar o'rtasida targ'ib etishda talabalarning psixologik xususiyatlarini inobatga olish.

4. Tarbiyaviy jarayonga oid ilg'or tajribalardan keng foydalanish.

Oliy ta'lim muassasalaridagi yoshlar ongiga tarbiyaviy jarayonlarni tashkil etish va boshqarishda quyidagi obyektiv va subyektiv omillar yetakchi rol o'ynaydi.

1. Ijtimoiy-g'oyaviy muhitning mavjudligi.

2. Tarbiyaviy jarayonlarni tashkil qilish haqidagi ma'lumotlar.

3. Ommaviy axborot vositalarining o'rni va ahamiyati.

4. Malakali pedagogik kadrlar tayyorlash ishiga davlat tomonidan ko'rsatilayotgan e'tibor va munosabat.

5. Ota-onalar haqida talabalarning tarbiyaviy jarayonga doir fikri.

6. Mikromuhitda qaror topgan holatlarda ijtimoiy tashkilotlarning o'rni.

Yuqorida bildirilgan fikrlardan ko'rinib turibdiki, oliy ta'lim muassasalaridagi talabalarni tarbiyalashda tarbiyaning aniq tizimini yaratish orqali erishiladi.

O'qituvchi o'zining fidokorona mehnati bilan yosh avlodni o'qitish va tarbiyalash sifatini oshirishga katta hissa qo'shayotgan ijodkoridir.

So'nggi yillarda pedagogika oliy o'quv yurtlari hamda kollejlarda o'qituvchilar tayyorlashni yaxshilash borasida bir qator ijobiy ishlar amalga oshirilmoqda. Ayniqsa, ixtisosga oid fanlarni chuqur o'rganish va pedagogik mahoratni egallash hamda o'zlashtirilgan nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llash masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'quvchining kasbiy xislatlarni birdaniga o'zlashtirishi murakkab sanaladi. Shuning uchun tarbiyaviy jarayonlarni tashkil qilishda pedagogik mahoratning samarasi yuqoridir.

Umuman olganda, pedagogika oliy o'quv yurtlarida olib boriladigan ta'lim-tarbiya jarayonida bo'lajak o'qituvchilarda bu kabi xususiyatlarni tarkib toptirish va rivojlantirish imkoniyati mavjud. O'qituvchi, avvalambor, yosh avlodning tarbiyachisi o'z tarbiyalanuvchilariga muayyan shaxsiy sifatlar hamda ma'naviy axloqiy tarbiyani singdirish uchun dastavval o'zi bu xususiyatlarga ega bo'lishi kerak. Axloq ijtimoiy tushunchalarning biri bo'lib, shaxs xatti-harakati, yurish-turishi, turmush tarzi, hayot kechirish tamoyillari, qoidalari, shuningdek, ijtimoiy munosabatlar mazmunini ifodalaydi. Shu bois, axloq ijtimoiy hodisa sifatida, jamiyat ma'naviy-ruhiy hayotida muhim rol o'ynaydi.

Ijtimoiy tartib-qoida hayotning barcha sohalarida kishilarning xatti-harakatini tartibga solish vazifasini bajaradi. Tarbiya omma faoliyatini tartibga solish vazifasini bajaradi. Tarbiyaviy jarayon omma faoliyatini tartibga solishning va bu kabi faoliyatning boshqa shakllaridan o'z talablarining asosiligi, amalga oshirilishi va omma fikri asosida tartibga solinishi bilan farqlanadi. Inson ma'naviyati jamiyat ma'naviyatining ajralmas tarkibiy qismidir. Demak, insonning tarbiyaviy qiyofasi ijtimoiy hayotda ro'y berayotgan o'zgarishlar, ma'naviy-madaniy munosabatlar, mavjud imkoniyatlar va shart-sharoitlar asosida ma'naviy jihatdan yuksalishi ham fuqarolarning ma'naviy barkamolligi, tafakkuri, bilimlilik darajasi bo'lib belgilanadi. Bu borada milliy ma'naviyatimiz, madaniyatimizni asrlar davomida shakllanib kelgan boy va qadimiy urf-odat va an'analrimiz, qadriyatlarimizni tiklash, rivojlantirish va shu asosda yoshlarni tarbiyalash lozim.

Bu sohada ishlarimizning pirovard maqsadi – iymon-e'tiqodi butun, irodasi baquvvat, erkin fuqaro ma'naviyatini shakllantirishdir. Ya'ni, mustaqil dunyoqarashga ega, ajdodlarimizning bebaho merosi va zamonaviy tafakkuriga tayanib yashaydigan barkamol shaxs – komil insonni tarbiyalashdan iborat [20]. Demak, shaxs tarbiyasi uning ongida kechadigan ijobiy mazmunga ega fikrlar, niyatlar, g'oyalar, nazariy ta'limotlar mazmunining amaliy jarayondagi faoliyatida namoyon bo'luvchi ruhiy jarayondir. Bu jarayon o'qituvchilar oldiga qo'yilgan tarbiyaviy kamolotning muvaffaqiyatini ta'minlovchi eng muhim negiz hisoblanadi. Bu qo'yilgan maqsad ma'naviy-axloqiy, ijtimoiy me'yorlar, munosabatlar mohiyati to'g'risida tizimlangan bilimlarni egallashga bo'lgan ehtiyojni, bilim, ko'nikma va malakani egallashga bo'lgan

qiziqishni yuzaga keltirish, axloqiy sifatlarni qaror toptirish va ma'naviy madaniyatni shakllantirishga xizmat qiladi.

Oliy ta'lim muassasalarida tarbiyaviy jarayonlarni tashkil etish aniq maqsadga yo'naltirilgan pedagogik jarayon bo'lib, ushbu jarayonda quyidagi pedagogik vazifalar hal qilinishi lozim:

1. Bo'lg'usi kasb egalarining ma'naviy-axloqiy me'yorlar va axloqiy munosabatlar mohiyati hamda ularning jamiyatning ijtimoiy hayotidagi ahamiyati to'g'risidagi bilimlarini oshirish.

2. Bo'lg'usi kasb egalarida pedagogik bilimlarni egallashga bo'lgan ehtiyojni yuzaga keltirish, tarbiyaviy ongini qaror toptirish.

3. Bo'lg'usi kasb egalarida ijobiy mazmundagi tarbiyaviy sifatlarni, bilimlilik, mehnatsevarlik, kamtarlik, mehr-oqibat, sahovat, burchga sadoqatning qaror topishini ta'minlash.

4. Bo'lg'usi kasb egalarida tarbiyaviy mazmundagi xulq-atvor, iroda, axloqiy madaniyatni shakllantirish.

Bunday tarbiyaviy sifatlarning qaror topishi quyidagi umumiy mazmun asosida amalga oshiriladi.

Birinchidan, bo'lg'usi kasb egalarining tarbiyalanganlik darajasi ijobiy munosabatlar jarayonida, ularning jamiyat, atrof-muhit va tabiatga bo'lgan yondashuvida namoyon bo'ladi.

Ikkinchidan, talaba-yoshlarning ma'naviy-axloqiylik darajasi, uning o'sha jamiyatning ijobiy, ma'naviy taraqqiyoti darajasiga bog'liq.

Uchinchidan, ularning ma'naviy-axloqiy kamoloti ob'ektiv va subyektiv shart-sharoitlarning o'zaro uyg'unlashuvi asosida tashkil etiladigan uzluksiz ta'lim-tarbiyani yo'lga qo'yish natijasida vujudga keladi.

To'rtinchidan, bo'lg'usi kasb egalarining ma'naviy-axloqiy kamoloti ijobiy munosabatlarning yo'lga qo'yilishida samarali natijalarga olib keladi. Tarbiyani tashkil etish muhim jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayon nafaqat ijobiy xislatlarni shakllantirishni, balki salbiy sifatlarni bartaraf etishni ham ko'zda tutadi. Tarbiya jarayonida ko'proq o'z-o'zini tarbiyalashni kuchaytirish orqali sodir etilgan kamchiliklarni bartaraf etish va yuksak insoniy fazilatlarini shakllantirishga bo'lgan ehtiyoj katta ahamiyatga ega. Shunday ekan, bugungi kunda ma'naviyat masalasi ijobiy hayotimizda, ayniqsa, yoshlar tarbiyasi masalasida asosiy tamoyillardan biriga aylanib qoldi. Bir so'z bilan aytganda, yoshlarimizning yetuk ongli, g'ururligi bo'lib o'sishining ma'naviy asosini yanada mustahkamlashga poydevor yaratilyapti. Insonning axloqiy qiyofasi hayotda ro'y berayotgan o'zgarishlar, ijobiy, siyosiy, ma'naviy, madaniy, munosabatlar mavjud imkoniyatlar va shart-sharoitlar asosida shakllanadi.

Yuqoridagi fikr va mulohazalar asosida shunday xulosaga kelish mumkin, "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da belgilangan vazifalar bo'lg'usi kasb egalariga qo'yiladigan talablar bugungi kunda juda muhim va uning yechimini topish pedagogik zaruratdir [1:12]. Zero, bu davr talabi, qolaversa, "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"ning eng asosiy vazifalaridan biri bo'lib, uning pedagogik mexanizmini ishlab chiqish va bir tizimga solish juda muhimdir.

Oliy ta'lim muassasalaridagi tarbiyaviy sifatlarni shakllantirishda ta'lim-tarbiya mazmuniga innovatsion yondashishning afzalliklari to'g'risida so'z yuritir ekanmiz, avvalo qaysi fanlarda, qaysi guruh mashg'ulotlarida yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish mumkinligini aniqlash zarur degan savol tug'ilishi tabiiy.

Tadqiqot ishimizga ko'ra, oliy ta'lim muassasalaridagi barcha yo'nalishlarda tarbiyaviy yo'nalishlar bo'yicha barcha fanlar bo'yicha mashg'ulotlarni tashkil qilishga darsning samaradorlik darajasi oshirish mumkin. Bu jarayonda albatta nafaqat fanlararo, balki mavzulararo bog'liqlikni ta'minlash ham talab etiladi. Chunki bilimlar u

yoki bu fan mavzulari ichida bo'lib, ularni bevosita, o'zaro bog'liqlikda amalga oshirish o'qituvchidan o'ziga xos mahoratni talab etadi. Bunday mahorat esa o'quvchi axloq-odob tushunchalarini egallab borishi, tarbiya jarayonini yaxlitligini ta'minlaydi.

Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, oliy ta'lim muassasalarida tarbiyaviy jarayonlarni tashkil qilishda talabalarining 1-bosqichidan, 1-mashg'ulotlarni tashkil qilishdan boshlash zarur. Chunki, oliy ta'lim muassasalarida talabalarida jamoaga kelgan kunlaridan boshlab tarbiyaviy jarayonlarni sifatlarni umumlashtirilgan holda shakllantirishga e'tibor berilishini talabalarni oliy ta'lim muassasa sharoitiga ko'niktirish jarayonida ko'rish mumkin. Ilk mashg'ulotlardan boshlab barcha fan o'qituvchilari, guruh rahbarlari, bo'lim boshliqlari umuman oliy ta'lim muassasalarida jamoasi yangi qabul qilingan o'quvchilarni tartib-itizomi, qonun-qoidalariga rioya qilish kerakligini tushuntirish orqali ularning huquqiy ongini o'stirishga, qonun-qoidalar mazmunini tushunishga, ularga e'tibor qilish zarurligiga qaratiladi.

Talabalar kasbiy yo'nalishidagi faoliyatini ijtimoiy foydali mehnatga ijodiy yondashish orqali o'quvchilar diqqatini ishlab chiqarishga, ya'ni ma'lum bir mahsulot yaratib, qo'shimda daromad hosil qilishga qaratilsa, ijtimoiy foydali mehnat tizimida o'z-o'ziga xizmat qilish, guruh xonasi, xona ozodaligini saqlash va ta'lim muassasasi yer maydonidan foydalanish kabi ijtimoiy topshiriqlarni bajarishni nazarda tutib, ularni bajarishdan zavqlanish hissini shakllantirish orqali talabalarining tarbiyasini rivojlantirish mumkin.

Oliy ta'lim muassasalaridagi tarbiyaviy jarayonni tashkil qilishda yakka tartibda amalga oshiriladigan jarayon bo'lishidan qat'iy nazar bir kontekstlikda rivojlanadi va ijtimoiy o'zaro kirishimlilikka asosan shaxsni har tomonlama shakllantirishda katta ahamiyat kasb etadi. Natijada nafaqat yakka tartibda bitta shaxsni, balki tarbiyaning mazmun-mohiyatiga ko'ra shaxslararo va guruhlararo munosabatlarga kirishishlarida ijtimoiy anglanganlikka, guruhiy dinamikaga (rivojlanishga), konfliktlarga qarshi, qadriyatlariga asosan yo'nalganlikka olib kelgan holda ijtimoiy qonun-qoidalar me'yorlariga e'tibor qilish zarurligi motivatsiyasini paydo qiladi. Hozirda bu ikkala atamani umumlashgan holda bir butunlikda bir-biriga mos pedagogik-psixologik komponent sifatida, asosan qoidaga muvofiq kimningdir tarbiyasini o'ziga xosligi, uning fikrlari yoki xatti-harakatlari "odatiy ko'nikma"ga nisbatan boshqalardan yakka tartibda shakllanayotgan tarbiyaviy sifatlarni o'zaro, guruhlararo bir butunlikda shakllantirish mumkin.

Demak, tarbiya jarayonini yaxlitlikni har kim har xil tushunadi: ba'zilar uni tarbiya jarayonini kompleksi deb (uni mazmunida ham axloqiy, ham estetik, ham mehnat kabi tarbiya turlari mavjud) tushunsa, boshqalari esa uni insoniyatni birligi, hamjihatlikka undovchi kuch, yana boshqalar esa uni insonlararo munosabatda bir-birini huquqini hurmat qilish deb tushunadi (ya'ni jamiyat qonun-qoidalariga itoatli bo'lish).

Shaxsni xarakterini, tabiatini, dunyoqarashini belgilaydigan ma'naviy-axloqiy mezon yaxshilik va ezgulik, oliyanoblik, mehr-oqibat, or-nomus va andisha kabi muqaddas tushunchalarning poydevori oila, ta'lim-tarbiya muassasalarida, an'anaviy va innovatsion yondashish asosida amalga oshiriladi. Bu jarayonlarning bir-biridan afzalligini tasdiqlash referent guruhlar orasida qaror topishi aniqlandi. Ijtimoiy, psixologik, pedagogik qonuniyatlarga ko'ra, guruh a'zolari uchun shu guruh ichida yoki boshqa doiralarda shundayki, u o'z xatti-harakatlari, fikrlari va yo'nalishlarida tarbiyaviy jihatdan o'sha guruh a'zolariga ergashishga, ulardan ibrat olishga, ularning fikrlarini tanqidsiz qabul qilishga moyil hamda

tayyor turadi. Pedagogika fanida shunday shaxslar guruhiga “referent” “guruh maqomi berilgan [2:156-120].

Oliy ta’lim muassasalarida tarbiyaviy jarayonlarni tashkil qilishda jamoaning guruh qonun-qoidalariga nisbatan, ularga amal qilish borasida har bir o’quvchi o’z-o’zini yo’naltirishi lozim. Masalan, oliy ta’lim muassasalaridagi qoida-me’yorlarini bilishi, bilmasligi, o’rganish zarurligi kabi jihatlarini kursdoshlari, do’stlarining yurish-turishlari, kiyinishlari, xatti-harakatlari va muomala madaniyatlaridan andoza olgan holda bu

metod asosida ularga yaqinlashishga intiladi. Afzallikni mavjudligi, ularni o’qituvchi tomonidan namuna sifatida tasdiqlanishi o’quvchilar tarbiyasi uchun etalon hisoblanadi. Aynan shuning uchun ham ma’naviy jihatdan mukammal rivojlangan insonni tarbiyalash, ta’lim va maorifni yuksaltirish, milliy uyg’onish g’oyasini ro’yobga chiqaradigan yangi avlodni voyaga yetkazish davlatimizning muhim vazifalaridan biri bo’lib qoladi, deganda yoshlarimiz tarbiyasini har tomonlama rivojlantirish lozimligini ko’rish mumkin.

Adabiyotlar

1. “Uzluksiz ma’naviy tarbiya Konsepsiyasi”. – T.: 2019. 12-b.
2. Inoyatova M. Ta’limiy qadriyatlarni aniqlash va pedagogik amaliyotga tatbiq etish. “Sharq” Nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati. – Toshkent: 2010. 156-120-b.
3. Azimova Z.E. Tarbiyaviy ishlar tizimini integral diagnostik asosda takomillashtirish (Oliy ta’lim muassasalari misolida): Ped.fan.dok...diss. – Nukus: 2018. 84-b.
4. Dadaqo’ziev M. 2024. Oliy ta’lim muassasalarida tarbiyaviy ishlar jarayonlariga yangicha prinsiplarini ioriv qilishda allomalar pedagogik me’rosi. *Interpretation and Researches*, (3). извлечено от <https://interpretationandresearches.uz/index.php/iar/article/view/2834>
5. Dadaqo’ziev M.R. Oliy ta’lim muassasalarida tarbiyaviy ishlar jarayonlarini tashkil etish va boshqarishda talabalar jamoasini tashkillashtirishning pedagogik xususiyatlari // SAI. 2023. №Special Issue 12. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/oliy-ta-lim-muassasalarida-tarbiyaviy-ishlar-jarayonlarini-tashkil-etish-va-boshqarishda-talabalar-jamoasini-tashkillashtirishning> (дата обращения: 21.06.2024).

РЕЗЮМЕ. Bu maqolada oliy ta’lim muassasalarida tarbiyaviy ishlar jarayonlari va boshqarish mexanizmlaridagi mavjud muammlar tahlili keltirilgan. Maqola oliy ta’lim muassasalaridagi tarbiyaviy ishlar jarayonlarini mustahkamlash uchun foydali bo’ladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье представлен анализ существующих проблем в процессах учебной работы и механизмах управления в высших учебных заведениях. Статья будет полезна для усиления процессов воспитательной работы в высших учебных заведениях.

SUMMARY. This article presents an analysis of existing problems in educational processes and management mechanisms in higher educational institutions. The article will be useful for strengthening the processes of educational work in higher educational institutions.

«BESTEMSHE» O’YINING BOLA TARBIYASIDAGI O’RNI

A.Dawkeeva – *pedagogika fanlari bo’yicha falsafa doktori*

M.Sh.Shamuratova – *tayanch doktorant*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so’zlar: intellekt, o’yin, «Bestemshe», «To’g’iz qumalak», qobiliyat, rivojlanish.

Ключевые слова: интеллект, игра, «Бестемше», «Тогизкумалок», способности, развитие.

Key words: intelligence, game, "Bestemshe", "Togizkumalak", ability, development.

Xorijiy mamlakatlarda jismoniy tarbiya darslarini o’qitish sifatini oshirish borasida maxsus dasturlar ishlab chiqilgan. Dastur asosida keng ko’lamli o’quv ishlari, belgilangan talab muhiti, talabalarning ijodiy va ish qobiliyatlari hamda mustaqil ishlarni tashkil etish belgilab qo’yilgan. Jismoniy tarbiya darslarini o’qitish sifatini oshirish asosida talabalarni qo’llab-quvvatlash va ko’nikmalarni rivojlantirish dasturda belgilab olingan [1]. Ta’lim — bolalarga ko’nikma va malakalar berishining, bu bilim, ko’nikma va malakalarni bolalar uqib olishi, egallab olishi va ularni mustahkamlab olishining rejali jarayonidir. Ta’lim jarayoni — bolalar xotirasining boyishi, yordamida sodir bo’ladigan jarayondir.

O’yin — bolalarning ongi, qalbiga singib ketgan faoliyatdir, ularning bu faoliyati, o’yin turlariga qarab, obyektiv voqelikni, hayotni muayyan darajada o’zida aks ettiradi. O’quv faoliyati ham, bilush faoliyati ham bitta ijtimoiy institutga — ijtimoiy tajribani o’zlashtirishga daxldor. Bu faoliyat turlarining har ikkalasi ham tarkiban maqsad, motiv, vosita, natijaga ega. Ammo shularga qaramasdan ularning o’zaro farqlari ham mavjud. Agar o’quv faoliyati bilim, ko’nikma, malakaga yo’налgan bo’lsa, bilush faoliyati bilim, ko’nikma, malaka bilan birga ijodiy faoliyat tajribasi, munosabatlarni ham shakllantirishga yo’налgan. Binobarin, dastlabki farqni o’rganiladigan hodisalar mazmunida, biluv faoliyatining mazmun jihatidan boy va kengligida ko’ramiz.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishib, ma’naviy tiklanish yo’liga kirdi. Ajdodlarimizdan bugungi avlodga meros bo’lib qolgan milliy qadriyatlarimizni ulug’lash, chuqur o’rganish va keng targ’ib qilish imkoniyati yaratildi. Bugun o’sib kelayotgan yosh avlodga ta’lim va tarbiya berishning asosiy vazifalaridan biri — o’z yurtini sevadigan, milliy an’analarni e’zozlaydigan, milliy qadriyatlarga ega bo’lib voyaga yetgan fuqaroni tarbiyalash ekanligi ayon bo’ldi.

Milliy qadriyatlarni avlodlarga singdirish yo’llaridan biri esa xalqimizning boy milliy merosini, jumladan, milliy o’yinlarini targ’ib qilishdan iboratdir. Hozirgi kunda ko’plab milliy o’yinlar o’ynalmay, unutilib ketgan.

Biz so’z yuritmoqchi bo’lgan to’g’izqumaloq o’yini esa, qozoq xalqining milliy intellektual o’yini hisoblanadi. Bu o’yinni butun Osiyoda ko’chmanchi xalqlar o’ynashgan. Tog’izqumaloq o’yini dunyoda Mankala, Mo’g’ulistonda Eson Korgool, Qozog’istonda Tokuz Kumalak yoki Dokuz Kumalak, turli mintaqalarda Mankala, Mangala, Kale, Altiev, Pich, Meneli Tas, Mellegayasi va shunga o’xshash nomlar bilan mashhur [2].

O’yinni yosh-u qari, o’g’il va qiz bimalol o’ynashi mumkin. Tog’izqumaloq o’yinini o’ynab o’rganish uchun yoshi kichik bolalarga Bestemshe o’yini orqali o’rgatib boriladi.

Bu o’yin eng oddiy va eng oson variantlarga ega, Tog’izqumaloq o’yinini o’rganishning birinchi bosqichi sifatida bestemshe o’yinini kiritishimiz mumkin. O’yinning tarixi 3000 yilni o’z ichiga oladi. Ushbu o’yinga o’xshash o’yinlarni Qirg’iziston, Indoneziya, Vetnam, Malayziya, Marokash va Turkiyada topish mumkin.

O’yinlar tarixi 3 ming yillik davrni qamrab olgan bo’lsa-da, aniq yozma ma’lumotlar yo’qligi sababli o’yinlarning xronologik davrlari izchil emas. Faqat og’zaki adabiyot namunalari va rivoyatlarda to’g’izqumalak haqida ma’lumotlar bor, Bestemshe haqida esa yo’q. Yozma adabiyotning ilk namunasi sifatida Mahmud Koshg’ariyning “Devoni lug’atit Turk” asarini qayd etish mumkin. Asar XI asrda yozilgan. Bu asarda «Bestemshe» o’yiniga o’xshash o’yin «nusxa» deb ataladi. Bestemshe haqida juda kam ma’lumot mavjud. “Qozoq tilining izohli” lug’atida o’yin haqida shunday deyilgan: «To’g’izqumalak

o'yining bir necha turlari mavjud. Uning bolalar uchun oddiy turlari «hayajon» «beshlik» deb ataladi [3].

Qozoq milliy ensiklopediyasida «bestemshe to'g'izqumaloqning kichik turi» deb ta'riflangan. Ushbu o'yin, uning tarixi, qoidalar, shuningdek, to'g'izqumalak o'yini haqida Serik Yergalining «O'smirlar mantiqini rivojlantirish uchun qozoq intellektual o'yinlaridan foydalanish» kitobida batafsil tanishishimiz mumkin.

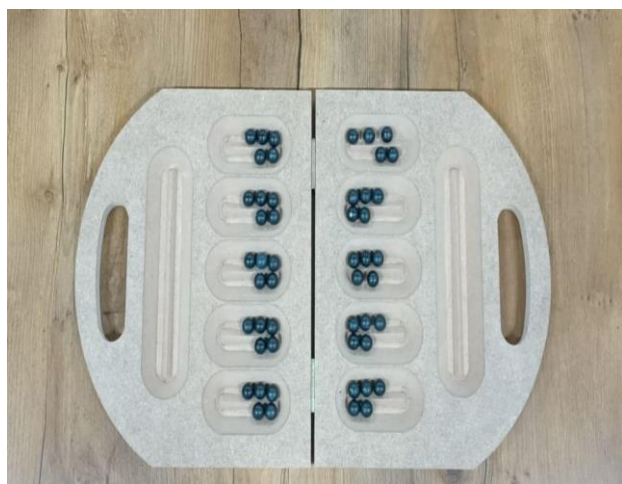
Hozirda qo'llanilayotgan Bestemshe taxtasining dizayni so'nggi yillarda bu o'yinni o'rganuvchi olimlar tomonidan qora uyning konturi asosida yaratilgan.

(Bestemshe o'yini doskasi)

Hozirgi taxta kichik, zararsiz, chunki u yog'ochdan yasalgan, tabiiy, bo'yalmagan va o'zimiz bilan olib yurish uchun juda qulay. Biz esa bu o'yinni qardosh xalqlarning milliy o'yini sifatida O'zbekistonda ham keng tanitmoqchimiz.

Buning uchun esa, avvalambor, o'yin qoidalarini batafsil tushunib olish lozim.

O'yin qoidalar juda oddiy bo'lib, barcha qoidalar ko'chmanchi ajdodlarimiz tabiatiga ko'ra farqlangan va bu qoidalarga ularning qarashlari kiritilgan.

Masalan, yurish faqat chapdan o'ngga boradi, xalqimizda o'ngga bor, degan naql bor, hatto o'ng tomondan ot minish, o'ng tomondan sigir sog'ish kabi mentalitetimizga xos

unsurlar ham bor. Ovqatlanayotganda o'ng qo'l bilan ovqatlanish.

Demak, urf-odatlarimizda ham an'analarimizda ham har tomonlama o'xshashliklar mavjud. Bundan tashqari, bu o'yin o'yinchini mustaqil bo'lishga, o'zi qaror qabul qilishga o'rgatadi. G'alaba qozonish uchun o'yinchi oldindan strategiya va reja tuzishni o'rganadi va reja tuzish jarayonida agar noto'g'ri deb hisoblasa, u rejadan voz kechib, yangi yo'l topishni o'rganadi.

Qaror qabul qilishda xatoga yo'l qo'ysangiz, o'yinda yutqazsangiz, mag'lubiatni qabul qilib, uni to'g'ri qabul qilishga o'rgatiladi. Rejani amalga oshirish uchun o'yinchi harakatlarni eslab qolishi kerak bo'ladi, bunda o'yinchining jamlash orqali rivojlantiradi, eslab qolish qobiliyati oshadi va oldingi ma'lumotlar bilan to'g'ri ishlash amaliyoti rivojlanadi.

Keyinchalik, bolada g'alaba qozonish istagi paydo bo'ladi, shu bilan raqobat qobiliyatini oshiradi. Qo'llarning harakatchanligi va motorikasini ham rivojlantirishga yordam beradi. V.A.Suxomlinskiy «Bolaning qobiliyatining manbayi uning qo'lida», deb yozgan edi. Nozik vosita mahoratini rivojlantirish bolaning umumiy rivojlanishida alohida o'rin tutadi.

Bolaning nozik motorli ko'nikmalarini rivojlantirish orqali barcha kognitiv jarayonlarning faoliyatini yaxshilash mumkin. Bestemshe o'yinida mayda to'plarni ushlab turganda qo'l harakati miya va nerv tolalariga ta'sir qiladi, bu esa ko'p foyda keltiradi.

Vaqtdan samarali foydalanish. O'yinni o'rgangan, musobaqalarda qatnashib, g'alaba ta'mini his qilgan o'yinchi gadjetlarda o'tirgandan ko'ra ko'proq shu o'yinga qiziqadi va bu orqali o'zini ziyolilar bilan o'rab olgan, nafis, raqobatbardosh, xotirasi sezilarli darajada rivojlangan, tezda kerakli ma'lumotlarga e'tibor qarata-digan, qaror qabul qila oladigan va bu qarorning oqibatlarini to'g'ri baholay oladigan, har qanday vaziyatni oldindan rejalashtirishni biladigan, o'ziga ishongan, o'z fikrini erkin ifoda eta oladigan barkamol shaxs sifatida tarbiyalanadi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ushbu intellektual o'yinni keng targ'ibot qilish va rivojlantirish imkoniyati va ahamiyati katta. «Bestemshe», ayniqsa, maktabgacha ta'lim muassasasi tarbiyalanuvchilari va kichik maktab yoshidagi bolalarning arifmetik ko'nikmalarini rivojlantirish, aql-zakovatini oshirish imkonini beradi.

Adabiyotlar

1. Shavkat Mirziyoyevning «Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak» nomli ma'ruzasi. – Toshkent: / «Xalq so'zi». G.16.01. 2017. 2 5
2. Aslonova M. Ta'lim jarayonida harakatli o'yinlardan foydalanish (Boshlang'ich sinflarning jismoniy tarbiya darslari misolida): Dis. ... ped. fan. nom. – Navoiy: NavDPI, 2008. 153-b.
3. <https://www.mercandokuzkumalak.com/dokuzkumalak'in-cocuk-egitimindeki-rolu-ve-onemi/#>
4. Adilbaev S.Q. «Бестемше» ўйынының оқышылардың ой санасының дамуына асері». 2021.

Internet saytlari

1. Asel Dalieva 300 togyzkumalak daski Turkistan 2023.
2. <https://qyzyljartv.kz/kz/news/39649>
3. <https://ustaz.kz/materials/bestemse-279105.html>
4. Suxomlinskiy V. A. «Tarbiya to'g'risida» 1973.
5. Zolymbetov U., Aigolek, 46.

РЕЗЮМЕ. Maqolada bolalarning intellektini rivojlantirishda o'yinning ahamiyati, «Bestemshe» o'yinining kelib chiqish tarixi, o'yinning shartlari haqida so'z yuritilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье обсуждается значение игры в развитии интеллекта детей, история возникновения игры «Бестемше», условия игры.

SUMMARY. The article discusses the importance of the game in the development of children's intelligence, the history of the game «Bestemshe», and the conditions of the game are discussed.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КЕЙС МЕТОДА В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ В ОБЛАСТИ ГРАЖДАНСКОГО СТРОИТЕЛЬСТВА (на примере американских ВУЗов)

Р.Ешнйз – кандидат экономических наук, доцент

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: фукаролик курилиш, кейс тарихлар, кейс-стади, кейс муаммолар, артефакт.

Ключевые слова: гражданское строительство, кейс истории, кейс-стади, кейс проблемы, артефакт.

Key words: civil engineering, case history, case study, case problems, artifact.

Основная тенденция исследований, выявленная в литературе по инженерному образованию, которая основана на когнитивной теории, связана с использованием кейсов в аудитории, хотя существуют некоторые ссылки на конструктивистское обучение в групповой практике [1:223], [2:16], [3:23]. Поскольку многие из документированных примеров существуют в более широком спектре инженерного образования, их обсудим в первую очередь, прежде чем рассматривать те, которые непосредственно относятся к гражданскому строительству.

Основная цель использования кейсов, заключается в развитии инженерных навыков. Название курса или техника “обучение на основе конкретных случаев” в инженерном контексте не обязательно означает, что случаи будут использоваться таким же образом, как в юридических и бизнес-школах. В первую очередь, сценарии реального мира, скорее всего, будут аутентичными, но могут не требовать такого активного обучения как в бизнес или юридическом образовании. Кейсы подразделяются на три типа: кейс истории, кейс-стади и кейс проблемы. Каждый тип требует последовательно большего количества действий со стороны студента. Кейс история описывает проблему и обсуждает, как она была решена, и решения, связанные с этим, часто фокусируясь на результатах этих выборов. Кейс-стади, как правило, ориентированы на описание “эталонного решения” и цель состоит в том, чтобы проиллюстрировать принцип или ценность подхода. Наконец, кейс проблемы - это открытые приложения случаев, когда после представления проблемы, анализ и решение остаются на усмотрение студентов. Эти проблемы могут варьироваться от небольших проблем до сложных долгосрочных проектов.

Кейсы важны для образования в области гражданского строительства, потому что они иллюстрируют идеи и концепции в гораздо более богатом контексте и служат лучшей поддержке развития взаимосвязанного понимания. Сравнивая кейсы с лекциями, чтениями, упражнениями и наборами задач, можно отметить, что развитие концепции, подходов и навыков лучше всего помогает метод кейсов. Использование открытых кейс-задач приносит пользу студентам, потому что определение проблем, планирование и самооценка успеха являются обязательным для студентов, и завершение дела может повлечь за собой сочетание обобщающих действий с коммуникативными навыками и практическим решением проблем. С другой стороны, кейс модули могут занимать много времени для подготовки и выполнения в группе, а при внедрении часто используются изолированно. Аналогично проблемному обучению в медицинских школах, кейс модули будут успешными в учебной программе по инженерному делу только в том случае, если их можно будет использовать для обучения основных инженерных концепции, а также стратегии решения проблем.

В американской литературе имеются много примеров использования кейсов в инженерном образовании, но они в основном относятся к промышленному и системному инжинирингу, которые традиционно имеют более тесные связи с экономической стороной инжиниринга.

Ричардс [4] цитирует кейсы используемые в магистратуре делового администрирования и инженерных систем, в особенности в инновационном курсе по изобретению и проектированию в Университете Вирджинии, который открыт для студентов третьих и четвертых курсов многих направлений (наук и искусств, архитектура, инженерные и прикладные науки). Кейсы, реализованные в этих классах, гораздо более сложны, чем типичные кейсы бизнес-школы, и называются “активными учебными модулями”. Например, в одном проекте студенческие команды должны соревноваться в новаторстве в области коммуникаций, и разработать артефакт с грубым приближением к технологиям того времени, постройте его и подать заявку на патент, касающийся устройства. Работа также содержит информативное руководство по использованию кейсов в инженерной группе, что делает ее хорошим справочником для преподавателей, желающих самостоятельно исследовать случаи реализации [4:380].

Все эти примеры относятся к областям, отличным от гражданского строительства, которое, как представляется, несколько отстают от других инженерных дисциплин в документированном использовании кейсов. Однако есть некоторые работы в американской научной литературе [5:47], которые представляют интерактивную среду, основанную на конкретных примерах, чтобы способствовать интеграции проектирования в обучение управлению строительством за счет использования междисциплинарных кейс историй. В [6:360] представлены тезисы работ, которые подготовлены в мультимедийных кейс стади и в совместной работе по обобщению в междисциплинарных тематических исследованиях. Библиотеки кейсов, доступные в Технологическом институте Халмана и Карлтонском университете в Канаде (<http://www.civeng.carleton.ca/ECL/>) включает множество кейсов, имеющих отношение к образованию в области гражданского строительства.

В [7:165] приводиться использование кейс стади в группе гражданского строительства и связанные с ним преимущества и недостатки. Большая часть документа подробно описывает методологию разработки и внедрения примеров, хотя также представлены примеры (два из области управления строительством, а один объединяет проектирование и строительство, включая проектирование конструкций). Хотя рекомендации по разработке кейсов полезны, одним из наиболее информативных результатов этого документа является последующее обсуждение [8:209], в котором подробно описывается потенциальное препятствие для широкого внедрения кейсов в области гражданского строительства: отсутствие поддержки (в основном нехватки времени) и признания со стороны преподавателей для разработки кейс стади. Н.Григг сравнивает ситуацию с моделью бизнес-школы, где во многих учреждениях разработка и публикация кейс стади представляют собой исследование.

Наконец, одним из немногих других примеров в литературе для случаев в области гражданского строительства является работа, проделанная в Технологическом университете Джорджии под эгидой EduTech

института устойчивых технологий и развития с использованием кейс методов и проблемного обучения. Инновационный курс предоставляет богатый и междисциплинарный опыт, необходимый для подготовки инженеров для решения задач устойчивого развития. В этой статье предлагаются хорошо разработанные описания когнитивной основы курса, самих кейсов и планов оценки.

Идея кейс метода в области гражданского инженерного образования не является чем-то новым. Фитцсаймонс [9:560] в 1979 году предложил кейс метод, в частности, как метод решения проблем подготовки инженеров к профессиональной практике. В работе проводится краткие сравнения с юридическими и медицинскими школами и демонстрируется замечательное видение использования дел, даже предполагая необходимость изучения всего жизненного цикла проектирования, как в нынешней тенденции устойчивого развития.

Документированные события за пределами случаев немногочисленны, но в одном из очень немногих длительных исследований методов обучения в классе Фельдер [10:365] подробно описывает результаты исследования, в котором он преподавал пять последовательных курсов химической инженерии в последовательных семестрах одной и той же группе студентов. Он предлагает множество экспериментальных методов, в частности, подчеркивая активный опыт обучения (например, совместные учебные группы), сокращая время чтения лекций и использование команд по выполнению домашних заданий. Причем, Фельдер использует в основном, традиционные методы оценки (домашние задания, экзамены), которые считаются неаутентичными в отношении к способам преподавания и обучения, но эти методы были как-то структурированы и обновлены (т.е., сложные проблемы), и Фельдера ни в коем случае нельзя рассматривать как последователя старой традиционной оценки. В работе формировано домашнее задание в соответствии с их моделью, ориентированной на студентов, но было бы очень интересно сравнить, какой успех может быть возможен с его методиками обучения в сочетании с некоторыми другими видами достоверной оценки, например, проектами или портфолио. Одним из наиболее ценных качеств этого исследования является тот факт, что автор статьи смог наблюдать эффекты в течение нескольких лет. Хотя для определения оценок использовались традиционные оценки, возможно, что в течение пяти семестров произошла какая-то

неопределенная неформальная оценка, которая помогла ему оценить обучение студентов. Действительно, хотя в этой статье не представлено никакой статистической информации, сравнивающей эту группу студентов с другими группами сравнения, качественные доказательства эффективности методов убедительны. В частности, студенты повысили мастерство в формулировании проблем, приходили в рабочие часы в группах за помощью в разрешении дебатов по открытым проблемам и развили большее чувство общности, которое демонстрирует позитивные изменения в критическом мышлении и создании совместного учебного сообщества. Автор статьи хотя и не проявляет явной приверженности когнитивным идеям конструктивизма или когнитивного ученичества, описывает пример той среды, которую необходимо создать для того, чтобы происходили такого рода процессы.

К сожалению, не все опубликованные статьи содержат такой уровень доказательств предлагаемых идей. В работе [11:240] конструктивистский способ обучения определяется как более увлекательный и требующий от студента большей активности в построении знания, вместо того, чтобы пассивно получать их из лекции. Кроме того, представлена структура конструктивистского метода обучения, состоящая из пяти этапов (вовлечение, изучение, развитие, расширение и оценка). В работе содержится материал о том, как методология может быть реализована в проектном образовании, и о проблемах оценки конструктивистского обучения. Однако в работе хотя и делаются заявления о преимуществах такого рода среды, но не предлагается их оценка.

Таким образом, рассмотрение зарубежной литературы, которые могут повлиять на образование инженеров-строителей, иллюстрирует богатство методов, доступных исследователям в области обучения. Конструктивистские идеи, которые включают в себя когнитивные теории, основаны на реальном изменении восприятия обучения, изменении, недостатки которого все еще ощущаются в области инженерного образования. Когнитивное обучение и другие реализации более аутентичного образа мышления и обучения предлагают огромные возможности для повышения эффективности образования в области гражданского строительства, помогая студентам мыслить как настоящие инженеры. В особенности эти виды обучения могут основываться на опыте обучения на основе конкретных случаев и проблем.

Литература

1. Фельдер Р.М. О воспитании креативных инженеров. // Инженерное образование. 1987. 77(4), -С. 222-227.
2. Льюис Р.Б. Творческое преподавание и обучение в классе статистики. // Инженерное образование. 1991, 86(1), -С. 15-18.
3. Ешнйазов Р. Повышение качества подготовки студентов строительного профиля по специальным учебным дисциплинам. // «Илим хэм жэмийет», НМПИ, 2023 (№4), 22-25-б.
4. Ричардс Л.Г., Горман М.Э., Шерер В.Т. и Ландел Р.Д. Содействие активному обучению с помощью кейсов и учебных модулей. // Инженерное образование. 1995, 84 (4), -С. 375-381.
5. Чиновски П.С. и Робинсон Дж. Повышение качества образования в области гражданского строительства посредством тематических исследований. // Инженерное образование, 1997, 86 (1), -С. 45-49.
6. Агогино А.М. и Инграффеа А.Р. Интеграция учебной программы бакалавриата по инженерному делу. // Материалы восьмой конференции по вычислениям в гражданском строительстве, ASCE- 2012. -С. 356-363.
7. Рассел Дж.С. и Маккалуш Б.Г. Гражданское инженерное образование: подход к тематическому исследованию. // Журнал профессиональных вопросов инженерного образования и практики, ASCE- 2000, 116 (2), -С. 164-174.
8. Григг Н.С. Обсуждение книги Рассела и Маккалуша «Образование в области гражданского строительства: подход к тематическому исследованию». // Журнал профессиональных вопросов инженерного образования и практики, ASCE - 2012, 118 (2), -С. 209-210.
9. Фитцсаймонс Н. Тематические исследования для студентов строительных специальностей. В ответе на вызовы инженерной практики. // Материалы конференции по гражданскому инженерному образованию, - 1979, вып. 1, -С. 560-562.
10. Фельдер Р.М. Продольное исследование успеваемости и удержания студентов инженерных специальностей. // Инженерное образование. 2005, 84 (4), -С. 361-367.
11. Парковер Дж.А. и Маккуэн Р.Х. Открытие подхода к обучению инженерному проектированию. // Журнал профессиональных вопросов инженерного образования и практики, ASCE 2005, 121 (4), -С. 236-241.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Шимолий Америка академик олимларининг муҳандислик фанларини ўқитишда кейс методидан фойдаланиш бўйича илмий адабиётлари кўриб чиқилган. Усулни бизнес ёки юридик таълимда қўлланиладиганларга нисбатан қўллашнинг ўзига хос хусусиятлари кўрсатилган. Қурилиш йўналиши бўйича талабаларни тайёрлашда бу усулни янада кенгрок қўллаш мақсадга мувофиқдир.

РЕЗЮМЕ. В статье сделан обзор научной литературы североамериканских ученых-педагогов по применению кейс-метода в преподавании инженерных дисциплин. Показаны отличительные особенности использования метода по сравнению с применяемыми в бизнес или юридическом образовании. Имеется необходимость более широкого применения данного метода при подготовке студентов направления гражданского строительства.

SUMMARY. The article provides an overview of the scientific literature of North American scientists and educators on the application of the case method in teaching engineering disciplines. The distinctive features of using the method in comparison with those used in business or legal education are shown. There is a need for a wider application of this method in the preparation of students in the field of civil engineering.

CHEKLANGAN MULTIMEDIA VOSITALARI BILAN O'QITISHNI TASHKIL QILISH

H.F.Xursandov – *assistant o'qituvchi*

M.A.Ahtamqulov – *assistant o'qituvchi*

L.N.Ilashova – *talaba*

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti Urgut filiali

Tayanch soʻzlar: ta'lim texnologiyalari, multimedia, mediasavodxonlik, multimedia texnologiyalari, o'quv jarayonining axborot bazasi, bilimlarni vizuallashtirish, interfaol interfeys, ko'rgazmali materiallar namoyishi, Google Forms, ijodiy fikrlash, elektron ta'lim tizimlari.

Ключевые слова: образовательные технологии, мультимедиа, медиаграмотность, мультимедийные технологии, информационная база образовательного процесса, визуализация знаний, интерактивный интерфейс, представление визуальных материалов, Google Forms, креативное мышление, электронные системы образования.

Key words: educational technologies, multimedia, media literacy, multimedia technologies, information base of the educational process, knowledge visualization, interactive interface, display of visual materials, creative thinking, electronic educational systems.

Kirish. Ta'lim uchun interfaol multimedaning asosiy qo'llanilishi o'quvchiga materialni o'z zamonida va individual qiziqishlari, ehtiyojlari va kognitiv jarayonlariga muvofiq ko'rish uchun nazorat qilinadigan o'quv sharoitidir. Interfaol multimedaning asosiy maqsadi o'qituvchini almashtirish emas, balki o'qituvchi rolini butunlay o'zgartirishdir. Shunday qilib, multimedia juda yaxshi ishlab chiqilgan va eng yaxshi o'qituvchiga taqlid qilish uchun yetarlicha murakkab bo'lishi kerak, uning dizaynida kognitiv jarayonlarning turli elementlari va texnologiyaning eng yaxshi sifatini birlashtiradi. Cheklangan multimedia o'quv dasturlari bilan, dastur mos ravishda ishlab chiqilgan va tuzilganidan so'ng, u moslashuvchan bo'lishi va o'zgarishlarga imkon berishi kerak. Multimedia vosita sifatida amaliy ta'limning o'rini bosa olmasa-da, dars davomidagi faoliyatning ta'sirini kuchaytirishi mumkin. Biz o'quvchilarimizni jalb qilish va ilmiy tushunchalarni samarali namoyish etish hamda mediasavodxonlik texnologiyalarini mustahkamlash uchun podkastlar, bloglar, video va audio oqimlari kabi yangi axborot vositalaridan foydalanishimiz mumkin. Shuningdek, biz talabalarni fotosuratlar almashish, video nashr qilish va xaritalar yaratish dasturlari kabi raqamli media vositalari bilan jalb qilishimiz mumkin, bu ularga o'z mazmunini yaratish orqali savodxonlik ko'nikmalarini mustahkamlash va konsepsiyani o'zlashtirishlarini namoyish qilish imkoniyatini beradi. Bugungi kunda deyarli har bir universitet an'anaviy ta'limni yaxshilash va targ'ib qilish uchun Internet yoki raqamli ommaviy axborot vositalari tomonidan taqdim etilgan imkoniyatlardan foydalanish strategiyasiga ega ekanligini da'vo qilmoqda. 1990-yillarning o'rtalarida World Wide Web paydo bo'lishi bilan "e-learning" atamasi paydo bo'ldi va shov-shuvga sabab bo'ldi. Ba'zilar ta'lim muhitidagi keskin o'zgarishlarni yoki umuman an'anaviy ta'limning tugashini bashorat qilishdi. Ko'rinishidan, multimedia texnologiyasi qanday qilib o'rganishni yanada qiziqarli qilishi mumkinligi haqidagi savol hali ham ochiq savol bo'lib qolmoqda.

Cheklangan multimedia nima? Multimedia atamasi bugungi kunda ta'lim texnologiyalari mutaxassislari orasida tez-tez qo'llaniladi va muhokama qilinadi. Aniq ta'rif bo'lmasa-da, bu atama muqobil ravishda "matn, audio va video kabi turli xil ommaviy axborot vositalarining ataylab

kombinatsiyasi" degan ma'noni anglatishi mumkin yoki ommaviy ishlab chiqariladigan, lekin hali ham foydalanishni shaxsiylashtiradigan kompyuter uskunlari va dasturiy ta'minot paketlarini ishlab chiqishga ishora qilishi mumkin.

Cheklangan multimedia vositalaridan foydalangan holda o'qitishni tashkil etishda mavjudlik o'quv materiallari va usullarining turli qobiliyat va ehtiyojlarga ega bo'lgan shaxslarni hisobga olgan holda ishlab chiqilganligini va yetkazib berilishini ta'minlashni anglatadi. Cheklangan multimedia vositalaridan foydalangan holda o'qitishni tashkil etishda ta'lim tamoyillarini integratsiyalashtirgan holda, o'qituvchilar barcha ishtirokchilar mazmun bilan to'liq shug'ullanishi va o'z ta'lim maqsadlariga erishishi mumkin bo'lgan interfaol ta'lim muhitini yaratishi mumkin.

Ta'lim texnologiyasi. Ta'lim texnologiyasi – bu tegishli texnologik jarayonlar va resurslarni yaratish, ulardan foydalanish va boshqarish orqali o'rganishni osonlashtirish va yutuqlarni oshirishni o'rganish va axloqiy amaliyotdir. Bu eng sodda va qoniqarli tarzda o'quvchiga yo'naltirilgan ta'limda foydali bo'lishi mumkin bo'lgan vositalar to'plami sifatida tavsiflanadi. U o'qituvchining "sahnadagi donishmand" emas, "yo'lboshlovchi" bo'lishini targ'ib qiladi. Ta'lim texnologiyasi "o'quv texnologiyasi" deb ham ataladi, asosan o'qitish va o'qitish jarayonida texnologiyadan foydalanishni o'z ichiga oladi. Bu yerda fan texnologiyasi nafaqat noutbuklar, interfaol doskalar, smartfonlar, Internet, Wi-Fi, YouTube va boshqalar kabi eng yangi vositalar va texnologiyalardan foydalanishni o'z ichiga olmaydi, garchi ular o'z bilim salohiyati tufayli bugungi kun talabalari tomonidan ommaviy ravishda afzal ko'rilmogda.

Multimedia taqdimotlar yaratish uchun kuchli vosita bo'lishdan tashqari, o'ziga xos ta'lim afzalliklarini taqdim etadi, shuningdek, talabalarga o'z mavzularini bilvosita o'rganish yo'lini taqdim etish imkonini beradi. Ushbu tajribani taqdim etishning kaliti ketma-ket emas, balki grafik, video va audiodan bir vaqtning o'zida foydalanishdir. Texnologiya ta'limni rag'batlantirishi shart emas. Bu rol talabalarining ta'lim ehtiyojlariga tegishli. Multimedia yordamida o'quv jarayoni yanada maqsadga yo'naltirilgan, faolroq, vaqt va makonda moslashuvchan, masofadan mustaqil va individual ta'lim uslublariga moslashtirilgan bo'lishi, o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirishi mumkin. Multimediya yordamida ma'lumotni

yanada samaraliroq yetkazish va u o'quv ma'lumotlarini yetkazish uchun samarali o'qitish vositasi bo'lishi mumkin, chunki u o'qituvchiga ma'lumotlarni turli xil ommaviy axborot vositalarida taqdim etish imkonini beradi.

Texnologiya atrofimizdagi dunyoni o'zgartirishda davom etmoqda. Akademik dunyo ham bundan mustasno emas. Butun dunyodagi talabalar va o'qituvchilar o'rganishni yanada dinamik, davomiy va sinfdan tashqari dunyoda ham qo'llash uchun qiziqarli va innovatsion usullarni kashf qilmoqdalar.

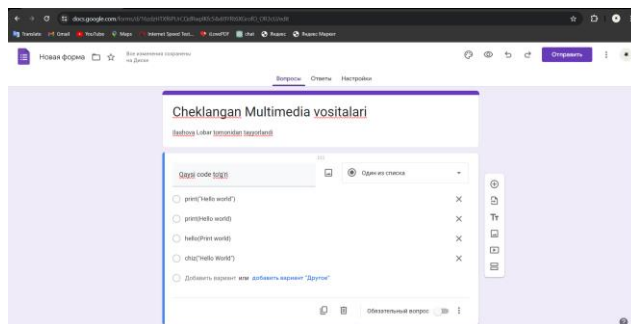
Pedagogik dasturiy vositalar – kompyuter texnologiyalari yordamida o'quv jarayonini qisman yoki to'liq avtomatlashtirish uchun mo'ljallangan didaktik vosita hisoblanadi. Ular ta'lim jarayoni samaradorligini oshirishning istiqbolli shakllaridan biri hisoblanib, zamonaviy texnologiyalarning o'qitish vositasi sifatida ishlatiladi. Pedagogik dasturiy vositalar tarkibiga: o'quv fani bo'yicha aniq didaktik maqsadlarga erishishga yo'naltirilgan dasturiy mahsulot (dasturlar majmuasi), texnik va metodik ta'minot, qo'shimcha yordamchi vositalar kiradi [1].

Axborot texnologiyalari fanini o'qitishda innovatsion metodlardan foydalanish muhimdir. Dars davomida, albatta, talabalarning o'zlashtirishini tekshirish muhim hisoblanadi. Hozirgi kunda bulutli texnologiyalar rivojlangan bo'lib, google forms bilan turli xil so'rovlar yaratib talabalarning o'zlashtirish darajasini bilish mumkin. Quyidagi jadvalda google forms imkoniyatlari keltirilgan [2].

1-jadval

Google forms	
1.	Urinishlar sonini belgilash
2.	Savollarni aralashtirib yuborish
3.	Real vaqt rejimida kuzatish
4.	Javoblar avtomatik ravishda elektron jadvalga kiritiladi
5.	Qisqaroq URL manzillar
6.	Moslashtirilgan mavzular
7.	Shakllarni yaratishda avtomatik ravishda javob takliflarini yaratish

Talabalarni sinab ko'rish uchun multimedia vositasidan foydalanish bunga misoldir. Testlarni Google Forms multimedia vositasi yordamida yaratish mumkin. Quyida test dasturi interfeysining rasmi keltirilgan (1-rasm).

Rasm 1. Google Forms test dasturi oynasi

Testlar juda sodda va ulardan foydalanish oson yaratilgan, ular ham vizualdir va ayniqsa muhimi, ular test tugagandan so'ng natijani beradi, ya'ni talaba o'z bilimi baholanishini ko'p kutishga to'g'ri kelmaydi.

Ta'limning o'zgaruvchan roli hozirgi vaqtda multimedia texnologiyalarining integratsiyasi bilan kuchaymoqda, bu ta'limda yangi paradigma va kontentni rivojlantirishda yangi konsepsiyalarni ishlab chiqishga olib keldi. Multimedaning turli ta'lim senariylarida foydaliligini o'rganish bilan bog'liq holda, kelajakdagi tadqiqotlar uchun muhim nuqta shundan iboratki, kelgusi vaqt, albatta, hamma uchun multimedia texnologiyasining mavjudligini va'da qiladi, ammo undan foydalanish cheklangan va uning imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda bo'lishi kerak. Pedagogik imtiyozlar, shuningdek, tadqiqotchilarning turli sohalari, turli nuqtayi nazarlari va turli xil protsessual usullaridan multimedaning katta qiymati. Shu sababli, multimedia hamjamiyati multimedia ta'limini yaxshilash va shuning uchun umuman o'qitish va o'rganishga yordam berish uchun turli xil kelib chiqishi bo'lgan barcha tadqiqotchilar va o'qituvchilarni birlashtirish uchun ideal platforma hisoblanadi.

Xulosa. Cheklangan multimedia vositalaridan foydalangan holda o'qitishni tashkil etish kerakli ta'lim natijalariga erishishda mavjud multimedia resurslaridan samarali foydalanish uchun o'quv dasturini tuzishni o'z ichiga oladi. Ushbu yondashuv cheklangan multimedia vositalarining cheklovlarini tan oladi va strategik rejalashtirish va resurslarni taqsimlash orqali ularning ta'sirini maksimal darajada oshirishga qaratilgan. Umuman olganda, cheklangan multimedia vositalaridan foydalangan holda o'qitishni tashkil etish mavjud resurslardan samarali foydalanish va ishtirokchilar uchun mazmunli o'rganish tajribasini yaratish uchun o'ylangan va strategik yondashuvni o'z ichiga oladi.

Adabiyotlar

1. Fayzillo o'g'li X.H. Ta'lim jarayonida turli xil dasturiy vositalarning qo'llanilishi. Miasto Przyszłości, 36, 441–444-6.
2. Azizkulov B., Xursandov H. & Meliboyev I. Axborot texnologiyalari fanini samarali o'qitishda innovatsion metodlardan foydalanish. International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 515–517. Retrieved from.

REZYUME. Zamonaviy o'quv jarayonini multimedia texnologiyalarisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Multimedia texnologiyasi o'qituvchilar, talabalar va o'quv dasturlari o'rtasidagi o'zaro ta'sirni kuchaytirish va o'rganishni yanada dinamik, davomiy va sinfdan tashqari dunyoda qo'llashning innovatsion usullari orqali ta'lim tajribasini oshiradi. Maqolada o'quv jarayonida multimedia texnologiyalari tushunchasi muhokama qilingan.

РЕЗЮМЕ. Современный образовательный процесс невозможно представить без мультимедийных технологий. Мультимедийные технологии расширяют образовательный опыт благодаря инновационным способам улучшения взаимодействия между учителями, учениками и учебной программой, а также применения обучения в более динамичном, непрерывном и внеклассном мире. В статье рассматривается понятие мультимедийных технологий в образовательном процессе.

SUMMARY. The modern educational process cannot be imagined without multimedia technologies. Multimedia technologies enhance the educational experience through innovative ways to improve interactions between teachers, students and the curriculum, and to apply learning to a more dynamic, continuous and extra-curricular world. The article discusses the concept of multimedia technologies in the educational process.

INFORMATIKA HÁM IT PÁNINDE JOYBAR METODÍNAN PAYDALANÍWDÍŇ ZÁRÚRLIGI

Z.K.Ilyasova – *pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent*

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: bilim, ko'nikma, IT savodxonlik, "subyek-obyekt", "subyekt-subyekt", loyiha metodi, loyihalashtirish, virtual jarayonlar.

Ключевые слова: знания, навыки, IT грамотность, "субъект-объект", "субъект-субъект", метод проекта, проектирование, виртуальные процессы.

Key words: knowledge, skills, IT literacy, "subject-object", "subject-subject", project method, Design, virtual processes.

Mámleketimizde pán, tálim-tárbiya hám islep shıǵarıw integraciyasın támiyinlew, bilimlendiriw sistemasın rawajlandırıw, materiallıq-tehnikalıq bazasın bekkemlew, oqıtıw formaları hám mazmunın jetilistiriw boyınsha alıp barılıp atırǵan reformalar oqıw procesinde aldınǵı pedagogikalıq texnologiyalardı engiziw imkánıyatların keńeytpekte. Bilimlendiriwdiń natıyjeliligini arttırıw hám tálim alıwshılardı bilimlerdi tolıq iyelewine erisiw, shaxstń tálim orayında bolıwı hám olarda erkin pikirlew qábiletin qalıplestiriw ushın tálim procesinde innovaciyalıq tálim texnologiyaların qollaw arqalı ámelge asırıladı. Bilim beriw usılı, tálimiy maqsetti ámelge asırıw boyınsha tálim beriwshi hám tálim alıwshi menen birge islesiw iskerliginiń quramalı procesiniń tiykarı esaplanadı [1].

Ulıwma bilim beriw orta mekteplerinde Informatika hám informaciyalıq texnologiyalar (IT) pánin oqıtıwda búgingi kúnniń aktual talapları, sabaqlardı jańa pedagogikalıq texnologiyalar yaǵnıy joybarlastırıw tiykarında shólkemlestiriw talabı qoyılıp atr. Onnan maqset oqıwshılarda gárezsiz, erkin pikirlew qalıplestiriw, sabaq juwmaǵında kerı baylanısqa, kepillengen nátiyjege erisiw hám "subyek-obyekt" múnasibetlerin "subekt-subekt" múnasibetlerine aylandırıw bolıp tabıladı. Bul processti jáne de nátiyjeli ámelge asırıwda joybar metodınan maqsetke muwapıq orınlı paydalanıw tálim natıyjeliligini asıradı.

Joybar islep shıǵıw jeke tártipte yamasa toparlarda alıp barılıwı múmkin, bul oqıwshılardıń individual, juplıq yamasa kishi toparlarda belgilengen waqıt dawamında, belgilengen modul boyınsha informaciya jıynaw, izertlew hám ámelge asırıw jumsların alıp barıwı esaplanadı. Toparlar iskerligi belgili bir oqıw maqsetlerine erisiwge qaratılǵan. Toparlar wazıypalardı sheshiw, túrli joybarlardı ámelge asırıw, jetiskenliklerin kórsetiw ushın juwapker bolıp tabıladı. Bilim alıwshılar rejelestiriw, qarar qabıl etiw, ámelge asırıw, tekseriw hám juwmaq shıǵarıw hám nátiyjelerdi bahalaw processlerinde qatnasadı. Hár joybar oqıw toparınıń birgeliktegi iskerliginiń muwapıqlastırılǵan nátiyjesi bolıp tabıladı.

Joybar metodı bilim alıw, úyreniw procesi qorshaǵan ortalıqtan paydalanıwdı názerde tutadı. Bundaǵı tiykarǵı maqset hár bir oqıwshını dóretiwshilik penen úyreniw procesine tartıwdan ibarat. Úyreniw processi nátiyjeli bolıwı, yaǵnıy oqıwshılar ne ushın kerekligin, olardan qanday turmıslıq mashqalalardı sheshiwde paydalana alıwın biliwı kerek [2].

Sońǵı waqıtları ulıwma bilim beriw orta mekteplerinde Informatika hám IT páni shet el tájiriybesi (Cambridge texnologiyası) tiykarında islep shıǵılǵan dástúr tiykarında oqıtılmaqta. Bunda sabaqta oqıwshılardıń ámeliy iskerliginiń ústin turatúǵınlıǵına áhmiyet beriwimiz kerek, sebebi bul arqalı oqıwshıda pán boyınsha tiykarǵı bilim hám kónikpeler payda boladı. Bul mashqalanı sheshiwde ideal qurallardıń biri joybar metodınan paydalanıw maqsetke muwapıq.

Degen menen, oqıw procesinde joybar metodınan paydalanıw dástúriy metodqa salıstırǵanda ele ádewir arqada qalǵan. Bunıń sebebi oqıtıwshılardıń bul alternativ metodtı paydalanıw ózgeshiliklerin tolıq yamasa óz waqtında ólestirmegenligi hám oqıwshılardıń bilim dárejesiniń hár túrliligi, olardıń óz betinshe pikir júritiwge, ózin ózi qadaǵalawǵa, ózi úyreniwge uqıpsızılıǵı sebepli qıynshılıqlar tuwdıradı. Joybar jumısı dawamında

oqıwshılardıń rawajlanıwı ushın sharayat jaratıp beriw hám joybar ústinde islep atırǵan oqıwshılardıń óz betinshe jumıs isley alıw dárejeleri de eń qıyın mashqalalardan. Joybar topar aldında qoyılǵan qaysı mäseleni oqıtıwshi sheshiwı kerek, al qaysı mäseleni oqıwshılardıń ózleri sheshiwı kerek, al qaysı birin birge sheshiwge boladı? Bul sorawlarǵa tayar juwap joq. Sonlıqtan, joybar jumısın shólkemlestiriwde birinshi orında oqıtıwshıdan joybar metodın oqıw procesinde paydalanıwdıń tiykarǵı teoriyalıq hám ámeliy tiykarların tolıq izertlep shıǵıwdı talap etedi.

Informatika hám IT sabaǵında oqıwshılardıń óz betinshe isley alıw dárejesi kóplegen faktorlarǵa baylanıslı: olardıń jası hám jeke ózgesheliginen baslap, aldınǵı proekt jumslarındaǵı tájiriybesi, proektte sheshiliwge qoyılǵan mashqalanıń qıynlıǵı, IT boyınsha kónlikpesi, toparda óz-ara túsinisiw dárejesi h.t.b.

Informatika hám IT páninde hár qanday joybarlardı ámelge asırıwdıń anıq basqıshların óz ishine aladı, olar joybar jumısınıń maksimal natıyjeliligine erisiw ushın anıq rejelestiriliwı kerek.

I-basqısh. Shólkemlestiriw.

II-basqısh. Kelesi joybarlastırıwdıń tiykarǵı ideyasın tańlaw hám talqılaw. Ol maqset hám wazıypalardı anıqlawdı, maqsetlerge erisiw strategiyasın talqılawdı hám joybardı jetilistiriwı óz ishine aladı.

III-basqısh. Stilistik táreplerdi talqılaw hám oqıwshılar jumısın sabaqta hám sabaqtan tısqarı waqıtta shólkemlestiriw.

IV-basqısh. Arnawlı bir oqıwshılar toparları ushın kishi tapsırmalardı ajratıp kórsetiw menen joybardı dúziw, kerekli materiallardı tańlaw.

V-basqısh. Tiykarǵı joybar ústinde islew.

VI-basqısh. Juwmaqlaw.

Informatika hám IT páninde joybar metodında tómendegi qurallardan paydalanamız:

- IT járdeminde basqa tarawlardǵı mashqalalardı sheshiw (mısalı, MS Excelde populyaciya dinamikasını jaratıw; grafik redaktorda bolsa, topografikalıq karta sızıw yamasa ofis ushın elektron plakat yamasa virtual stand jaratıw, fizikalıq, ximiyalıq, matematikalıq yamasa basqa mashqalalardı sheshetuǵın programma dúziw);

- basqa tarawlardǵı bilimlerdi informatika tárepinen sheshiletuǵın wazıypalardı kirgiziw (kóbinese joybar iskerliginde basqa pánlerden de bilim talap etiledi, geyde siz ádettegi wazıypalardı hár qıylı bilim tarawları kóz qarasınan ajratıwıńız múmkin);

- sabaqlardıń kombinaciyası (aldınǵı pikirlerdiń hár biri yamasa ekewi bul jerde bolıwı múmkin).

Sabaqta bunday jumıs procesinde isbilermenlik sheri-kligi de payda boladı – oqıwshılar oqıtıwshı menen óz-ara múnasibette bolıp, olar óz jumslarınan minnetdar boladı. Sonıń menen birge joybar ústinde islewde barlıq iskerlik túrleri aktual bolıp, oqıwshılardıń óz betinshe izertlew iskerligi kónikpelerin qalıplestiredi, derekler menen islew, maǵlıwmatlardı analizlew, salıstırıw hám ulıwmalastırıw qábiletlerin rawajlandıradı.

Joybarlaw procesinde pánler-aralıq hám meta-pánlerden paydalansa boladı, mäselen informaciyalıq joybarlar (informatika-biologiya, informatika-biologiya-geografiya-fizika-ximiya, informatika-inglis tili, informatika-ülke tanıw). Pán oqıtıwshıları menen kelisilgen halda, sabaqlarda tapsırma alǵan oqıwshılar onı orınlawı hám Informatika hám IT sabaqlarında dúziwı, keyininen temanı

úyreniw programmasına muwapıq óz joybarların basqa sabaqlarda usınıwı múmkin [4].

Úlken kólemli joybarlar ilimiy bolıp, oqıwshılar ilimiy-izertlew joybarları ústinde islewdi baslaydı. Informaciya dereklerine tıp nusqadaǵı kórkem bolmaǵan, jurnalistik hám kórkem ádebiyatlar, haqıyqıy ǵalabalıq xabar quralları, hújjetli, kórkem filmler, qanıǵelerdiń máslahátleri qosıladı. Oqıwshılar ilimiy maqalalar, tezisler jazadı, ilimiy-izertlew jumısları menen shuǵıllanadı. Tómende Informatika hám IT sabaǵında joybar metodınan paydalanıw ushın mısalları keltirip ótemiz.

1-keste

Oqıw materialınıń mazmunı	Joybar ushın usınıs etilgen temalar	Joybardıń mazmunı
Algoritmler	Tábiyattanıw tarawındaǵı algoritmler	Algoritmdı islep shıǵıw
Kompyuter oınları strategiyası túsiniǵı	«Virtual oınaw hám jeńimpaz bolıw» joybarı	Virtual oın menen shıǵıw
Word tekst protses-sorında hújjetlerdi qayta islew	Men-jurnalisten	Jurnal, gazeta jaratıw
Kompyuter grafikası tiykarları	Men – xudojnikpen	Usınıs etilgen tema boyınsha súwret.
Elektron tablicadan maqsetli paydalanıw	Oh, bul kesteler	Hár qıylı wazıypalar klasın sheshiw ushın Excel programma-sınan paydalanıw
Power Point dástúri	Prezentaciya tańlawı	Tema oqıwshılar tárepinen saylanadı
Maǵlıwmatlar bazasın qayta islew	Meniń maǵlıwmatlar bazam	Maǵlıwmatlar bazasın islep shıǵıw
Dástúrlewdi úyreniw	Men - dástúrshimen	Dástúrlew tillerinde ámeliy mashqalardı sheshiw
Informaciyalıq texnologiyalar hám modellestiriw	Informaciya - modeller dúnyası	Informaciya processlerin modellestiriw
Informaciyalıq texnologiyaların texnikalıq qollap-quwatlaw	«Meniń kompyuterim» joybarı	Kompyuter apparatı haqqında aytnı (hár qanday programma-lıq támiynattı ámelge asırıw)
PhotoShop	Men hám PhotoShop	Súwretler kórgizbesi
Jumıs stolı baspa sistemaları	«Kóp kásip-ler...» joybarı	Keleshektegi kásip haqqında buklet
Flash texnologiyası	Animaciya dúnyası	Tema oqıwshılar tárepinen saylanadı
Web-betlerdi jaratıw	Men hám WWW	Tema oqıwshılar tárepinen saylanadı

Ádebiyatlar

1. Abdugodirov A.A., Pardayev A. Ta'lim va tarbiyada zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish uslubi. –T.: “Tafakkur”. 2014. 366-b. Kayumova N.A. Informatika o'qituvchisining metodik tizimini loyihalash. // Zamonaviy ta'lim. -Toshkent, -2017. №11. 4-10-b.
2. Пахомова Н.Ю. Метод учебного проекта в образовательном учреждении. - Москва: “Аркти”, 2003. –С. 112.
3. Шишов С.Е. Структура и содержание проектной деятельности. - Москва: “Стандарты и мониторинг”, 2005. № 2. - С. 17-23.
4. Чечель И.Д. Метод проектов: субъективная и объективная оценка результатов. - Москва: Директор школы. 1998. № 4. - С. 3-10.
5. Romanovskaya M.B. The method of projects in the educational process. - М.: Center "Pedagogical search", 2006.

Sonıń menen birge, IKT járdeminde Informatika hám IT pání boyınsha tómendegi joybarlardı sapalı ámelge asırıw maqsetke muwapıq: «Dúnıanıń eń jaqsı informaciya resursları», «Jasalma intellekt hám IT», «Viruslar hám olarǵa qarsı gúres», «Meniń virtual álemim», «Ólik dástúrlew tilleri» hám t.b.

Joybar metodın oqıw processiniń rejelestirilgen hám turaqlı bólegine aylandırıw paydalansaq, demek tómendegiler ushın sharayat jaratamız:

- oqıwshılarda IT sawatxanlıǵın ele de asırıwǵa bolǵan ishki qızıǵıwshılıqtı qalıplestiriw hám asırıw;
- oqıwshılarda turmısliq hám virtual processler menen baylanıslı bolǵan mashqalalar ústinde oylanıw hám logikalıq pikirlew qábilietin asırıw;
- oqıwshılardıń sóylew qábileti sonday-aq, ulıwma adamlar menen mádeniyatlı sóylesiw uqıbın jetilistiriw;
- oqıwshılardıń jeke ózligin, óz betinsheligin rawajlandırıw, óz ústinde islewge talabın asırıw;
- bilimlendiriw ortalıǵında oqıtıwshınıń rolin ózgeritiw;
- bilimlendiriwdiń wazıypaların, oqıwshı ózligin hám tárbiyasın rawajlandırıwdı nátiyjelirek sheshiw;
- oqıwshı izzertlewler ótkerip, óz betinshe pikirlep hám sistemalı jandasıwlar tiykarında jańa ámeliy kónlikpelerge iye bolıwına járdemlesedi.

Zamanagóy mektep táliminde joybar metodınan paydalanıw zárúrligi tálim sistemasındaǵı oqıwshı shaxsın jáne de tolıq rawajlandırıw, onı haqıyqıy iskerlikke tayarlawdıń anıq tendenciya-ları menen baylanıslı [6].

Biz Informatika hám IT sabaǵı processinde joybar metodın paydalanıw tájiriyesin ulıwmalastırıw nátiyjesinde tómendegi juwmaqqa keldik:

1. Zamanagóy oqıw orınlarında bilimlendiriwde joybar metodın qollanıw zárúrligi házirgi dáwir bilimlendiriw sistemasında oqıwshını jeke shaxs sıpatında rawajlandırıwǵa, onı real turmısqa tayarlawǵa bolǵan talaptan kelip shıǵadı.

2. Joybar metodı onıń joqarıda ayılǵan ózine tán ózgesheliklerinen kelip shıǵıp, Informatika hám IT pánín ótiwde keńnen qollanıwın usınıs etemiz.

3. Joybar metodı oqıtıwdıń barlıq klasslarında nátiyje beredi, sebebi joybar metodınıń mazmunı insannıń jeke shaxs sıpatında rawajlanıwınıń qálegen basqışındaǵı tiykarǵı psixologiyalıq talaplardı juwap beredi.

Birinshi náwbette bunıń sebepleri:

- joybar jumısında qandayda bir mashqalanı sheshiwde, joybar tiykarında haqıyqıy turmıs penen baylanısqa ámeliy yamasa teoriyalıq áhmiyetke iye mashqala jatadı;
- joybar jumısı tartıshı(konflikt) másele bolmaydı, sebebi joybarda oylanıw hám izleniw barısında oqıwshı menen oqıtıwshı arasındaǵı baylanıs ózgeredi, oqıwshı tikkeley oqıtıwshıdan ǵárezli bolmaydı.

Ulıwma alǵanda, Informatika hám IT pánínde oqıtıwdıń bunday texnologiyalarına sistemalı jandasıw, mektep oqıwshılarınıń IT sawatlılıǵı dárejesin, oqıwshılardıń ishki motivaciyasın, erkin, óz betinshelik dárejesin, dóretiwsheiligin, olardıń keń peyilligin, sonıń menen birge ulıwma intellektuallıq rawajlanıwın sezilerli dárejede asıradı.

REZYUME. Maqolada umumta'lim maktablarida Informatika va IT fanini o'qitishda loyiha metodidan foydalanish bosqichlari, usullari, natijalari, shuningdek, zarurligi haqida so'z yuritildi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассмотрены этапы, методы, результаты использования метода проектов в преподавании информатики и ИТ в общеобразовательных средних школах, а также их необходимость.

SUMMARY. The article discusses the stages, methods, results of using the project method in teaching computer science and IT in secondary schools, as well as the need.

XALQARO BAHOLASH DASTURLARI ASOSIDA BO'LAJAK FIZIKA O'QITUVCHILARINING TABIIY-ILMIY SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

M.I.Isakova – tayanch doktorant

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: PISA xalqaro baholash dasturi, uzluksiz ta'lim, tabiiy fanlar, fizika, bo'lajak fizika o'qituvchisi, tabiiy-ilmiy savodxonlik, tabiiy-ilmiy savodxonlik kompetensiyalari, yangi innovatsion yondashuv.

Ключевые слова: международная программа оценивания PISA, непрерывное образование, естественные науки, физика, будущий учитель физики, естественнонаучная грамотность, естественно-научные компетенции, новый инновационный подход.

Key words: PISA international assessment program, continuous education, natural sciences, physics, future physics teacher, natural-scientific literacy, natural-scientific literacy competencies, new innovative approach.

Kirish. So'nggi yillarda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida ulkan iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlariga erishilayotganligi barcha sohalarida malakali kadrlar va yetuk mutaxassislariga bo'lgan talabni yanada oshirmoqda. Bu o'z-o'zidan o'quvchilarning ta'lim-tarbiyasiga har tomonlama e'tiborni kuchaytiradi. Mamlakatimiz innovatsion taraqqiyot yo'lida shiddat bilan rivojlanib borayotgan bir davrda kelajagimiz davomchilari bo'lmish yoshlarni ijodiy g'oyalari va ijodkorligini har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ularning bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish hamda ilg'or xorijiy tajribalar, xalqaro mezon va talablar asosida baholash tizimini takomillashtirish, shu yo'lida xalqaro tajribalarni o'rganish, mavjud tizimni har tomonlama qiyosiy tahlil qilish, tegishli yo'nalishdagi xalqaro va xorijiy tashkilotlar, agentliklar, ilmiy-tadqiqot muassasalari bilan yaqindan hamkorlik qilish muhim ahamiyatga egadir. Shu maqsadda, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish to'g'risida" 2018-yil 8-dekabrda 997-sonli qarori bilan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida Ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish Milliy markazi tashkil etildi. Shu bilan birga, ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarda ishtirok etish vazifalari ham belgilandi. Ulardan quyidagilarni misol tariqasida keltirib o'tamiz:

- Ta'lim tizimida o'qish, matematika va tabiiy yo'nalishdagi fanlardan savodxonlik darajasini rivojlantirishning innovatsion metodlarini ishlab chiqish va joriy etishga yo'naltirilgan ilmiy izlanishlar olib borish;

- Ta'lim sifatini baholash sohasida xalqaro aloqalarni o'rnatish;

- Xalqaro loyihalarni ishlab chiqish va amalga oshirish;
- Xalqaro ilmiy anjumanlar va simpoziumlarni tashkil etish va o'tkazishda ishtirok etish;

- Umumiy o'rta ta'lim muassasalarining xalqaro tadqiqotlarda muvaffaqiyatli ishtirok etishini ta'minlash;

- O'zbekiston Respublikasining xalqaro baholash dasturlarida qayd etgan natijalarini boshqa davlatlar natijalari bilan qiyosiy taqqoslash [1].

PISA – o'quvchilarning o'qish (tekstni tushunish), matematika va tabiiy fanlardan bilim darajalarini baholashga qaratilgan xalqaro baholash dasturi bo'lib, o'quvchilarning maktab davrida o'rtirgan bilim va malakalarini aniqlashga qaratilgan.

2022-yilda O'zbekiston maktablari 15 yoshli o'quvchilar bilimini baholash bo'yicha xalqaro dastur – PISA imtihonlarida ilk marta ishtirok etgan edi. Ushbu xalqaro nufuzli tadqiqot bergan bir qator o'rganish natijalari, jumladan, o'quvchilarning matematika, o'qish va tabiiy fanlar bo'yicha yutuqlari, ularning hayotdan qoniqishi, kelajakdan umidlari, gender tenglik, maktab muhiti, COVID-19 pandemiyasi davridagi ta'lim, ta'limga investitsiya qilingan resurslar va ularning ta'lim yutuqlariga ta'siri kabi

ma'lumotlar tizimni isloh qilish uchun tuzilayotgan rejalarning samaradorligini ta'minlaydi [2].

Tabiiy fanlar bo'yicha savodxonlik deganda, shaxsning tabiiy fanlarga oid g'oyalarni bilishi, faol fuqaro sifatida tabiiy fanlar bilan bog'liq muammolarni hal qila olishi tushuniladi.

Tabiiy-ilmiy savodxonlikka ega bo'lgan shaxs esa tabiiy fanga oid ziddiyatli vaziyatlarni, texnologiyaga oid muammolarni o'zlarida bor bo'lgan bilimlarga asoslangan holda muhokamalarda qatnasha oladi va bunday vaziyatlarda qanday ish ko'rish zarurligini biladilar. Xalqaro tadqiqotlarga tayyorgarlik ko'rishda tabiiy fanlar yo'nalishiga oid asosiy tushunchalar va ularning mazmun-mohiyatini anglash katta ahamiyatga ega [3].

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Mamlakatimiz pedagog olimlari K.T.Suyarov, Z.B.Sangirova, M.T.Umaralieva va boshqalar muallifligida umumiy o'rta ta'lim maktablarida 6-sinf uchun darslik "Tabiiy fanlar" kitobi, Sh.A.Abdulleeva, M.T.Ergasheva tadqiqot ishlarida xalqaro baholash dasturlarida tabiiy va ilmiy savodxonlik bo'yicha o'qitish muammolari, F.I.Ochilovning ilmiy-tadqiqot ishida esa tabiiy fanlarni kompetensiyaviy yondashuv asosida o'qitish metodikasi, tadqiqotchi Z.B.Sangirova tabiiy fanlarni o'qitishda STEAM ta'limidan foydalanish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan. Mustaqil davlatlar hamdo'stligi mamlakatlari olimlari L.V.Cheptuxovskiy, I.G.Kroxina, L.P.Simonova o'quvchilarda tabiiy-ilmiy kompetensiyalarni shakllantirishning pedagogik muammo sifatida o'rganilgan hamda o'quvchilarda tabiiy-ilmiy kompetensiyalarni shakllantirishning mezonlari ishlab chiqilgan.

XXI asrda insoniyat oldida turgan muammolar ilmiy tafakkur va ilmiy kashfiyotlarga asoslangan innovatsion yechimlarni talab etishi shubhasiz. Aytish kerakki, tabiiy fanlar bo'yicha savodxonlik muhim va dolzarb kompetensiya sanalib, tabiiy fanlarni o'qitishning asosiy maqsadidir.

Tadqiqot metodologiyasi. Tabiiy-ilmiy savodxonlikka ega bo'lgan shaxsda quyidagi kompetensiyalar shakllangan bo'ladi:

- 1) Hodisalarni ilmiy jihatdan tushuntirish;
- 2) Ilmiy tadqiqotlarni loyihalash va baholash;
- 3) Ma'lumotlar va dalillarni ilmiy talqin qilish.

Shu o'rinda alohida qayd etish kerakki, ilmiy deganda dalillarga va mantiqqa asoslanish tushuniladi.

PISA topshiriqlari o'quvchilarning tabiiy fanlar bo'yicha savodxonligini baholash vositasidir. Topshiriqlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ularda real hayotiy, muammoli hodisalar aks etadi. Ular kontekst deb ataladi. Kontekst matn, grafik, jadval va rasmlarni o'z ichiga oladi. Kontekstlar turli mavzularda bo'ladi: tabiiy resurs, atrof-muhit, xavf-xatar, ilm-fan va texnologiyalar sohasidagi yangi bilimlar. Shuningdek kontekstlar uchta darajada bo'ladi:

1. Shaxsiy.
2. Mahalliy / milliy.
3. Global.

O'quvchilar PISA topshiriqlari kontekstlarida aks etgan muammoli vaziyatlarni hal etishda tabiiy fanlar bo'yicha savodxonlik kompetensiyalarini namoyish etishadi. Tabiiy fanlar bo'yicha savodxonlik kompetensiyalari shakllanishi uchun quyidagi ilmiy bilish turlari ya'ni bilimlar zarur:

1. Fanning mazmuniga oid bilimlar.
2. Metodologik bilimlar.
3. Epistemik bilimlar.

Fanning mazmuniga oid bilimlar deganda – fandagi asosiy tushunchalar, faktlar, nazariyalar va qonuniyatlarni bilish tushuniladi. Masalan, o'simliklarning yorug'lik ta'sirida karbonat angidrid, suv va unda erigan mineral tuzlardan qanday qilib murakkab molekulalarni sintezlanishini bilish. Tabiiy fanlar doirasida fanlarning mazmuniga oid bilim haqida gap ketganda "fanlar" atamasi o'rniga "tizimlar" atamasi qo'llaniladi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad, fizika, kimyo, biologiya, geografiya, geologiya, astronomiya fanlariga oid tushunchalarning ma'nosi hamda bu tushunchalar kontekstda qo'llanilishini, bir-biri bilan o'zaro bog'liqligini hamda bir-birini to'liqtirishini anglatadi.

Metodologik bilimlar fanning ilmiy tadqiqot metodologiyalarini va tadqiqot jarayonlarini bilishdir. Bu empirik asoslangan ahamiyatli tarafi, ya'ni tajriba o'tkazishni bilish, xatoliklar va aniq emasliklarni kamaytirish uchun qayta o'lchov, o'zgaruvchan hajmliklarni nazorat qilish, ma'lumotlarni yetkazib berish va tavsif etishning standart metodlarini bilishdir. Bular metodologik bilimlarni tashkil etib, "da'lillar konsepsiyasi" deb ham ataladi.

Metodologik bilim quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ✓ O'lchov konsepsiyasi, masalan, miqdor (o'lchamlar), sifat (kuzatishlar), shkaladan foydalanish, davomli o'zgaruvchilar;
- ✓ Takroriy va o'rtachasin aniqlash kabi aniqsizliklarni kamaytirish va baholash usullari;
- ✓ Takroriylikni ta'minlash mexanizmlari (ma'lum miqdorni qayta o'lchashlarda ulardagi farqning kamligi) hamda o'lchamlarning aniqligi;
- ✓ Ma'lumotlarni jadval, grafik, diagramma yordamida abstraksiyalash va tavsiflashning umumiy usullari va ulardan o'rinli foydalanish.

Epistemik bilimlar – ilmiy tadqiqot metodlarining imkoniyatlari va tadqiqotning ahamiyatini anglashdir. Bunday bilimga ega bo'lgan shaxslar ilmiy teoriya va gipoteza yoki ilmiy fakt va nazorat qilish o'rtasidagi farqlarni misollar bilan tushuntira oladi. Epistemik bilim fandagi fikrlar, teoriyalar, kuzatishlar, muammolar, dalillarning ma'nosini tushunish, ilmiy tadqiqotning turli shakllarini tan olish, ishonchli bilimlarni shakllantirishda "mutaxassis bahosi"ning ahamiyatini o'z ichiga oladi.

Metodologik bilimlar ilm-fanda yangi bilimlarni paydo etishda nimani qanday tahlil etishni, epistemik bilimlar esa nima uchun tahlil etishni anglatadi.

O'quvchilarning munosabati ya'ni tabiiy fanlarga bo'lgan qiziqishi, tatbiq etilayotgan muammoga ilmiy yondashishi, atrof-muhit bilan bog'liq masalalardan xabardorligi ya'ni munosabati va bilimlar – natijani belgilaydi [4, 5].

Tahlil va natijalar. O'quvchining ichki motivatsiyasining qanchalik shakllanganligi tabiiy va iqtisodiy fanlarga qiziqishi, atrof-muhitda ro'y berayotgan muammolarni to'g'ri anglashlariga yo'naltirishi lozim. Shu bilan birga, o'quvchilar inson faoliyatining tabiatga salbiy va ijobiy ta'siri, tabiatdagi global ekologik muammolarni va tabiat oldidagi javobgarlik tuyg'ularini his qilishi, sog'lom turmush tarzlariga amal qilishlari va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish ko'nikmalarini, tabiat va jamiyat taraqqiyotiga o'z hissalarini qo'sha oladigan kompetent shaxsni

tarbiyalashni ko'zda tutadi.

O'quvchilar mantiqiy fikrlashini va amaliy ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilgan xalqaro baholash dasturi (PISA, TIMSS) talablariga mos keladigan topshiriqlar bilan ishlashga mo'ljallangan amaliy mashg'ulotlar, laboratoriya ishlari hamda mustaqil bajarishga va ijodiy, kreativ fikrlashga undovchi amaliy topshiriqlar bilan ishlashni yosh avlod ongiga singdirish o'qituvchi oldidagi asosiy vazifalardan biri sanaladi. Shu nuqtayi nazardan olib qaraganimizda o'quvchilarning xalqaro baholash dasturlarida qatnashib yaxshi natijalar ko'rsatishlarida ularga ta'lim berayotgan o'qituvchilarning tutgan o'rni va ta'lim sohasida qilayotgan sa'y-i harakatlari katta ahamiyatga ega. O'quvchilarning tabiiy-ilmiy savodxonliklarini rivojlantirishda tabiiy fanlardan dars beruvchi fizika, kimyo, biologiya, geografiya va astronomiya o'qituvchilari har bir darsni qiziqarli, interaktiv usullarga boy, o'quvchilarning mustaqil kreativ va ijodiy fikrlashlariga yo'naltiruvchi ta'lim muhitini yaratishi kerak.

D.Meliq'oziyev o'z ilmiy maqolasida "PISA xalqaro baholash dasturida o'quvchilarning tabiiy-ilmiy savodxonlik bo'yicha domenida yuqori natijalarga erishishida umumta'lim maktablari pedagoglariga ko'p jihatdan bog'liq. PISA xalqaro baholash dasturi o'z navbatida pedagog kadrlarni tayyorlashning muhim jihati sifatida bo'lg'usi talabalarga "real hayotdagi jarayonlarni pedagogik nuqtayi nazardan baholovchi va bu jarayonlarni o'quv jarayoniga didaktik jihatdan to'g'ri singdira oladigan mutaxassislar" bo'lishligini ko'rsatib o'tadi. Bu esa mavjud pedagogik ta'limni rivojlantirish va uzluksiz ta'lim jarayonida pedagoglar salohiyatni oshirish muammolarining dolzarbligini ko'rsatadi. Pedagoglarning salohiyati shu nuqtayi nazardan tabiiy-ilmiy savodxonliklarning shakllanishida hal qiluvchi muhim ahamiyatga egadir" deya ta'kidlab o'tgan edi [6].

Shu o'rinda aytib o'tishimiz kerakki, tabiiy fanlar integratsiyasi darsni qiziqarli tashkil etishning yangi bir integrativ yondashuvi hisoblanadi. Masalan, an'anaviy yondashuv bilan tabiiy fanlar bo'yicha savodxonlik o'rtasidagi farqni quyidagicha keltirsak bo'ladi:

An'anaviy savol	Tabiiy fanlar bo'yicha savodxonlikka oid savol
Osmotik bosimga ta'rif bering.	Nima sababdan meva, urug' va sabzavot ekinlarini pishish oldidan sug'orish mumkin emas?
Nyutonning birinchi qonunini ta'riflang.	Nima uchun haydovchi avtomobilda harakatlanayotganda xavfsizlik kamarini taqishi shart?
Energiya almashinuvi deb nimaga atiladi?	Inson tanasidagi barcha hayotiy jarayonlar uchun energiya qayerdan keladi?

Albatta, tabiiy fan darsini an'anaviy savollar bilan emas balki yuqoridagi kabi tabiiy fanlar bo'yicha savodxonlikga oid savollar bilan, ya'ni tabiiy fanlar integratsiyasiga asoslanib yangi bir integrativ yondashuv bilan tashkillashtirmoq uchun bo'lajak o'qituvchilarni oliy ta'lim muassasalarida tayyorlab borishimiz kerak. Ya'ni o'quvchilardan avval o'qituvchilarning tabiiy-ilmiy savodxonlik bo'yicha bilim, malaka va ko'nikmalarini rivojlantirishimiz kerak. Yuqoridagi kabi savollar esa xalqaro baholash dasturlari asosida bo'lajak fizika o'qituvchilarining tabiiy-ilmiy savodxonligini rivojlantirishda katta ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Yuqorida keltirilgan takliflarning bajarilishi yoshlarni nafaqat xalqaro ta'lim sifatini baholashdagi testlarda yuqori ko'rsatkichlarga erishishini ta'minlaydi, balki o'quvchilarning fizika va boshqa tabiiy fanlarga bo'lgan qiziqishlarini ortishiga va ta'lim sifatini oshirishga yordam beradi. Fizika va tabiiy fanlarni o'rganish jahonga mashhur buyuk ajdodlar ishini davom ettirish, yoshlarning innovatsion va yuqori texnologiyalarga qiziqishini orttirib, ularni ilmiy-tadqiqot ishlariga yo'naltirish va dunyoqarash-

larini kengaytirish bilan ham muhimdir. Chunki tabiiy-ilmiiy savodxonlikni rivojlantirishda, avvalambor fikrlash, taqqoslash, tahlil qilish muhim ahamiyatga ega.

Hozirgi kunda ilm-fan va ustoz-murabbiylarga alohida

katta e'tibor qaratilayotgan shunday zamonda, biz, o'qituvchilardan yangi zamonga yangicha qarash, yondashish va yangi texnologiyalar bilan o'qituvchilarning ongiga, tassavvur va qalbga kirib borishni talab qiladi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 8-dekabrda "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 997-son qarori.
2. Ismailov A.A. va b. "Xalq araliq izertlewlerde oqiwshilardn oqiw sawatxanlign bahalaw" Oqiw metodikalig qollanba. Bilimlendiriw sipatin bahalaw boyinsha xalq araliq izertlewlerdi amelge asirw milliy orayinn baspa bolimi". -Toshkent: 2021.
3. Ergasheva M.T. "O'quvchilarning tabiiy-ilmiiy savodxonlik monitoringi va topshiriqlar bilan ishlash metodikasi". O'quv qo'llanma, "O'zbekiston" nashriyot uyi "ColorPack" bosmaxonasi. -Toshkent: 2023.
4. Abdullaeva Sh.A., Ergasheva M.T. "Xalqaro baholash dasturlarida tabiiy va ilmiy savodxonlik". O'quv qo'llanma. -Toshkent: "O'zbekiston" nashriyot uyi "ColorPack" bosmaxonasi. 2023.
5. Ismailov A.A. va b. "Xalq araliq izertlewlerdegi oqiwshilardn tabiiy pänler boyinsha sawatxanlign bahalaw" Oqiw metodikalig qollanba. Bilimlendiriw sipatin bahalaw boyinsha xalq araliq izertlewlerdi amelge asirw milliy orayinn baspa bolimi". -Toshkent: 2021.
6. Meliqo'ziyev D. "PISA xalqaro baholash dasturini milliy ta'lim tizimiga tatbiq etishning nazariy jihatlari". "Jamiyat va innovatsiyalar", Special Issue – 06 (2023)/ISSN 2181-1415.

REZYUME. Ushbu maqolada PISA xalqaro baholash dasturi asosida bo'lajak fizika o'qituvchilarining tabiiy-ilmiiy savodxonligini rivojlantirish va ularni yangi innovatsion yondashuv asosida o'qitish haqida tahlil va tavsiyalar bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье представлены анализ и рекомендации по развитию естественнонаучной грамотности будущих учителей физики и их подготовке на основе нового инновационного подхода на основе международной программы оценивания PISA.

SUMMARY. The article presents an analysis and recommendations on the development of natural-scientific literacy of future physics teachers, their training based on a new innovative approach based on the PISA international assessment program.

JOQARÍ KLASSLARDA KÓRKEMLEW QURALLARÍN OQÍTÍWDA INFORMACIYALÍQ TÁLIM PLATFORMALARÍNAN PAYDALANÍW

A.S.Jiemuratova – oqitwshi

38-sanlı mekteptiń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pání muǵallımı

Tayanch so'zlar: texnologiya, informatsiya, platforma, interaktiv, metafora.

Ключевые слова: технология, информация, платформа, интерактив, метафора.

Key words: technology, information, platform, interactive, metaphor.

Zamanagóy jámiyette tálim hám texnologiya rawajlangan sayın bilimlendiriw mákemelerinde jumis alıp barıp atırǵan qánigelerden ilim-pán jańalıqlarınan turaqlı xabardar bolıwı talap etilmekte. Tálim sisteması hám informaciyalıq-pedagogikalıq texnologiyalardı da búgin bir-birinen ajratıp qarawǵa bolmaydı. Sebebi, tek ǵana tálimde emes, derlik barlıq tarawlarda sanlastırıw, online xızmet kórsetiw processleri kúndelikli jumis túrine aylandı. Sonlıqtan da, hár bir oqıtıwshı keleshek áwladqa tálim-tárbiya beriwde informaciyalıq texnologiyalardan paydalanıp, kásiplik kompetensiyanı arttırıp barıwı oǵada zárúr. Oqıtıwshınıń wazıypası tek ǵana sabaqlıqta berilgen tapsırmalardı orınladıw, túsendiriwden ǵana ibarat bolıp qalmay, interaktiv metodlar hám tálim beriwge arnalǵan platformalardan paydalanıp, sabaq processin nátiyjeli shólkemlestiriw bolıp tabıladı. Sebebi, búgingi biz tárbiyalap atırǵan áwlad informaciyalar hám texnologiyalar ásiriniń oqıwshıları.

Informaciyalıq texnologiyalar insan iskerliginiń nátiyjesi sipatında qaralıp, filosofiya, pedagogika, psixologiya, didaktika, kommunikaciya, menedjment sıyaqlı tarawlardıń teoriyalarına súyenedi. Informaciyalıq tálim texnologiyaları degende bilimlendiriwde keń paydalanılatuǵın hám sabaqtı rejelestiriwge, maqsetke erisiwge járdem beretuǵın kompyuter quralları hám metodları toplamı túsiniledi [1:3].

Informaciyalıq texnologiyalar shaxsqa baǵdarlangan rawajlandırıwshı potentsialǵa iye. Lekin olardan paydalanıw ushın oqıtıwshınıń jańalıqqa umtılıwı hám tayarlıǵı jetkilikli emes. Elektron tálim sistemaları oqıtıwshılardıń úzliksiz jumisin kemeytiwı hám júzbe-júz qarım-qatnastı amelge asırıwǵa járdem beredi [2:4]. Sol sebepli ana tili pánin oqıtıwda informaciyalıq texnologiyalardıń keń qollanıwı oqıwshı sana-seziminiń artıwına, onda oylaw, pikirlew qábiletiniń rawajlanıwına múmkinshilik jaratadı. Informaciyalıq tálim texnologiyalarınan paydalanıw, oqıtıwshılardıǵa óz pánin úyretiwde jańa imkaniyatlardı ashadı. Izleniwshen, novatorlıq qábiletke iye hár qanday pedagog dástúriy emes sabaq túrlerin shólkemlestiriw arqalı

oqıwshılardıń ózin-ózi bahalawına, sın pikirlewin rawajlandırıwına úles qosa aladı.

Dástúriy emes sabaqlar ádettegi sabaqlardı qaraǵanda qatar ózgeshelikler menen artıqmashılıqlardı iye. Dástúriy emes sabaqlar muǵallım menen oqıwshılardıń teń huıqlı, erkin túrde, jedelli ráwishte birliktegi islesiwine, oqıtıwshı insanıylıq, demokratiyalıq sıpatına negizlenip shólkemlestiredi [3:206].

Informaciyalıq tálim texnologiyalarınń tiykarǵı qásiyetlerine tómendegiler kiredi: diagnostika tiykarında oqıtıwshıń maqsetlerin anıqlaw, mazmundı tańlaw hám sistemalaştırıw, bilimlerde bahalaw arqalı qayta baylanıstı amelge asırıw imkaniyatı, sonday-aq juwmaqlawshı nátiyjeler.

Informaciyalıq texnologiyalardıń payda bolıwı ulıwmalıq bilimlerde tarqatıw hám tálim tarawındaǵı reformalardıń tiykarǵı háreketlendiriwshı kúshi esaplanadı. Bilim beriwde jańa informaciyalıq oqıw quralları bolǵan: mobil telefonlar, planshetler, smartsaatlar, kompyuter, noutbuk sıyaqlı texnologiyalar tálim beriwde keń qollanımaqta. Informaciyalıq texnologiyalardan tálim sistemasında, ásirese, ana tili pánin oqıtıwda paydalanıw múmkinshiligi bolǵan sabaqlıqtıń elektron nusqası, elektron kitaplar, elektron plakatlar, kesteler, quiz testler, shınıǵıwlar oqıwshınıń pánge bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttırıwda, óz betinshe izleniwge baǵdarlawda kúta áhmiyetli esaplanadı. Tálim-tárbiya jumisin amelge asırıwda pedagogikalıq hám informaciyalıq texnologiyalardı nátiyjeli qollanıw ushın ana tili pánin oqıtıwshıları arnawlı metodikalıq bilim hám kónlikpelerdi iyelewi, pedagogikalıq ámeliyatta zárúr bolǵan tayarlıqqa iye bolıwı lazım. Ana tili pánin ulıwma bilim beriw mekteplerinde oqıtıw boyınsha júda kóp metod hám usıllar bar.

Tálim beriwde tiykarǵı itibar oqıwshılardıń kommunikativ hám sóylew kónlikpelerin rawajlandırıwǵa qaratılǵanlıǵı sebepli informaciyalıq texnologiyalardan paydalanıw zárúr máselege aylanbaqta. Házirgi kúnde elektron platformalar hár bir pán ushın jaratılǵan bolıp,

oqıtwshılar hám oqıwshılar ushın zamanagóy bilim alıwda ógada áhmiyetli bolıp esaplanadı. Ózbekstan Respublikasındaǵı ulıwma bilim beriw mektepleri ushın kundalik.com, ta'lim.uz platformalarında elektron sabaqlar jaylastırılǵan. Sonday-aq, Ahaslides, Kvizlet, Memrise, Duolingo, CodeCombat, EdUp, Xan academy sıyaqlı interaktiv oınlar hám sabaqlar jaylastırılǵan platformalar iskerlik alıp barmaqta.

Ulı chex pedagogı Yan Amos Komenskiy óziniń “Ulı didaktika” kitabında: “Qaysı shınıǵıwdı baslasañız da, ald menen oqıwshılarda oǵan mehir oyatıwıñız, pánniń abzallıǵın, paydasın, tásirililigin dálillewiñız lazım” [4:33] degen edi. Komenskiy, Russo, Ushinskiy, Tolstoy, Makarenko, Suxomlinskiy hám basqalar oqıtwdıń teoriyasın rawajlandırıwǵa úlken úles qosqan alımlar. Bul alımlardıń ilimiy izlenislerinen ana tili pánin oqıtwda paydalanıw ógada áhmiyetli. Joqarı klastaǵı mektep oqıwshılarına ana tili pánin oqıtw processin jetilistiriw ushın olardıń jas ózgesheliklerin, psixologiyalıq qábiletlerin esapqa alǵan halda; birinshiden, olardıń erkin pikirlewı ushın imkaniyat jaratıw gerek. Buǵan tema hám tapsırmalardı tańlaw, interaktiv oqıtw usılların qollaw arqalı erisiw múmkin. Ekinshiden, joqarı klastaǵı mektep oqıwshılarınıń sociallıq tán alınıwı hám shaxs sıpatında ózlerin kórsete alıwın esapqa alıw gerek. Buǵan tapsırmalar hám joybarlardı islep shıǵıw, kommunikaciyalıq oqıtw usılların qollaw arqalı erisiw múmkin. Ushinshiden, joqarı klass oqıwshılarınıń motivaciyasın esapqa alıw gerek. Bunda qızıqlı materiallardan paydalanıw, sonday-aq tańlawlar shólkemlestiriw áhmiyetli orın iyeleydi.

10-klass Ana tili sabaqlıǵı 2022-jılı baspadan shıǵarılıp oqıwshılardıǵa usınıldı. Bul sabaqlıq aldınǵı jıllarda baspadan shıqqan sabaqlıqlardan túpten parq qıladı. Avtorlar dıqqatı kóbirek kórkem tekst penen islesiwge qaratqan. Prozalıq hám poeziyalıq tekstlerge tallaw jasaw, oqıwshılardı erkin pikirlewge baǵdarlaw boyınsha berilgen materiallar xalıq awızeki dóretpelerinen, shayır hám jazıwshılar shıǵarmalarınan, sonday-aq internet materiallarınan alınǵan. Oqıp túsiniw, tıńlap túsiniw, sózlik penen islesiw ushın tapsırmalardıń beriliwı menen aldınǵı jıllardaǵı sabaqlıqlardan ajralıp turadı. Teoriyalıq maǵlıwmatlar menen birge berilgen ádebiyat, tariyx, psixologiya, biologiya, medicina huqıqtanıw h.t.b tarawlarǵa tiyisli maǵlıwmatlardı oqıwshılar tez eslep qaladı. Olar qısqa, faktlerge tiykarlangan, reńli kóriniste berilgen. Sol sebepli sabaqlıqtaǵı teoriyalıq maǵlıwmatlardı oqıwshılardıǵa ańsat usıl memen jetkeriw, dásturiy emes sabaq úlgi boyınsha sabaqtı shólkemlestiriw zárurlıǵı payda boladı. Teoriyalıq maǵlıwmatlardı oqıwshılar yadında uzaq saqlanıw qalıwına erisiw ushın informaciyalıq tálim platformaları yamasa mobil qosımshalardan paydalanıw biz kútken nátiyjeni beredi. Mámleketlik baǵdarlamada oqıwshılardıń pikirlew dárejesin artırıw ushın bir tema, til bilimi teoriyası boyınsha bir tema 45 minut dawamında ótiliwi belgilengen (1-keste).

BAY-DÁWLETLI BOLSAM (III sherek)

Sabaq	Pikirlew hám lingvistikalıq temalar		saat
1-sabaq	Baylıq ózi ne?	Sóz mánisinín awısıw usılları. Epitet	1
2-sabaq	Milliarderler turmısınan sóz	Teńew hám onıń jasalıw usılları	1
3-sabaq	Bay bolıw sırları	Metafora hám onıń bildiriliwi	1
4-sabaq	Jarlılıqtıń deregi qayaqta?	Metonimiya hám onıń jasalıw usılları	1
5-sabaq	Milliarderler sıyaqlı pikirleń	Sinekdoxa hám onıń jasalıw usılları	1

1-keste. 10-klass ushın ana tili páninen jıllıq kalendar-tematikalıq is rejisi úlgi

Kórkemlew quralları mazmunı boyınsha bir-birine ógada jaqın. Obrazlılıq bir sóz arqalı emes, birneshe sózlerdiń mánilik baylanısına qaray payda boladı. Bul mánilik baylanıs ayırım jaǵdaylarda, hátte, pútin kontekst tiykarında da qalıplesiwi múmkin. Kórkem shıǵarmada sóz tuwra yaki awıspalı mánide qollanıladı. Eger shıǵarma tilinde sóz tuwra mánisinde emes, al awıspalı mánide qollanılgan bolsa ol kórkemlew quralı yamasa trop esaplanadı.

Predmet yaki waqıya-hádiyselerdi ayqın sáwlelendiriw ushın oǵan basqa bir predmet, yaki waqıyanıń belgisi kóshiriledi, uqsatıladı. Troplar qatarına epitet, teńew, metafora, metonimiya, sinekdoxa, ironiya, allegoriya, janlandırıw hám perifrasta kiredi [5:155]. Kórkemlew quralları dúzilisi hám mánisi jaǵınan bir-birinen parqlanadı. Degen menen olardı úyreniw, bir-birinen ajratıw oqıwshıǵa qıyınshılıqlar tuwdıradı. Bunday qıyınshılıqlardı jeńiwde interaktiv platformalardan paydalanıw eń isenimli mexanizm bolıp tabıladı. Elektron tálim platformalarınan payalanıw ushın ald menen bilim beriw mákemesinde zárúr sharayatlar bolıwı gerek. Yaǵnıy: 1)telekommunikaciya infrasisteması rawajlangan; 2)kompyuterler global tarmaqqa jalǵangan; 3)oqıtwshı multimedia úskenerler menen islese alıwı; 4)waqıt hám keńislikti dıqqatqa alıw kónlikpeleri rawajlangan bolıwı gerek.

Búgingi globalıasw sharayátında sanlı texnologiyalardan paydalanıw iskerligi artıwı menen elektron tálim platformalarınan paydalanıwshılar sanı da kún sayın artıp barmaqta. Tálimde keń paydalanılatuǵın bunday platformalar qatarına <https://kahoot.it/>, <https://learningapps.org/>, <https://wordwall.net/ru/myactivities>, <https://quizizz.com/join>, <https://www.flippity.net/> sıyaqlı interaktiv platformalar kiredi.

Oqıwshınıń kórkemlew quralların bir-birinen ajrata alıw kónlikpesin payda etiw ushın informaciyalıq tálim texnologiyalarınan múmkinshiliklerinen paydalanıw biz kútken nátiyjeni beredi. Wordwall.net inglis tilinen alınǵan sóz bolıp —«Sóz diywalı» degen mánisti bildiredi. Sóz diywalı-bul klastaǵı diywal, daǵazalar taxtası yamasa basqa ekranda háripler menen jazılǵan sózlerden payda bolǵan sawatlılıq quralı. Onda islengen oın shınıǵıwların baspadan shıǵarıw júdá qolaylı bolıp, PDF formatta júklew imkaniyatı jaratılǵan.

Platformada hár qıylı pánlerge tiyisli 73 607 400den artıq resurslar bar. Óz shınıǵıwlarımızdı jaratıw ushın ald menen dizimnen ótemiz. Soń jumıs stolınan kerekli úlginı tańlap, shınıǵıw jaratamız. (1-súwret) jaratılǵan tapsırmalar QR-kod hám siltemeler arqalı uzatıladı yaki sayttıń tikkeley ózinde orınlanadı.

1-súwret wordwall.net platformasında jaratılǵan interaktiv shınıǵıw

Kórkemlew quralların oqıtıwda informaciyalıq tálim texnologiyalarınan paydalanıw oqıtıwshı hám oqıwshıǵa tómendegi qolaylıqlardı jaratadı: a) Sabaqqa tayarlanıw, úy jumısın soraw hám jańa temanı bekkemlewde waqıtın nátiyjeli paydalanıw; b) sabaqtı qızıqlı hám zamanagóy etip

shólkemlestiriw; c) oqıwshılar dıqqatın bir jerge jámlew; d) maǵlıwmattı erkin izlewge úyretiń; e) sabaqtıń intensivligi hám tezligin artırıw; f) jańa temanı ózlestiriwde kórgizbelilikti támiyinlew; g) oqıwshılardı eksperimental iskerlikke baǵdarlaw h.t.b.

Adebiyatlar

1. Чистяков В.А. Понятие «Информационно образовательные технологии по способу взаимодействия учащихся с информационно-компьютерными средствами» <https://cyberleninka.ru>. 2014. –С. 11.
2. Захарова И. Г. Информационные технологии в образовании: учебное пособие. – М.: «Академия», 2013. –С. 124.
3. Qosnazarov Q., Pazilov A., Tilegenov A. Pedagogika. -Nókis: «Bilim», 2009. 255-b.
4. Коменский Я.А. Буюк дидактика. –Т.: «Ўқитувчи», 1975. 238-b.
5. Abdinazimov Sh., Ismaylova Z., Kazimbetova Z. Ana tili 10-klass ushın sabaqlıq. –Т.: «Respublikalıq maqsetli kitap qorı» 2022. 222-b.
6. <https://wordwall.net/ru/myactivities>

REZYUME. Bu maqolada qoraqalpóq tilini o'qitishda zamonaviy axborot texnologiyalardan foydalanish, ma'no ko'chish usullarini o'qitishda ta'lim platformalarida interaktiv mashg'ulotlar yaratish haqida ma'lumot berilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье представлена информация об использовании современных информационных технологий в преподавании каракалпакского языка, а также интерактивной деятельности на образовательных платформах при обучении методам передачи смысла.

SUMMARY. This article provides information about the use of modern information technologies in the teaching of the Karakalpak language, and interactive activities on educational platforms in teaching the methods of transferring meaning.

FIZIKA FANIDAN LABORATORIYA MASHG'ULOTLARIDA TAJRIBA NATIJALARINI QAYTA ISHLASH METODIKASI

S.S.Kanatbayev – dotsent

Navoiy davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: fizik hodisa, laboratoriya mashg'ulotlari, eksperiment, ko'nikmalar, o'lchash, natijalarni qayta ishlash, o'lchash xatoliklari, tasodifiy xatoliklar, sistematik xatoliklar.

Ключевые слова: физическое событие, лабораторные занятия, эксперимент, навыки, измерение, обработка результатов, погрешности измерения, случайные погрешности, систематические погрешности.

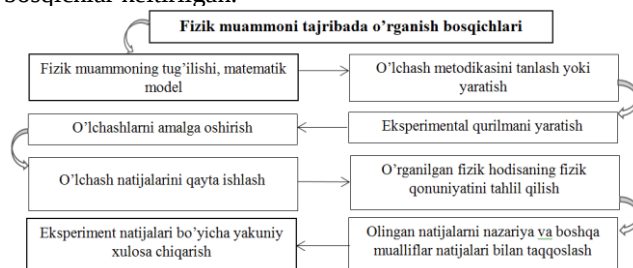
Key words: Physical event, laboratory classes, experiment, skills, measurement, processing the results, measurement errors, random errors, systematic errors.

Kirish. Hozirgi kunda fizika fani sohasida erishilgan yutuqlar, yangi qonuniyatlar hamda ularning amaliyotda qo'llanilishi tufayli sanoat va texnika rivojlanishida muhim o'rin tutmoqda. Fizika fanining yutuqlari nafaqat sanoatda va texnika sohalarida balki energetika, tibbiyot, materialshunoslik va kundalik turmushimizda ham keng qo'llanilmoqda. Bu esa o'z navbatida fizika fanining qonuniyatlarini hamda qo'llanish sohalarini mukammal o'zlashtirgan turli soha mutaxassislarini tayyorlash zaruratini keltirib chiqaradi. Ikkinchi tomondan, barcha sohalar uchun bo'lajak mutaxassislarining datslabki malaka va ko'nikmalari umumiy o'rta ta'lim maktablarida shakllanishini hisobga olsak, fizika fanini o'qitishga aynan shu bosqichda jiddiy e'tibor qaratish lozimligi ko'rinadi. Bu holat esa o'z navbatida bo'lajak fizika o'qituvchilarini tayyorlovchi pedagogika oliy ta'lim muassasalari zimmasiga katta mas'uliyat yuklaydi. Ushbu maqolada fizika fanidan laboratoriya mashg'ulotlarida bo'lajak fizika o'qituvchilari va o'quvchilarda fizik eksperimentning mohiyati, tuzilishi, fizik tajribalarda natijalarni qayta ishlash va identifikatsiya qilishda xatoliklarni o'rganishning ahamiyati tahlil etiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ma'lumki, fizika fani eksperimental fanlardan biri hisoblanadi. Fizik hodisalar va ularning qonuniyatlari dastlab tajribalar asosida o'rganilgan va bu qonuniyatlarni matematik ifodalash orqali nazariy fizika fani rivojlangan. Hozirgi kunga kelib eksperimental hamda nazariy fizika bir-birini to'ldirgan holda jadal rivojlanmoqda. Fizika fanini o'qitishda o'rganilayotgan jarayonning tub mohiyatiga yetishda laboratoriya mashg'ulotlari muhim o'rin tutadi. Laboratoriya mashg'ulotlarini o'tkazishda o'quvchilarning eksperimental ko'nikmalarini shakllantirish ta'limning keyingi bosqichlarida fizik qonuniyatlarni mukammal o'rganish va ishlab chiqarish jarayonlari bilan integratsiyaga asos bo'ladi. Pedagogika oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak fizika o'qituvchilarini tayyorlashda va shu bilan bog'liq holda umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'quvchilar – kelajakda potensial mutaxassislarda fizikaviy o'lchashlar, o'lchash jarayonining mohiyati, maqsadi va vazifalari, o'lchash turlari, o'lchash asboblarning ishlash prinsipi va

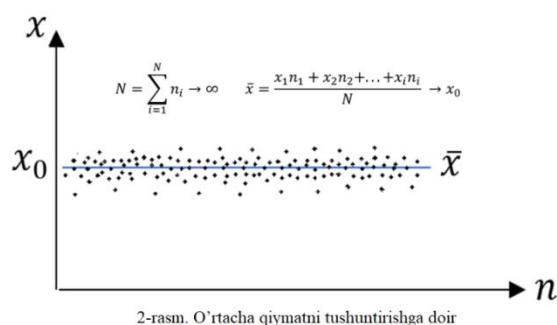
tuzilishi, klassifikatsiyasi, o'lchash asboblarning xatoliklari, o'lchash xatoliklari, o'lchash natijalarini matematik qayta ishlash, o'lchash natijalarining tajribadagi turli parametrlarga bog'liqligini o'rganish va bu bog'lanishlarni matematik tahlil orqali, fizik jarayonni identifikatsiya qilish ko'nikmalarini shakllantirish asosiy didaktik talablar sifatida ta'lim samaradorligini belgilovchi omillardir.

Bo'lajak o'qituvchilar va o'quvchilarda fizika fanidan eksperimental ko'nikmalarni shakllantirishda dastlab fizik eksperiment mohiyati va uning maqsadlarini aniqlashtirish zarur. Bunda qo'yilgan muammoni o'rganish bo'yicha fizik eksperimentni amalga oshirish ketma-ketligini, fizik eksperiment bosqichlarini bo'lish zarur. Quyidagi 1-rasmdagi sxemada fizik eksperiment strukturasi asosiy bosqichlar keltirilgan.

1-rasm. Fizik eksperiment strukturasi

Tahlil va natijalar. Ma'lumki har bir fizik tajriba eksperimentda bir yoki bir nechta o'lchov asboblari yordamida ma'lum bir fizik kattaliklar o'lchanadi va olingan natija orqali bevosita yoki bilvosita fizik hodisa haqida ma'lumot olinib uning mavjud nazariyaga mos kelishi yoki mos kelmasligi tekshiriladi. Bunda o'lchangan fizik kattalik haqiqiy qiymati va ularning emperik tasavvurlari-o'lchash natijalari orasidagi farqni tushuntirish lozim bo'ladi. Fizik kattaliklarning haqiqiy qiymati berilgan ob'ektning xossalari miqdor va sifat jihatidan ideal aks ettirivchi qiymat bo'lib u o'rganish vositalariga, o'rganish usullariga bog'liq emas. O'lchash natijalari esa bilish jarayoni mahsuloti bo'lib o'lchashlar orqali fizik kattalikni taqribiy baholashdir.

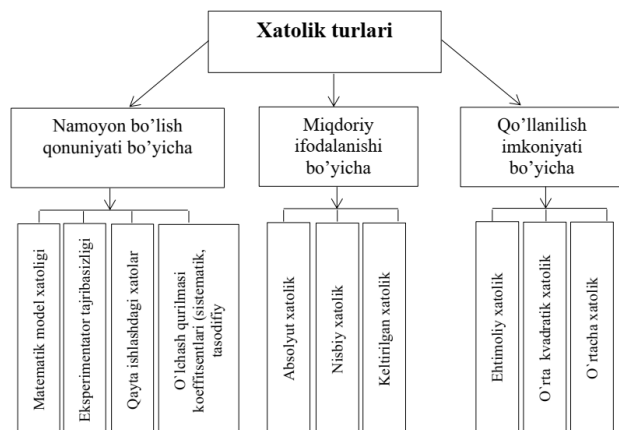
2-rasm. O'rtacha qiymatni tushuntirishga doir

Tajribada o'lchanayotgan fizik kattalikning haqiqiy qiymati x_0 va i - chi o'lchash natijasi x_i orasidagi farqni biz o'lchashning absolyut xatoligi deb ataymiz:

$$\Delta x_i = |x_i - x_0|$$

Bu ifoda orqali absolyut xatolikni aniqlashda o'lchash asbobining to'g'ri islyotganligini tekshirish uchun o'lchov asbobi ko'rsatkichini etalon namuna bilan taqqoslash yetarli bo'ladi. Lekin tajribalarda o'lchanayotgan kattalikning haqiqiy qiymati hamma vaqt ham ma'lum bo'lmaydi. Shuning uchun ham o'lchash xatoligini taqribiy baholash uchun fizik kattalikning "o'rtacha qiymati" tushunchasi kiritiladi. Fizik kattalikning o'rtacha qiymati deganda eksperimentda topilgan va fizik kattalikning haqiqiy qiymatiga juda yaqin keluvchi kattalik tushuniladi va u haqiqiy qiymat o'rnida ishlatilishi mumkin (2-rasm). Bu qiymatni topish uchun o'lchashlar takrorlanadi va o'lchashlar sonining ortishi o'rtacha kattalikning haqiqiy qiymatiga yaqinlashuvini ta'minlaydi.

Fizikadan laboratoriya mashg'ulotlarida o'lchash xatoliklari va ularning turlari, kelib chiqish sabablarini tahlil etish muhim ahamiyatga ega. O'lchash xatoliklarini ularning kelib chiqish qonuniyatlariga ko'ra 3-rasmdagi sxema shaklida klassifikatsiyalash mumkin:

3-rasm. O'lchash xatoliklarining klassifikatsiyasi

Berilgan matematik modelni ishlatish bilan bog'liq xatoliklar modelni tajriba natijalariga moslashtirish, uning koeffitsientlarini o'zgartirish orqali kamaytirish mumkin. Lekin xatolikning juda katta bo'lishi qabul qilingan modelning noto'g'ri ekanligini ko'rsatadi. Tajriba o'tkazuvchining malakasiga bog'liq xatoliklar o'lchash natijalarining keskin farq qilishiga olib keladi va umumiy kriteriyalar asosida aniqlanadi hamda yo'qotiladi. O'lchash qurilmasi koeffitsientlari bilan bog'liq xatoliklar o'z navbatida tasodifiy yoki sistematik xatoliklar bo'lishi mumkin. Bu xatoliklar ishlatilayotgan o'lchov asboblari va yordamchi qurilmalarning tashqi faktorlar (harorat, bosim, turli nurlanishlar)ga sezgirlikning o'lchash natijalarida namoyon bo'lishidir. Bu xatoliklarni tajribalarni turli sharoitlarda takrorlash orqali yo'qotish yoki tuzatmalar kiritish orqali tuzatish mumkin bo'ladi. O'lchashda olingan natijalarning ko'pligi va ularning har birining xatoligi na-

tijalarni hisoblash- qayta ishlashda ham ma'lum xatolik keltirib chiqarishi mumkin. Tasodifiy kattaliklarni hisoblash uchun ko'plab matematik statistika usullari ishlab chiqilgan. Lekin sistematik xatoliklarni hisobga olish ancha qiyin. Chunki, bu xatoliklar nazorat qilib bo'lmaydigan yoki nazorat qilish qiyin bo'lgan tashqi faktorlar ta'sirida o'lchash qurilmalarning dreyfiga, baholash parametrlari o'zgarishiga bog'liqdir. Masalan, yarim o'tkazgichli elementlarning haroratga sezgirligi harorat ortishi bilan o'lchash qurilmalari parametrlarining o'zgarib ketishiga olib keladi.

Sistematik xatoliklarni yo'qotishda ikki xil yondashuv qo'llaniladi. Birinchi yondashuv bu xatolikni keltirib chiqaruvchi faktorlar ma'lum, ikkinchi yondashuvda esa bu tashqi faktorlar noma'lum deb qaraladi. Agar o'lchanayotgan kattaliklar $a, b, c, \dots$ faktorlarga bog'liq bo'lsa ($x = x(a, b, c, \dots)$) sistematik xatolikni

$$\Delta x = \left(\frac{\partial x}{\partial a}\right) \Delta a + \left(\frac{\partial x}{\partial b}\right) \Delta b + \left(\frac{\partial x}{\partial c}\right) \Delta c + \dots$$

yoki

$$(\Delta x)^2 = \left(\frac{\partial x}{\partial a}\right)^2 (\Delta a)^2 + \left(\frac{\partial x}{\partial b}\right)^2 (\Delta b)^2 + \left(\frac{\partial x}{\partial c}\right)^2 (\Delta c)^2 + \dots$$

ko'rinishda yozish mumkin. Bu yerda $\Delta x = x - x_0$ bo'lib x_0 - fizik kattalikning haqiqiy qiymati yoki taqriban o'rtacha qiymatiga teng ($x_0 \approx \bar{x}$). Bu holda birinchi ifoda haqiqiy qiymatga nisbatan o'rnatilgan, ikkinchi ifoda esa kamaytirilgan xatolikni beradi [2:23]. Agar sistematik xatoliklar katta bo'lsa ularni aniqlash oson. Lekin bu xatoliklar boshqa xatoliklar tartibida bo'lsa aniqlash qiyin kechadi.

Fizik kattaliklarni bevosita o'lchashda izlanayotgan kattalik bevosita o'lchov asbobi ko'rsatkichi orqali aniqlanadi. Bilvosita o'lchashda esa izlanayotgan fizik kattalik o'lchash natijalarini va bu kattalikning bog'lanishini ko'rsatuvchi matematik formula orqali aniqlanadi. Bu holda olingan natijaning aniqligi o'lchov natijalarining aniqligiga bevosita bog'liq bo'ladi. Ko'p hollarda bilvosita o'lchash natijasining bevosita o'lchash natijasiga bog'lanishi noto'g'ri talqin qilinadi. Masalan, o'lchov asbobi xatoligi qanday bo'lsa bilvosita aniqlangan kattaliklar ham shu xatolik bilan baholanadi. Lekin, aslida bilvosita o'lchash natijasining xatoligi o'lchangan kattalik orasidagi munosabatga bog'liq. Masalan, izlanayotgan kattalik ikkita o'lchangan kattaliklarning yig'indisi (ayirmasi), ko'paytmasi yoki nisbati bo'lishi mumkin. Bu hollarda absolyut va nisbiy xatoliklarning o'lchash natijalari bilan bog'lanishi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. Bilvosita o'lchash usulida absolyut va nisbiy xatoliklarning bevosita o'lchash natijalari bilan bog'lanish xarakteriga bog'liqligi

Funksional bog'lanish turi	X_1 kattalikni bilvosita o'lchashning absolyut xatoligi	X_1 kattalikni bilvosita o'lchashda nisbiy xatolik (%)
$x_1 = x_2 + x_3$	$\Delta x_1 = \Delta x_2 + \Delta x_3$	$\delta = (\Delta x_2 + \Delta x_3) / (x_2 + x_3)$
$x_1 = x_2 - x_3$	$\Delta x_1 = \Delta x_2 + \Delta x_3$	$\delta = (\Delta x_2 + \Delta x_3) / (x_2 - x_3)$
$x_1 = x_2 \cdot x_3$	$\Delta x_1 = x_3 \cdot \Delta x_2 + x_2 \cdot \Delta x_3$	$\delta = (\Delta x_2 / x_2) + (\Delta x_3 / x_3)$
$x_1 = x_2 / x_3$	$\Delta x_1 = (x_3 \cdot \Delta x_2 + x_2 \cdot \Delta x_3) / (x_3)^2$	$\delta = (\Delta x_2 / x_2) + (\Delta x_3 / x_3)$

Bundan tashqari o'lchanayotgan tasodifiy o'zgaruvchan fizik kattalikning taqsimot funksiyasi ma'lum bo'lsa, statistik gipotezalar asosida berilgan xatolik o'lchash natijalariga

qanchalik ta'sir ko'rsatishi baholanishi mumkin. Sistematik xatoliklarni aniqlash va hisobga olishning yana bir usuli *randomizatsiya* - o'lchashlarni turli tajriba qurilmalarda turli eksperimentatorlar tomonidan bir vaqtda amalga oshirilishidir. Bunda sistematik xatoliklarni tasodifiy xatoliklar sifatida qarash mumkin.

Miqdoriy ifodasiga ko'ra xatoliklar absolyut, nisbiy va keltirilgan xatoliklarga bo'linadi. Yo'qorida ko'rsatilganidek, absolyut xatolik o'lchash natijasining haqiqiy qiymatidan yoki unga yaqin bo'lgan o'rtacha qiymatdan qancha farqlanishini ko'rsatadi. Nisbiy xatolik umumiy holda o'rtacha absolyut xatolikning o'rtacha qiymatga nisbatining foizlarda ifodalanishidir.

$$\varepsilon = \frac{\Delta x}{\bar{x}} \cdot 100\%$$

O'rtacha qiymat tushunchasi umuman olganda ehtimollar nazariyasi tushunchalaridan biri bo'lib, u to'g'ridan-to'g'ri statistik xarakterga ega. Buni hisobga olganda nisbiy xatolik olingan natijaning haqiqiy qiymatga mos kelish ehtimoligini ko'rsatuvchi kattalikdir. Masalan, nisbiy xatolikning $\varepsilon = 1\%$ qiymati olingan natija $\varepsilon = 99\%$ haqiqiy qiymatiga tengligi yoki o'lchanayotgan kattalikning olingan qiymatini haqiqiy qiymat bo'lish ehtimoliyati ($w=0,997$) ga tengligini ko'rsatadi [1:8]. O'lchashlarning

keltirilgan xatoligi o'lchov asbobining tuzilishi, ishlash prinsipiga bog'liq xatolik bo'lib,

$$\gamma = \frac{\Delta x}{x_{max}} \cdot 100\%$$

ko'rinishda ifodalanadi. Bu yerda x_{max} - asbobning o'lchash diapazonining maksimal chegarasini ko'rsatadi. O'lchov asbobibig keltirilgan xatoligi bu asbobning aniqlik sinfini belgilaydi va fizik tajribalarda talab qilingan aniqlikka ko'ra kerakli aniqlik sinfidagi o'lchov asbobi tanlanadi. Masalan hozirgi kunda GOST 4.401-80 standart talablariga ko'ra elektr o'lchov asboblari uchun quyidagi aniqlik sinflari belgilangan [3:8].

0,05. 0,1. 0,2. 0,5. 1. 1,5. 2,5. 4...

3-rasmdagi sxemada ko'rsatilgan klassifikatsiyadagi ehtimoliy, o'rta kvadratik va o'rtacha xatoliklar o'z navbatida turli statistik taqsimotlar bilan ifodalanishi mumkin va bu taqsimotlar fizik jarayonning yuz berish ehtimoliyatini baholaydi.

Xulosa. Fizika fanini o'qitishda laboratoriya mashg'ulotlarida olingan natijalarni yo'qorida keltirilgan ma'lumotlar asosida tahlil qilish fizik eksperimentning mohiyati va mazmunini ochib berish orqali ta'lim olayotgan bo'lajak mutaxassislarning eksperimental va kasbiy kompetentligini oshirishda, ta'lim sifatini o'ttirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar

1. Светозаров В.В. Основы статистической обработки результатов измерений. Учебное пособие. – М.: Изд. МИФИ, 2005, – С. 40.

2. Лавренчик В.И. Постановка физического эксперимента и статистическая обработка его результатов. –М.: Энергоатомиздат. 1986, –С. 272.

3. Xudayberdiyev E.N., Nasriddinov K.R., Samandarov L.Q. Umumiy fizika (Atom. Yadro va elementar zarralar fizikasi)dan laboratoriya ishlari. O'quv qo'llanma. –T.: «Malik print» 2022. 196-b.

REZYUME. Maqolada fizika fanidan laboratoriya mashg'ulotlarida fizik eksperimentning mohiyati va tuzilishi, fizik tajribalarda natijalarni qayta ishlash va identifikatsiya qilishda xatoliklarni o'rganishning ahamiyati tahlil etiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется сущность и структура физического эксперимента, а также значение учета погрешностей измерений при обработке и идентификации результатов физических опытов на лабораторных занятиях по физике.

SUMMARY. The article analyzes the essence and structure of a physical experiment, as well as the importance of taking into account measurement errors processing and identifying the results of physical experiments in laboratory physics classes.

ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ФИЗИКИ

С.М.Касымов – ассистент преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: талабанинг мустақил иши, физика, таълим, методика, илмий изланишлар, ўқиш жараёни.

Ключевые слова: самостоятельная работа студента, физика, образование, методология, научные исследования, образовательный процесс.

Key words: independent work of student, physics, education, methodology, scientific research, educational process.

Введение. С переходом в кредитно-модульную систему подготовки студентов произошло значительное сокращение аудиторных занятий студентов с преподавателем. Значительно снизилась как лекционная часть, так и практическая, и как следствие, многие разделы учебных программ вынесены для самостоятельного изучения студентами. Поэтому поиск эффективных методов и средств обучения относительно самостоятельной работы студентов (СРС) на сегодняшнем этапе развития кредитно-модульной системы стоит особенно остро. Задача сводится к развитию у студентов способностей, умений и навыков к самостоятельной организации собственного труда и самообразованию [1,2]. Исследование проблемы организации самостоятельной работы сегодня является весьма актуальным и в связи с переходом к профильной системе обучения, что является одной из важнейших задач модернизации образования.

В данной статье нами рассматривается важность и организация самостоятельной работы студентов при изучении физики в образовательном процессе.

Самостоятельная работа студентов представляет собой важный элемент образовательного процесса в области физики. Эта форма обучения дает студентам

возможность не только углубить свои знания в физике, но и развивать навыки научного исследования, критического мышления и самостоятельной работы.

Важно отметить, что СРС дает студентам возможность выбирать интересующие их темы и глубже исследовать их. Это способствует стимуляции индивидуального интереса к науке, что важно для долгосрочного обучения и развития студентов в данной области.

Однако, не менее важно то, что такие работы также способствуют развитию научных навыков у студентов. Они учат собирать и анализировать данные, формулировать гипотезы, проводить эксперименты (при наличии практической части работы), и аргументировать свои выводы. В процессе выполнения СРС, студенты ощущают себя исследователями, что может значительно повысить их мотивацию и интерес к предмету.

Кроме того, эти работы стимулируют креативное мышление студентов. Они могут предлагать новые методики и решения для существующих проблем, а также вносить свой вклад в научное сообщество. Это особенно актуально в современном мире, где физика исследует все более сложные и актуальные вопросы,

требующие новых и инновационных подходов. Самостоятельная работа студентов по физике играет ключевую роль в образовании студентов и в развитии области физики. Мы рассмотрели важность и роль этой формы обучения, процесс выбора темы и методологии, а также практические рекомендации для студентов.

Выбор темы и методологии для бакалаврской самостоятельной работы по физике является критическим этапом в обучении студентов. Этот процесс должен быть тщательно продуман и основан на интересах студентов, а также на актуальных тенденциях в физических исследованиях [3].

Сначала студенты должны определить область, которая их наиболее интересует. Это может быть астрофизика, физика частиц, оптика, механика, или любая другая область. Выбор темы, которая вызывает у студента истинный интерес, может значительно увеличить их мотивацию и эффективность работы.

Далее, студенты должны определить методологию исследования. Это может включать в себя проведение экспериментов, анализ данных, использование моделирования или теоретических расчетов. Методология должна соответствовать выбранной теме и быть доступной для студента в пределах их академических ресурсов.

Важно учесть, что бакалаврская самостоятельная работа также может включать в себя литературный обзор по выбранной теме. Это позволяет студентам понять существующие научные исследования в данной области и определить ниши, которые требуют дополнительных исследований.

Как правило, студенты работают под руководством научных руководителей, которые могут предоставить ценные советы по выбору темы и методологии. Совместное обсуждение и планирование помогают студентам лучше определить свои исследовательские цели и пути их достижения.

После выбора темы и методологии для бакалаврской самостоятельной работы, студенты переходят к фазе активного исследования. В этом разделе мы представим практические рекомендации для студентов, а также обсудим важность анализа результатов.

Планирование и выполнение работы:

- Разработка подробного плана работы, включая этапы и сроки их выполнения.
- Постоянно взаимодействовать научным руководителем для консультаций и поддержки.

- Собрать данные или проводить эксперименты согласно методологии и плану.

Анализ данных:

- Внимательно анализировать полученные данные, используя статистические методы, если применимо.
- Интерпретировать результаты и выявить закономерности или тренды.

Подготовка отчета:

- Составить структурированный отчет, который включает в себя введение, описание методологии, результаты и заключение.

- Использовать четкие иллюстрации и графику для визуализации данных.

- Подкрепить выводы с научными источниками и литературой.

Защита работы:

- Готовить к защите самостоятельной работы перед комиссией.

- Подготовить презентацию, объясняющую тему, методологию и результаты.

Анализ результатов является критической частью любой научной, в частности самостоятельной работы. Студентам следует критически оценить свои выводы, сосредоточиться на значимости своих результатов для выбранной области физики и дать рекомендации для будущих исследований.

Самостоятельная работа предоставляет студентам уникальную возможность глубокого погружения в мир физических исследований. Это позволяет им развивать научные навыки, такие как сбор и анализ данных, формулирование гипотез, и критическое мышление. Студенты также могут внести свой вклад в научное сообщество, предлагая новые методики и решения для существующих проблем.

Важно подчеркнуть, что СРС стимулирует развитие креативного мышления и помогает им определить свои профессиональные интересы и направления деятельности. Она также способствует формированию научной грамотности и способности работать над сложными проектами [4].

Завершая нашу статью, мы подчеркиваем, что самостоятельная работа по физике остается важным инструментом в образовании, способствуя развитию будущих научных кадров и обогащению физических исследований. Мы призываем студентов и научных руководителей уделять этой форме обучения должное внимание и вдохновлять новое поколение ученых.

Литература

1. Ларионов В.В., Поздеева Э.В., Толмачева Н.Д., Шошин Э.Б. "Организация самостоятельной работы бакалавров по физике в техническом университете". // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. №6, 2011, -С. 80-91.
2. Чегоданова Г.И., Власенко С.В. "К вопросу об организации самостоятельной работы студентов в вузе", Научно-методический и теоретический журнал «Социосфера». № 1, 2013. -С.103-105.
3. Самостоятельная работа студентов по физике: методические указания для студентов УлГТУ / сост. Е. Р. Ригер, Ю. Р. Гильманов, Р. К. Лукс, В. В. Ефимов. – Ульяновск: УлГТУ, 2008. –С.38.
4. Аширбекова С.У., Касымов С.М. Приоритетность самостоятельной работы студентов направления физики в современном образовании. Международная научно-практическая Конференция «Современные исследования И инновации в науке и образовании». –Москва: 2022. –С. 34-37.

РЕЗЮМЕ. Мақолада физикани ўрганишда талабаларнинг мустақил ишларининг аҳамияти ва шаклланиши ҳақида сўз боради. Талабаларнинг мустақил иши физикани ўрганиш жараёнининг зарур элементларини ўз ичига олади. Ушбу ўқитиш усули талабаларга нафақат физика бўйича билимларини чуқурлаштиришга, балки илмий тадқиқотлар, танқидий фикрлаш ва мустақил иш билан шуғулланишга имкон беради.

РЕЗЮМЕ. В данной статье говорится о важности и формировании самостоятельной работы студентов при изучении физики. Самостоятельная работа студентов включает в себя необходимые элементы процесса изучения физики. Такой метод обучения позволяет студентам не только углубить свои знания по физике, но и заняться научными исследованиями, критическим мышлением и самостоятельной работой.

SUMMARY. This article talks about the importance and formation of independent work of students when studying physics. Independent work of students includes the necessary elements of the process of studying physics. This method of teaching allows students not only to deepen their knowledge of physics, but also to engage in scientific research, critical thinking and independent work.

ONA TILI DARSLARINI MAHSULDOR MASHQLAR ORQALI O'QUVCHILAR NUTQINI YANGI SO'ZLAR BILAN BOYITISH

A.D.Najimova – dotsent v.b.

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: ona tili, nutq soʻz boyligi, retseptiv, reproduktiv, mahsuldor, mashq, koʻpaytirish.

Ключевые слова: родной язык, словарный запас речи, рецептивные, репродуктивные, продуктивные упражнения, повышение.

Key words: mother tongue, speech vocabulary, receptive, reproductive, productive, exercise, reproduction.

O'quvchilarning ogʻzaki va yozma nutqini oʻstirish, nutq madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan mashqlarning yetarli boʻlishi taʼminlangan taqdirdagina nutqiy mashqlar tizimi samarali deb hisoblanadi. Buning uchun deyarli har darsda nutq oʻstirish uchun qulay bir muhit yaratilishi, savodli, taʼsirchan, aniq va tushunarli qilib gapirishga, oʻz fikrlarini toʻgʻri, ravon bayon etishga intilish vujudga keltirilishi lozim. Doimiy ravishda qaratiladigan bunday eʼtibor mahsuldor mashqlarni koʻpaytirish imkoniyatlarini oshirish ana shu muhitdan dalolat berib turadi.

Ona tili oʻqitish metodikasiga doir adabiyotlarda umuman mashq turlari, xususan, nutq oʻstirish uchun xizmat qiladigan mashqlar va ish turlari atroflicha ishlab chiqilgan. Rus metodist olimlaridan M.R.Lvov, T.A.Ladijenskayalar; oʻzbek metodist olimlaridan K.Qosimova, Q.Abdullaeva, T.Gʻapporova, M.Shamsieva, Sh.Yoʻldosheva, A.Hamroev, M.Xudoyberganova, N.Bekniyazovalarning, yuqori sinflarda ona tili taʼlimi boʻyicha M.Saidov, A.Hamroevlarning tadqiqot ishlari, metodik qoʻllanmalari shular jumlasidandir. Keyingi yillarda yaratilgan ishlarda algoritmik mashq va topshiriqlar tavsiya etila boshlandi [1], ilgʻor pedagogik va axborot texnologiyalarini yaratish ishlariga kirishildi.

Taʼlim texnologiyasi taʼlim mazmuniga ilmiy yondashuv bilan bogʻliq: qay tarzda oʻqitish, qaysi printsiplar asosida oʻqitish, qaysi metod va usullarni qoʻllash, qanday vositalarni jalb etish, taʼlimni tashkil etishning qaysi shakllarini tanlash va hokazolar. Bular samaradorlik (erishilishi lozim boʻlgan natijalar) nuqtayi nazaridan ilmiy va amaliy asoslana boshlandi. Lekin ayni paytda ana shu texnologiya doirasida koʻzlanadigan maqsadlarga koʻra retseptiv, reproduktiv va mahsuldor mashq turlarini tizimlashtirish yuzasidan lingvodidavtik asoslar belgilanishi va asoslanishi taqozo etiladi. Quyidagi mashqlar tizimi ajratilishi mumkin:

- 1) nutqning toʻgʻriligini taʼminlashga qaratilgan mashqlar tizimi;
- 2) nutqni boyitish maqsadi uchun xizmat qiladigan mashqlar tizimi;
- 3) nutqning toʻgʻriligi va boyligini taʼminlovchi aralash mashqlar.

Boshlangʻich sinflarda ona tili oʻqitishga doir mashqlar tizimini ishlab chiqishning oʻziga xos qiyinchiliklari mavjud: ushbu yoʻnalishda tayyorlangan metodik tavsiyalar – dars ishlanmalarida bir dars uchun 2-3 mashqdan moʻljallanmoqda [2]. Mashqlar tizimini bir necha dars yuzasidan ishlab chiqishga toʻgʻri keladi.

Bunday vaziyatda uch mashqdan birinigina mahsuldor mashq sifatida ajratish imkoniyati mavjud. Shunday boʻlgach, baʼzi metodik adabiyotlarda tavsiya etilganidek, retseptiv-reproduktiv mashq turlari bilan mahsuldor mashq turlari nisbatini 50 % ga 50 % qilib tashkil etishning iloji yoʻq. Demak, mahsuldor mashq turlari darsda bajariladigan mashqlarning uchdan bir qismiga yaqinini (darsning oʻrtacha 30% ga yaqinini) egallashi haqida gapirish, tadqiq etish oʻrinli boʻladi.

Nutq oʻstirishga qaratilgan mashqlar tizimida retseptiv mashqlarni kamaytirish, reproduktiv va mahsuldor mashqlarni koʻpaytirish, ular orasida oqilona nisbatni yuzaga keltirish, nutqning toʻgʻriligidan tashqari, koʻproq uning boyligini taʼminlash yoʻllarini ishlab chiqish oldimizda turgan vazifalar sirasiga kiradi. Agar har darsda bajariladigan uch-toʻrt mashqdan biri (jami mashqlarning

30 foizi) qisman reproduktiv, asosan mahsuldor boʻlsa, oʻquvchilarning ogʻzaki va yozma nutqini oʻstirishda muntazamlilik yuzaga keladi, samaradorlikka erishiladi. Ushbu mashqlar orasida bogʻlanishli nutqqa doirlari ham boʻladi. Zero, K.Qosimova, N.Ubaydullaevaarning fikricha, «Ona tilini oʻrganish sistemasiga bogʻlanishli nutq ustida ishlash organik bogʻlanadi...» [3]. «4-sinfda ona tili darslari» metodik qoʻllanmasida [4] har bir darsning maqsadlari sirasida oʻquvchilarning nutqini oʻstirish ham koʻrsatilishi kerakligi taʼkidlanadi.

Tabiiyki, reproduktiv va mahsuldor mashq turlarini koʻpaytirish uchun ayrim grammatik materiallarni oʻrganishga ajratiladigan vaqtni ixchamlashga toʻgʻri keladi. Masalan, mashq tanish, yaxshi oʻzlashgan soʻz va sintaktik qurilmalar asosida tuzilgan boʻlsa, bilimni mustahkamlash bilan cheklanish, nutq oʻstirish uchun qulay bir muhit yaratishga eʼtiborni kuchaytirish mumkin.

M.Saidov oʻzi olib borgan tadqiqot oldiga «agar 5-sinfda oʻquv topshiriqlarining oʻrtacha 70-75 foizini qisman izlanuvchanlik va ijodiy xarakterdagi oʻquv topshiriqlari tashkil etsa», taʼlim samaradorligi taʼminlanadi, degan farazni ilgari suradi va buni nazariy hamda amaliy asoslaydi [5]. Bunday oʻquv topshiriqlari nutq oʻstirish bilan qanchalik bogʻlanishi aniq emas. Izlanish nazariy bilimlarni oʻzlashtirish bilan bogʻliq boʻlsa, ijodiy topshiriqlar soʻz shaklini, soʻz birikmasini hosil qilish, gap tuzish, hikoya qilish, matn yaratish qoidalariga ishora boʻlishi mumkin.

Ona tilidan yaratilgan darsliklar tahlilida mahsuldor nutq oʻstirish uchun xizmat qiladigan mashqlar oz ekanligi, aksariyat darslarda bunday mashqlar uchramasligini taʼkidlagan edik. Metodik adabiyotlarda bunday mashqlarni tez-tez oʻtkazib turish, ularni koʻpaytirish zarur degan fikrlarni ham keltirib oʻtgan edik. Shunga koʻra, tadqiqot oldida turgan vazifalardan biri mahsuldor mashq turlarini koʻpaytirish imkoniyatlarini aniqlashdan iborat. Agar reproduktiv mashqlarning ayrim turlari, xususan, matnni oʻqib mazmunini oʻz soʻzlari bilan qayta hikoya qilish mahsuldor mashqqa yaqinlashadi, desak, u holda bir darsda qayta hikoya qilish, ikkinchi darsda hikoya qilish oʻzaro navbatlashib kelishi muntazamlilikni taʼminlashga yordam beradi.

Nutqiy mashqlar koʻlamini shu turdagi mashq ustida olib boriladigan ishlar calmogʻi bilan oʻlchash mumkin. Masalan, kuzatishlarning koʻrsatishicha, matnni oʻqib mazmunini qayta hikoya qilish talab etiladigan mashq uchun 10 daqiqadan tortib 15–20 daqiqagacha va bundan koʻproq vaqt sarflanadi. Agar oʻqituvchi optimal vaqtni belgilash haqida oʻylaydigan boʻlsa, u yangi til hodisalarining dastlabki faollashib va nutqiy koʻnikma asosida ularni qoʻllash malakasining shakllanib ulguridan kelib chiqishi kerak boʻladi.

Nutq oʻstirish nima ekanligini bilgan oʻqituvchi nutqiy mashqlarni oʻquvchilarga bir qadar mustaqil bajartirish orqali ularning nutqidagi oʻzgarishlarni kuzatishga muvaffaq boʻla oladi. Chunki ayni mustaqil fikr bayon qilish chogʻida nutqiy kamchiliklar ayon boʻla boradi. Ularning kelib chiqish sabablarini tahlil qilish esa vaziyatni, nutqiy malakalar saviyasini aniqroq baholash imkonini beradi.

A.Hamroev ijodiy ishlarga ajratiladigan vaqt haqida gapirib, shunday xulosaga keladi: «...yangi oʻquv materialini oʻrgatish va mustahkamlash darslarida umumiy vaqt byudjetining taqriban 14%i ijodiy ishlarga sarflanadi»

[6,8], «...o'qitish tizimida ijodiy va noijodiy ishlar 50% : 50% tarzida bo'lishi zarurligi isbotlangan» [6,9]. Lekin ijodiy ishlar doirasi keng bo'lib, nutq o'stirishga qaratilgan mashqlar ham shunday ishlar sirasiga kiradi. Ayonki, keltirilgan foizlar nutqiy mashqlarga ajratiladigan vaqtni anglatmaydi. Bunday mashqlarning katta qismini esa leksik va grammatik materiallarni faollashtirishga ko'riladigan tayyorgarlik tashkil etadi.

Tajribalarning ko'rsatishicha, har bir darsdan 10–15 daqiqa vaqt ajratib, berilgan so'zlardan mustaqil ravishda (tarqoq so'zlardan foydalanmagan holda) gap tuzish mashqini ham mahsuldor mashq turi sirasida ko'rsak, u holda barcha darslar va dars bosqichlarida leksik va grammatik materiallarni faollashtirish choralarini qo'llagan holda bir darsda gap tuzish, ikkinchi darsda matn mazmunini o'z so'zlari bilan (ijodiy) qayta hikoya qilish, uchinchi darsda berilgan mavzuda hikoya qilish talab etiladigan mashq turlari bir-birini almashtirib kelishi foydali bo'lib, bu narsa yaxshi samaralar beradi.

Nutq o'stirish nimaga qaratilganligiga qarab mashqlar darsda o'rganiladigan leksik va grammatik materiallar bilan turli darajada bog'lanadi:

1) so'z va grammatik vositalarni nutqda faollashtirish ko'zda tutiladigan mashqlar;

2) gapirish tarzi ustida ishlash mo'ljallanadigan kommunikativ mashqlar;

3) nutq madaniyati, jumladan, muloqot madaniyatini singdirish maqsadidagi mashqlar.

Boshlang'ich sinflar uchun ona tilidan yaratilgan darsliklar, metodik adabiyotlar tahlili asosida o'quvchilar nutqini o'stirishga qaratilgan mashqlarni tashkil etishda ikki bosqich ajratilishi maqsadga muvofiq deb topildi:

1) retseptiv va reproduktiv mashqlarni bajarish jarayonida (bir darsda yoki o'tilgan darslarda) tanishilgan yangi so'zlar va grammatik vositalarni umimlashtirib takrorlash yo'li bilan o'quvchilar nutqini o'stirishga tayyorgarlik ko'rish;

2) darslar tarkibiga bor-yo'qligiga qarab mahsuldor (ijodiy) mashqlarni joriy etish va o'tkazish.

Retseptiv va reproduktiv mashqlar jarayonida ko'rsatiladigan nutqiy faoliyat orqali yangi so'zlar (yoki grammatik vositalar) o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqida faollashtiriladi, ular mahsuldor (ijodiy) mashqlar avvalida qisqa tarzda takrorlanadi va umimlashtiriladi, nutq o'stirish mavzusiga birlashtiriladi. Shu yo'l bilan o'quvchilar nutqini o'stirishga tayyorgarlik amalga oshiriladi.

Xullas, bir darsda yoki o'tilgan darslarda retseptiv va reproduktiv nutqiy faoliyat orqali o'rganilgan yangi so'zlar (yoki grammatik vositalar) o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqida faollashtirilishi kerak. Shu maqsadda ular mahsuldor (ijodiy) mashqlar yordamida faollashtirilishi, shu yo'l bilan o'quvchilar nutqini maqsad sari yo'naltirishi, bir so'z bilan aytganda, nutq mahsulini yaratish imkoniyatlari oshirilishi dardor.

Adabiyotlar

1. Менглиев Б., Сайфуллаева Р., Махмудова Г., Сувонова Х. Она тили таълимининг долзарб масалалари. // Тил ва адабиёт таълими. 2008. 9-сон. 3-11-б.
2. Сафарова Р. 5–6-синф она тили дарсларида луғат бойлигини ошириш асосида ўқувчилар нутқини ўстириш. – Тошкент: 1994. 32-б.
3. Қосимова К. Неъматова А. 2-синфда она тили дарслари. -Т.: “Чўлпон”. 2004.
4. Hamroyev A. Mustaqil ish, ijodiy ish tafovutlari. // Boshlang'ich ta'lim. – Toshkent: 2008. 4-son, aprel. 12–13-b.
5. Саидов М. Ўзбек мактабларининг 5-синфларида она тили таълими жараёнида тафаккурни ривожлантирувчи ўқув топшириқлари ва улардан фойдаланиш методикаси. Пед. фанлари номзоди дисс. автореф. – Тошкент: 1999. 5-7-б.
6. Хамроев А.Р. Бошланғич синфларда она тили таълимини ижодий ташкил этиш: Пед. фан. номз. ... дисс. автореферати. – Тошкент: 2005. 21-б.

REZYUME. Maqodala boshlang'ich sinf ona tili darslarida o'quvchilar nutqini o'stirish, xususan, so'z boyligini oshirish maqsadi bilan retseptiv, reproduktiv va mahsuldor mashqlar tizimida mahsuldor mashqlar ulushini ko'paytirish imkoniyatlari yoritildi.

РЕЗЮМЕ. В статье освещены возможности увеличения доли продуктивных упражнений в системе рецептивных, репродуктивных и продуктивных упражнений с целью обогащения словарного запаса, в частности, повышения речи учащихся на уроках родного языка начальных классов.

SUMMARY. The possibility of increasing the share of productive exercises in the system of receptive, reproductive and productive exercises with the aim of increasing students' speech, in particular, vocabulary, in the native language classes of primary grade was highlighted.

MATEMATIKA SABAQLARÍNDÁ JOYBAR USÍLÍNAN PAYDALANÍW

T.J.Purxanova – oqitwshi

QMU akademiyalıq liceyi

Tayanch so'zlar: o'rta ta'lim, matematika, kriteriya, retin, modellash, FDTs,

Ключевые слова: среднее образование, математика, критерия, ретинг, моделирование, ФГОС.

Key words: secondary education, mathematics, criteria, rating, modeling, FGOS.

Pánlerdi oqıtıw usılları salasında jańa pedagogikalıq izertlewlerdi, zamanagóy tálim texnologiyaların islep shıǵıw hám engiziw menen baylanıslı innovciyalıq qurallar, oqıtıw hám tárbiyalaw formaları hám usılların izlewdi talap etedi. Oqıw procesi, onıń maqseti tek ǵana mektep oqıwshılarına bilim beriw emes, bálkim hár bir oqıwshınıń dóretiwsilik qızıǵıwshılıqları hám qábiletlerin anıqlaw, rawajlandırıw, ósiriw, onıń ǵárezsiz nátiyjeli tálim iskerligin xoshametlew bolıp tabıladi. Mektepte joybarǵa tiykarlangan tálim texnologiyası, sın pikirlewdi rawajlandırıw texnologiyası, keys texnologiyaları hám basqalar sıyaqlı keń kólemli tálim pedagogikalıq texnologiyaları bar. Joybarǵa tiykarlangan oqıtıw texnologiyasınan paydalanıw múmkinshiliklerin tolıq kórip shıǵayıq. Eger oqıwshı tálim joybarı ústinde isley alsa, turmısqa ol kóbirek iykemlesedi: ol óz iskerligin joybarlay

aladı, túrli jaǵdaylarda háreket ete aladı, birqansha adamlar menen birge islese aladı.

Bul maqalada matematika sabaqlarında joybar usılnan paydalanıw tájiriyesi sonıń menen birge, oqıwshılardıń pánge bolǵan qızıǵıwshılıǵın oyatıw hám dóretiwsilik pikirlewdi rawajlandırıwǵa járdem beretuǵın matematikalıq joybarlarǵa misallar keltirilgen.

Matematika sabaǵında joybar usılı oqıwshılarda dóretiwsilik pikirlewdi xoshametlew, ózbetinshe islew kónlikpelerin rawajlandırıw hám matematikalıq bilimlerde ámeliyatta qóllaw imkaniyatın beredi. Bul usıldan sabaqlarında paydalanıwda men tómendegi principlerge ámel etemen:

Maqsetti belgilew. Arnawlı bir matematikalıq temanı úyreniw, arnawlı bir kónlikpelerdi rawajlandırıw yamasa matematikalıq bilimlerde ámeliyatta qóllaw menen

baylanıslı bolıwı múmkin bolǵan arnawlı bir joybar maqsetin belgilew.

Sheriklik. Joybardı juwmaqlawda oqıwshılar arasında sheriklik hám toparlıq islewdi xoshametlew, baylanıs kónlikpelerin hám toparda islew qábiletin rawajlandırıwǵa járdem beredi.

Izertlew jantasıwı. Informaciyanı gárezsiz izlewdi, maǵlıwmatlardı analiz qılıwdı hám juwmaqlar shıǵarıwdı xoshametlew. Oqıwshılar gárezsiz túrde matematikalıq túsiniqlerdi úyreniwleri hám olardı ámeliyatta qóllawları múmkin.

Dóretiwshilik. Matematikalıq máselelerdi sheshiw hám joybarlardı jaratıwda oqıwshılardıń dóretiwshilik pikirlewdi xoshametlew mashqalanı sheshiwdiń innovciyalıq usıllarınan paydalanıw hám óz ideyaların usınıwdı óz ishine aladı.

Nátiyjeler prezentaciyası. Oqıwshı islep pıtkergeń joybardı klass aldında usınıw balalarǵa kópshilik aldında qanday sóylewdi, óz bilim hám ideyaların bólishiwe járdem beredi.

Keyting hám oy-óris. Oqıwshı islep pıtkergeń joybarlardı aldınnan belgilengen kriteriyalar boyınsha bahalaw hám oqıwshılardı atqarǵan jumısları sapası boyınsha oy-órislerin bildiriw olardıń tabısları hám kemshiliklerin túsiniwge járdem beredi hám ele de rawajlandırıw boyınsha usınıslar islep shıǵadı.

Bul principlerden paydalanıw matematika sabaqlarında nátiyjeli tálim ortalıǵın jaratılıwına járdem beredi, bunda oqıwshılar oqıw processinde aktiv qatnasadı, túrli kónlikpeler hám pánge qızıǵıwshılıqların rawajlandıradı.

Oqıwshılar matematikalıq bilimlerdeń ámeliy áhmiyetin kóriwleri ushın matematika boyınsha joybarlar real turmıslıq jaǵdaylar yamasa máseleler menen baylanıslı bolıwı kerek.

Joybarlar oqıwshılardı matematikań basqa bilim tarawları menen qanday baylanıslılıǵın kóriw imkaniyatın beretuǵın basqa pánlerden elementlerdi óz ishine alǵan halda dúziliwı kerek.

Joybarlar yamasa tapsırmalar ushın hár qıylı variantlardı usınıw arqalı oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın esapqa alıw kerek.

Oqıtıwshı joybardıń barlıq basqıshlarında oqıwshılardı kerekli kónlikpelerdi qalıptestiriwge járdem beriw hám olardıń joı-joba kórsetiwı kerek.

Matematika boyınsha joybarlardı bahalaw ob'ektiv hám aldınnan belgilengen kriteriyalar tiykarında bolıwı kerek. Orınlangan islerdiń sapa hám muǵdarlıq táreplerin esapqa alıwdı usınıs etemen. Joybardı tamamlagannan keyin, oqıwshılar ózleriniń tabısları hám qátelerin tán alıwları hám keleshektegi joybarlar ushın nátiyjelerdi talqılaw hám analiz qılıw zárúrli bolıp tabıladı.

Bul ayrıqshalıqlardı esapqa alǵan halda, matematika sabaqlarında joybar usılı oqıwshılardıń oqıw hám kognitiv qábiletlerin rawajlandırıw, sonıń menen birge, olardıń matematikanı úyreniwge bolǵan qızıǵıwshılıǵın asırıwda kúshli quralǵa aylanıwı múmkin.

Matematika sabaqlarında joybar usılınan paydalanıwdıń abzallıqları hám kemshilikleri bar.

Abzallıqları	Kemshilikleri
Joybar metodi oqıwshılardı real turmıslıq máseleler yamasa kúndelik turmıstaǵı máselelerdi sheshiw arqalı matematikalıq bilimlerin ámelde qóllaw imkaniyatın beredi.	Joybarlardı tayarlaw hám orınlaw oqıtıwshı hám oqıwshılar tárepien qosımsha waqıt talap etedi, bul bolsa oqıw rejesinde qıyınshılıq tuwdırıwı mumkin.
Joybarlardı orınlaw toparda islew kónlikpelerin, analitik pikirlewdi, dóretiwshilikti, gárezsizlik hám ózin ózi basqarıwdı rawajlandırıwǵa járdem beredi.	Joybardı bahalaw quramalı hám sub'ektiv bolıwı múmkin, ásirese bahalaw kriteriyaları aldınnan belgilenbegen yamasa anıq emes bolsa.

Joybarlar oqıwshılar ushın kóbirek xoshametlentiretuǵın bolıwı múmkin, sebebi olar óz jumısınń maqseti hám nátiyjesin kóredi, bul bolsa matematikanı úyreniwge qızıǵıwshılıqtı asırıwı múmkin.	Joybarlar sheńberinde topar ishindegi juwapkershiliktin tegis emes bólistiriliwı menen baylanıslı máseleler payda bolıwı múmkin, bul bolsa oqıwshılar arasında kelispewshiliklerge alıp keliwı múmkin.
Joybar usılı matematikanı basqa pánler hám bilim tarawları menen baylanıstırıw imkaniyatın beredi, bul bolsa matematikalıq túsiniqlerdi tereńrek túsiniwge járdem beredi.	Ayırım joybarlar ayırım oqıwshılar ushın júdá qıyın bolıwı múmkin, bul bolsa anıq emeslikke yamasa úmitsizlikke alıp keliwı múmkin.

Orta mektep matematika klasındaǵı joybarlardı misallar tómendegilerdi óz ishine alıwı múmkin:

1. Izertlew joybarları, ol jaǵdayda oqıwshılar qızıqlı matematikalıq temanı tańladı hám izertlew ótkeredi, maǵlıwmatlardı analiz etedi hám juwmaqlar shıǵaradı. Matematika sabaǵındaǵı izertlew joybarları matematika túsiniqlerin úyreniw hám oqıwshılardıń analitik kónlikpelerin rawajlandırıwdıń qızıqlı hám tálim beretuǵın usılı bolıwı múmkin. Orta mektep matematika klasında ámelge asırıwı múmkin bolǵan izertlew joybarlarına misallar :

Maǵlıwmatlardı analiz qılıw. Oqıwshılar qızıqlı izertlew temasın tańlawları, maǵlıwmatlar toplawları, statistikalıq analizler ótkeriwleri hám nátiyjeler tiykarında juwmaqlar shıǵarıwı múmkin. Misalı, olar uyqı saatları hám mektep nátiyjeliligi arasındaǵı baylanıslılıqtı tekseriwleri múmkin.

Kórkem ónerde matematika. Oqıwshılar geometriya, sáykesslik, keleshek hám simmetriya sıyaqlı kórkem ónerdiń tiykarǵı matematikalıq principlerin úyreniwleri múmkin. Olar ózleriniń jumıslarınń joybarın jaratıwları hám olarda qollanılutǵın matematikalıq túsiniqlerdi túsindiriwı múmkin.

Sportta matematika. Oqıwshılar sport oýınlarınń matematikalıq táreplerin, misalı, statistika, itimallıq, strategiyalardı optimallastırıw hám basqalardı úyreniwleri múmkin. Olar sport ilájlari maǵlıwmatların analiz etiwleri yamasa oýınń matematikalıq modelin jaratıwları múmkin.

Izertlew joybarları matematikaǵa qızıǵıwshılıqtı arttıradı jáne onıń haqıyqıy turmısta qollanılıwın kórsetip beredi.

2. Modellestiriw joybarları, bunda oqıwshılar kompyuter programmaları yamasa real dúnya materiallarınan paydalanǵan halda matematikalıq máseleler yamasa hádiyselerdiń modellerin jaratadı.

Matematikada modellestiriw - bul sistemalı háraketin boljaw, túrli cenariylerdi úyreniw hám tiykarlangan qararlar qabıllaw imkaniyatın beretuǵın ápiwaylastırılǵan matematikalıq modellerdi jaratıw procesi[4].

Matematika sabaqlarında joybarlardı modellestiriw ushın ayırım ideyalar :

Populyatsiya dinamikasını modellestiriw. Oqıwshılar haywanlar yamasa adamlar populyatsiyasınıń ósiwı hám tómendewiniń túrli formaların úyreniwleri múmkin. Olar tuwılıw, ólim, migraciya hám basqalar sıyaqlı xalıqqa tásir etiwshi faktorlardı esapqa alatıwın matematikalıq modeldi jaratıwı múmkin.

Epidemiya tarqalıwın modellestiriw. Oqıwshılar SIR modeli sıyaqlı juqpalı keselliklerdi tarqalıwı modellerin úyreniwleri múmkin. Olar ózgeriwshen model parametrleri epidemiyanıń tábiyatqa qanday tásir etiwini jáne onı baqlaw ushın qanday sharalar kóriw imkaniqligin úyreniwleri múmkin.

Denelerdiń háreketin modellestiriw. Oqıwshılar Nyuton nızamların úyreniwleri hám denelerdiń kúsh tásirinde qanday háreket etiwleri modellerin jaratıwları múmkin. Olar háreketiń hár túrlı túrlerin, misalı, bir tegis sızıqlı háreketi, bir tegis tezlestirilgen háreketi hám taǵı basqalardı úyreniwı múmkin.

Bul joybarlar oqıwshılardıǵa matematikalıq túsiniqlerdi real jaǵdaylarda qóllaw hám modellestiriw, maǵlıwmatlardı analiz qılıw hám qarar qabıllaw kónlikpelerin rawajlandırıwǵa járdem beredi.

3. Basqatırma joybarları, bunda oqıwshılar toparlarda quramalı matematikalıq máselelerdi sheshedi.

Matematika sabaǵında joybar usılın qóllawdıń abzallıqları arasında oqıwshılardıń motivatsıyasın asırıw, olardıń dóretiwsılıǵın rawajlandırıw, baylanıs kónlikpelerin asırıw hám matematikalıq bilimlerde ámeliyatda qóllaw qábiletin asırıw kiredi.

Matematika sabaǵında joybar usılınan paydalanıw oqıwshılar bilimin úyretiw hám baqlawda nátiyjeli qural bolıp, olardıń matematikalıq oylawı hám kónlikpelerin rawajlandırıwǵa járdem beredi.

Ulıwma alǵanda, matematika sabaqlarında joybar usılı oqıw procesi hám oqıwshılar rawajlanıwın sezilerli dárejede bayıtıwı múmkin bolǵan kóplegen artıqmashılıqlarǵa iye. Usınıń menen birge, kemshiliklerdi esapqa alıw hám matematika páninen joybarlardı ámelge asırıwǵa, pánniń ayırıqshalıǵı hám oqıwshılar mıtajlıkların esapqa alǵan halda jantasıw kerek.

Keliń, matematika sabaqlarında oqıwshılardıń joybar iskerligi múmkinshiliklerin "Klasımızdaǵı oqıwshılardıń sportqa qızıǵıwshılıǵın anıqlayıq" temasında islep shıqqan algebra sabaq-joybarı misalında kórip shıǵayıq. Bundaǵı maqset klass oqıwshılarınıń qaysı sportqa qızıǵıwshılıǵın anıqlaǵan halda berilgen sannıń procentin hám berilgen procent boyınsha sannıń ózin tabıw formulaların tereń úyreniw.

Sabaq-joybardıń tiykarǵı basqıshları menen tereńirek tanısıp shıǵamız. Birinshi basqısh - oqıtıwshınıń tayarlaw basqıshı. Bul basqıshta sabaqtıń maqseti hám mazmunı anıqlanadı, texnologiyalıq karta dúziledi, oqıtıwshınıń háreketleri hám oqıwshılardan kutiletuǵın juwaplar oylap tabıladı, sabaq ushın barlıq kerekli materiallar tayarlanadı.

Ekinshi basqısh - bilimlerde jańalaw basqıshı. Bul basqıshta joybardı ámelge asırıwda oqıwshılar ushın paydalı bolǵan bilimlerdeń pútkil "bagajı" jańalanıwı kerek. Bul basqısh oqıwshılardan tómendegilerdi eslep qalıwların talap etedi:

- klasımızdaǵı er balalar hám qız balalar sanı;
- sport túrleri;
- diagramma arqalı statistika islep shıǵıw;
- procent esaplaw formulaları.

Sabaqtıń bul basqıshında joybar tiykarında oqıtıw texnologıyasınan paydalanǵan halda keyingi jumıs ushın klasstı 2 kishi toparǵa bolıw maqsetke muwapıq bolıp tabıladı.

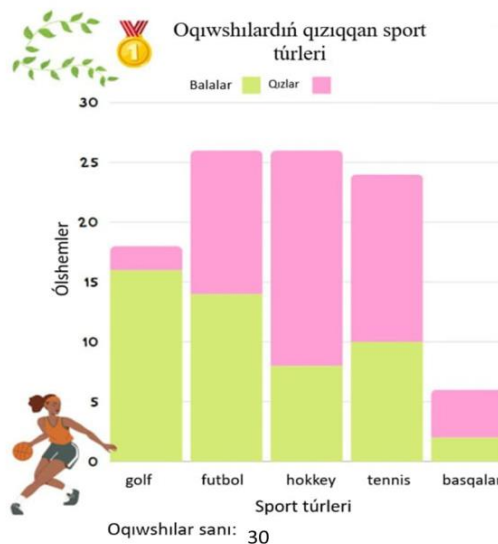
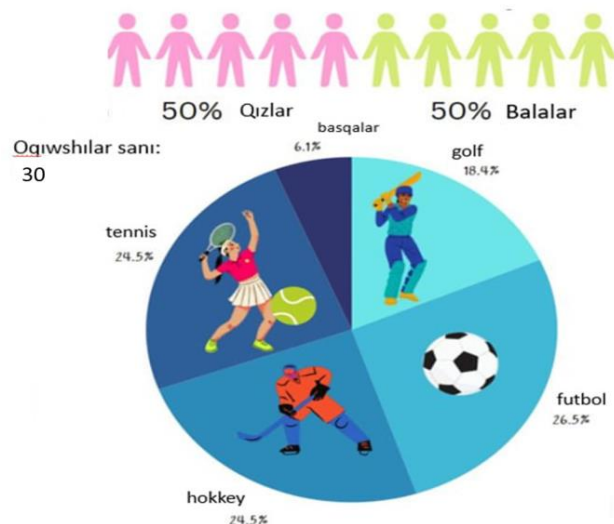
Ushinshi basqısh - sabaq maqsetin belgilew basqıshı. Bul basqıshta oqıtıwshı málim bir mashqalanı kóteredi, misal ushın hár bir topar sorawnama tayarlawı kerek. Joybar járdeminde sheshiletuǵın mashqalalı jaǵday jaratıladı.

Joybar sabaǵınıń tórtinshi basqıshı - joybarǵa "shomılıw". Sabaqtıń bul basqıshında oqıwshılardıń tikkeley ǵárezsiz iskerligi júzege keledi. Oqıtıwshı hár bir gruppǵa tapsırma beredi. Hár bir kartochkada oqıwshılardan aldın úyrenilgen diagramma hám procent esaplaw formulalarınan paydalanıw talap etiledi.

Bul tapsırmanı orınlawda hár bir gruppqa oqıw procesine óz úlesin qosıwdı baslaydı : oqıwshılar keleshekte uzaq esaplaw processlerin ámelge asırıwǵa múmkinshilik bermeytuǵın, bálki tuwrı sheshimdi anısatǵana tabıwǵa

múmkinshilik beretuǵın jańa formulalar jaratadı. Sonı atap ótiw kerek, bul joybar jumısında hár bir topar júdá quramalı processtı bastan keshiredi, sebebi roldı bólistiriw, bilimlerde jańalaw, qararlardıń tuwrılıǵın tekseriw hám óz jumsların qorgaw kerek. Oqıtıwshı bul basqıshta oqıw procesin muwapıqlastıradı, sabaqtaǵı waqıt hám tártipti qadaǵalaydı, yaǵnıy shólkemlestiriwshı rolin oynaydı. Oqıtıwshı oqıwshı tárepinen berilgen sorawlarǵa juwap beriwı múmkin, biraq ol óz kózqarasın oqıwshılardıǵa júklemeı kerek, kerisinshe, ol nadurıs bolsa da, oqıwshılardıǵa óz pikirin bildiriwı kerek;

Juwmaqlawshı basqısh bolsa ulıwmalastırıw basqıshı - oy-pikir júrgiziw, qanday da juwmaq hám jumıs nátiyjesi bolıp tabıladı. Hár bir topar ózleriniń orınlaǵan jumsların ulıwmalastırǵannan keyin, hár bir topar taxtada ulıwma kestenı toltıradı.

Bul basqıshta oqıwshılardıń óz kózqarasın qorgaw qábileti, sonıń menen birge, topar aǵzalarına hám olardıń pikirlerine húrmet pazıyetleri payda boladı. Bul basqıshta hár bir oqıwshı joybardıń nátiyjesin, yaǵnıy procent esaplaw formulaları kestegin kóriwı múmkin, bul olarǵa keyingi mashqalalardı sheshiw ushın paydalı boladı.

Solay etip, matematika sabaqlarında joybarlıq oqıtıw usılınan paydalanıw oqıwshılardıń ǵárezsizlik dárejesin, dóretiwsılık iskerlikte tájiriye arttırıwǵa, unamlı qadıriyatlar baǵdarın, insaniy pazıyetlerdi, estetik pazıyetlerdi rawajlandırıwǵa járdem beredi.

Adebiyatlar

1. Йўлдошев Ж.Ф., Усмонов С. Илғор педагогик технологиялар. – Т.: «Ўқитувчи», 2004.
2. Антонова Е.И. Метод проектов в обучении математике / Е.И. Антонова // Математика (приложение к газете «Первое сентября»). 2008, № 13 – С. 9–12.
3. Сергеев И.С. Как организовать проектную деятельность учащихся: практич. пособие для работников общеобразоват. учреждений. / И.С. Сергеев. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: АРКТИ, 2005. –С. 80.
4. Лебедева Г.А. Педагогическое проектирование: учеб.-метод. пособие для учителей, студентов пед. вузов / А.Г. Лебедева. – Соликамск: Изд-во Соликамск. гос. пед. ин-та, 2004. –С. 280.
5. Матяш Н.В. Инновационные педагогические технологии. Проектное обучение: учеб. пособие для студ. учреждений высш. проф. образования / Н.И. Матяш. – 3-е изд. – М.: «Академия», 2012. –С. 160.
6. Педагогика: 1000 та саволга 1000 та жавоб / Мет. қўлл. У.И.Иноятов, Н.А.Муслимов, М.Усмонбоева, Д.Иноғомова. –Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2012. 193-б.

REZYUME. Maqolada ta'lim jarayonini yanada takomillashtirish, nafaqat ta'limga tayyorgarlik ko'rish, balki o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishi doirasida ta'lim olish imkoniyatini yaratishga qaratilgan ta'lim texnologiyalari haqida gap boradi.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится об образовательных технологиях, направленных на дальнейшее совершенствование образовательного процесса, не только подготовку к образованию, но и создание возможности получения образования в рамках личностного развития обучающихся.

SUMMARY. The article talks about educational technologies aimed at further improving the educational process, not only preparing for education, but also creating the opportunity to receive education as part of the personal development of students.

ЎҚУВЧИЛАР ИЖОДИЙ ФИКРЛАШНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МЕТОДИКАСИ

И.А.Рахмонов - ўқитувчи

Термиз давлат университети

Таянч сўзлар: ижодий фикрлаш, таҳлил ва синтез, креативлик, ривожланиш, лойиҳавий таълим.

Ключевые слова: творческое мышление, анализ и синтез, творчество, развитие, проектное образование.

Key words: creative thinking, analysis and synthesis, creativity, development, project education.

Маълумки, фан ва техниканинг ҳозирги жадал ривожланиши физикани ўқитишда айрим муаммоларни келтириб чиқармоқда ва янги технологияларнинг юзага келишига сабаб бўлмоқда. Бу муаммо, физикадан иқтидорли мактаб ўқувчиларида ижодий фикрлашни ривожлантириш муаммосини келтириб чиқарди. Шунинг учун ҳозирги илмий-техникавий ахборотларнинг интенсив равишда кўпайиб бориш даврида, турли фанлар доирасида билимларнинг янгиланиб бориши, шунингдек, замонавий технологияларнинг барча соҳаларга кириб келиши, умумтаълим мактаб ўқувчиларининг мустақил равишда ҳар бир ишда ижодий ёндошишлари, фаол фикр юриштишлари, олинган янги билимларни татбиқ эта билишлари талаб этилади.

Зеро, бугун ижодий фикрлай олмайдиган иқтидорли мактаб ўқувчилари, фан, техника, технологиялар жадал ўзгариб бораётган шароитга кўника олмайди ва муваффақиятли фаолиятни ташкил этишга қийналади. Шунинг учун иқтидорли мактаб ўқувчиларининг ижодий фикрлаш кўникма ва малакалари билан куллангани умултаълим мактабларининг долзарб вазифа ва истикболли муаммоларидан бири ҳисобланади.

Психологик – педагогик адабиётларда шахс ижодкорлигининг табиати ва уни ривожлантириш муаммолари ҳар томонлама илмий асосланган (И.В.Андреев, В.А.Басманова, В.Г.Разумовский). Тадқиқотларда айтилганидек, шахс ижодкорлиги асосида унинг фикрлаши ва фикрлаш жараёнида (таҳлил қилиш, бирлаштириш, умумлаштириш) ҳамда тасаввурларини (берилган муаммоли вазият, тахмин қилиш ва амалиётда текшириб кўриш, олган назарий ҳулосаларини шакллантириш) туради. Олимларнинг фикр ва мулоҳазаларини тасдиқлаган ҳолда иқтидорли ўқувчиларни мустақил, ижодий, ўрганилаётган нарса ва ҳодисаларни таҳлил ва синтез қилишга ўргатиш ҳамда машғулотларнинг ана шундай вазиятларини яратишга қаратилган бўлиши лозим [1].

Шуни таъкидлаш кераки, продуктив фикрлашни репродуктив фикрлашдан фарқловчи муҳим белги мустақил равишда янги билимларни кашф қилишдир. Ўқувчиларнинг самарали фикрлашининг энг олий даражаси ижодий фикрлаш бўлиб, унинг вазифаси берилган топшириқ бўйича фикрлаш, ўйлаш, тайёрлаш, янгилан кириштирдан иборат бўлади. Ҳозирги давр

талаби ҳам таълим мазмуни ва ҳажмини кенгайтиришга йўл бермай, балки ўқувчини мавжуд муаммоларни ноанъанавий шаклда ҳал этишга тайёрлашни тақозо этади. Ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини такомиллаштириш, яъни унинг интеллектуал фикрлаш қобилиятини шакллантириш замонавий таълимнинг асосий натижаси бўлиши лозим.

Бизнинг фикримизча, ўқувчиларда ижодий фикрлашни ривожлантиришнинг муҳим шартларидан бири ўқитувчи ўқувчиларнинг қизиқишларини ошириш учун дарсларнинг мазмун ва сифатига эътибор бериш керак. Бунинг учун ўқувчиларни фикрлашга, уларни фаоллаштиришга ҳаракат қилади. Ўқувчини тайёр билим қабул қилувчи эмас, балки синфда ўқув жараёнининг фаол қатнашчисига айлантириш учун мунозара қилишга ундайди.

Ўқувчиларнинг ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга йўналтирилган ўзига хос қуйидаги хусусиятларини белгиланди:

–ўқувчиларда ижодий фикрлашни, муаммони кўра билиш қобилиятини шакллантириш;

–ўқувчиларнинг ижодий фикрлашга қўйилган талабларни (фикрлашнинг ўзига хослиги, ихчам ва пухталиги, тасаввурнинг кенглиги ва ранг-баранглиги) аниқлаш;

–ўқувчиларда ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантириш жараёни учун ўзига хос педагогик технология ва методологик жиҳатларини аниқлаш.

Умумтаълим мактабларида иқтидорли ўқувчиларнинг ижодий фикрлашини ривожлантиришда таълимий изланиш мантиги билан изланиш фаолияти технологияси ҳақида маълумотга эга бўлишлари, уларда ўз фаолияти натижаларини баҳолай олиши, изланиш натижаларини ифодалаш ва тақдим этиш кўникмалари ҳам шакллантирилган бўлиши лозим.

Маълумки, ҳар бир шахс муайян ижодий қобилиятга эга. Мазкур ижодий қобилиятнинг асосини эса янги ғояларни яратиш ташкил этади. Ўқувчиларнинг тасаввурлари ижодий характерга эга бўлади.

Ўқувчилар керакли фанга оид адабиётларни ўқиш жараёнида ушбу адабиётларда баён қилинган маълумотларни ўз хотирасида қайта жонлантиришлари талаб этилади. Ижодий ҳаёллар яратувчи ҳаёллардан янги ғояларнинг намуналарини мустақил яратиш билан ажралиб туради. Улар ўқувчи фаолиятининг ўзига хос натижаларида акс этади. Агар ижодий

фикрлаш муайян фаолияти давомида намаён бўлса, бу ўқувчиларнинг юқори даражада қобилияти ривожланганлигидан далолат беради.

Ўқитувчи ўқувчиларнинг кизиқишлари учун дарс ва дарсдан ташқари (тўғарак) машғулотларнинг мазмун ва сифатига эътибор беради. Бунинг учун уларни фикрлашга, фаоллаштиришга ҳаракат қилади [2].

Ўқувчиларда ижодий фикрлашни шакллантириш мақсадида ўқитувчилар муаммоли, эвристик, лойиҳавий таълим, фаол таълим, гуруҳлараро мунозара, фикр ва мулоҳазаларини ёзма ҳолда ихчам, лўнда ифодалаш технологияларидан фойдаланиб ўқитиш самарали натижа беради.

Ижодий фикрлаш қобилиятининг ўсиши ва ривожланиши бу – анализ ва синтез, ўхшашлик ва фарқ қилувчи томонларини топиш, таққослаш, натижаларни аниқлаш, ҳулосаларни шакллантириш ва бошқаларга ўқувчиларни узлуксиз ўргатиб боришнинг оқибати ва натижаси ҳисобланади.

Ижодий фикрлашни ривожлантириш оддийликдан мураккабликка томон борувчи динамик хусусиятга эга. Демак, ўқувчиларда ижодий фикрлаш кўникма ва малакаларининг намоён бўлиш даражаларини аниқлаш имконияти қуйидагилар:

1. Ўқувчиларнинг ижодий фикрлаши умумий бўлиб, ўқувчиларнинг дарсга тайёргарлик кўриши ва барча фаолияти фаннинг маълум соҳасига йўналтирилган ҳолда намоён бўлади;

2. Ўқувчилар ўртасида ўзаро ҳамкорлик, гуруҳга берилган муаммоли топшириқ ҳақида фикр юритади, уни ечиш вариантларини олдиндан белгилаб олиб, сўнгра тез ҳал этишга киришади. Уларда мантикий таҳлил, муаммони илгари қўлланилган усулларга

таяниб тез ҳал қилишда ташаббускорлик, фаоллик кўрсатиш хислатлари намоён бўлади;

3. Ўқувчилар ўз фикр ва мулоҳазаларини тўлиқ баён қилиши ва муаммони ҳал этиш усули ва услубларини излашда ўз тажрибаларига таяниб доим мустақил ёндошув асосида интилиш, муаммода илгари сурилган ғояни ҳар томонлама англаб фикрлаш, ҳал қилиш йўллариини белгилайди;

4. Ўқувчилар муаммони ҳал этишда мантикий-математик усуллари қидириб топишга, умумлаштирилган йўللариини моделлаштиришга йўналтирилган бўлади, муаммолар моҳиятини таққослаш, англаб этиш, айрим ўқувчилар ўқитувчилардан олдин муаммони ҳал этиш усул ва услубларини белгилашга интилишга, муаммо моҳиятини формула чизма, тенгламаларда ифодалашга ўта бошлайди;

5. Ўқитувчининг икtidори ўқувчиларнинг билим фаолиятини фаоллаштира олиш кўникма ва малакаларига эгаллаган даражасига боғлиқ [3].

Бизнинг фикримизча, муаммони топшириқ, масала, бўйича қабул қилинган қарорга ўқувчилар томонидан ўз нуқтаи назарларини қабул қилиш ёки қайта баҳолаш билан эришилади.

Ўқитувчи ўқувчиларнинг ижодий фикрлаш қобилиятини шакллантиришга хизмат қилувчи метод ва усуллариини танлаб, таълим жараёнида қўллаи олиши, ўқувчиларда ижодий фаолиятни ривожлантиришда ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини эътиборга олиш муҳим аҳамият касб этади.

Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, юқори синф материалларини муаммоли тарзда ўрганиш ўқувчиларнинг таълим олишдаги фаоллигини оширади, мустақил ижодий фикрлашга ўргатади.

Адабиётлар

1. Клапаред Э. Психология ребенка и экспериментальная педагогика. -М.: ЛКИ. 2007. –С. 168.
 2. Rakhmonov I.A. Ways to focus on methodology of choosing issues according to the students abilities in physics classes. current research journal of pedagogics 2(11): 203-208, November 2021 DOI: <https://doi.org/10.37547/pedagogics-cryp-02-11-37> ISSN 2767-3278.
 3. Rakhmanov I.A. Development of research ability in students by solving problems related to “Mechanics” department in school physics course. Journal of Advanced Zoology ISSN: 0253-7214 Volume 44 Issue S-2 Year 2023 –P. 4298,4306.
- РЕЗЮМЕ.** Мақолада умумтаълим мактаб ўқувчиларида ижодий фикрлаш ва уни ривожлантириш йўллари физика фанини ўқитиш мисолида таҳлил этилган. Ўқувчиларда ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантириш жараёни учун ўзига хос педагогик технология ва методологик жиҳатларини аниқлаш юзасидан таклиф-тавсиялар келтирилган. Ўқувчиларни синфда ўқув жараёнининг фаол қатнашчисига айлантириш учун мунозара қилишга ундайдиган воситалар ўрин олган.
- РЕЗЮМЕ.** В статье анализируются способы творческого мышления и его развитие у учащихся общеобразовательных школ на примере преподавания физики. Даны рекомендации по выявлению конкретных педагогических технологий и методических аспектов процесса формирования навыков творческого мышления у студентов. Инструменты для обсуждения включены, чтобы сделать учащихся активными участниками процесса обучения в классе.
- SUMMARY.** The article analyzes the ways of creative thinking and its development in students of general education schools on the example of teaching physics. Recommendations are given on the identification of specific pedagogical technology and methodological aspects for the process of formation of creative thinking skills in students. Discussion tools are included to make students active participants in the classroom learning process.

BASLAWIŞ KLASSLARDA INGLIZ TILI PÁNIN OQÍTÍWDA ZAMANAGÓY PEDAGOGIKALÍQ TEXNOLOGIYALARDAN NÁTIYJELI PAYDALANÍW

R.G.Rambergenov – assistant

Qaraqalpaqstan Medicina instituti

Tayanch so‘zlar: ingliz tili, pedagogik texnologiyalar, ta’lim jarayoni, interfaol metodlar, texnika va usullar, kompetensiya, innovatsiya, ta’lim mazmuni.

Ключевые слова: английский язык, педагогические технологии, образовательный процесс, интерактивные методы, приемы и методы, компетентность, инновации, содержание образования.

Key words: english language, pedagogical technologies, educational process, interactive methods, techniques and methods, competence, innovation, educational content.

Ўзликсиз bilimlendiriw sistemasın rawajlandırıw, onıń sıpat nátiyjeligine erisiwde oqıtwshılardıń tutqan ornı gırewli. Mámleketimizde búgingi kúni bilimlendiriw salasında alıp barılıp atırǵan reformalardı nátiyjeli ámelge asırıw hár tárepleme bilimli, kásiplik kompetentligi joqarı maman kadrlarǵa baylanıslı bolıp esaplanadı. Keleshegimiz dawamshıları bolǵan jas áwladtı tárbiyalaw, olardıń bilim hám kónlikpelerin shet el bilimlendiriw standartları tiykarında qalıplestiriw, zamanagóy talaplar tiykarında

bilim beriw, sonday-aq, bilimlendiriw procesinde zamanagóy innovaciyalıq hám pedagogikalıq texnologiyalardan paydalanıwdı jáne de jetilistiriw búgingi kúnniń eń aktual máselelerinen biri esaplanadı. Haqıyqattan da, búgingi kúnde bilimlendiriw sistemasındaǵı jańalanıwlar hár bir oqıtwshıdan tereń bilim, ayrıqsha dóretywshilik hám kásiplik sheberlikti talap etpekte. Bul óz gezeginde shet tili páni oqıtwshılarına da úlken juwapkershilik júkleydi.

2024-jıl 2-fevralda Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń “Ulıwma bilim beriw mektepleri oqıwshıların shet tilleri hám zamanagóy kásiplerge úyretiw boyınsha qosımsha is-ilajlar haqqında”ǵı PQ-53-sanlı qararı qabıl etilgen bolıp, qarardıń tiykarǵı maqsetlerinen biri ulıwma bilim beriw mektepleri oqıwshılarınıń shet tilleri hám kásip ónerge bolǵan qızıǵıwshılıqların arttırıw, buǵan jumıs beriwshilerdi keńnen tartıw hám de miynet bazarı talaplarına say tájiriýbeli kadrlardı tayarlawdan ibarat [1].

Sunday-aq, qararda jergilikli hám sırt el ekspertleri menen birgelikte set tilleri pání boyınsha oqıw reje hám baǵdarlamaların jáne de jetilistiriw, jańa sabaqlıqlardı baspadan shıǵarıw ilajların kóriw, ulıwma bilim beriw mekteplerinde shet tillerin oqıtıw nátiyjeligin arttırıw maqsetinde ingliz, koreys, nemis, francuz, qıtay hám yapon tilleri boyınsha tájiriýbeli qánigelerdi tartıw, sonday-aq, ulıwma bilim beriw mektepleri shet tilleri pání oqıtıwshılarınıń bilim hám kónlikpelerin diagnostikadan ótkeriw, zamanagóy metodikalar tiykarında olardıń qánigeligin arttırıw boyınsha qısqa múddetli kurslardı shólkemlestiriw wazıypaları belgilengen.

Usı wazıypalardı ámelge asırıw ushın álbette birinshi nábette ulıwma bilim beriw mekteplerinde pán oqıtıwshılarınıń bilim, kónlipe hám kásiplik sheberliklerin turaqlı túrde rawajlandırıw barıw lazım. Búgingi kúnde oqıtıwshıǵa qoyılatuǵın tiykarǵı talaplardan biri de aldınǵı pedagogikalıq hám innovaciyalıq texnologiyalar menen tanısw, ámelde qollaw hám sol arqalı oqıwshılardı kreativ pikirlewge úyretiwden ibarat.

Oqıtıwshı sabaq procesinde pedagogikalıq texnologiyalardı paydalanıwda tómendegilerge itibar beriwı kerek:

- oqıwshılar sanasında belgilengen tema tiykarında jańa túsiniqlerdi payda etiw;
- jańa temaǵa tiyisli qaǵıyda, atamalar mánisin ashıp beriw;
- jańa temanı ótilgen temalar menen baylanıstırǵan halda izbe-izlikte jetkiziw;
- oqıwshılardıń erkin pikirlew dárejesin rawajlantırıw barıw;
- bilimlendiriwge tiyisli oýınlardıń izbe-izligi, hár túrliligi hám qızıqlı bolıwına erisiw;
- sol sabaqtıń ózinde jańa bilim tiykarında qalıplesken kónlikpelerin tekserip barıw hám analizlew;
- oqıwshılardıń psixologiyalıq ózgesheliklerin esapqa alıw;
- sabaq procesinde oqıwshılar belsene qatnasıwın kúsheytip barıw.

Baslawısh klaslarda tálim alatuǵın oqıwshılar menen islesiwdiń bir neshe mashqalaları bar. Oqıtıwshı hám pedagog, hám psixolog bolıp qalmastan, ol oqıwshılar menen islesiw texnikalarında biliwi zárúr.

Ózbekstan Respublikası Ministrler kabinetiniń 2013-jıl 8- maydaǵı «Úzliksiz bilimlendiriw sistemasınıń shet tiller boyınsha mámleketlik bilimlendiriw standartın tastıyıqlaw haqqında»ǵı 124-sanlı qararı baslawısh klaslar ushın shet tilin úyretiwdiń A-1 baslawısh dárejesi qabıl etildi [2].

Baslawısh klass oqıwshılarına ingliz tili oqıtıwshıları nelerdi úyretiwı, qaysı pedagogikalıq texnologiyalar tiykarında oqıwshılardı eń qolay usıllar hám metodlar járdeminde tildi úyretiw kerekligin kórsetiw hám tálimde innovaciyalıq texnologiyalardı qollanıwǵa baǵdarlaw kerek.

Baslawısh klass oqıwshıları sabaqlarınıń tuwrı, anıq, izbe-izlikte hám nátiyjeli bolıwı ushın búgingi kúnde oqıtıwshı tómendegilerge itibar beriwı lazım:

-birinshiden, pedagogikalıq texnologiyalardan paydalanıw arqalı oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám uqıplılıqların puqta ózlestiriwı, bilimlendiriwdiń túsiniqlilik, izbe-izlilik hám kirisimlilik, teoriyanı ámeliyat penen baylanıstırıw, kórgezbelilik, búgingi kúnniń jańa inno-

vaciyları, multimediyalıq texnologiyalardan nátiyjeli paydalanıw arqalı támiyinlenedi;

-ekinshiden, baslawısh klass oqıwshılarına tek ǵana shet tildi úyretiw ǵana emes, bálkim, óz dosları hám teńlesleri menen qarım-qatnasıwı úyretiw de úlken áhmiyetke iye;

-úshinshiden, hár bir oqıtıwshı pedagogikalıq texnologiyalardan sabaq procesinde paydalanıwda interaktiv metodlardan óz ornında paydalanıwı zárúr;

-törtinshiden, oqıwshılardıń pikirlew iskerligin qalıplestiriw ushın oqıtıwshı oqıwshılardıń fiziologikalıq rawajlanıwın esapqa alıp, túrli didaktikalıq hám rolly oýınlardan paydalanıwı kerek;

-besinshiden, oqıtıwshı interaktiv usıllardan – oqıtıwshı-oqıwshı hám de oqıwshı-oqıwshı birgeliktegi háreketten paydalanıwı kerek;

-altınshıdan, oqıwshılar ótilgen temanı jaqsı ózlestiriwı ushın tákirarlaw shınıǵıwların joqarı dárejede ámelge asırıwı kerek.

Házirgi kúnde 1-klasstan baslap shet tillerdi oqıtıwdı nátiyjeli ámelge asırıw ushın oqıtıwshılardı pedagogikalıq hám psixologiyalıq talaplar qoyılmaqta. “Oqıtıwshı kimdi oqıtadı, neni úyretedi hám qanday texnologiyalar tiykarında úyretedi?”, degen sorawlar qoyıladı. Bunıń ushın shet tili pání oqıtıwshısı, eń dáslep, óz ana tilin, onıń fonetikasın, grammatikasın jaqsı bilgende ǵana shet tilin oǵan salıstırıw arqalı oqıwshılardı úyrete aladı. Úzliksiz bilimlendiriw sistemasında jumıs alıp barıp atırǵan hár bir oqıtıwshı, atap aytqanda, shet tili pání oqıtıwshıları filologiya boyınsha tómendegi zárúrli kompetenciylardıǵa iye bolıwı lazım:

Filologiyaǵa tiyisli bul kompetenciylar ulıwma halda usınıs etilgen. Olardı klaster usılı arqalı bólimlerge bolıp úyreniw múmkin. Kompetenciylıq qatnaslardı ámeliyatqa engiziw hám qollanıw ushın ushın tájiriýbeli qánigelerdiń 1-2- hám 3-klasslarda shet tillerdi úyretiwiniń jaǵdayı menen tanısw, monitoring qılıw yamasa olardıń iskerligin úyreniw hám olardıǵa metodikalıq járdem beriw búgingi kúnniń tiykarǵı wazıypalarınan biri bolıp tabıladı.

Oqıtıwshılarımız búgingi kúnde tálimniń dástúriy hám dástúriy emes formalarında sabaqlardı alıp barıp atır. Bizniń búgingi kúndegi tiykarǵı wazıypamız MBS tiykarında oqıwshılardı hár tárepleme kreativ pikirleytuǵın, óziniń pikirlerin erkin tolıq ayta alatuǵın joqarı dárejede kadr etip tárbiyalaw bolıp tabıladı. Demek, sabaq dawamında tálim alıwshılarımızdı “oqıwshı-tılawshı” sıpatında emes, bálkim, oqıtıwshı menen biymálel básekilesiw, pikirlesiw kónlikpelerine iye bolǵan hár tárepleme belsene oqıwshılar sıpatında tayarlawımız kerek boladı. Bul wazıypa, álbette, dástúriy emes sabaqlarda pedagogikalıq texnologiyalar, interaktiv metodlardan paydalanıw arqalı ámelge asırıladı [3].

Shet tillerdi nátiyjeli oqıtıwda túrli interaktiv metodlardı usınıs etiw múmkin. Quramalı temalardı oqıwshılar sanasına anısat ǵana sıńdırıw ushın pedagogikalıq texnologiyalardıń hár qıylı metodları(usılları)nan paydalanıw maqsetke muwapıq bolıp tabıladı. Mısalı, “Aqılıy hújim”, “Klaster”, “BBB” (bilemen, biliwdi qáleymen, bilip aldım), “Venn diagramması” “Keys stady” hám basqada bir neshe metodlardı atap ótiw múmkin. Sabaqlardı joqarı dárejede shólkemlestiriw ushın aldınǵı pedagogikalıq texnologiyalardı sabaq procesine alıp kırıw, onı tálim mazmunına sıńdırıw, sabaq ótiwdiń jańadan-jańa usılların qollanıw, mámleketlik bilimlendiriw standartı talapların orınlawǵa imkan jaratadı. Bunda oqıtıwshıǵa sabaq ótiwine qolaylı sharayat jaratıw, túrli kórgezbeli qurallar islep

shıǵıw hám zamanagóy aldınǵı pedagogikalıq texnologiyalardan sabaq procesinde nátiyjeli paydalanıw lazım.

Sabaq procesinde oqıtıwshı oqıwshınıń sóylewi, erkin pikirley alıwı, óz pikirini ingliz tilinde erkin jetkere alıwı, jazba jumıs, sáwbet, erkin óz pikirine tayanıwı sıyaqlı kónlikpelerine itibar beriwı kerek. Pedagogikalıq texnologiyalar sabaqtıń mazmunı, maqsetine qaray isletilse, ol unamlı nátiyje beredi. Ingliz tili sabaqları qanday forma, metod hám qurallardan ibarat bolıwına qaramastan, pedagogikalıq texnologiyalar:

- pedagogikalıq iskerlik tálim-tárbiya procesiniń nátiyjeliligini asırıw;

- oqıtıwshı hám oqıwshı arasında óz-ara birge islesiwdi támiyinlew;

- oqıwshılar tárepinen oqıw predmetleri boyınsha puqta bilimlerde iyelewdi támiyinlew;

- oqıwshılarda óz betinshe, erkin hám kreativ pikirlew kónlikpelerini qalıplestiriw;

- oqıwshılardıń óz múmkinshiliklerin ámelge asıra alıwları ushın shárt-shárayatlar jaratıwı lazım.

Pedagogikalıq texnologiyalardan paydalanılǵanda, oqıwshılardıń bilim dárejesi, pánge bolǵan qızıǵıwshılıqları jáne de artadı, bilim, uqıplılıq hám kónlikpeler jáne de rawajlanadı hám ózleri tańlaǵan pániniń tiykarǵı túsiniqlerin parıqlay aladı [4]. Oqıtıwshı sabaq procesinde interaktiv metodlardan paydalanıwdan aldın tema boyınsha tiykarǵı túsiniqler haqqında maǵlımat berip ótedi. Sonnan keyin, oqıwshılardıń erkin túrde ózlestiriwi, tákirarlawı, alǵan maǵlımatların keńeytiwi hám logikalıq oylawları ańsat keshedi. Bunda interaktiv usıllardıń áhmiyeti jáne de asadı.

Tómende bunday usıllardan birewiniń ingliz tili pání sabaqı procesine qollanıwın kórip shıǵayıq.

Ingliz tili pání oqıtıwshılardıń 2-klassta "Play" metodınan paydalanıw usınıs etiledi. "Play" metodınan 2-klassta ingliz tili sabaǵında tómendegishe paydalanıladı: Oqıtıwshı dáslep oqıwshılardı eki yamasa úsh toparǵa bóledi. Olarǵa tanıs bolǵan bir sózdi aytadı hám málim bir shegaralanǵan waqıt beredi. Oqıwshılar sol sózge baylanıs bolǵan sózlerdi dápterger jazadı. Mısalı: "write" sózin alayıq. Bul sózdiń qaraqalpaqsha awdarması "jazıw" bolıp tabıladı. Oqıwshı belgilengen waqıt ishinde bul sózge baylanıs basqa sózlerdi jazıwı hám gáppler arqalı mısallar keltiriwi kerek. Oynıń tiykarǵı shártlerinen biri sonnan ibarat, olar oın dawamında sózlik, kitap hám dápterlerinen paydalanbaydı. Berilgen waqıt tawsılǵannan keyin toparlardıń tapqan mısalları durıs hám nadurısılıǵı anıqlanadı hám nátiyjeleri bahalanadı. Bul metodtı qollaw oqıtıwshıǵa oqıwshılardıń pikirlew sheńberi hám olardıń sózlik baylıǵı qanday dárejede ekenligin biliwine járdem beredi. Oqıwshılarda bolsa logikalıq pikirlew, topar menen islew kónlikpesini qalıplestiriw, hár bir oqıwshınıń aktivlikke úndew, ózleri bilmegenlerin hám taba almaǵan mısallardı topar aǵzaları yamasa qarsılas topar tapqan mısalları arqalı eslep qalıwına járdem beredi. Bunday metodlar sabaq procesinde bir neshe ret paydalanılsa, álbette oqıwshılardıń sóz baylıǵı jáne de asadı.

Bunnan tisqari ingliz tili sabaqlarında "Speak", yaǵnırı "sóylew" metodın qollaw múmkin. Bul metodta oqıwshılar ózleriniń sóz baylıǵı hám grammatikalıq bilimine tayanadı. Oqıtıwshı doskaǵa bir ápiwayı feyildi jazadı. Oqıtıwshı tańlaǵan oqıwshılar bul feyilden izbe-iz ápiwayı hám quramalı gáppler dúzedi. Bul metodtı qollaw procesinde oqıtıwshı oqıwshılardıń grammatikalıq bilimi hám sóz baylıǵın taǵı bir márte sınaqtan ótkeredi. Mısalı oqıtıwshı doskaǵa "go" feyilin jazadı. Tańlaǵan, oqıwshı bolsa onı

ápiwayı gápke aylandıradı. Mısalı "I go" yamasa "he goes", "go to school" hám nátiyjede keyingi tańlaǵan oqıwshılar bul gápiti izbe-izlikde dawam ettiredi. Bul mısaldı tómendegi tekste kórip shıǵamız:

Oqıtıwshı: -go

1. Oqıtıwshı: -go to school

2. Oqıtıwshı: - go to school said my father

Bul mısallar izbe-izligin támiyinlew, bárinen burın, oqıwshılardıń bilimlerde ózlestiriwlerine baylanısli. Bul metodtı oqıtıwshı toparlar mısasında da qollasa boladı. Oqıwshılardı oqıtıwshı eki toparǵa bólip, olarǵa eki feyildi doskaǵa jazdıradı hám hár bir topar aǵzaları gezek penen feyildi gápke aylandırıp, gáppler izbe-izligin dawam ettiredi. Gápplerdiń grammatikalıq tárepten durıs qollanılganlıǵı hám sózlerdiń durıs jazılıwı oqıtıwshı tárepinen qadaǵalawǵa alınadı hám olar ulıwmalastırılıp bahalanadı. Eń jaqsı kórsetkishke iye bolǵan oqıwshılar oqıtıwshı tárepinen órnek etip kórsetiledi hám xoshametlenedi.

Buday metodlardan kóplegen mısallar keltiriwimiz múmkin hám olardan ingliz tili sabaqlarında nátiyjeli paydalanılsa boladı. Demek, bunnan kelip shıǵıp, sonday juwmaqqa keliwimiz múmkin, oqıtıwshı óz sabaǵına aldınǵı pedagogikalıq texnologiyalardı qanshelli kóp alıp kirse, olardı tálim mazmunına síndirip, óz ornında paydalansa hám ózi de bunday metodlardı jáne de rawajlandırıp, jańadan-jańa innovaciyalardı jaratsa, sonda ǵana ol gózlegen nátiyjege erise aladı.

"Oqıtıwshı shet tili sabaqların pedagogikalıq texnologiyalardan paydalanıp sonday shólkemlestirsin, ol nátiyjege erissin" [5]. Bul bolsa óz gezeginde joqarı dárejede kásiplik kompetenlikke iye oqıtıwshınıń pedagogikalıq uqıbına baylanısli boladı.

Demek, tálim nátiyjeliligine erisiw ushın búgingi shet tili oqıtıwshısına tómendegi talaplar qoyıladı:

1. Oqıtıwshı óz qanıgeligi boyınsha tereń bilim, kónlikpe, uqıplılıq hám kompeteciyaǵa iye bolıwı hámde pedagogikalıq texnologiyalardı qollana alıwı kerek.

2. Tálim procesinde baslawshı klass oqıwshılarınıń jasına tán pedagogikalıq, psixologiyalıq individuallıq ózgesheliklerin esapqa alǵan halda pedagogikalıq texnologiyalardı qollaw.

3. Oqıtıwshı pedagogikalıq tájriybelerde ózlestirip barıwı, izleniwı, óz kásiplik sheberliklerin turaqlı túrde arttırıp barıwı zárúr.

4. Oqıtıwshı kásibine tiyisli talaplardan biri bul balalardı súyiwi, olardıń turmısı menen qızıǵıwshılıǵı, pedagogikalıq texnologiyalardı qollaw arqalı olardıń ingliz tiline qızıǵıwshılıǵın arttırıwı zárúr.

Juwmaqlap aytqanda, joqarıda atap ótilgen usıllardıń qollanıwı arqalı oqıwshılar pikirlew qábiletleriniń rawajlanıwı hám ingliz tili pániniń ózlestiriwi bir qansha artadı. Sonday-aq, bunda oqıwshınıń pánge qızıǵıwshılıǵınıń artıwı, sorawlarǵa durıs hám tolıq juwap bere alıwı, óz bilimin óz betinshe tekseriw, topar jumıslarında belsene qatnasıw hám de jeke pikirley alıw imkaniyatları artadı. Bul bolsa oqıwshılardıń bilim dárejesiniń jáne de artıwına unamlı tásir kórsetedi. Joqarıda keltirilgen usıllar zamanagóy pedagogikalıq texnologiyasınıń bir kórinisi bolıp, bular oqıwshılar pikirini maqsetli baǵdarlawǵa, tálim beriw nátiyjelerin aldınnan anıqlawǵa hám olardıń jaqsı nátiyjelerge erisiwin támiyinlewge qaratılǵan. Bunda oqıwshılardıń dóretiwshilik qábiletleri hám kreativ pikirlew procesin rawajlandırıwǵa kóbirek itibar berilse maqsetke muwapıq boladı.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 2-fevraldagi "Umumiy o'rta ta'lim muassasalari o'quvchilarini xorijiy til va zamonaviy kasblarga o'qitish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-53 son qarori. // (Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 05.02.2024-y., 07/24/53/0091-son)

2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2013-yil 8-maydagi "Uzluksiz ta'lim tizimining chet tillar bo'yicha davlat ta'lim standartini tasdiqlash to'g'risida"gi 124-son qarori. // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2013 y., 20-son.

3. Jumanazarov I.I. Chet tili darslarida pedagogik texnologiyalarni tashkil etish – dolzarb muammo. // “Boshlang‘ich ta’lim sifati va samaradorligini oshirish: muammolar, yechimlar” mavzusidagi Respublika amaliy konferensiyasi. – T.: 2014.
 4. Xudoyqulov X.J., Kenjaboyev A. Zamonaviy pedagogik texnologiya ta’lim samaradorligining asosidir. – T.: “Navro‘z”, 2013.
 5. Kenjaboyev A. Pedagogik mahorat asoslari. – T.: “Navro‘z”, 2012.
- REZYUME.** Maqolada umumiy o‘rta ta’lim maktablari boshlang‘ich sinflarida ingliz tili fanini o‘qitishda pedagogik texnologiyalardan foydalanishning ahamiyati hamda ularning qo‘llanishi bo‘yicha fikr va tavsiyalar berilgan.
- РЕЗЮМЕ.** В статье приводятся мнения и рекомендации о важности использования педагогических технологий при обучении английскому языку в начальных школах общеобразовательной средней школы.
- SUMMARY.** The article provides opinions and recommendations on the importance of using pedagogical technologies in teaching English in primary schools of secondary schools.

БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИНИНГ ЎҚУВ-БИЛУВ МОТИВАЦИЯСИНИ МУСТАҚИЛ ИШЛАР ВОСИТАСИДА ШАКЛЛАНТИРИШ – МЕТОДИК МУАММО СИФАТИДА

А.Турумбетова – ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: бошланғич синф, методика, мотивация, мустақил ишлар, ўқиш дарслари.

Ключевые слова: начальный класс, методика, мотивация, самостоятельная работа, изучение уроков.

Key words: primary class, methodology, motivation, independent work, lesson study.

Ўқувчиларнинг ўқув-билув мотивациясини шакллантириш бошланғич таълимнинг асосий муаммоларидан бири сифатида баҳоланади. Унинг долзарблиги ўқиш дарслари мазмунини янгилаш, билимларни мустақил ўзлаштириш усуллари эгаллаш ва ўқувчиларда фаол ҳаётий позицияни ривожлантириш бўйича вазифаларни белгилаш билан чамбарчас боғлиқ. Zero, “Ўқиш дарслари ўз моҳияти, мақсад ва вазифаларига кўра бошланғич таълим тизимида алоҳида ўрин тутди. Барча предмет дарсларини ўқиш фаолиятисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Чунки матнни тушуниб, бир маромда, тўғри ва ифодали ўқишни ўргатиш ўқиш орқали ДТС бўйича ўзлаштиришлари кўзда тутилган билимларни ҳамда ўқув-билув кўникма ва малакаларни эгаллашларига йўл очилади [1].

Дарҳақиқат, айнан ўқиш дарсларига инсоннинг ўзлигини, олам сир-синуотларини англаш, тушуниш ва идрок этишга бўлган интилишларига туртки беради. Бошланғич синф ўқувчиларининг ўқув-билув мотивациясини шакллантиришда ўқиш фани ўқув дастурларида режалаштирилган материалларнинг синфдан синфга ўтган сари мавзу ва мазмуни жиҳатидан кенгайиб бориши муҳим ўрин тутди. Ҳар бир мавзу учун танланган матнларнинг жанрий ранг-баранглиги, поэтик мукамаллиги, ўқувчиларнинг билим даражаси ва ёш хусусиятларига мос келиши ҳам бу борада эътиборга молик.

Методист олима Қ.Хусанбоевнинг келтиришича, “Бошланғич синфда болаларни мустақил фикрлашга ўргатиш ўрта ва юқори синфлардагига нисбатан фаркли кечади (2). Фикримизча, бола ҳали ўзи кўрмаган нарса ва ҳодисаларга дуч келганида, табиийки, унга қизиқиш қолади. Шу асосда билиш сари қадам қўяди.

Мутафаккир Абу Наср Форобийнинг таъкидлашича, “Нарсаларни идрок этиш, билиш учун зарурат туғилмай туриб билим хайрли бўлмайди. Яна билим сифатининг даражаси, зарурий даражасидан ошиб кетмаслиги керак [3]. Дарҳақиқат, билимларни англаш, аввало, эҳтиёждан бошланади. Унинг даражаси инсоннинг муайян мақсади йўлидаги хатти-ҳаракатларига чамбарчас боғлиқ ва у тегишли натижани беради.

Маълумки, бошланғич таълим соҳасидаги долзарб муаммолар аксарият ўқувчиларда билим олиш мотивларининг йўқлиги билан тавсифланади. Шу боис уларда ўзлаштириш даражасидаги асосий кўрсаткичлар пасайишига олиб келади. Турли даражада ўзлаштирувчи ўқувчилар учун ўқув фаолияти ҳар хил маънога эга. Муайян ҳолатда бошланғич синф ўқувчиси учун ўқув-билув мотивацияси ва мустақил ишлар моҳиятини аниқлаш ўқитувчининг педагогик таъсир чораларини белгилашда ҳал қилувчи ўрин тутди. Агар ўқувчи муайян фаолиятни амалга оширишга

интилса, унда муваффақиятга интилиш мотивацияси юқори бўлади.

Психолог Э.Ғозиевнинг қайд этишича, “Билиш мотивлари шахснинг ғносеологик мақсад, яъни билиш мақсадини қарор топтириш билим кўникмаларни эгаллаш сари йўналтирилади [4]. Ҳақиқатан ҳам мотивация шахсни аниқ, мақсадга йўналтирилган ҳаракатга ундайдиган ички ва ташқи ҳаракатлантирувчи кучлар йиғиндисидир; ташкилий ёки шахсий мақсадларга эришиш учун ўзини ва бошқаларни ҳаракатга ундаш жараёнидир.

Тадқиқотчи Г.Бабашева мотивация тушунчасига таъриф беришда унинг “ўзида мақсад-муддаоларга эришишда туртки берувчи, мажбурловчи, шахс хусусиятлари юзага чиқишига омил сифатида муайян хатти-ҳаракатларнинг амалга оширилишига алоҳида аҳамият қаратади (5). Бизнингча, мазкур таърифдаги шахсни мажбурашдан кўра ўз хоҳиш-истагига кўра хатти-ҳаракатларни бажаришга ихтиёрий ёндашиши самаралироқдир.

Ўқиш дарсларида машғулот бошланишидан олдин ўқувчиларда ўқув фаолияти, хусусан, мустақил ишлар ҳақида маълум бир фикр пайдо бўлади. Кейинчалик эса улар сезиларли даражада ўзгариши мумкин. Ўқув-билув мотивлари ўқувчиларда ижтимоий муҳит ва оиласида қабул қилинган ахлоқий қадриятлар билан белгиланадиган мустақил ишларнинг объектив аҳамиятини англаши; мустақил ўрганишнинг ўзи учун аҳамиятини тушуниш, интилишлари даражаси, ўзини ўзи бошқариши ва баҳолаши ҳамда ўзаро муносабатлар орқали намоён бўлади. Буларнинг барчаси ўқиш дарсларида бўлганлиги сабабли таълим мазмуни ўқув фаолиятининг ривожланиши билан сифат жиҳатидан ўзгариши мумкин. Тадқиқотларимиз шуни кўрсатадики, ўқувчилар мустақил ишлар маъносини тушунганларида, ўқув фаолиятидаги муваффақиятлар сифат жиҳатидан ортади, билим захираси ва самарадорлиги, ўзлаштириш даражаси ўсади, ўқув материални ўзлаштириш осонлашади, диққати фаоллашади, фаолияти яхшиланади. Демак, мустақил ўрганишнинг маъноси ва аҳамияти ўқувчи шахсининг асосий мотивацион компонентиدير.

Ўқув-билув мотивациясини таҳлилда мотивлар гуруҳларини тавсифлаш бўйича ёндашувларга таяниш керак. Жумладан, биринчи тасниф варианты мотивларнинг когнитив ва ижтимоий гуруҳини кўриб чиқишни ўз ичига олади. Когнитив мотивлар ўқув фаолияти мазмуни ва уни амалга ошириш жараёни билан боғлиқ. Улар ўқувчиларнинг янги билимлар ва мустақил ишларни амалга ошириш кўникмаларини эгаллашга йўналтирилганлигини кўрсатади. Когнитив мотивлар мустақил ишларга нисбатан қизиқишнинг чуқурлиги, яъни янги фактлар, ҳодисалар, уларнинг

муҳим хусусиятлари, биринчи дедуктив хулосалар, қонуниятлар ва тенденциялар, назарий тамойиллар, асосий ғоялар билан белгиланади.

Ижтимоий мотивлар ўқувчининг атрофидагилар билан ижтимоий ўзаро таъсирининг ҳар хил турлари, жумладан, жамиятга фойдали бўлиш учун билим олиш, ўз бурчини бажаришга интилиш, ўрганиш зарурлигини тушуниш, масъулият ҳиссидан иборат. Бунда ижтимоий зарурият, бурч ва масъулиятни англаш, касб танлашга пухта тайёргарлик кўришга интилиш мотивлари катта аҳамиятга эга.

Ўқув-билув мотивацияси иккинчи вариантга мотивлар ва таълим фаолияти ўртасидаги муносабатни тавсифлайдиган тури мансуб. Муайян фаолиятни рағбатлантирувчи мотивлар (ўрганиш жараёни) унга бевосита боғлиқ бўлмаса, улар бу фаолиятга нисбатан ташқи дейилади. Агар бевосита таълим фаолияти билан боғлиқ бўлса, улар ички мотивлар дейилади.

Ўрганиш мотиви ички (мустақил когнитив ишларни бажаришда) ёки ташқи (катталарга ёрдам беришда) бўлиши мумкин. Ички мотивлар фаолият жараёни ва натижасига қизиқиш, ўз-ўзини ривожлантиришга одатланиш, ҳар қандай сифат ёки қобилиятни ривожлантириш қабилардан иборат.

Ташқи мотивлар бурч, мажбурият, қариндошлар, ўқитувчилар ва бошқаларнинг босими туфайли тенгдошлар орасида маълум бир мавқега эришиш учун амалга оширилганда пайдо бўлади.

Ўқув-билув мотивларини таснифлашнинг учинчи версияси мотивацияда муваффақиятга эришиш ва муваффақиятсизликка йўл қўймаслик тенденцияси мавжудлигига асосланади. Муваффақиятга эришишда туртки ўқувчилар, одатда, ўз олдиларига ижобий мақсадлар қўйиши, уни амалга оширишда фаол иштирок этиши ва ушбу мақсадга эришиш учун воситаларни танлашида намоён бўлади.

Фаолият (ўрганиш) ижобий ҳис-туйғуларни уйғотади, ички ресурсларни сафарбар қилади ва диққатни жамлайди. Муваффақиятга интилаётган ўқувчилар, одатда, ўзларининг билим, кўникма ва қобилиятларига мос келадиган касбларни танлайдилар. Муваффақиятсизликдан қочишга интилган ўқувчилар бошқача йўл тутишади. Мақсад муваффақиятга эришиш эмас, балки муваффақиятсизликдан қочишдир. Уларнинг фикрлари ва ҳаракатлари бунга бўйсунди. Шунингдек, ўқувчи ўзига ишончсиз бўлиб, танқиддан қўрқади. У фақат иш билан боғлиқ салбий ҳис-туйғуларга эга бўлиб, таълим фаолиятидан завқланмайди. Муваффақиятсизликнинг олдини олиш

мотиви ўзига ишончсизлик, ўзига паст баҳо бериш ва муваффақиятга эришиш имкониятига ишонмаслик билан боғлиқ.

Мотивлар одатда ўқув фаолиятини бир бутун сифатида, мақсадлар эса индивидуал ўқув фаолиятини характерлайди. Мотив ҳаракатга муносабатни яратади, мақсадни излаш ва тушуниш эса унинг бажарилишини таъминлайди. Бундан ташқари, ўқув фаолиятида мақсад ўрнини эгаллаган ўқув мазмуни ўқувчи томонидан амалга оширилади ва эсда қолади. Мақсадларни белгилаш қобилияти ўқувчи мотивацион компонентининг етуқлиги кўрсаткичидир. Мақсадларни қўйиш қобилияти, ўз навбатида, ўқувчи мотивацион компонентининг ихтиёрий таркибий қисмларидан бири саналади.

Узоқ муддатли мақсадлар белгилаш ва ҳаракатларини уларга бўйсундириш ўқувчида муайян ахлокий барқарорликни таъминлайди. Ўқувчида узоқ муддатли мақсадлар қўйишни ўргатиш бир қанча афзалликлар яратади. Агар мотив шахсий маънога эга бўлса, бу самарали бўлади, яъни мотив хатти-ҳаракатлар орқали амалга оширилади. Бу ўқувчининг фаоллиги ташаббускорлиги, етуқлиги ва ўқув фаолиятининг барча таркибий қисмларининг ривожланишида намоён бўлади.

Қизиқиш вазиятга боғлиқ бўлиши мумкин, ҳиссий жиҳатдан жозибали ўқув вазиятларида индивидуал “портлаш”лар билан чегараланади. Бундай қизиқиш ўқувчи бу ҳолатдан чиқиб кетганида сусаяди. Натижада қизиқиш ташқаридан доимий рағбатлантиришни талаб қилади ва уларсиз йўқолади. Агар қизиқиш маълум бир мавзу ва вазифалар доираси билан боғлиқ бўлса, нисбатан барқарор бўлади. Барқарор қизиқиш ўқувчининг ноқулай ташқи шароит ва тўсиқларга қарамасдан ўз хоҳиши билан ўрганишида намоён бўлади. Чидамлилиқ ўқувчининг ўрганишдан бошқа иложи йўқлигида ҳам намоён бўлади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, бошланғич синфлар “Ўқиш” дарсларида ўқувчилар ўқув-билув мотивациясини шакллантириш орқали бадиий-эстетик тафаккурини ривожлантиришга хизмат қилади. Ўқувчиларнинг ўқув-билув мотивациясининг намоён бўлиши бу ривожланиб боровчи ва ўзгарувчан жараёндир. Унинг ижодий фаоллик даражасига кўтарилиши ўқувчиларнинг мустақил фикрлашини ривожлантириш имконини берадиган матнлар, уларни танлаш ва савол-топшириқларни халқаро баҳолаш дастурлари талаблари асосида тузишдан иборатдир.

Адабиётлар

1. Matchonov S., G'ulomova X., Suyunov M., Boqiyeva H. Boshlang'ich sinf o'qish darslarini pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish. – Toshkent: “Yangi yo'l polygraph service”, 2008. 3-b.
2. Хусанбоева Қ. Таҳлил – адабиётни англаш йўли. – Тошкент: “Muharrir”, 2013. 17-б.
3. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. 57-б.
4. G'oziyev E.G'. Psixologiya. – Toshkent: “O'qituvchi” NMIU, 2008. 105-b.
5. Бабашева Г.Б. Бошланғич синф ўқувчиларида ўқув-билув мотивациясини ривожлантиришнинг дидактик тизими. Пед. фан. фалс. док. (PhD) ... дисс. – Нукус: 2021. 18-19-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада ўқув мотивация ва кичик мактаб ёши ўқувчиларининг таълимга мотивацияси ҳақида сўз боради. Ўқув системасининг бошланғич босқичи кичик мактаб ёши даврида эгалланиши изоҳланган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается учебная мотивация и мотивация младших школьников в обучении. Объясняется, что начальный этап системы образования усваивается в раннем школьном возрасте.

SUMMARY. The article discusses academic motivation and the motivation of primary school students in education. It is explained that the initial stage of the educational system is acquired at an early school age.

«АНА ТІЛІ ҺАМ ОҚЫҒА САУАТЛЫЛЫҒЫ» ВА «АНА ТІЛІ ЖӘНЕ ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫ» DARSLIKLARI ASOSIDA O'QUVCHILAR SO'Z BOYLIGINI OSHIRISH

J.A.Tuzichenova – *tayanch doktorant*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: so'z, so'z ma'nosi, so'z boyligi, darslik, og'zaki va yozma nutq, tinglab tushunish va o'qish.

Ключевые слова: слово, значение слова, словарный запас, учебник, устная и письменная речь, понимание на слух и чтение.

Key words: word, word meaning, vocabulary, textbook, oral and written speech, listening comprehension and reading.

O'quvchilarning so'z boyligini oshirish: leksik materiallarni taqdim etishning asosiy vositasi sifatida "Ana tili hám oqıw sawatlılıǵı" darsliklari [1], ularga yozilgan metodik qo'llanmalar, shu darsliklarning o'quvchilar so'z boyligini oshirishdagi umumiy imkoniyatlariga ko'p jihatdan bog'liq.

Xorij texnologiyalari asosida yaratilgan dastlabki integrativ darsliklar mavzuviylik asosida tuzilgan, ya'ni mavzular asosida matnlar tanlangan, boshqa illyustrativ materiallar havola qilingan. Bir mavzu ham nutqni tinglab tushunish, ham o'qish, ham so'zlash (og'zaki nutq o'stirish), ham yozuv (yozma nutq o'stirish) mazmun-mundariyasini belgilab beradi. Bu narsa nutqiy faoliyatning to'rttala turini bir yo'la rivojlantirib borish imkonini bersada, so'z boyligini birday oshirib borishning qulay yo'li bo'la olmaydi, chunki nutqiy faoliyatning har biri muayyan leksikani qamrab oladi, ular miqdoriy va sifat jihatdan birbiridan farq qiladi. Masalan, vaqt ma'nosi og'zaki nutqda uch-to'rtta so'z bilan (vaqt, payt, zamon kabi) ifodalansa, nutqni tinglab tushunish, o'qish jarayonida 20 ga yaqin so'z (fursat, mahal, on, daqiqa va b.) anglab, farqli yondashuvni taqozo qiladi. Farqli yondashuv nutqni tinglab tushunish uchun alohida, o'qish uchun alohida matn tanlash, og'zaki nutq o'stirish uchun o'ziga xos mashqlar, yozma nutq o'stirish uchun o'ziga yarasha ijodiy ish turlari bo'lishi lozim. Faollik va passivlik tushunchalari ham shunday yondashuv orqali namoyon bo'ladi.

Lug'at ishinig matn ustida ishlash bilan bog'langanligi bejiz emas. N.I.Jininning fikricha, ayrim olingan so'z yoki gap tahlil elementi bo'la olmaydi. U yaxlit matn doirasida barcha elementlarining umumiy aloqasida tushunilishi mumkin [2]. Shu nuqtayi nazardan qaraganda so'z bilan tanishish ishlarini matndan boshlashni ko'p jihatdan maqsadga muvofiq deb hisoblash mumkin.

1-sinf «Ана тілі және оқу сауаттылығы» darsligida [3] oila a'zolarini bildiruvchi so'zlar matnda berilgach (5-bet), bir qator mashqlar yordamida mustahkamlangan (gaplarda oila a'zolari mini rasmlarda aks ettirilgan).

«Өз үйім – өлең төсегім» matnidан olingan uchta so'z izohlangan (sheshen, bоз үй, лашық) (9-bet). Lekin bu so'zlar leksik mashqlar yordamida mustahkamlanmagan.

Keyingi bir qancha matnlarda notanish so'zlar deyarli ajratilmagan.

Matn mazmunini tushunishga, nutq o'stirishga xizmat qiluvchi mashq sifatida matnga doir savollarga javob berish topshirig'i o'z aksini topgan. Ayrim tushunchalarni (Vatan,...) izohlash, tushunchaga doir maqollarni eslash, maqollarni to'ldirish (nuqtalar o'rniga zarur so'zni qo'yish), rasm asosida hikoya qilish (suhbatlashish) kabi topshiriqlar berilgan.

Darslikdagi matnlarda ishlatilgan so'zlar orasida o'quvchilar uchun notanishlari ko'p. Buni matnni o'qigan boladan: «Qaysi so'zlarini tushunmading?», – deb so'ralganda, uning o'ndan ortiq so'zni tushunmaganligini bilish mumkin. Bu holatni ko'p kuzatishga to'g'ri kelgan. Notanish so'zlar orasida faollaridan tashqari passivlari ham talay. Umuman, darslikda bu so'zlar ham, yangi deb ajratilgan so'zlar ham faol va passiv sifatida belgilanmagan. Ajratilgan yangi so'zlarning hammasini qo'shib chiqqanda ta'lim bosqichi uchun taxminan mo'ljallangan so'zlar miqdoridan ancha kam chiqadi, ya'ni so'z boyligini miqdoriy jihatdan oshirish ta'minlanmaydi. Yangi so'zlar ajratilmagandan keyin so'zlashuv nutqida faollashtiriladigan, kitobiy nutq bilan bog'liq ravishda passiv egallanadigan so'zlar haqida gapirishga xojat qolmaydi.

2-sinf «Ана тілі және оқу сауаттылығы» darsligida [4] ham har bir dars (sabaq) matndan boshlangan. Masalan, 3-darsda «Ташкент» matni (7-bet) berilgan. Matnga doir lug'at keltirilmagan. Matndan keyin quyidagi savollar joy olgan: 1. Мәтін не туралы? 2. Тәуелсіздік жылдары Ташкентте қандай өзгерістер болды? 3. Неліктен достық қаласы дейміз? Ushbu savollardan keyin topshiriqlar berilgan: Ташкент қаласындағы өзгерістер жайлы айт?...

Topshiriqlardan so'ng ikkita rasm berilgan: biri kunduzgi Toshkent, ikkinchisi tungi Toshkent. Shu bilan o'quv materiali yakunlanib, ona tilining rejadagi birliklarini o'rganishga doir materiallar boshlangan.

«Ташкент» matnida shahar haqidagi ma'lumotlarni o'quvchilar 1-topshiriq shartiga ko'ra gapirib berishlari mo'ljallangan bo'lsa kerak. Biroq matn mazmunini qayta hikoya qilish so'ralmas ekan, unda ishlatilgan notanish so'zlarni (aslida bunday so'zlar ma'lum emas) nutqda faollashtirishning iloji bo'lmaydi. Aytmoqchimizki, darslikda o'quvchilarning so'z boyligini oshirish ishlari puxta rejalashtirilmagan.

Ba'zi holatlarda so'zlar rasmlar bilan tushuntirilgan. Rasmlar asosida gap tuzish mo'ljallangan. Masalan:

Суретті диктант. Ағаш өңдеу кезіндегі қызметін жаз. (Бапта, ара және т.б. ұсташылық құралдары суреті берілген).

Darslikda nutqni tinglab tushunishga doir maxsus mashqlar deyarli berilmagan.

Yozma nutq esse yozish topshirig'ida mujassamlashgan. «Туған жер – алтын бесігім» тақырыбында эссе жаз» (7-bet). Birinchidan, Toshkentdagi o'zgarishlar haqida fikr yuritish uchun yetarli so'z boyligiga ega bo'lish lozim. Ikkinchidan, esse aynan insho emas. U murakkab ijodiy ish. Essening o'z yozish qoidalari bor.

Darslikda faol va passiv so'zlar biror belgi bilan ko'rsatilmagan, ajratilgan yangi so'zlar miqdori o'ylab chiqilmagan. Yangi so'zlarni faollashtirish uchun leksik-semantik mashqlar juda kam. Darslik oxirida imlo lug'ati ham, izohli lug'at ham berilmagan.

3-sinf «Ана тілі және оқу сауаттылығы» darsligida [5] matn avvalida «Мәтінді түсініп оқы» degan topshiriq berilgan. Lekin notanish so'zlar izohlanmagan. Bunday so'zlar ajratilmagan.

Darslikda matndan keyin mazmuni yuzasidan savollar keltirilgan. Ushbu savollar, shubhasiz, o'quvchilarni matn mazmunini doirasida fikr yuritishga, o'ylashga undaydi.

1- va 2-sinf darsliklariga nisbatan aytilgan fikrlar ushbu 3-sinf darsligiga ham to'lig'icha taalluqlidir. Aytish mumkinki, darsliklar o'qituvchilarni o'quvchilarning so'z boyligini talab darajasida oshirish uchun xizmat qilishi mumkin bo'lgan ish turlaridan foydalanish sari yo'naltira olmaydi.

Darsliklarda matnlarda boshqa so'z turkumlariga nisbatan sifatlar passiv so'zlar sirasida ko'proq reseptiv planda tushuniladi, ba'zilari esa anglanmay turadi. Umuman, passiv sifatlar qatori faollarining darslik matnlarida tez-tez uchrab turishini ta'minlash lozimki, shunda ularni nutqda faollashtirish mumkin. N.I.Bekniyazova o'quvchilarning sifatga doir bilimlarini va malakalarini o'rganish maqsadida 4 xil topshiriq turidan foydalangan. U 3-topshiriqning qanday bajarilganligi haqida shunday yozadi: «3-topshiriqda darsliklarga kirmagan, lekin og'zaki nutqda faol qo'llanadigan sifatlarni eslash kutilgan edi. Topshiriqni to'liq bajargan o'quvchilar soni 6,3 foizni tashkil etdi. Bu miqdor 2-topshiriqni bajargan o'quvchilar sonidan 0,4 foizga ko'proq.

Shubhasiz, agar bu soʻzlar darsliklarda boʻlganda, koʻrsatkich yana ham yuqori boʻlishi mumkin edi» [6].

Taʼlim qoraqalpogʻ tilida olib boriladigan boshlangʻich sinflar ona tili va oʻqish savodxonligi darsliklarida lugʻat ishi – oʻquvchilarning soʻz boyligini oshirishga qaratilgan materiallar tahlilini amalga oshirdik.

1-sinf “Ana tili hám oqiw sawatliligi” darsligida [7] notanish soʻzlarning izohlanishi, nutqiy faoliyat turlariga xoslanishlar masalasi, leksik mashq turlari koʻrib chiqildi. Tahlil asosida quyidagilar aniqlandi:

Matnlardan oldin ham, keyin ham notanish soʻzlar izohi havola qilinmagan. Matndan soʻng mazmuni yuzasidan savollar berilgan: Teksti oqip, sorawlarğa juwap berin

7-betdagi mashqda 5 ta surat (koʻzgu, xumcha va b.) berilgan. Súwretlerdegi zatlar menen qanday qiyaly waqiyalar bolıwı mümkün ekenligi haqqında sáwbetlesin.

Bunday mashqlar oʻquvchilarni predmetlarni atash barobarida ular bilan bogʻliq voqealarni gapirib berishga undaydi. Natijada soʻzlar nutqda faollashadi.

Surat asosida quyidagi mashq keltirilgan: 1-tapsırma. Berilgen qus hám haywanların atların oquń hám ol haqqında bilgenlerinızi aytıp berin.

Ushbu mashq turi ham 7-betdagi mashqqa oʻxshash.

Yana bir mashq turi: 2-tapsırma. Súwretlerden paydalanıp, kóp noqattın ornına sózlerdi jazıp gáp qurań.

Soʻzlarning maʼnolarini aytishga qaratilgan mashq: 2-tapsırma. Berilgen sózlerdin mánisin aytıp berin.

Azanshi, qazanshi, qawinshi, sawinshi, qarawıl, jasawıl, ásker, lashker, kabap, awqat.

Bunday mashqlar oʻquvchilar biladigan soʻzlar sifatida beriladi, maʼno koʻlamini eslash tavsifida boʻladi.

39-betdagi 2-tapsırma. Súwretlerge qarap bul jerde qanday sózlerdi paydalanıwğa bolatúgınlıgın aytıp berin.

Oʻquvchilar ish-harakat bildiruvchi soʻzlarni eslash va qoʻllashni mashq qiladilar.

42-betdagi 2-tapsırma. Kóz aldınızğa keltirin. Siz azıq-awqat dúkanı aldındasız. Bul dúkanğa kirgen waqtınızdan baslap, úyge qayıtıp kelemen degenshe qanday sózlerden paydalanıwğa boladı?

2-sinf “Ana tili hám oqiw sawatliligi” darsligida [8] notanish soʻzlarning izohlanishi, nutqiy faoliyat turlariga xoslanishlar masalasi, leksik mashq turlari koʻrib chiqildi.

Ushbu darslikning metodik tuzilishi 1-sinf darsligi kabi.

38-betdagi 2-tapsırma. Quyash nuri bolmağanda tábiyatta qanday ózgerisler bolatúgınlıgın aytıp berin.

Mashqni bajarish uchun oʻquvchi yerdagi hayotni, quyoshning ahamiyatini bilgan holda tegishli soʻzlarni eslashi va nutqda qoʻllashi lozim boʻladi.

3-sinf “Ana tili hám oqiw sawatliligi” darsligida [9] notanish soʻzlarning izohlanishi, nutqiy faoliyat turlariga xoslanishlar masalasi, leksik mashq turlari koʻrib chiqildi.

9-betda: 4. Qosıqtağı qara hárip penen berilgen sózlerdin mánilerin bilip alın hám olarğa gáp qurań.

Giya – shóp, ósimlik.

Teberik – qádirlı, qımbatlı.

Abat – molshılıq, toqshılıq.

19-betda: 22. Berilgen sózlerdin mánisin túsinip alın hám jazıp qoyın.

Vunderkind –

Enciklopediya –

Bakalavr –

Professor –

23-betda. 29. Tekstte berilgen tómendegi sózlerdin mánisin túsinip, dápterinıizge jazıp alın.

- Diqqatı jámlew – ...
- Logika – ...
- Kóz aldına elesletiw – ...
- Analitikalıq pikirlew – ...
- Dóretiwsilik pikirlew – ...

Xullas, taʼlim qozoq va qoraqalpogʻ tillarida olib boriladigan boshlangʻich sinflarning 1–3-sinflar «Ana tili hám oqiw sawatliligi» va «Ана тілі және оқу сауаттылығы» darsliklari asosida oʻquvchilar soʻz boyligini oshirish yuzasidan muayyan metodik struktura joriy etilgan boʻlsa-da, nutqiy faoliyat turlari (nutqni tinglab tushunish, oʻqish, ogʻzaki va yozma nutq), faol va passiv soʻzlar taqdimoti, mashqlar tizimi masalalarida oʻz yechimini kutayotgan muammolar mavjud.

Adabiyotlar

1. Ana tili hám oqiw sawatliligi. 1-bólim [TEKST]: 1-klass ushın sabaqlıq / Sh.Ábdinazimov, B.Qutlimuratov, Z.Ismaylova, P.Salieva, G. Qutlimuratova. Jańa basılımı– Tashkent: Respublika bilimlendiriw orayı, 2021. 104-b.
 2. Ana tili hám oqiw sawatliligi. 2-bólim [TEKST]: 1-klass ushın sabaqlıq / Sh.Ábdinazimov, B.Qutlimuratov, Z.Ismaylova, P.Salieva, G. Qutlimuratova. Jańa basılımı– Tashkent: Respublika bilimlendiriw orayı, 2021. 104-b.
 3. Ana tili hám oqiw sawatliligi 1-bólim [TEKST]: 2-klass ushın sabaqlıq / Sh.Ábdinazimov [hám basqalar.]. – Tashkent: Respublika bilimlendiriw orayı, 2021. 120-b.
 4. Ana tili hám oqiw sawatliligi 2-bólim [TEKST]: 2-klass ushın sabaqlıq / Sh.Ábdinazimov [hám basqalar.]. – Tashkent: Respublika bilimlendiriw orayı, 2021. 120-b.
 5. «Ana tili hám oqiw sawatliligi» 1-bólim. 3-klass ushın sabaqlıq. J.Uspanova, X.Abdijabbarova. – Tashkent: Respublikalıq bilimlendiriw orayı, 2022. 144-b;
 6. «Ana tili hám oqiw sawatliligi» 2-bólim. 3-klass ushın sabaqlıq. J.Uspanova, X.Abdijabbarova. – Tashkent: Respublikalıq bilimlendiriw orayı, 2022. 144-b.
 7. Ana tili hám oqiw sawatliligi 1-sınyıp [Mätin]: оқулық / Н. Абдувалитов [тағы басқ.] 1-бөлім. – Ташкент: Республикалық білім орталығы, 2021. 104-б.
 8. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. М.:Наука,1988.– С.4 (159 с.)
 9. Ана тілі және оқу сауаттылығы 1-сынып [Mätin]: оқулық / Н.Абдувалитов, М. Байтураева, Б. Джулдибекова. 1-бөлім. – Ташкент: Республикалық білім орталығы, 2021. 104-б.
 10. Ана тілі және оқу сауаттылығы 2-сынып [Mätin]: оқулық / Н.Абдувалитов [тағы басқ.]. 1-бөлім. -Ташкент: Республикалық білім орталығы, 2021. 120-б.
 11. Ана тілі және оқу сауаттылығы 3-сынып [Mätin]: оқулық / Н. Абдувалитов [тағы басқ.]. 1-бөлім. -Ташкент: Республикалық білім орталығы, 2022. 144-б.
 12. Бекниязова Н.И. Таълим қорақалпоқ тилида олиб болиладиган мактабларнинг бошланғич синфларида ўқувчилар сўз бойлигини ошириш (предмет белгисини билдирувчи сўзлар мисолида). Пед.фанлари номз. ... дисс. –Тошкент: 1998. 17-б.
 13. Ana tili hám oqiw sawatliligi. 1-bólim [TEKST]: 1-klass ushın sabaqlıq / Sh.Ábdinazimov, B.Qutlimuratov, Z.Ismaylova, P.Salieva, G. Qutlimuratova. Jańa basılımı– Tashkent: Respublika bilimlendiriw orayı, 2021. – 104 b. (Ana tili hám oqiw sawatliligi. 2-bólim [TEKST]: 1-klass ushın sabaqlıq / Sh.Ábdinazimov, B.Qutlimuratov, Z.Ismaylova, P.Salieva, G. Qutlimuratova. Jańa basılımı– Tashkent: Respublika bilimlendiriw orayı, 2021. 104-b.)
 14. Ana tili hám oqiw sawatliligi 1-bólim [TEKST]: 2-klass ushın sabaqlıq / Sh.Ábdinazimov [hám basqalar.]. – Tashkent: Respublika bilimlendiriw orayı, 2021. 120-b; (Ana tili hám oqiw sawatliligi 2-bólim [TEKST]: 2-klass ushın sabaqlıq / Sh.Ábdinazimov [hám basqalar.]. – Tashkent: Respublika bilimlendiriw orayı, 2021. 120-b.)
 15. Ana tili hám oqiw sawatliligi 1-bólim. 3-klass ushın sabaqlıq. J.Uspanova, X.Abdijabbarova. – Tashkent. Respublikalıq bilimlendiriw orayı, 2022. 144 bet.; (Ana tili hám oqiw sawatliligi 2-bólim. 3-klass ushın sabaqlıq. J.Uspanova, X.Abdijabbarova. – Tashkent. Respublikalıq bilimlendiriw orayı, 2022. 144-b.)
- РЕЗЮМЕ.** Мақоллада қорақалпоқ ва қozoқ тили бoшланғич синфларининг “Ona tili va oʻqish savodxonligi” darsliklari asosida oʻquvchilarning leksik kompetensiyasini shakllantirish masalasi haqida soʻz yuritilgan.
- РЕЗЮМЕ.** В статье рассматривается вопрос формирования лексической компетентности учащихся на основе учебников “Родной язык и читательская грамотность” каракалпакских и казахскоязычных начальных классов.
- SUMMARY.** The article discusses the issue of the formation of lexical competence of students based on textbooks “Native language and reading literacy” of Karakalpak and Kazakh-speaking primary schools.

HUQÍQÍY TÁRBIYANÍŇ JASLAR TÁRBIYASÍNDÁ ROLÍ

M.Yerejepov – *assistent oqıtıwshı*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch soʻzler: huquq, majburiyat, tarbiya, sifat, oʻqitish, maktab, mahalla, normativ hujjatlar, nizom, huquqiy ong, huquqiy bilim.

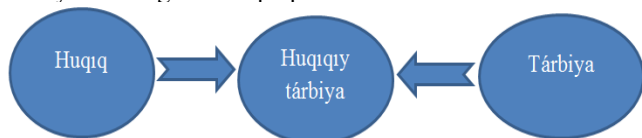
Ключевые слова: Право, обязательство, воспитание, качество, образование, школа, нормативные документы, закон, правосознание, юридические знания.

Key words: right, commitment, education, quality, education, school, neighborhood, regulatory document, the law, legal consciousness, legal knowledge.

Tarbiya máselesi ázelden quramalı process bolıp kelgen. Jaslarǵıń mádeniyatlı, ádep–ikramlı, aqıllı, watanparwar bolıp qalıplesiwi olarǵa berilip atırǵan tarbiyaǵa oǵada baylanıslı. Oqıwshılardı tarbiyalawda aqlıy, ekonomikalıq, ekologiyalıq, miynet, dene tarbiya, ádep ikramlılıq hám huqıqıy tarbiyalardan paydalanıp kelinbekte.

Asirese jaslarǵıń huqıqıy mádeniyatı, huqıqıy sanası qalıplesiwinde huqıqıy tarbiyanıń áhmiyeti júdá úlken.

Jaslarǵı qabıl etilip atırǵan normativ hújjetlerge húrmet ruwxında tarbiyalaw, olardıń huqıqıy bilimlerin qalıplestiriw hám bayıtıp barıwdan ibarat tarbiya túri bul huqıqıy tarbiya esaplanadı. Huqıqıy tarbiya huqıq hám tarbiyanıń birigiwinen qalıplesken.

Huqıq - mámleket tárepinen belgilengen yáki tastıyqlanǵan ulıwma májbúriy sociallıq normalar sisteması. Huqıq jámiyette hám mámlekette tártipti, turaqlılıqtı, puqaralardıń huqıq hám minnetlemelerin belgilep beriwshi belgilengen normalar esaplanadı.

Huqıqıy tarbiya – mámleketlik organlar hám keń jámiyetshiliktiń puqaralardıń huqıqıy bilim, huqıqıy sana, huqıqıy potencial hám huqıqıy mádeniyatın qalıplestiriw boyınsha maqsetke qaratılǵan xızmeti bolıp tabıladı [8].

Huqıqıy tarbiya keń mániste jámiyet aǵzalarınń huqıqıy sanası hám huqıqıy mádeniyatın qalıplestiriw, shaxs sanasına, onıń huqıq hám minnetlemelerin sındırıw procesin ańlatadı.

Huqıqıy tarbiyanıń mámleket hám jámiyet rawajlanıwında hámde puqaralıq jámiyeti tiykarların qurıwdaǵı orńı shaxstıń, puqaralardıń huqıqıy bilimi hám kónlikpeleri dárejesi menen belgilenedi.

Sonıń menen birgelikte huqıqıy mádeniyat degen túsiniкте bar. Bul huqıqıy mádeniyat jámiyet hám shaxstıń huqıqıy halatında qabıl etiliwi kerek bolǵan ayrıqsha sociallıq hádiyse dep táriyip berilgen bolsa. Al, jámiyettiń huqıqıy mádeniyatı huqıqıy sanasınıń, nızamlılıqtıń, nızamlardı jetilistiriwdiń hám huqıqıy tájiriypeniń belgili dárejesin sáwlelendiretuǵın hám insaniyet huqıq tarawında jaratqan barlıq baylıqlardı qamtıp alatuǵın sociallıq mádeniyatıń bir túri sıpatında qaraladı [9:30].

Mámleketimiz tárepinen jaslarǵıń huqıqıy tarbiyasın jetilistiriw hám olardıń huqıqıy mádeniyatın qalıplestiriw ushın bir qansha normativ-huqıqıy hújjetler qabıl etilmekte. Atap ótetuǵın bolsaq Ózbekstan Respublikasınıń 2016-jıl 14-sentyabrdegi «Jaslarǵa tiyisli mámleketlik siyasatı haqqında»ǵı 406-sanlı nızamı, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2022-jıl 28-yanvardaǵı «2022-2026-jıllarǵa mólsherlengen Jańa Ózbekstannıń Rawajlanıw strategiyası haqqında»ǵı 60-PP-sanlı, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2018-jıl 13-apreldaǵı «Mámleketlik huqıqıy siyasatın ámelge asırıwda Adıllıq organlardı hám mákemeler iskerligin túpten jetilistiriw is-ilajları haqqında»ǵı PP-5415-sanlı, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2023-jıl 11-sentyabrdegi ««Ózbekstan-2030» Strategiyası haqqında»ǵı PP-158-sanlı, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2019-jıl 3-maydaǵı «Ruwxıy-aǵartıwshılıq jumıslar nátiyjeligin asırıw boyınsha qosımsha is-ijlar haqqında»ǵı PP-4307-sanlı, Ózbekstan

Respublikası Prezidentiniń 2019-jıl 9-yanvardaǵı «Jámiyette huqıqıy sana hám huqıqıy mádeniyatı joqarlatıw sistemasın túpten jetilistiriw haqqında»ǵı PP-5618-sanlı pármánlarınıń qabıl etiliwi huqıqıy tarbiyanıń zárurlıǵı hám onıń aktuallıǵın ańlatıp turmaqta.

Ózbekstan Respublikasınıń 2016-jıl 14-sentyabrdegi «Jaslarǵa tiyisli mámleketlik siyasatı haqqında»ǵı 406-sanlı nızamınıń 5-statıyasında jaslarǵıń huqıqları, erkinlikleri hám nızamlı máplerin támiyinlew, jaslarǵı watanparwarlıq, puqaralıq sezimi, bawırkenlik, nızamlarǵa, milliy hám ulıwma insaniy qadıriyatlarǵa húrmet ruwxında, zıyanlı tásirler hám aǵımlarǵa qarsı tura alatuǵın, ómirge bolǵan isenim hám qarasarǵa iye etip tarbiyalaw, jaslarǵıń huqıqıy sanası hám huqıqıy mádeniyatı dárejesin joqarlatıw, jaslarǵıń huqıqları hám erkinliklerin ámelge asırıw tarawında iskerlikti ámelge asırıwshı xalıqaralıq shólkemler menen baylanıstı rawajlandırıw ulıwma alǵanda jaslarǵıń huqıqıy tarbiya hám huqıqıy mádeniyatın qalıplestiriw boyınsha birqansha normalar belgilep berilgen. Bul bolsa óz gezeginde bilimlendiriw mekemlerinde oqıtıw barısında zamanagóy texnologiya hám metodlardan paydaniwdı, kórsetip ótilgen normalardı ápiwayı tilde jetkeriw, úgit-násiyatlaw jumısların sapalı ámelge asırıwdı talap etedi.

Qabıl etilip atırǵan usı normativ-hújjetler tiykarında tiyisli mákemeler hám keń jámiyetshilik belgilep berilgen wazıypalardı orınlap barılsa jaslarǵıń huqıqıy tarbiyasınıń jetilisiwine erisemiz.

Jaslar tarbiyasında huqıqıy tarbiyanıń zárurlıǵı sonda jámiyette hár qıylı buzǵınshı ideyalarǵa, illetlerge, siyasiy burmalaytuǵın shaqırıqlarǵa qosılmaw, qabıl etilip atırǵan normativ-hújjetlerdi tán almaw, mámleketlik nıshanlarǵa hürmetsizlik etiw, basqanıń huqıqların ayaq astı qılıw, óziniń minnetlemelerin bilmew, hár qıylı huqıqbuzarlıq hám jinayatshılıq júz beriw halatlarınıń aldı alınadı. Sebebi, huqıqıy tarbiya berilgen, huqıqıy sanası bar, huqıqıy bilimlerde iye, huqıqıy mádeniyatı qalıplesken jaslarǵıń qálbine bunday buzǵınshı ideya hám illetler kire almaydı sebebi olar biledi bunıń aqibeti qanday hákimshilik hám jinayiy juwapkershiliklerge alıp keliwin. Sonıń ushın bul baǵdardaǵı is-ilajlardı elede jetilistiriw maqsetke muwapıq boladı esaplaymız.

Jaslarǵıń huqıqıy tarbiyasın jetilistiriw ushın tómendegilerdi usınıs etemiz.

1. Jaslarǵıń huqıqıy sanasın joqarlatıw;
2. Mekteplerde ótilip atırǵan Huqıq hám Tarbiya pánlerin oqıtıwdı sapalı yaǵnıy belgilep berilgen konstituciyalıq hám nızamshılıq normalardı bala tilinde jetkeriw sebebi huqıqıy bilimlerde hám terminlerde bala tez qabıl etip alıwında qıyınshılıqqa dus keledi sonıń ushın bul pánlerdi oqıtıw barısında zamanagóy pedagogikalıq texnologiya hám metodlardan paydalanıw zárúr;
3. Mektep hám huqıq qorǵaw organları menen birgelikte alıp barılatuǵın úgit-násiyatlaw jumısların úziksiz alıp barıw hám elede jetilistiriw (bul barıstaǵı jumıslardıń sanına emes sapasına itibar beriw kerekligin usınıs etken bolar edik);
4. Shańaraq-máhálle-mektep integraciyasın kúsheytiw;
5. Mekteplerde huqıqıy tarbiyaǵa baylanıslı sorawlar dúzilgen tańlawlar ótkeriw (bul bolsa huqıqıy bilimlerde iye bolıwına erisiledi);
6. Mektep jámaáti, oqıwshı hám ata-analar quramınan ibarat sociallıq tarmaq esaplanǵan telegrammda topar shólkemlestiriw (telegramm gruppada jaslarǵa baylanıslı

siyasat hám qabıl etilge qararlardı ápiwayı tilde túsindiriw, oqıwshı jaslar tárepinen tayarlangan huqıqıy tárbiyağa baylanıslı videorolikler tayarlap olardı gruppada jarıtıp barıw, mámleket tárepinen jaslarğa berilip atırǵan imkaniyatlardı jaslardıń baslaması menen intervyuler beriw, huqıqıy tárbiyağa baylanıslı onlain viktorinalar ótkeriw, film hám kinolar jaylastırıw hám onı dodalaw);

7. Oqıwshılardıń huqıqıy bilimlerge bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttırıw arqalı olarda huqıqıy bilimlerdi qalıplestiriw (bul bolsa jámiyette jaslar arasında bolıp atırǵan hárqanday tártip buzarlıqlar, huqıqbuzarlıqlar júz bermewine erisiledi).

8. Klasstan hám mektepten tısqarı jumıslarda huqıqıy pánler dógeregi, tańlawlar, keshelerdi turaqlı shólkemlestiriw hám bul baristaǵı jumıslardı qatań qadaǵalawǵa alıw.

Joqarıda aytıp ótilgen usınıslardı mekteptiń ruwxıy-lıq-aǵartıwshılıq isleri, oqıw isleri boyınsha direktor orınbasarları hám tárbiya, huquqtanıw pán muǵallimleri tárepinen shólkemlestirip barıw maqsetke muwapıq boladı dep esaplayman. Atap ótilgen usınıs-pikirler oqıtıw barısında qollanılsa málim dárejede jaslardıń huqıqıy tárbiyasın qalıplesiwine erisiwimiz múmkin.

Ádebiyatlar

1. Ózbekstan Respublikasınıń 2016-jılı 14-sentyabrdegi 406-sanlı Nızamı.
2. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2022-jıl 28-yanvardaǵı «2022-2026-jıllarǵa mólsherlengen Jańa Ózbekstannıń Rawajlanıw strategiyası haqqında»ǵı 60-PP-sanlı Pármanı.
4. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2018-jıl 13-apreldegi «Mámleketlik huqıqıy siyasatın ámelge asırıwda Ádillik organlardı hám mákemeler iskerligin túpten jetilistiriw is-ilajları haqqında»ǵı PP-5415-sanlı Pármanı.
5. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2023-jıl 11-sentyabrdegi ««Ózbekstan-2030» Strategiyası haqqında»ǵı PP-158-sanlı Pármanı.
6. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2019-jıl 3-maydaǵı «Ruwxıy-aǵartıwshılıq jumıslar nátiyjeligin asırıw boyınsha qosımsha is-ijlar haqqında»ǵı PP-4307-sanlı Pármanı.
7. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2019-jıl 9-yanvardaǵı «Jámiyette huqıqıy sana hám huqıqıy mádeniyattı joqarılatıw sistemasın túpten jetilistiriw haqqında»ǵı PP-5618-sanlı Pármanı.
8. Pazilov A., Qosnazarov Q., Seytmuratov Q., Qurbanıyazova Z. Pedagogika teoriiyası. –Nokis: 2018.
9. Tadjixanov U., Saidov A. Huqıqıy madaniyat nazariyası. 1-tom. –Toshkent: 1998.

REZYUME. Maqolada huquqıy tarbiya tushunchasi, maktab o'quvchilarida huquqıy tarbiyani shakllantirishda qabul qilinayotgan normativ hujjatlar va amalga oshirilishi zarur chora-tadbirlar xususida so'z yuritilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится о понятии правового воспитания, нормативных документах, принятых в сфере формирования правового воспитания школьников и мерах, которые необходимо реализовать.

SUMMARY. The article talks about the concept of legal education, the normative documents adopted in the formation of legal education of schoolchildren and the measures that need to be implemented.

Huqıqıy demokratiyalıq hám puqaralıq jámiyet qurıwday ullı maqsetimiz bar eken keleshegimiz esaplangan jaslardıń huqıqıy tárbiyası hám huqıqıy mádeniyatın qalıplestiriw hám joqarılatıw eń tiykarǵı wazıypalarımızdıń biri bolıwı tiyis. Sebebi XXI ásir informaciya ásiri, globalasırıw ásiri, texnologiya ásiri dep táriyip berilgen bul óz gezeginde qos tırnaq ishindegi buzǵınshı kúshlerge jaslardıń sanasın, qálbin iyelewge imkaniyat beredi. Sonıń ushın yadro poligonlarına qaraǵanda ideologiyalıq poligonlardıń tásiiri artıp barılmaqta dep biykarǵa ayılmaǵan. Bizge málim yadro qural arqalı bolǵan soqqınıń aqıbetinde qansha zıyanlar kóriwi aşıq aydın biliwge boladı al ideologiyalıq alıp barılǵan háreketlerdi qashan, qalay kelgenin biliwde qıyın eń ashınarlısı onıń aqıbetinde ornın qaplap bolmas zıyanǵa ushırawı múmkin. Usınday qáwıpler bolıp turǵan bir payıtta jaslardı tárbiyalaw olardı bilimler menen qurallandıırıw, olarda idelogiyalıq immunitetti qalıplestiriw zárúr. Ásirese jaslardıń huqıqıy sanasın, huqıqıy bilimin, huqıqıy oylawın joqarılatıw, olardı hár tárepleme barkamal áwlad etip tárbiyalaw jaslar tárbiyasındaǵı tiykarǵı maqsetlerimizdiń biri bolıwı kerek dep oylayman.

PSIXOLOGIYA ILIMLARI

QORAQALPOQ OILALARIDA AVLODLARARO QADRIYATLARINING TRANSFORMATSIYALASHUVI

P.Abibullaeva – assistent o'qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: avlodlararo qadriyatlar, qoraqalpoq oilalari, transformatsiya, modernizatsiya, an'ana.

Ключевые слова: межпоколенческие ценности, каракалпакские семьи, трансформация, модернизация, традиции.

Key words: intergenerational values, Karakalpak families, transformation, modernization, traditions.

Kirish: Qadriyatlarining avlodlararo transformatsiyalashuvi oilalar ichidagi madaniy uzluksizlik va o'ziga xoslikning hal qiluvchi jihati bo'lib, shaxslarning dunyoqarashi va xatti-harakatlarini shakllantiradigan umumiy e'tiqodlar, me'yorlar va amaliyotlarni aks ettiradi. Qoraqalpoq iston Respublikasida istiqomat qiluvchi turkiy etnik guruh bo'lgan qoraqalpoq jamiyati sharoitida an'anaviy qadriyatlar azaldan oilaviy munosabatlar va ijtimoiy hamjihatlikni shakllantirishda asosiy rol o'ynab kelgan. Biroq globallashuv, urbanizatsiya va texnologik taraqqiyot kuchlari an'anaviy turmush tarziga ta'sir ko'rsatishi bilan qoraqalpoq oilalari o'zlarining madaniy merosini asrab-avaylash va zamonaviy dunyoning o'zgaruvchan dinamikasiga moslashish o'rtasida murakkab o'zaro ta'sirga duch kelmoqda [3:112-120]. Ushbu tadqiqot qoraqalpoq oilalarida avlodlararo qadriyatlar qanday o'zgarayotganini o'rganish, yosh avlodlarning merosi bo'lib qolgan an'analarni va zamonaviy ta'sirlar o'rtasida harakat qilish jarayonlarini o'rganishga qaratilgan. Turli yosh guruhlaridagi shaxslarning hayotiy tajribalari va istiqbollarni o'rganib chiqib, ushbu tadqiqot qoraqalpoq oilalarida qadriyatlarining transformatsiyalashuvi va moslashuvining nuanslarini ochib berishga qaratilgan. Mazkur obyektiv orqali biz avlodlararo qadriyatlar almashinuvini tavsiflovchi rivojlanayotgan munosabat, e'tiqod va amaliyotni qo'lga kiritishni maqsad qilib, ushbu doimiy o'zgarishdan kelib chiqadigan qiyinchiliklar va imkoniyatlarni yoritib beramiz. Ushbu tadqiqot qoraqalpoq oilalaridagi avlodlararo qadriyatlarining o'zgaruvchan manzarasi haqida tushuncha olish orqali jadal rivojlanayotgan jamiyat sharoitida madaniy o'zgarishlar va uzluksizlikni chuqurroq tushunishga yordam beradi. Shuningdek, ushbu tadqiqot nafaqat madaniy dinamikaga oid ilmiy munozaralarni boyitibgina qolmay, balki madaniy merosni saqlashni qo'llab-quvvatlashga intilayotgan siyosatchilar, o'qituvchilar va jamoat rahbarlari uchun qimmatli tushunchalarni taqdim etadi, shu bilan birga o'zgarishlar oldida barqarorlik va moslashuvchanlikni rivojlantiradi [4:81-90].

Metodlar: Avlodlararo qiymatni uzatish - bu oilalar va jamoalar ichida madaniy o'ziga xoslik va birdamlikni shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydigan murakkab va ko'p qirrali jarayon. Qoraqalpoq oilalarida an'anaviy qadriyatlarini yetkazish, madaniy merosni saqlash va avlodlar o'rtasida daxldorlik tuyg'usini tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega. Natijali tadqiqot yondashuvini qo'llagan holda, ushbu tadqiqot avlodlararo qadriyatlarini yetkazishning nozik tomonlarini ochish uchun qoraqalpoq oilalarining hayotiy tajribalari, e'tiqodlari va xatti-harakatlarini chuqur o'rganishga intiladi [2:65-74]. Ushbu tadqiqotda qo'llaniladigan asosiy usullardan biri bu turli yoshdagi qoraqalpoq oilalari a'zolari bilan chuqur suhbatdir. Oqsoqollar, o'rta yoshli kattalar va yoshlar bilan aloqada bo'lib, tadqiqot an'anaviy qadriyatlar, madaniy amaliyotlar va ushbu qadriyatlarining avlodlarga o'tish usullari bo'yicha turli xil istiqbollarni qamrab olishga qaratilgan. Ushbu intervyular orqali ishtirokchilar o'zlarining shaxsiy hikoyalari, mulohazalari va tushunchalari bilan o'rtoqlashish, qoraqalpoq oilalarida avlodlararo qadriyatlarining transformatsiyalashuvining nuanslari haqida qimmatli tushunchalar berish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bundan tashqari, dinamik o'zaro ta'sirlarni osonlashtirish

va an'anaviy qadriyatlar bilan bog'liq umumiy tajribalar, nizolar va muzokaralarni o'rganish uchun fokus-guruh muhokamalari tashkil etiladi. Turli xil oilaviy birliklarning ishtirokchilarini birlashtirib, ushbu munozaralar muloqot, almashinuv va hamkorlik uchun joy yaratadi, bu esa qadriyatlar qanday muhokama qilinishini va oilaviy sharoitda saqlanishini chuqurroq tushunishga imkon beradi. Shuningdek, qoraqalpoq jamoalarida ishtirokchilarning kuzatuv madaniy qadriyatlar, marosimlar va oilaviy muhitdagi o'zaro munosabatlarning kundalik ifodalarini kuzatish, ularning madaniy kontekstidagi shaxslarning hayotiy tajribalarini yanada yaxlitroq ko'rish imkonini beradi. Qoraqalpoq jamiyatida an'anaviy qadriyatlar va ularning zamonaviy ifodalari evolyutsiyasini kontekstualashtirish maqsadida tegishli madaniy asarlar, adabiyotlar va tarixiy hujjatlarni ko'rib chiqish uchun hujjatlar tahlili o'tkaziladi. Tematik tahlil qoraqalpoq oilalaridagi uzluksizlik va o'zgarish dinamikasiga oydinlik kiritib, avlodlararo qiymat uzatish bilan bog'liq takrorlanuvchi qonuniyatlar, ziddiyatlar va moslashuvlarni aniqlash uchun qo'llaniladi. Axloqiy mulohazalar tadqiqot jarayonida muhim ahamiyatga ega bo'lib, maxfiylikni saqlashni va madaniy sezgirliklarni har doim hurmat qilishni ta'minlaydi [1:251-274]. Ushbu tadqiqotda bayon etilgan sifatli tadqiqot yondashuvi qoraqalpoq oilalarida avlodlararo qadriyatlarining transformatsiyalashuvini har tomonlama va aniq o'rganishni taklif etadi. Chuqur intervyular, fokus-guruh muhokamalari, ishtirokchilarni kuzatish, hujjatlarni tahlil qilish, tematik tahlil va axloqiy mulohazalarning kombinasidasidan foydalangan holda, ushbu tadqiqot an'anaviy qadriyatlarining avlodlar davomida qanday qo'llab-quvvatlanishi, muhokama qilinishi va o'zgarishi haqida chuqur tushuncha berishga qaratilgan.

Olingan natijalar: Avlodlararo qadriyatlarini yetkazish qoraqalpoq oilalarida madaniy uzluksizlik va o'ziga xoslikning asosiy jihati hisoblanadi. Ushbu jarayonning dinamikasini sifatli tadqiqot usullari orqali chuqur o'rganish orqali tadqiqotning potentsial natijalari an'anaviy qadriyatlarining murakkabligi, oilaviy o'zaro munosabatlar, qiyinchiliklar va moslashuvlar, madaniy uzluksizlik, oilaviy dinamika va qoraqalpoq jamiyatidagi madaniy barqarorlik haqida boy tushuncha berishi mumkin. Qoraqalpoq madaniyatining asosini tashkil etuvchi an'anaviy qadriyatlarini chuqurroq anglash tadqiqotning asosiy natijalaridan biri bo'lishi mumkin. Ushbu asosiy qadriyatlarini aniqlash va ta'kidlash orqali tadqiqot ularning oilalar ichidagi kundalik amaliyotlar, e'tiqodlar va xatti-harakatlarni shakllantirishdagi ahamiyatini yoritishi mumkin. Ushbu tushuncha ushbu qadriyatlarining avlodlarga qanday o'tishi va ijtimoiy o'zgarishlar sharoitida qanday saqlanib qolishini o'rganish uchun asos yaratishi mumkin. Qoraqalpoq oilalaridagi avlodlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar haqidagi tushunchalar turli yosh guruhlari qanday muloqot qilishlari, muzokaralar olib borishlari va qadriyatlarini bir-biriga yetkazishlari haqida qimmatli istiqbollarni taklif qilishi mumkin. Ushbu o'zaro ta'sirlarning dinamikasini tushunish avlodlararo munosabatlarning murakkabligini va qadriyatlarini oila birliklari ichida bo'lishish, bahslashish yoki o'zgartirish usullarini ochib berishi mumkin. Bundan tashqari, tadqiqot an'anaviy qadriyatlarini, shu jumladan, potentsial nizolarni yoki avlodlar o'rtasidagi qiymat tizim-

idagi o'zgarishlarni uzatishda qiyinchiliklar va moslashuvlarni ochib berishi mumkin. Ushbu muammolarni hisobga olgan holda, tadqiqot an'anaviy qadriyatlarining uzluksizligini qo'llab-quvvatlash strategiyasini xabardor qilishi va tashqi ta'sirlarga javoban moslashish va evolyutsiya zarurligini tan olishi mumkin. Qoraqalpoq oilalaridagi madaniy uzluksizlik va o'zgarishlarni o'rganish zamonaviy ijtimoiy dinamika sharoitida an'anaviy qadriyatlarining qanday saqlanib qolishi yoki rivojlanishi haqida aniq tushunchalar berishi mumkin. Vaqt o'tishi bilan qadriyatlarini qo'llab-quvvatlash, qayta ko'rib chiqish yoki moslashtirish usullarini tushunish qoraqalpoq madaniy merosining barqarorligi va moslashuvchanligini chuqurroq anglashga yordam beradi. Bundan tashqari, tadqiqot oila dinamikasi, jumladan, oila tuzilmalari, aloqa naqshlari va marosimlarning avlodlararo qiymat transformatsiyalashuvini shakllantirishdagi roli haqida tushuncha berishi mumkin. Oilalar ichidagi qadriyatlarining transformatsiyalashuviga ta'sir qiluvchi ichki mexanizmlarni tushunib, tadqiqot individual tajribalarining kengroq madaniy amaliyotlar bilan o'zaro bog'liqligini yoritishi mumkin. Va nihoyat, qoraqalpoq oilalaridagi madaniy barqarorlikni o'rganish tashqi ta'sirlar va ijtimoiy o'zgarishlar sharoitida an'anaviy qadriyatlarining qanday saqlanib qolishi va moslashishini ta'kidlashi mumkin. Madaniy merosni saqlash va qo'llab-quvvatlash uchun oilalar tomonidan qo'llaniladigan strategiyalarni tushunish kelajakda madaniy barqarorlik va barqarorlikni ta'minlash uchun qimmatli saboqlarni berishi mumkin. Xulosa qilib aytganda, tadqiqotning potensial natijalari qoraqalpoq oilalarida avlodlararo qadriyatlarining transformatsiyalashuvini yaxlit va nozik tushunish imkonini beradi, an'anaviy qadriyatlar dinamikasi, oiladagi o'zaro munosabatlar, qiyinchiliklar va moslashuvlar, madaniy uzluksizlik, oila dinamikasi va madaniy barqarorlik haqida qimmatli tushunchalarni taqdim etadi. Ushbu natijalar oilalar va jamoalar ichida an'anaviy qadriyatlarini saqlash va targ'ib qilishga qaratilgan tadbirlar, siyosat yoki keyingi tadqiqotlar to'g'risida ma'lumot berishi, natijada qoraqalpoq madaniy merosini saqlash va nishonlashga hissa qo'shishi mumkin.

Muhokama: Qoraqalpoq oilalarida avlodlararo qadriyatlarining o'zgarishi ushbu madaniy kontekst doirasida rivojlanayotgan dinamikani aks ettiruvchi qiziqarli mavzudir. Avlodlararo qadriyatlar oilaviy munosabatlar, an'analar va ijtimoiy me'yorlarni shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Globallashuv, urbanizatsiya va texnologik taraqqiyot kabi turli omillar tufayli jamiyatlar

vaqt o'tishi bilan o'zgarib borar ekan, bu qadriyatlar ko'pincha o'zgarishlarga uchraydi. Urf-odatlariga katta e'tibor qaratayotgani, Keksalarni e'zozlashi, oilaviy ahilligi bilan tanilgan qoraqalpoq oilalarida bu qadriyatlarga zamonaviy ta'sirlar qanday ta'sir qilishi mumkinligini kuzatish mumkin. Yosh avlodlar ta'lim, ommaviy axborot vositalari va keng jamiyat bilan o'zaro aloqalar orqali turli g'oyalar, turmush tarzi va e'tiqodlarga duchor bo'lishlari mumkin, bu ularning istiqbollari o'zgartirishga olib keladi. O'zgaruvchan ijtimoiy me'yorlar oldida mehmondo'stlik, sadoqat va kommunal qo'llab-quvvatlash kabi an'anaviy qadriyatlarining qanday qilib qayta belgilanishi yoki saqlanib qolishini o'rganish qiziq bo'lar edi. Bundan tashqari, migratsiya, iqtisodiy imkoniyatlar va axborotdan foydalanish kabi omillar qoraqalpoq oilalarida avlodlararo qadriyatlarining transformatsiyalashuviga ham ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ushbu o'zgarishni tushunish turli avlodlarning ushbu o'zgarishlarni qanday qabul qilishi va muzokara olib borishini nozik tekshirishni talab qiladi. An'anaviy qadriyatlarini saqlash yoki moslashtirishda aloqa, ta'lim va madaniyat muassasalarining yangi fikrlash usullarini qabul qilishdagi rolini hisobga olish juda muhimdir.

Xulosa: Xulosa qilib aytganda, qoraqalpoq oilalarida avlodlararo qadriyatlarining o'zgarishi an'analar va zamonaviy ta'sirlar o'rtasidagi murakkab o'zaro bog'liqlikni aks ettiradi. Yosh avlod rivojlanayotgan ijtimoiy me'yorlar, global tendensiyalar va texnologik taraqqiyotga duchor bo'lganligi sababli, qoraqalpoq oilalaridagi an'anaviy qadriyatlar moslashish va qayta aniqlash jarayonidan o'tishi mumkin. Shuni e'tirof etish kerakki, kattalarni hurmat qilish, kommunal qo'llab-quvvatlash va mehmondo'stlik kabi ba'zi bir asosiy qadriyatlar qoraqalpoq madaniyati uchun ajralmas bo'lib qolsa-da, bu qadriyatlarining namoyon bo'lishi va tushunilishi vaqt o'tishi bilan rivojlanib borishi mumkin. Ta'lim, migratsiya, iqtisodiy imkoniyatlar va turli xil istiqbollarga ta'sir qilish kabi omillar ushbu o'zgarishlarga yordam beradi. Qoraqalpoq an'analarni asrab-avaylash, yangi g'oyalar va global aloqalarni qamrab olish o'ziga xos qiyinchilik tug'diradi. Ushbu o'zgarishlarni tushunish va hujjatlashtirish qoraqalpoq oilalarining zamonaviy hayot murakkabliklarini ko'rib chiqishda ularning barqarorligi va moslashuvchanligi haqida qimmatli tushunchalar beradi. Ushbu o'zgarishlarning nuanslarini va uning qoraqalpoq hamjamiyatidagi oila dinamikasi, ijtimoiy munosabatlar va madaniy o'ziga xoslikka ta'sirini tushunish uchun keyingi tadqiqotlar va muloqotlar juda muhimdir.

Adabivotlar

1. Kaiser R.J. Social Mobilization in Soviet Central Asia. In *Geographic Perspectives on Soviet Central Asia* 2003. –P. 251-278. Routledge.
2. Kalanova S.M. Generational analysis: theoretical and methodological components. *Грани*. (139). 2016. –P. 65-74.
3. Min J., Silverstein M. & Lendon J.P. Intergenerational transmission of values over the family life course. *Advances in Life Course Research*, 17(3), 2012. 112-120.
4. Scabini E., & Marta, E. (2006). Changing intergenerational relationship. *European review*, 14(1), 81-98.

REZYUME. Ushbu maqola qoraqalpoq oilalaridagi avlodlararo qadriyatlarining rivojlanayotgan holatini o'rganib, modernizatsiya va ijtimoiy o'zgarishlarning an'anaviy madaniy me'yorlarga ta'sirini yoritib beradi. Ushbu tadqiqot madaniy o'zgarishlar va uzluksizlikni chuqurroq tushunishga yordam berib, qoraqalpoq oilalarida avlodlararo qadriyatlarini o'zgartirishdan kelib chiqadigan muammolar va imkoniyatlar haqida tushuncha beradi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается эволюция межпоколенческих ценностей в каракалпакских семьях и проливается свет на влияние модернизации и социальных изменений на традиционные культурные нормы. По результатам исследования подчеркивается сложная взаимосвязь между традицией и современностью в динамике каракалпакской семьи, а также показаны тонкие изменения в взглядах, верованиях и практиках. Это исследование способствует более глубокому пониманию культурных изменений и преемственности, обеспечивая понимание проблем и возможностей, возникающих в результате изменений ценностей между поколениями в каракалпакских семьях.

SUMMARY. This article examines the evolution of intergenerational values in Karakalpak families and sheds light on the impact of modernization and social change on traditional cultural norms. The study highlights the complex relationship between tradition and modernity in Karakalpak family dynamics, and shows subtle changes in attitudes, beliefs and practices. This study contributes to a deeper understanding of cultural change and continuity by providing insight into the challenges and opportunities arising from intergenerational value changes in Karakalpak families.

O'SMIR FUTBOLCHILARNING IRODAVIY SIFATLAR ASOSIDA SPORT FAOLIYATI MOTIVLARI YUZAGA KELISHI

A.U.Xaitov – *psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori*

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti

Tayanch so'zlar: sport faoliyati, futbol, o'smir, irodaviy sifatlari, motiv, muvaffaqiyatga erishish, vatanparvarlik, qat'iyat, matonat, maqsadga intilish.

Ключевые слова: спортивная деятельность, футбол, подросток, сила воли, мотивация, успех, патриотизм, решительность, упорство, стремление к цели.

Key words: sports activity, football, teenager, willpower, motivation, success, patriotism, determination, perseverance, pursuit of a goal.

Inson o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishishda qat'iy harakat qilishi, turli murakkab vaziyatlarni yengib o'tishida iroda namoyon bo'ladi. Iroda ongli faoliyat turi bo'lganligi sababli maqsadni belgilash jarayonida ham ishtirok etadi [3]. Biror maqsadga nisbatan ehtiyoj va qiziqishning paydo bo'lishi, maqsadga intilish jarayoni shaxs motivi bilan bog'liq. Demak, shaxsning o'z oldiga qo'ygan maqsadga intilish jarayonini motiv bilan tushuntirsak, belgilangan maqsadga erishish uchun qat'iy harakat qilish, qiyin vaziyatlarni yengib o'tish, o'z xatti-harakatini nazorat qilish, psixik barqarorlikni saqlashda irodaning roli namoyon bo'ladi [1]. Shu sababli motiv qanchalik kuchli bo'lsa ham irodaviy faollik kuchli bo'lmasa, maqsadga erishish uchun yetarli bo'lmaydi. Belgilangan maqsadga erishish uchun faoliyat motivi bilan birgalikda irodaviy faollik namoyon bo'lishi lozim [5].

Ushbu jarayon sport faoliyatida, jumladan, futbolda ham o'z kuchiga ega. Futbolchilar musobaqada g'olib bo'lish va yuksak natijalarga erishishni maqsad qiladi. Ushbu maqsad asosida ularda motivatsiya paydo bo'ladi hamda faoliyatga kirishadi [2]. Biroq musobaqalar jarayonida yuzaga keladigan murakkab vaziyatlar, kuchli raqiblar bilan to'qnash kelish, turli stress holatlarini yengib o'tish futbolchilardan kuchli irodani talab qiladi [7]. Musobaqalarda paydo bo'lgan qiyin vaziyatlarni futbolchilar chidamlilik, jur'at, matonat bilan yengib o'tmasa belgilangan maqsadga erisholmaydi, ya'ni motiv amalga oshmaydi. Shu sababli o'smir futbolchilarda musobaqalarda yuqori natijaga erishish motivini yuzaga keltirish, yuqori natijalarga erishish jarayonida esa kuchli irodani tarbiyalash dolzarb vazifa hisoblanadi.

Sport faoliyati bilan shug'ullanishning turli motivlari ajratiladi. S.Xatch va D.Tomsen tomonidan bunday motivlar kategoriyasiga intrinsiv va ekstrinsiv motivlari keltirilgan. Sport bilan shug'ullanishda intrinsiv motiv xursandchilik kabi ichki sabablarni, ekstrinsiv motiv esa moddiy rag'bat kabi tashqi sabablarni anglatadi [7].

A.V.Shaboltas tomonidan sport bilan shug'ullanish motivatsiyasining ijtimoiy, emotsional, kasbiy, salomatlik kategoriyalariga aloqadorlik xususiyatini ifodalovchi o'nta motivlari ajratiladi. Emotsional zavqlanish motivi (EZ) harakat va jismoniy kuch orqali xursand bo'lishga intilishni ifodalaydi. Ijtimoiy o'zini-o'zi tasdiqlash motivi (IT) muvaffaqiyatlarga erishish maqsadi shaxsiy obro'-e'tibor, do'stlar va tomoshabinlar hurmatini qozonish, o'zini namoyon etishga moyillikni anglatadi. Jismoniy o'zini-o'zi tasdiqlash motivi (JT) jismoniy rivojlanishga moyillik, xarakterni shakllantirish bilan bog'liq. Ijtimoiy-emotsional motiv (IE) yuqori darajadagi emotsionallik, ijtimoiy va emotsional erkinlik sababli sportga moyillikni ifodalaydi. Ijtimoiy-axloqiy motiv (IA) o'z jamoasining muvaffaqiyati va buning uchun mashg'ulotlarda ishtirok etishga,

jamoadoshlar, trener bilan yaxshi aloqada bo'lishga intilish. Sportda muvaffaqiyatga erishish motivi (ME) muvaffaqiyatga erishish, shaxsiy sport natijalarini yaxshilashga moyillikni ifodalaydi. Sport bilish motivi (SB) mashg'ulotni texnik va taktik tayyorgarligining ilmiy tamoyillarini o'rganish istagini bildiradi. Ratsional-irodaviy (rekreativ) motivi (RI) aqliy ish (kam harakatli ish) natijasida harakat faolligini to'ldirishni anglatadi. Kasbiy faoliyatga tayyorgarlik ko'rish motivi (KM) - tanlangan kasbiy faoliyat talablarini bajarish uchun sport bilan shug'ullanish istagi. Fuqarolik-vatanparvarlik motivi (FV) musobaqalarda muvaffaqiyatli ishtirok etish, jamoa, yurt obro'sini oshirish uchun sport takomillashuviga intilishni ifodalaydi [4].

O'smir futbolchilarning ham sport bilan shug'ullanishida ushbu motivlar har biri belgilangan darajada ta'sir etadi. Aynan qaysi motiv ustunlik qilishini aniqlash uchun A.V.Shaboltas tomonidan "Sport bilan shug'ullanish motivi" so'rovnoma ishlab chiqilgan. Tadqiqotda o'smir futbolchilarning sport bilan shug'ullanishida qaysi motiv ustunlik qilishini aniqlash maqsadida ushbu so'rovnoma qo'llanildi. Futbol maktablari va to'garaklaridagi 511 nafar, shundan TGda 276 nafar va NGda 235 o'smir futbolchilar tadqiqotda ishtirok etdi. Olingan natijalarga asosan o'smir futbolchilarda ustunlik qiluvchi motivlar ketma-ketlikni egalladi.

Emotsional zavqlanish motivi (EZ) TGda – 83,9 %; NGda – 81,9%. Ijtimoiy o'zini-o'zi tasdiqlash motivi (IT) TGda – 83,2%; NGda – 80,3%. Jismoniy o'zini-o'zi tasdiqlash motivi (JT) TGda – 80,2%; NGda – 79,9%. Ijtimoiy-emotsional motiv (IE) TGda – 79,5%; NGda – 81,0%. Ijtimoiy-axloqiy motiv (IA) TGda – 62,9 %; NGda – 65,3%. Sportda muvaffaqiyatga erishish motivi (ME) TGda – 42,4%; NGda – 42,9%. Sport bilish motivi (SB) TGda – 43,7%; NGda – 43,7%. Ratsional-irodaviy (rekreativ) motivi (RI) TGda – 62,6%; NGda – 60,4%. Kasbiy faoliyatga tayyorgarlik ko'rish motivi (KM) TGda – 58,9%; NGda – 60,9%. Fuqarolik-vatanparvarlik motivi (FV) TGda – 44,1%; NGda – 44,6%. Natijalar tahliliga asosan emotsional zavqlanish, ijtimoiy o'zini-o'zi tasdiqlash, jismoniy o'zini-o'zi tasdiqlash motivlari o'smir futbolchilarda yuqori ekanligi aniqlandi.

Bundan tashqari ijtimoiy-axloqiy, muvaffaqiyatga erishish motivi, fuqarolik-vatanparvarlik motivlar yuqori emasligi aniqlanib, ushbu motivlarni yuqori o'rindarga ko'tarish uchun rivojlantiruvchi psixologik trening dasturi asosida tajriba amaliyoti tashkil etildi. O'smir futbolchilarning muvaffaqiyatga erishish, fuqarolik-vatanparvarlik, ijtimoiy-axloqiy motivlarini oshirishga qaratilgan tajriba amaliyotidan keyin samaradorligi aniqlandi va natijalarning o'zgarishi tahlil qilindi (1-jadval).

(1-jadval). O'smir futbolchilarning sport faoliyat motivlari
tajribadan keyingi o'zagirishi N=511/ TG=276, NG=235

shkalalar		TO						TK						t
		o'/b	%	q/b	%	m	%	o'/b	%	q/b	%	m	%	
EZ	TG	23,7	87,6	21,7	80,4	22,7	83,9	20,2	74,7	19,9	73,9	20,1	74,3	2,04*
	NG	23,1	85,4	21,2	78,4	22,1	81,9	22,1	81,9	21,3	78,9	21,7	80,4	1,57
IT	TG	23,8	88,2	21,1	78,0	22,4	83,1	22,8	84,6	20,2	74,8	21,5	79,7	1,98*
	NG	23,9	88,5	19,5	72,1	21,7	80,3	22,6	83,9	21,0	77,6	21,8	80,7	1,24
JT	TG	24,8	91,9	18,5	68,6	21,7	80,2	23,9	88,4	20,5	75,9	22,2	82,1	1,73
	NG	24,6	91,0	18,6	68,9	21,6	79,9	22,9	84,9	19,4	71,9	21,2	78,4	1,32
IE	TG	21,1	78,2	21,8	80,8	21,5	79,5	20,6	76,3	20,5	76,1	20,6	76,2	1,81
	NG	22,4	83,0	21,3	79,0	21,9	81,0	22,4	82,8	22,4	83,1	22,4	83,0	1,68
IA	TG	17,4	64,4	16,6	61,3	17,0	62,9	19,3	71,5	18,2	67,3	18,7	69,4	2,01*
	NG	18,8	69,6	16,5	61,0	17,6	65,3	19,3	71,6	16,8	62,2	18,1	66,9	1,56
ME	TG	12,1	44,7	10,9	40,2	11,5	42,4	25,6	94,9	25,4	94,1	25,5	94,5	4,91***
	NG	12,5	46,3	10,6	39,4	11,6	42,9	13,9	51,6	11,7	43,4	12,8	47,5	1,67
SB	TG	12,6	46,6	11,0	40,8	11,8	43,7	19,5	72,2	21,1	78,3	20,3	75,3	3,14**
	NG	12,7	46,9	11,0	40,6	11,8	43,7	13,8	51,0	12,2	45,2	13,0	48,1	1,97*
RI	TG	16,8	62,3	17,0	62,9	16,9	62,6	17,6	65,1	17,7	65,7	17,7	65,4	2,06*
	NG	15,9	59,0	16,7	61,8	16,3	60,4	15,5	57,4	16,3	60,2	15,9	58,8	1,74
KM	TG	19,0	70,4	12,8	47,3	15,9	58,9	21,6	80,1	20,3	75,3	21,0	77,7	3,21**
	NG	20,3	75,3	12,5	46,4	16,4	60,9	19,1	70,8	13,6	50,2	16,3	60,5	1,09
FV	TG	11,9	44,0	11,9	44,1	11,9	44,1	25,0	92,6	25,6	94,8	25,3	93,7	4,83***
	NG	12,5	46,3	11,6	43,0	12,1	44,6	13,7	50,7	12,5	46,4	13,1	48,6	1,67

Izoh: *p≤0,05; **p≤0,01; ***p≤0,001;

O'smir futbolchilarning sport faoliyat motivlari tajribadan keyingi o'zagirishi tahlili: Emotsional zavqlanish motivi (EZ) TGda 74,3%; NGda – 80,4%. Ijtimoiy o'zini-o'zi tasdiqlash motivi (IT) TGda – 79,7; NGda – 80,7%. Jismoniy o'zini-o'zi tasdiqlash motivi (JT) TGda – 82,1 %; NGda – 78,4%. Ijtimoiy-emotsional motiv (IE) TGda – 76,2%; NGda – 83,0%. Ijtimoiy-axloqiy motiv (IA) TGda – 69,4 %; NGda – 66,9%. Sportda muvaffaqiyatga erishish motivi (ME) TGda – 94,5%; NGda – 47,5%. Sport bilish motivi (SB) TGda – 75,3%; NGda – 48,1%. Ratsional-irodaviy (rekreativ) motivi (RI) TGda – 65,4%; NGda – 58,8%. Kasbiy faoliyatga tayyorgarlik ko'rish motivi (KM) TGda – 77,7%; NGda – 60,5%. Fuqarolik-vatanparvarlik motivi (FV) TGda – 93,7%; NGda – 48,6%. Natijalar tahliliga asosan TG ishtirokchilarida emotsional zavqlanish, ijtimoiy o'zini-o'zi tasdiqlash, jismoniy o'zini-o'zi tasdiqlash motivlari meyorlashganligi aniqlandi. Shu bilan birga TGda ijtimoiy-axloqiy, sport bilish, kasbiy faoliyatga tayyorgarlik ko'rish motivi me'yoriy darajada ko'tarilganligi, bundan tashqari muvaffaqiyatga erishish, fuqarolik-vatanparvarlik motivlari keskin ko'tarilganligi va yuqori darajaga yetganligi aniqlandi. NG ishtirokchilarining natijalarida ahamiyatli o'zgarishlar yuzaga kelmaganligi aniqlandi.

O'smir futbolchilarning sport faoliyat motivining yuzaga kelishida irodaviy sifatlarga bog'liq holda kechadi. Irodaviy sifatar foliyat motivlarining qanday amalga oshirilishini nazorat qilishda ishtirok etadi. Faoliyat motivi amalga oshirilish jarayonida qaysi irodaviy sifatning ta'siri yuqori ekanligini aniqlab, zaruriy faoliyat motivini yuqori darajaga ko'tarish imkoni yaratiladi. Shu sababli TG ishtirokchilarning irodaviy sifatlari va faoliyat motivi o'rtasidagi bog'liqlik o'rganilgan (2-jadval).

2-jadval. O'smir futbolchilarning sport faoliyat motivi va irodaviy sifatlari bog'liqligi N=276 (TG)

Sport faoliyat motivlari	Irodaviy sifatlari				
	Maqsadga intiluvchanlik	Qat'iyat, matonat	Jur'at, jasorat	Mustaqillik, tashabbuskorlik	Sabotlilik, o'zini tuta bilish
Emotsional zavqlanish	0,47**	0,10	0,17*	0,41**	-0,09
Ijtimoiy o'zini-o'zi tasdiqlash	0,68**	0,58**	0,71**	0,64**	0,59**
Jismoniy o'zini-o'zi tasdiqlash	0,63**	0,73**	0,67**	0,54**	0,61**
Ijtimoiy-emotsional	0,51**	0,26**	0,18*	0,58**	0,46**
Ijtimoiy-axloqiy	0,42**	0,61**	0,51**	0,57**	0,73**
muvaffaqiyatga erishish	0,86**	0,83**	0,74**	0,71**	0,78**
Sport bilish	0,71**	0,76**	0,69**	0,72**	0,74**
Ratsional-rekreativ	0,64**	0,61**	0,57**	0,41**	0,52**
Kasbiy faoliyat	0,73**	0,76**	0,65**	0,59**	0,71**
Fuqarolik-vatanparvarlik	0,91**	0,88**	0,81**	0,83**	0,78**

Izoh: *p≤0,05; **p≤0,01;

O'smir futbolchilarning sport faoliyat motivi va irodaviy sifatlari bog'liqligi tahlili:

Emotsional zavqlanish motivi maqsadga intiluvchanlik (p≤0,01) va mustaqillik, tashabbuskorlik irodaviy sifatlari bilan o'rta darajada bog'liq; qat'iyat va matonat, jur'at va jasorat irodaviy sifatlari bilan esa ahamiyatli aloqaga ega

emas; sabotlilik, o'zini tuta bilish irodaviy sifati bilan teskari aloqadorlikka ega. Ijtimoiy o'zini-o'zi tasdiqlash motivi jur'at va jasorat sifati (p≤0,01) bilan yuqori aloqador; maqsadga intiluvchanlik, qat'iyat va matonat, mustaqillik va tashabbuskorlik, sabotlilik va o'zini tuta bilish sifatlari bilan o'rta darajada bog'liqlikka ega bo'lgan.

Jismoniy o'zini-o'zi tasdiqlash qat'iyat va matonat ($p \leq 0,01$) bilan yuqori aloqador; maqsadga intiluvchanlik, jur'at va jasorat, mustaqillik va tashabbuskorlik, sabotlilik va o'zini tuta bilish sifatleri bilan o'rta darajada bog'liqlikka ega bo'lgan.

Ijtimoiy-emotsional motivi mustaqillik va tashabbuskorlik, maqsadga intiluvchanlik, sabotlilik va o'zini tuta bilish sifatleri bilan o'rta hamda qat'iyat va matonat, jur'at va jasorat sifatleri bilan quyi darajada bog'liqlik ifodalagan. Ijtimoiy-axloqiy motiv sabotlilik va o'zini tuta bilish sifat bilan yuqori hamda hamda qat'iyat va matonat, mustaqillik va tashabbuskorlik, jur'at va jasorat, maqsadga intiluvchanlik sifatleri bilan o'rta darajada aloqadorlik ko'rsatgan. Sportda muvaffaqiyatga erishish motivi maqsadga intiluvchanlik, qat'iyat va matonat, sabotlilik va o'zini tuta bilish, mustaqillik va tashabbuskorlik, jur'at va jasorat sifatleri bilan yuqori darajada aloqadorlikka ega. Sport bilish motivi maqsadga intiluvchanlik, qat'iyat va matonat, sabotlilik va o'zini tuta bilish, mustaqillik va tashabbuskorlik, jur'at va jasorat sifatleri bilan yuqori darajada aloqadorlikka ega.

Ratsional-irodaviy rekreativ motiv maqsadga intiluvchanlik, qat'iyat va matonat, sabotlilik va o'zini tuta

bilish, mustaqillik va tashabbuskorlik, jur'at va jasorat sifatleri bilan o'rta darajada aloqadorlikka ega. Kasbiy faoliyat motivi maqsadga intiluvchanlik, qat'iyat va matonat, sabotlilik va o'zini tuta bilish sifatleri bilan yuqori hamda mustaqillik va tashabbuskorlik, jur'at va jasorat sifatleri bilan o'rta darajada aloqadorlikka ega. Fuqarolik-vatanparvarlik motivi maqsadga intiluvchanlik, qat'iyat va matonat sifatleri bilan juda yuqori hamda mustaqillik va tashabbuskorlik, jur'at va jasorat, sabotlilik va o'zini tuta bilish sifatleri bilan yuqori aloqadorlikka ega.

Xulosa. O'smir futbolchilar o'z faoliyatida yuqori natijalarga erishishi uchun sportda muvaffaqiyatga erishish, fuqarolik-vatanparvarlik, kasbiy faoliyat motivlarining ahamiyati yuqori ekanligi sababli ushbu faoliyat motivlarning o'rni yuqori darajaga oshirildi. Shu bilan birga o'smir futbolchilarning irodaviy sifatleri rivojlanishiga erishilib, faoliyat motivlari bilan irodaviy sifatlarning bog'liqligi tahlil qilindi. O'smir futbolchilarning muvaffaqiyatga erishishida asosiy bo'lgan irodaviy sifatlar ajratildi.

Adabiyotlar

1. Arziqulov D.N., Gapparov Z.G. Psixologiya va sport psixologiyasi. Darslik. – T.: “O'zkitobsavdonashriyoti” NMIU, 2021. 408-b.
2. Gapparov Z.G. Sport psixologiyasi. Darslik. – T.: “O'zkitob savdo nashriyot matbaa ijodiy uyi”, 2021. 300-b.
3. Ivanov P.I., Zufarova M.YE. Umumiy psixologiya. Darslik. – T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008. 480-b.
4. Xaitov A.U. Sport psixodiagnostikasi va psixokorreksi. Darslik. – T.: “O'zkitobsavdonashriyoti”, 2020. 343-b.
5. Ильин Е.П. Психология воли. СПб., ООО «Питер Пресс». 2009. – С. 368.
6. Ильин Е.П. Психология спорта. СПб., ООО «Питер Пресс». 2008. – С. 352.
7. Сопов В.Ф. Теория и методика психологической подготовки в современном спорте. Методическое пособие. – М.: 2010.

REZYUME. Ushbu maqolada o'smir futbolchilarning irodaviy sifatleri, ularning sport faoliyati bilan shug'ullanishida qaysi motivlar ustunlik qilishi, faoliyat motivining irodaviy sifatlariga bog'liqligi o'rganilgan. Tadqiqot davomida tajriba tashkil etilib o'smir futbolchilarning irodaviy sifatleri rivojlanishi hamda sportda muvaffaqiyatga erishish, vatanparvarlik, kasbiy faoliyat motivlarini rivojlantirishga erishilgan.

PEZIOME. В данной статье изучены волевые качества футболистов-подростков, мотивы которых преобладают при их участии в спортивной деятельности, а также зависимость мотива деятельности от волевых качеств. В ходе исследования был организован эксперимент и достигнуто развитие волевых качеств футболистов-подростков, развитие мотивации к успеху в спорте, патриотизма и профессиональной деятельности.

SUMMARY. This article examines the volitional qualities of teenage football players, whose motives prevail during their participation in sports activities, as well as the dependence of the motive for activity on volitional qualities. During the study, an experiment was organized and it was achieved the development of strong-willed qualities of teenage football players, the development of motivation for success in sports, patriotism and professional activity.

PEDAGOG KASBIY FAOLIYATIGA EMOTSIONAL INTELLEKTNING TA'SIRI

N.Z.Iskandarov – tayanch doktorant

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy universiteti

Tayanch so'zlar: emotsiya, emotsional intellekt, pedagog, kasbiy faoliyat, baholash, hissiy tushunish va nazorat qilish, emotsional kompetentlik, empatiya, frustratsiya, ijtimoiy ko'nikma.

Ключевые слова: эмоции, эмоциональный интеллект, педагог, профессиональная деятельность, оценка, эмоциональное понимание и контроль, эмоциональная компетентность, эмпатия, фрустрация, социальные навыки.

Key words: emotions, emotional intelligence, teacher, professional activity, assessment, emotional understanding and control, emotional competence, empathy, frustration, social skills.

KIRISH. Bugungi kunda rivojlangan ta'lim jarayonida, emotsional intellekt o'qituvchining kasbiy mahoratini ajralmas bo'lagidir. O'qituvchining asosiy vazifasi nafaqat ta'lim jarayonini tashkil etish, balki birinchi navbatda, muloqotni tashkil etishdir. Umuman olganda, interaktiv o'zaro ta'sirdan tashqarida o'rganish mumkin emas. O'quv jarayoni subyektlari o'rtasidagi muloqot jarayonida o'qituvchining shaxsiy aqliy yangicha shakllantirish amalga oshiriladi, bunga "faqat hissiy jihatdan zaryadlangan, shaxsiy o'zaro ta'sir orqali erishiladi".

Binobarin, ta'lim dialogi ham ma'lumot bilan ishlaydi, ham his-tuyg'ularni almashadi. Fikr-mulohazalarni qabul qilishda o'qituvchi bolaning tajribasini yetarli darajada talqin qila olishi kerak, bu emotsional intellektning maqbul darajasi (ijtimoiy yo'naltirilgan kasblar bo'yicha mutaxassis uchun) mavjud bo'lganda mumkin bo'ladi. Yuqoridagilardan kelib chiqadiki, emotsional intellekt o'qituvchining kasbiy madaniyatining strukturaviy tarkibiy qismidir [1].

Mavzuning dolzarbligi. Zamonaviy jamiyatning rivojlanishi bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash tizimiga va

ularning kasbiy ta'lim sifatiga yangi talablarni qo'yadi. Zamonaviy jamiyat ko'plab fazilatleri bilan ajralib turadigan ta'lim sohasida yuqori malakali mutaxassislar muhtoj, ular orasida mehnat bozorining o'zgaruvchan sharoitlarida hissiy barqarorlik va professional harakatchanlik asosiysi hisoblanadi.

Subyekt munosabatlari sohasida ishlaydigan mutaxassisning kasbiy faoliyatining muvaffaqiyati darajasi ko'p jihatdan o'z his-tuyg'ularini tushunish va boshqalarning his-tuyg'ularini izohlash qobiliyati bilan belgilanadi. Bu ko'nikmalar bir qator o'zaro bog'liq bo'lganlar bilan bir qatorda o'qituvchining emotsional kompetensiyasini tashkil qiladi va hissiy intellektni rivojlantirish orqali shakllanadi.

Bo'lajak o'qituvchilarning madaniyatini shakllantirish haqida gapirganda, hissiyotlarning namoyon bo'lishi har doim ham o'rinli emasligini ta'kidlash kerak, chunki ularning haddan tashqari ko'payishi faoliyatning tartibsizligiga olib kelishi, o'qituvchini noqulay ahvolda solib qo'yishi, uning boshqa odamlarga nisbatan hissiy munosabatini ochib berishi mumkin [2].

Shu bilan birga, hissiy yuksalish kasbiy faoliyat samaradorligini oshirishga yordam beradi. Shu munosabat bilan, o'qituvchining hissiy madaniyati sohasidagi hal qiluvchi omil hissiyotlarni nazorat qilish va tartibga solishdir, chunki o'z his-tuyg'ularini nazorat qilmasdan o'qituvchi kasbiy va shaxsiy sohada muvaffaqiyatga erisha olmaydi, chunki samarali muammolarni hal qilish tushunishga bog'liq. Insonning his-tuyg'ulari va ularni nazorat qilish qobiliyati.

O'z his-tuyg'ularini boshqarish va nazorat qilish o'qituvchilar uchun muhim kasbiy qobiliyatdir, chunki ularning faoliyati asosan odamlar bilan shaxslararo muloqotni o'z ichiga oladi. Shuning uchun o'qituvchining o'z his-tuyg'ularining mohiyatini tushuna olishi, boshqalarning his-tuyg'ularini obyektiv izohlashi va kasbiy faoliyatda maksimal natijalarga erishish uchun ularni boshqarishga harakat qilishi muhimdir [2].

Tuyg'ularning subyekt munosabatlari tizimidagi rolini anglash "emotsional intellekt" tushunchasining paydo qilishiga olib keldi, bu shaxsning "to'g'ri qarorlar qabul qilish"ga imkon beradigan bilim, ko'nikma va qobiliyatlari to'plamidir.

Emotsional intellekt, shuningdek, o'z his-tuyg'ularini tushunish va shaxslararo aloqa tizimida ularni boshqarish qobiliyatiga asoslangan o'rnatilgan hissiy tajriba shakli sifatida talqin etiladi. Rivojlangan emotsional intellektning mavjudligi shaxsga boshqa odamlarni yanada yaxlit va obyektiv idrok etishga va shaxsning to'liq tavsifini shakllantirishga imkon beradi.

Tadqiqotchi N.N.Matveychukning ta'kidlashicha, samarali o'qituvchining emotsional intellekti o'zini-o'zi qadrlash va intilishlar darajasi, kommunikativ bag'rikenglik, kasbiy kompetensiyaga ishonch va empatiyaning shakllanishi bilan belgilanadi. Tadqiqotchi N.P.Aleksandrova turli darajadagi hissiy intellektga ega bo'lgan o'qituvchilarning xususiyatlarini taqdim etadi. Yuqori darajadagi o'qituvchilar ichki nazorat o'chog'i, shaxsiy tashvishning past yoki ahamiyatsiz darajasi, hissiy barqarorlik va hissiy holatlarni tushuntirish qobiliyati bilan ajralib turadi. O'rtacha daraja tashqi nazorat o'chog'i, yuqori darajadagi tashvish, ma'lum sharoitlarga moslashishning o'rtacha yoki past ko'rsatkichlari, hissiy beqarorlik va o'z his-tuyg'ularini aniqlashda qiyinchiliklar bilan tavsiflanadi [1].

O'qituvchining hissiy kompetensiyasi uchun quyidagi yo'nalishlar eng dolzarbdir:

- o'qituvchining o'zini-o'zi belgilash va o'zini-o'zi boshqarish qobiliyati;
- o'qituvchining boshqalar bilan munosabatlarini boshqarish qobiliyati [3].

Hissiy intellektning namoyon bo'lishi o'qituvchining vaziyatga adekvat (mos) harakat qilish qobiliyatidan iborat bo'lib, bunga nafaqat his-tuyg'ular va his-tuyg'ularni tushunish, balki psixikaning asosiy xususiyatlarini boshqarish va nazorat qilish qobiliyati orqali erishiladi. Emotsional intellektning yuqori darajada rivojlanishi o'qituvchining ma'lum bir vaziyatda va ma'lum bir daqiqada o'z his-tuyg'ularini aniqlash va nazorat qilish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Bu o'qituvchining kasbiy va shaxsiy hayotida hissiy kompetensiyaning haqiqiy ahamiyatini belgilab beradi.

Zamonaviy psixologik-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish asosida "emotsional intellekt" tushunchasini o'z his-tuyg'ularini tushunish, tartibga solish va boshqarishga qaratilgan shaxsning kognitiv, xulq-atvor va hissiy fazilatlarini to'plamini o'z ichiga olgan murakkab integral shakllanish sifatida ko'rib chiqish mumkin. Va atrofdagi odamlarning hissiy ko'rinishlari, bu shaxslararo o'zaro munosabatlarning muvaffaqiyatiga ta'sir qiladi.

Pedagog kadrlar tayyorlash sohasida emotsional intellektni shakllantirish ularning kelajakdagi kasbiy

faoliyati muvaffaqiyatining zarur shartidir. Bu muvaffaqiyat o'qituvchining professional kompetensiyaga, yuqori darajadagi fan va umumiy pedagogik bilimga, qobiliyat va ko'nikmalarga ega bo'lgan raqobatbardosh mutaxassis sifatida kasbiy faoliyatini amalga oshirish qobiliyatida, o'quv jarayonining atrofdagi subyektlari bilan o'zaro munosabatda bo'lish va o'z hissiyotlarini boshqarish qobiliyatidadir [5]. Bo'lajak o'qituvchining hissiy intellekti ushbu barcha tarkibiy qismlarning birligida, ya'ni: hissiy, kognitiv va xulq-atvor, hissiy sohani boshqarish, ta'lim tizimi subyektlarining hissiy ko'rinishlarini aks ettirish va tushunish vositasidir; hissiy sohani tushunish va tartibga solish qobiliyati tufayli kasbiy faoliyatning muvaffaqiyati va yuqori mahsulдорligini ta'minlaydigan ta'lim sohasidagi bo'lajak mutaxassisning muhim sifati.

Hissiyot nima?

Tuyg'u (lotincha emoveo - "zarba", "to'lqin" dan) - bu mavjud yoki mumkin bo'lgan vaziyatlarga va obyektiv dunyoga subyektiv baholash munosabatini aks ettiruvchi o'rta davomiylikdagi aqliy jarayon.

Hissiyot qanday paydo bo'ladi?

1. Birinchi navbatda tashqi dunyodan stimul keladi.
2. Keyin miyaning subkorteksida his-tuyg'ularga javob beradigan jarayonlar boshlanadi.

Hissiyotlar uchta komponent bilan tavsiflanadi:

1. Tuyg'uning psixikasida tajribali yoki ongli tuyg'u.
2. Organizmning asab, endokrin, nafas olish, ovqat hazm qilish va boshqa tizimlarida sodir bo'ladigan jarayonlar.
3. Tuyg'ularning kuzatiladigan ekspressiv komplekslari, shu jumladan, yuzda [3].

Hissiyotlar hissiy jarayonlarning boshqa turlaridan farqlanadi: ta'sirlar, his-tuyg'ular va kayfiyatlar. Boshqa ko'plab ruhiy hodisalar singari, his-tuyg'ular ham turli mualliflar tomonidan turlicha tushuniladi, shuning uchun yuqoridagi ta'rifni na to'g'ri, na umumiy qabul qilingan deb hisoblash mumkin. Esda tutingki, emotsiya va hissiyot bir xil narsa emas. Garchi ko'plab psixologlar bu hodisalarni bir xil deb hisoblashsada.

Emotsiya va hissiyotlarning farqli tomonlari

Emotsiya	Hissiyotlar
Qisqa muddatli emotsiya. Biz vaziyatga emotsiya bilan munosabatda bo'lamiz, masalan, uyali telefonning batareyasi eng nomaqbul vaqtda tugaydi, g'azab yoki umidsizlik hissi paydo bo'ladi. Bu his-tuyg'ular qisqa muddatli; siz u yga kelganingizda, ular endi u yerda bo'lmaydi.	Hissiyotlar uzoq muddatli va barqarordir. Tuyg'ular kimgadir yoki biror narsaga uzoq muddatli munosabatda bo'lib, ular shaxs uchun motivatsion ahamiyatga ega bo'lgan subyekt (obyekt) bilan yaqin hissiy aloqani o'rnatadi. Misol uchun, biz sevganimiz haqida o'ylaganimizda, biz tabassum qilishimiz, qandaydir hayajon, quvonchni boshdan kechirishimiz va ichimizda "iliqlik" his qilishimiz mumkin.
Inson har doim ham his-tuyg'ulardan xabardor emas: u nima uchun ularni boshdan kechirmoqda va ayni paytda qanday o'ziga xos his-tuyg'ularni boshdan kechirmoqda. Biror kishi: "Ichimda hamma narsa qaynayapti", desa, bu nimani anglatadi? Qanday his-tuyg'ular? G'azabmi? Qo'rquvmi? Umidsizlikmi? Xavotirmi? Bezovtami?	Inson deyarli har doim his-tuyg'ulardan xabardor: do'stlik, sevgi, hasad, dushmanlik, baxt, mag'rurlik.

Tuyg'ular tashqi tomondan namoyon bo'ladi va ularni boshqarish va yashirish qiyin. Masalan, it sizni kutilmaganda qo'rqitdi, shu daqiqalarda sizni yenggan qo'rquv yuzingizda keskin va ongsiz ravishda paydo bo'ladi va siz o'sha paytda qo'rquv hissiyotini boshdan kechirganingiz sizga ayon bo'ladi.	Tuyg'ular, qoida tariqasida, o'zini ichkarida namoyon qiladi, ular hech qanday joyda yo'qolmaydi va uzoq vaqt davomida paydo bo'lmasligi mumkin.
--	--

Asosiy hissiyotlar nazariyasi.

Asosiy his-tuyg'ular - elementar hissiyotlar bo'lib, ular endi hech narsaga bo'linmaydi va o'zlari boshqa murakkab his-tuyg'ularning tarkibiy qismlari hisoblanadi. Izard Kerroll - amerikalik psixolog. Inson hissiyotlari bo'yicha mutaxassis. Hissiyotlarning differensial nazariyasi muallifi. Tuyg'ularni tahlil qilishda u uchta darajani aniqladi:

1. Neyrofiziologik.
2. Ekspressiv.
3. Sub'ektiv [4].

Adabiyotlar

1. Давлатшин М.Г. Совершенствование подготовки учительских кадров. 1991, № 5.
2. Karimov V.M. "Mustaqil aqliy fikrlash va shaxsning hissiy, irodaviy va intellektual hislatlari orasidagi bog'lanish". -Toshkent: 2001, 64-69-b..
3. Baratov Sh.R. "O'zbekistonda psixologik xizmat asoslari". -Toshkent: 2006.
4. Буланова Г.В. Эмоциональные состояния студентов как фактор их успешной деятельности, Автореф. дис. кан. Пед. Наук. -Лондон: 1983.
5. Захарова Л.Н. Личностные особенности, стили поведения и типы профессиональной самоидентификации у студентов педвуза // Вопр. психол. 1991. № 2, -С.60-66.

REZYUME. Mazkur maqolada hozirgi kunda emotsional intellekt mavzusining dolzarbligi hamda uning pedagog shaxsining kasbiy faoliyatiga ta'siri haqida so'z yuritilgan. Pedagog kasbiy faoliyatida emotsional intellektning ahamiyati va emotsional intellekt paydo bo'lishining psixologik tavsiflari ochib berilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье говорится о современной актуальности эмоционального интеллекта и его влиянии на профессиональную деятельность педагога. Раскрыто значение эмоционального интеллекта в профессиональной деятельности педагога и психологическое описание возникновения эмоционального интеллекта.

SUMMARY. This article talks about the modern relevance of emotional intelligence and its impact on the professional activity of a teacher. The importance of emotional intelligence are revealed in the professional activity of a teacher and the psychological description of the emergence of emotional intelligence.

MAXSUS TA'LIM MUTAXASSISLARINING STRESSGA CHIDAMLILIK XUSUSIYATLARI ILMIY TADQIQ ETILISHI

N.R.Jumaniyozova – psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori
Ma'mun universiteti

Tayanch so'zlar: maxsus ta'lim, inklyuziv ta'lim, o'qituvchi, psixologik fenomen, stressga chidamlilik, koping mexanizmlari, adaptatsiya.

Ключевые слова: специальное образование, инклюзивное образование, педагог, психологический феномен, стрессоустойчивость, механизмы совладания, адаптация.

Key word: special education, inclusive education, teacher, psychological phenomenon, stress resistance, coping mechanisms, adaptation.

Birlashgan millatlar tashkiloti (BMT) ma'lumotlariga ko'ra yer yuzida nogironlik tashxisi qo'yilgan insonlar soni 1,3 milliardni tashkil qiladi. Ularning taxminan 80% rivojlanayotgan mamlakatlar hisobiga to'g'ri keladi. Ko'plagan mamlakatlarda nogironligi bo'lgan insonlarga nisbatan sharoitning qoniqarli tarzda emasligi sababli ular tibbiy xizmat, ta'lim olish, jamoat transportidan foydalanish, ishga joylashish kabi muammolarga duch keladilar. Mamlakatimizda bu borada olib borilayotgan islohotlarga nazar tashlasak, nogironlarning huquq va manfaatlarini ko'zlab bir necha qaror va farmonlar imzolanganligiga guvoh bo'lamiz.

Jumladan, 2017-yil 1-dekabrda PF-5270-son «Nogironligi bo'lgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmon [1], 2019-yil 7-sentabrda PQ-4440-son «Kam uchraydigan (orfan) va boshqa irsiy-genetik kasalliklarga chalingan bolalarga tibbiy va ijtimoiy yordam ko'rsatishni yanada yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida» [2], 2020-yil 13-oktabrda PQ-4860-son

Kerroll qiziqish, zavq, ajablanish, jirkanish, g'azab, nafrat, qayg'u, uyat, ayb, qo'rquv kabi asosiy his-tuyg'ularni tasvirlab berdi. Pol Ekman - amerikalik psixolog, Kaliforniya universiteti professori, San-Fransisko va hissiyotlar, shaxslararo muloqot, psixologiya va "yolg'onni aniqlash" sohalarida mutaxassis. Aniqlangan asosiy his-tuyg'ular: baxt, qayg'u, jirkanish, ajablanish, g'azab, qo'rquv. 2014-yilda paydo bo'lgan hissiyotlar nazariyasi juda oddiy, u faqat 4 ta hissiyotni tasvirlaydi. Bir necha kishi boshqa odamlarning yuz ifodalari portretlarini ko'rganida, ularga 6 ta asosiy hissiyot berildi. Tajriba shuni ko'rsatdiki, ko'pchilik ba'zi his-tuyg'ular orasidagi farqni ko'rmaydi. Taqdim etilgan oltita his-tuyg'udan to'rttasi eng yaxshi o'qilgan.

Xulosa: Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, aniq bo'ladi: hissiy intellektning yuqori darajasi hissiy charchashning oldini olishning muhim omillaridan biridir.

Psixologiya fanida "Emotsional" atamasining muallifi V.Vund ularni his-tuyg'ularning g'oyalar shakllanishiga bevosita ta'siri va shakllangan qarash va g'oyalarning his-tuyg'ularga ta'siri bilan tavsiflanadigan o'zgarishlar deb hisoblaydi.

«Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini takomillashtirish to'g'risida»gi qarorlar [3], 2020-yil 23-sentabrda O'RQ-637-son «Ta'lim to'g'risida» [4] Qonun va sohaga oid boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan keng ko'lamli strategik chora-tadbirlarni amalga oshirish orqali bunday shaxslarga talab darajasidagi sharoitni yaratib berish mumkin. Nufuzli tashkilotlar va xalqaro davlatlar tomonidan O'zbekistonda ta'limni majburiy va bepul qilib belgilanganligi mamlakatning eng katta yutug'i sifatida e'tirof etiladi. Imkoniyati cheklangan bolalarni maktabgacha ta'lim muassasasiga, umumta'lim maktablariga, maxsus maktab-internatlarga qamrab olishda muammolarning mavjudligini o'rganib, bolalarning o'qishlari uchun zarur shart-sharoitlarni yaratib berish masalalari mavjud.

Imkoniyati cheklangan barcha bolalar asosiy maktablarda inklyuziv ta'lim olish imkoniyatiga ega bo'lishlari, bunday muassasalarni malakali o'qituvchilar bilan to'liq ta'minlash, bolalar ehtiyojlariga moslashtirilgan qulay infratuzilma va o'quv materiallarini bo'lishiga

erishish kerak. Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlari 90 ta bo'lib bulardan 50 tasi aqli zaif bolalar uchun, 19 tasi kar va zaif eshituvchi bolalar uchun, 17 tasi ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar uchun, 3 tasi tayanch a'zolarida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun, 1 tasi nutqida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan. Bu maktab-internatlarda 21231 nafardan ortiq bolalar ta'lim oladi [17].

«Imkoniyati cheklangan o'quvchilar bilan ishlovchi mutaxassislar kasbiy so'nishining psixologik asoslari» mavzuda olib borilayotgan ilmiy tadqiqot ishida Xorazm viloyati va Qaroqalpog'iston Respublikasida mavjud bo'lgan maktab-internatlarning maxsus bolalar ta'lim-tarbiyasi bilan shug'ullanadigan mutaxassislari stress darajasi va stressga chidamlilikni aniqlash bo'yicha maxsus so'rovnoma olib borildi. Ushbu so'rovnoma jami 539 nafar respondentlar jalb qilindi. Bizga ma'lumki, maxsus ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilar psixoemotsional sohasida turli o'zgarishlar namoyon bo'lib turadi. Maxsus ta'limga jalb qilinganlar quyidagi guruhga ajratiladi. Bular: o'qituvchilar, tarbiyachilar, psixologlar, logopedlar, defektologlardir. Ushbu maxsus guruhlarda ta'lim-tarbiya olib boradigan pedagog, psixolog, tarbiyachi va defektologlarning stressga chidamliligini aniqlash, ular uchun maxsus korreksion dasturni yaratish zaruratini mavjud. O'qituvchi-o'quvchi munosabatlarini to'g'ri yo'naltirishda o'qituvchining pedagogik mahorati muhimdir. Xuddi shu minosabatlar ta'lim jarayonida yuzaga keladigan turli xil salbiy holatlarni oldini olishga yordam beradi.

Stressga chidamlilik bu - insonga kasbiy faoliyatning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, faoliyatda, boshqalarga va o'z sog'liqiga zarar bermaydigan, oqibatlari sezilmaydigan intellektual, irodali va hissiy jihatdan stressga dosh berish imkonini beruvchi shaxsiy fazilatlar yig'indisi bilan belgilanadi. Bugungi globalashuv jarayonida stress muammosi juda dolzarbdir [6, 7]. Maxsus va inklyuziv ta'lim o'qituvchilarning stressga chidamlilik muammosini o'rganishning zarurati axborot jamiyatiga o'tishning o'ziga xos xususiyatlari, ilmiy texnikaviy taraqqiyotning o'sishi, raqobatning kuchayishi va kasbiy faoliyatga qo'yilayotgan talablarning ortishi natijasidadir [5]. Maxsus maktab o'qituvchilarida stressga chidamlilikni oshirish muammosi ijtimoiy hayot bilan bog'liq holda paydo bo'ladi. Emotsional stressni yengish usullarini o'zlashtirishda psixokorreksiya mexanizmlaridan foydalanish muhim o'rin tutadi.

Stressga chidamlilik muammosi bo'yicha adabiyotlar va ilmiy tadqiqot ishlarini tahlil qilsak, bu borada olib borilgan izlanishlarga duch kelishimiz mumkin. Ammo bugungi kunda imkoniyati cheklangan o'qituvchilar bilan ishlovchi mutaxassislarning stressga chidamliligi, stressni yengish texnikalari bo'yicha tadqiqotlar yetarli daraja o'rganilmaganiga guvoh bo'lamiz. Har qanday psixologik fenomen kabi stressning paydo bo'lishi va unga chidamlilik to'satdan paydo bo'lmaydi. Har bir shaxsning individual psixologik xususiyatlaridan kelib chiqib koping strategiyalar va psixologik resurslari mavjud. Shaxsning koping strategiyalarni diagnostika qilishni mohiyati quyidagicha:

- mutaxassislarda stress kelib chiqish sabab va xususiyatlarini o'rganish;
- stressli vaziyatlarda odamlarning o'z xatti-harakatlarini boshqara bilishi;
- mutaxassislar bilan olib boriladigan guruh yoki individual psixoterapiyani o'tkazishda muammoga bardoshlilikni aniqlash;

- imkoniyati cheklangan o'quvchilar bilan ishlashda mutaxassislar stressga tushganlarida xatti-harakatlarini moslashuvchan shakllarini shakllantirishni hisobga olgan holda, psixogigienik va psixoprofilaktik dasturlar tayyorlash [6].

Stressli vaziyatlarni boshdan kechirgan mutaxassislarni psixokorreksiya qilish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish zarur. Shaxsning ontogenetik rivojlanishi kontekstida stressga chidamlilik muammosini ishlab chiqish zarurati bizning fikrimizcha psixologiyaning dolzarb muammosidir.

Stressga chidamlilik muammosi bo'yicha xorij olimlaridan V.S.Rotenberg, V.V.Arshavskiy, C.S.Karver, A.Antonovskiy, F.E.Vasilyuk, F.E.Vasilyuk, K.Rojers, A.Maslou, G.Allport, V.I.Kabrin, S.Kobasa, M.C.Pucetti, S.Maddi izlanishlarida ham kuzatish mumkin. N.D.Levitov, P.B.Zilberman, Ya.Reykovskiy, V.L.Marishuk, V.G.Norakidze, K.K.Platonov, A.G.Maklakovlar tomonidan stressga chidamlilikni hissiy va aqliy jihatdan barqaror bo'lish qobiliyati bilan bog'laydilar. V.A.Petrov esa bu holatni vaziyatdan tashqaridagi faoliyatlarda yuzaga keladi deya ta'kidlaydi. N.F.Mixeeva stressga chidamlilik uni yuzaga keltiradigan sabablarga bog'liqligini tushuntiradi [7, 8, 9, 10].

Psixologik adabiyotlarda bunday hodisaning mazmuni haqida umumiy tushuncha mavjud emas. «Stressga chidamlilik» atamasi hissiy barqarorlik, stressga psixologik qarshilik qilish, stressga chidamlilik, umidsizlikka chidamlilik kabi jarayonlarni anglatadi. V.A.Bodrovning ta'kidlashicha, hozirgi vaqtda stressga chidamlilik mohiyatini tushunish bo'yicha aniq bir qarash mavjud emas. Ko'pchilik olimlar «emotsional barqarorlik» atamasini sinonim sifatida ishlaradilar. V.A.Bodrov fikricha stressga chidamlilik - bu ekstremal muhitda yuqori mahsuldorlikka hissa qo'shadigan shaxsiy xususiyatdir [6]. L.G.Dikaya emotsional barqarorlikni shaxs, holat va atrof-muhitning o'zaro ta'siri natijasi sifatida belgilaydi. A.Vyatkin, S.L.Makarenko, V.D.Nebylitsin, B.M.Teplovlar stressga nisbatan qarshilikni fiziologik determinantlar prizmasi orqali, xususan, asab tizimining umumiy xususiyatlari orqali ko'rib chiqqanlar [9].

Ya.Reykovskiy «emotiogen stimullarga sezgirlik»ni stressga chidamlilikning asosi deb hisoblaydi. K.K.Platonov esa stressga qarshilik insonning hissiy-irodaviy fazilatlarining o'zaro ta'siri deb ta'riflaydi. V.A.Plaxtienko, N.I.Bludov stressga chidamlilik temperament xususiyati bilan bog'liqligini ta'kidlaydi [13, 14, 15].

Biz insonning fiziologik va psixofiziologik xususiyatlari stressning paydo bo'lishi va rivojlanishiga ta'sir qilishini bilamiz. Ammo qiyin hayotiy vaziyatlarda inson stressni nazorat qilishda turli muammolarga duch keladi. Bizning fikrimizcha, haqiqatdan ham, stressga chidamlilik omillarini o'rganishda shaxsning vaziyat bilan o'zaro ta'sirini o'ziga xos xususiyatlariga jiddiy etibor qaratish kerak. L.Merfi, R.Lazarus, S.Folkman, D.Amirxon, N.Sirotalar tomonidan stress bilan kurashishning turli mexanizmlari: bardoshlilik va himoya mexanizmlari o'rganilgan. Stressni yengish mexanizmlari insonning kognitiv, emotsional va xulq-atvor sohasida turli xil koping strategiyalar shaklida namoyon bo'ladi. Bular: qarama-qarshilik, uzoqlashish, o'zini tuta bilish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni izlash, mas'uliyatni qabul qilish, muammoni yengish yo'llarini rejalashtirish [12].

Emotsional stressni yengish usullarini o'zlashtirishda psixokorreksiya mexanizmlaridan foydalanish muhim o'rin tutadi. Bunda bilim, tajriba, shaxsiy fazilatlaridan foydalanish, o'z-o'zini nazorat qilish stressni yana qayta tiklanishiga yordam beradi. Kutilmagan vaziyatlarga tayyor

bo'lish, vaziyatlarning mazmuni, ularning qiyinlik darajasi, faoliyat olib boriladigan muhit, motivatsiya, muvaffaqiyatga erishish ehtimolini baholash, o'z-o'zini qadrlash, stressga hissiy qarshilik.

Xulosa sifatida shuni ta'kidlash kerakki, maxsus maktablar va imkoniyati cheklangan o'quvchilar bilan

ishlovchi mutaxassislarni ish yuklamalarini engillashtirish, o'z mutaxassisligi bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirib borish, imkoniyati cheklangan bolalarning individual psixologik xususiyatlarini bilish kerak. Sog'lom, yetuk va ma'naviy barkamol shaxsni tarbiyalash har qanday pedagogning oliy maqsadidir.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 1-dekabrda PF-5270 son «Nogironligi bo'lgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» farmoni. –Toshkent: <https://lex.uz/docs/3436192>
2. O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 7-sentabrda PQ-4440-son «Kam uchraydigan (orfan) va boshqa irsiy-genetik kasalliklarga chalingan bolalarga tibbiy va ijtimoiy yordam ko'rsatishni yanada yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida» qarori –Toshkent. <https://lex.uz/docs/4503026>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrda PQ-4860 son «Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini takomillashtirish to'g'risida» qarori Toshkent. <https://lex.uz/docs/5044711>
4. «O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida» Qonuni.-Toshkent. 2020. <https://lex.uz/docs/5013007>
5. Баранов А.А. Стрессоустойчивость и мастерство педагога. — Ижевск: 1997. Михеева Н.Ф. Стрессоустойчивость: к проблеме определения
6. Бодров В.А. Информационный стресс. - М.: 2000.
7. Варданян Б.Х. Механизмы регуляции эмоциональной устойчивости // Категории, принципы и методы психологии. Психические процессы. - М.: 1983.
8. Гурьева В.А. Психогенные расстройства у детей и подростков. - М.: 1996.
9. Дикая Л.Г. Итоги и перспективные направления исследований в психологии труда в XXI веке. // Психологический журнал. 2002. Т. 23. № 6.
10. Дьяченко М.И., Пономаренко В.А. О подходах к изучению эмоциональной устойчивости. // Вопросы психологии. — 1990. № 1.
11. Зильберман П.Б. Эмоциональная устойчивость оператора. // Очерки психологии труда оператора. -М.: 1974.
12. Маклаков А.Г. Общая психология: Учебник для вузов. СПб., 2007.
13. Плахтиенко В.А., Блудов Ю.М. Надежность в спорте. - М.: 1985.
14. Реан А.А., Баранов А.А. Факторы стрессоустойчивости учителей // Вopr. психологии. 1997. № 1.
15. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций. -М.: 1979.
16. Трошин В.Д. Стресс и стрессогенные расстройства. Диагностика, лечение и профилактика. -М.: 2007.
17. <https://www.uzedu.uz/y3/page/ogranicennymi-vozmnostami>

REZYUME. Ushbu maqolada imkoniyati cheklangan o'quvchilar bilan ishlovchi mutaxassislarda yuzaga keladigan stressli holatlarning sabab va oqibatlarini tahlil qilingan. Stressga chidamlilikni oshirish bo'yicha olib borilayotgan ilmiy tadqiqot ishining nazariy materiallari keltirilgan. Mutaxassislarda stressga chidamlilikni oshirish, muammoli vaziyatlardagi koping strategiyalarini aniqlash, stressni yengish yo'llari bo'yicha tavsiyalar berilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются причины и последствия стрессовых ситуаций, возникающих у специалистов, работающих с учениками-инвалидами. Представлены материалы проводимых научно-исследовательских работ по повышению стрессоустойчивости. Эксперты дали рекомендации о способах повышения стрессоустойчивости, определения стратегий преодоления проблемных ситуаций и преодоления стресса.

SUMMARY. This article analyzes the causes and consequences of stressful situations that occur in professionals working with students with disabilities. The theoretical materials of the ongoing scientific research work on increasing stress tolerance are presented. Recommendations have been given about increasing stress resistance, identify coping strategies in problematic situations, and overcome stress in specialists.

ЭТНОПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОММУНИКАТИВНЫХ КАЧЕСТВ ЛИЧНОСТИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

З.П.Клычева – кандидат психологических наук, доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: шахсининг коммуникатив сифатлари, этномадания омилилари, Р.Кеттел сўровномаси, қорақалпоқ ва рус тилидаги бошланғич синф ўқувчилари.

Ключевые слова: коммуникативные качества личности, этнокультурные факторы, опросник Р.Кеттелла, учащиеся начальных классов с каракалпакским и русским языками обучения.

Key words: communicative qualities of a person, ethnocultural factors, R. Cattell's questionnaire, primary school students with karakalpak and russian languages of instruction.

Для изучения коммуникативных качеств личности учащихся начальных классов нами был использован детский вариант личностного опросника Р.Кеттелла, адаптированный российскими психологами. М.Александровской и И.Н. Гильяшевой.

Детский опросник Р. Кеттелла предназначен для обследования детей 8-12 лет, состоит из 12 шкал, выделенных путем факторно - аналитического исследования. Каждый личностный фактор рассматривается как континуум определенного качества или «первичной черты» и характеризуется биполярно по крайним значениям этого континуума:

1. «Замкнутость-общительность» (А);
2. «Интеллект» (В);
3. «Эмоциональная неустойчивость - эмоциональная устойчивость» (С);
4. «Возбудимость-флегматичность» (Д);
5. «Доминантность- покорность» (Е);

6. «Сдержанность-экспрессивность» (F);
7. «Совестливость- недобросовестность» (G);
8. «Чувственность- жесткость» (I);
9. «Смелость- робость» (Н);
10. «Тревожность- уверенность в себе» (О);
11. «Самоконтроль- импульсивность» (О3);
2. «Фрустрированность- расслабленность» (О4).

Опросник разделен на 2 идентичные части по 60 вопросов, все 12 шкал содержат по 10 вопросов (5 в каждой части), значимый ответ на них оценивается в 1 балл[4].

Предварительный этап исследования, проведенный нами, показал, что варианты ответов вопросника в текстовом оригинале построены неудобно для понимания учащимися. Поэтому мы, не нарушая смысла текста, произвели небольшую редакцию вариантов ответов для удобства их понимания учащимися. Отметим, что детский вариант опросника Р.Кеттелла уже был ис-

пользован в работах узбекских психологов, в частности, в работе Э.И.Ганеевой. Исследования, проведенные ею на младших подростках, подтвердили, что детский вариант личностного опросника Р.Кеттелла достаточно удобен для изучения коммуникативных качеств личности учащихся 8-12 лет [1].

Для целей нашего исследования детский вариант опросника Р. Кеттелла был переведен с русского языка на каракалпакский язык. Нами было проведено пилотажное исследование на контрольной выборке в количестве 30 учащихся с каракалпакским языком обучения. В данную выборку вошли учащиеся 1-4-х классов. Целью исследования учащихся контрольной выборки с помощью детского варианта опросника Р.Кеттелла, переведенного на каракалпакский язык, было исследование данного опросника на надежность и валидность.

Целью исследования является изучение коммуникативных качеств в личности учащихся начальных классов с учетом этнокультурных факторов.

В связи с этим были изучены учащиеся классов с каракалпакским (120 учащихся) русским (120 учащихся) языками обучения. Всего было изучено 240 учащихся.

В исследовании мы использовали адаптированный детский вариант личностного опросника Р. Кеттелла. Средние баллы по личностному опроснику Р.Кеттелла посчитаны отдельно по мальчикам и девочкам, в целом по классу как с каракалпакским, так и русским языками обучения.

Выявлены некоторые отличительные особенности по целому ряду факторов опросника Р.Кеттелла как по полу, классу, так и по этнической принадлежности.

Данные по методике Р.Кеттелла по исследуемым нами выборкам учащихся IV классов представлены в таблицах №1 и № 2.

Остановимся на результатах исследования.

По фактору А «замкнутость – общительность» в целом по всем классам от первого до четвертого, как у мальчиков, так у девочек в двух этнических группах наблюдается тенденция к повышению уровня общительности (см. табл. № 1 и № 2).

Если в первом классе этот показатель значительно ниже нормы, то в третьем и четвертом классах он приближается к норме, а у некоторых учащихся и превышает, что характеризует учащихся как эмоционально - общительных, веселых, открытых в общении, естественных и непринужденных в поведении. Этот показатель несколько завышен у учащихся I и 4-х классов с русским языком обучения по сравнению с учащимися с каракалпакским языком обучения.

По фактору В «интеллект» в целом у учащихся с каракалпакским языком обучения выявлены показатели значительно ниже нормы, что означает примитивность подхода к мыслительным задачам, низкий уровень развития вербального интеллекта, в частности, таких его функций как обобщение, выделение частного из общего, овладение логическими операциями, легкость усвоения новых знаний. У учащихся с русским языком обучения показатели по фактору В «интеллект» приближаются к норме.

По фактору С «эмоциональная неустойчивость - эмоциональная устойчивость» у учащихся I-х классов в целом по всем выборкам, показатель приближается к норме, однако уже во 2-м классе этот показатель значительно повышается и к четвертому классу находится на высоком уровне. Это характерно для выборки обеих этнических групп. Так, если учащиеся I-го класса остро реагируют на неудачи, обнаруживают неустойчивость настроения, плохо контролируют свои эмоции, то со 2-го класса по 4-е классы у них наблюда-

ется более высокая уверенность в себе, спокойствие, лучшая подготовленность к школьным требованиям.

Отметим, что у девочек, по сравнению с мальчиками, показатели по этому фактору несколько выше в обеих этнических группах.

По фактору Д «возбудимость – флегматичность» по исследуемым учащимся в разных этнических группах выявлено следующее. Так нами получено, что в целом с I-е по 4-е классы у учащихся с каракалпакским языком обучения этот фактор приближается к норме, он почти стабилен на уровне 3,8 балла, что означает сдержанность, концентрацию внимания, уравновешенность.

У учащихся с русским языком обучения этот показатель тоже почти стабилен от класса к классу, однако в целом он несколько выше, хотя по норме близок к показателям по мальчикам и равен 5,3 балла, что означает в целом для учащихся некоторую повышенную возбудимость, сверхактивность, самонадеянность, беспокойство, отвлекаемость .

По фактору Е «доминантность – покорность» в целом по всем исследуемым выборкам выявлены следующие особенности: в I классе у учащихся выражена склонность к самоутверждению, противопоставлению себя другим, стремление к лидерству, сопровождающееся агрессивностью. При норме у мальчиков 3,1 балла, этот показатель равен 5,0 баллов у учащихся с каракалпакским и 5,3 баллов у учащихся с русским языками обучения. Показатели по этому фактору несколько снижаются во 2-м и 3-м классах, что означает зависимость учащихся от взрослых и других детей, относительно легкая подчиняемость другим, однако в 4-м классе показатели по этому фактору вновь приближаются к данным по I-му классу, что говорит о том, что у учащихся пробуждается повышенная склонность к доминантности.

По фактору F «сдержанность – экспрессивность» у учащихся всех исследуемых групп этот показатель находится на уровне нормы. Согласно интерпретации данных в наших исследованиях также выявлены несколько большие баллы у мальчиков, чем у девочек (см. табл. №1 – №2).

По фактору G «совестливость – недобросовестность» выявлено, что в целом с I по 4-е классы, всем учащимся начальных классов характерна общая тенденция к заниженному показателю по данному фактору. По- видимому, это является типичной чертой поведения для учащихся начальных классов вообще. Согласно интерпретации данных это означает, что учащиеся начальных классов в целом не соблюдают в должной мере правила и нормы поведения, предъявляемые взрослыми, пренебрегают своими обязанностями, конфликтуют с родителями и учителями, у них отмечается непостоянство, несобранность, отсутствие стойкой мотивации.

По фактору I «чувственность- жесткость» выявлено, что учащиеся с I –й по 4-й классы характеризуются недостаточной эмоциональной сензитив- ностью, неразвитым воображением. Показатели по этому фактору находятся на уровне нормы для мальчиков в целом по всем выборкам.

По фактору H «смелость - робость» у обследуемых нами учащихся с I по 4-е классы показатели почти одинаковы и находятся на уровне нормы, и только у учащихся с русским языком обучения в 4-м классе показатели по этому фактору несколько завышены, что означает, что они более смелы и непринужденны в общении, чем учащиеся с I –й по 3-й классы.

По фактору O «тревожность - уверенность в себе» в I классе выявлен очень высокий балл в обеих этнических группах, что является показателем высокой тре-

возможности. В целом это является типичной характерной чертой для учащихся 1 классов, во 2-м классе уровень тревожности спадает, в 3-м и 4-м классах он доходит до среднего уровня по норме, что говорит об относительном спокойствии учащихся, они не так быстро выходят из душевного равновесия, более самоуправляемы, чем учащиеся I-II классы.

По фактору Q3 «самоконтроль - импульсивность» у учащихся с I –й по 4-й классы в обеих этнических группах показатели почти стабильны, близки к норме. Однако нельзя сказать, что всем учащимся свойственна хорошая социальная приспособляемость.

По фактору Q 4 «фрустрированность – расслабленность» средние баллы достаточно превышают нормы по показателям в обеих этнических группах по всем классам. Можно сказать, что учащиеся начальных классов с I-й по 4-й классы характеризуются высоким

уровнем фрустрированности, что говорит об избытке возбуждения, нервном напряжении.

Итак, на основе результатов изучения этнопсихологических особенностей коммуникативных качеств личности учащихся начальных классов мы пришли к следующим выводам:

1. На формирование коммуникативных качеств личности учащихся начальных классов влияют особенности социальной среды, а также этнопсихологические факторы.

2. Показатели коммуникативных качеств личности у девочек отличаются от показателей у мальчиков.

3. Показатели коммуникативных качеств личности учащихся начальных классов меняются в зависимости от возраста в этнокультурных группах и имеют специфические особенности.

Таблица №1. Динамика представленности личностных факторов по Р.Кеттеллу у учащихся начальных классов с русским языком обучения

Личностные факторы	1-класс			2- класс			3- класс			4- класс			Норма (м)	
	18 Мальч	12 девоч	30 в целом по классу	18 Мальч	12 девоч	30 в целом по классу	18 Мальч	12 девоч	30 в целом по классу	18 Мальч	12 девоч	30 в целом по классу	Мальч	девоч
A	5	6	5,5	6	7	6,5	8	6	7	8	7	7,5	6,3	7
B	4	5	4,5	5,2	5,2	5,2	5	6	5,5	5	6	5,5	5,6	5,9
C	4	4	4	6	7	6,5	6	7	6,5	7	7	7	5,4	5,9
D	5	4	4,5	5	4	4,5	5,2	4,7	5	5,2	4,7	5	5,3	3,8
E	5,6	5	5,3	3,2	4	3,6	4	4	4	5,2	4	4,6	4,2	3,1
F	5,8	5,5	5,7	4,2	3,6	3,9	5	3,6	4,3	4,2	4,2	4,2	6,4	4
G	4,7	3,5	4,1	5,2	5	5,1	4,4	5,5	5	4,5	4,3	4,4	6	7,2
H	5,8	5,8	5,8	5,8	5,8	5,8	6	5,5	6	7	7,5	7,3	6,1	6,5
I	4,5	4,7	4,6	4,1	4,5	4,3	4	4	4	5	4	4,5	3,8	2
O	6,6	6,5	6,5	4,1	4,1	4,1	3	4	3,5	3,1	5,3	4,2	3,4	3,7
Q ₃	6	5,5	5,8	6,6	6,6	6,6	6,3	6,4	6,3	7	5,5	6,3	5,1	6,9
Q ₄	6,1	5,8	6	5,1	5,5	5,3	6	5	5,5	5,2	5,1	5	4,5	3,8

Таблица №2. Динамика представленности личностных факторов по Р.Кеттеллу у учащихся начальных классов с каракалпакским языком обучения

Личностные факторы	1-класс			2- класс			3- класс			4- класс			Норма (м)	
	18 Мальч	12 девоч	30 в целом по классу	18 Мальч	12 девоч	30 в целом по классу	18 Мальч	12 девоч	30 в целом по классу	18 Мальч	15 девоч	33 в целом по классу	Мальч	девоч
A	5,7	4,9	5,3	5,4	5,6	5,5	5,2	5	5	6	6,4	6,2	6,3	7
B	2,1	2,3	2,2	3	2,7	3,	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	5,6	5,9
C	5	4,4	4,7	6,7	7	6,9	7	7,6	7,3	7,1	7,6	7,3	5,4	5,9
D	3,3	4,3	3,8	3,2	2,7	3	3,2	3,1	3	3,2	3,2	3,2	5,3	3,8
E	5,1	4,8	5	3,8	3,8	3,8	3,4	4,1	3,8	4,2	5,3	4,8	4,2	3,1
F	5,2	5,5	5,4	5,2	5	5,1	5	5,1	5	5	5,2	5,1	6,4	4
G	4	5,3	4,7	5,4	5	5,2	5,5	5,5	5,5	4,2	4,2	4,2	6	7,2
H	5,5	5,6	5,6	5,7	5,6	5,7	5,5	6,5	6	6,8	6,6	6,7	6,1	6,5
I	4,5	5,1	4,8	4,3	4,3	4,3	3,7	4	3,9	4,1	3,4	3,8	3,8	7
O	6,3	6,3	6,5	4,1	4,6	4,4	4,1	3,6	3,9	4,1	3,6	3,9	3,4	3,7
Q ₃	5,7	5,7	5,7	6,6	5,4	6	7	6,7	6,9	6	7,4	6,7	5,1	6,9
Q ₄	5,5	6,1	5,8	5,4	5	5,2	4,7	5,4	5,1	5	5,1	5,1	4,5	3,8

Литература

1. Адизова Т.М. Психологические методы изучения личности учащихся в процессе общения. Методическое пособие. - Тошкент: ТДПУ, 2000. -С. 70.
2. Дубровина И.В., Данилова Е.Е., прихожан А.М. Психология. -Москва: «Академия», 1999, -С.464.
3. Психология развитие младших школьников. Под. Ред. В.В.Давыдова. -Москва: 1990.
4. Нишанова З.Т. Психодиагностика ва экспериментал психология. -Т.: 2011. 580-б.
5. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога. -М.: 2000, -С.490.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада методика Р.Кеттелл бўйича рус ва қарақалпоқ тилларида ўқийдиган 1-4-синф ўқувчиларининг шахс коммуникатив сифатлари таққин қилинган тадқиқот натижалари берилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье представлены результаты анализов исследования по методу Р.Кеттелла коммуникативные качества личности учащиеся с 1-4 классов с каракалпакским и русским языками обучения.

SUMMARY. This article presents the results of analyzes of research using R. Cattell's method on the communicative qualities of personality in students from grades 1 to 4 with karakalpak and russian languages of instruction.

JASLARDI SHAŃARAQLIŃ TURMIŠQA TAYARLAWDA SHAŃARAQTAŃI ETNOPSIXOLOGIYALIŃ FUNKCIYANIN ORNI

E.S.Suletbayeva - psixologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori

Qaraqalpaqstan Respublikası Pedagoglardı jańa metodikalarga úyretiw milliy orayı

Tayanch soʻzlar: oila, oilaviy munosabatlar, etnopsixologiya, etnos, etnopsixologik funksiya, nikoh, qaraqalpoq oilasi, milliy dasturlar, avlodlar, yoshlar.

Ключевые слова: семья, семейные отношения, этнопсихология, этнос, этнопсихологические функции, брак, каракалпакская семья, традиция, поколение, молодёжь.

Key words: family, family relations, ethnopsychology, ethnos, ethnopsychological function, marriage, Karakalpak family, tradition, generation, youth.

Hár bir xalıqtın óz úrp-ádetleri, salt-dástúrleri bar. Hár bir xalıq ózine tán mentalitetke iye. Hár bir xalıqtın etnikalıq, etnopsixologiyalıq ózgeshelikleri sol biybaha, dúnya xalıqlarınıń qaytalanbas ruwxıy baylıgın quraydı. Dúnyada etnos qanshelli hár túrli bolsa, sonshelli dárejede etnologiya, etnografiya bay boladı. Bul ruwxıy baylıqtın bir bólegi kóplegen az sanlı xalıqlar menen birgelikte izsiz, qaytalanbas bolıp joǵaltılǵan.

Ózbekstanda shańaraqtın mashqalaların úyreniwge mámleketin gárezsizlikke erisiwi úlken stimul (jiger, alǵa umtılıwshılıq) berdi. Ózbekstan Respublikasınıń hám onıń ajralmas bólegi bolǵan Qaraqalpaqstan Respublikası gárezsizligi sharapatı menen shańaraqtın social-psixologiyalıq hám etno-psixologiyalıq ózgeshelikleriniń ilimiy úyreniliwi tez pát penen jedellesip ketti. G.B.Shoumarov, V.M.Karimova hám olardıń isin dawamlawshıları N.A.Soginov, E.Usmanov, X.K.Karimova, B.Umarov, F.Ruzikulova hám taǵı da basqalardıń ilimiy, kópshilik bólegi dissertaciyalıq izertlewlerinen, sonday-aq, Z.Rasulovanın, M.Utepbegenovtıń doktorlıq dissertacijalarınan shańaraq psixologiyası boyınsha ilimiy mektep qalıplesken.

Etnopsixologiya boyınsha birinshi miynetlerdin biri N.A.Soginovtıń [7] kandidatlıq dissertaciyası boldı. N.A.Soginov tárepinen ózbek shańaraǵında nekeden qanaatlanıwdıń aymaqlıq, jınıslıq hám basqa da sociallıq jáne psixologiyalıq ózgeshelikleri anıqlanǵan. Jaslardı shańaraqlıq turmısqa tayarlawda ne nárselerge ásirrese ayırıqsha dıqqat qaratıw kerek ekenligin nátiyjelerdi talqılawlar kórsetti.

Balalardaǵı social-psixologiyalıq hám etno-psixologiyalıq ózgeshelikler B.Umarov tárepinen úyrenip shıǵılǵan. Tájikler shańaraǵınıń hám nekeden qanaatlanıwdıń etno-psixologiyalıq ózgeshelikleri Sh.Juraeva tárepinen úyrenilgen. Tájikler shańaraǵındaǵı konfliktlerdin (kelispewshiliklerdin, tartıslardın) social-psixologiyalıq hám etno-psixologiyalıq ózgesheligi R.S.Samarovtıń dissertaciyalıq jumısında izertlengen.

Xorezmli shańaraqlardıń etnoaymaqlıq hám social-psixologiyalıq ózgeshelikleri N.Salaevanın [4] dissertaciyalıq izertlewlerinde sáwlelendirilgen. Bul miynette basqa aymaqlardan ayırmashılıqlı rawishte, Ózbekstannıń basqa hesh bir wálayatında bolmaǵan kelinnin qayın enesi menen qarım-qatnasınıń (sáwbetiniń) ózgeshelikleri, kelinnin sociallıq statusı anıqlanǵan. Qırǵız shańaraǵınıń sociallıq etno-psixologiyalıq ózgeshelikleri R.Dushanovtıń dissertaciyalıq jumısında atap ótilgen. Nekege shekemgi faktorlardın ózine tán bolıwı, qızdı alıp

qashıw (urlaw) dásturi, shańaraqtaǵı shaxslaralıq qarım-qatnaslar hám taǵı basqalar atap ótilgen. Sonday-aq, shańaraqtın úlken aqlıǵı kishken waqtınan baslap kempir apası hám atası menen jasytuǵınlıǵı hám óziniń ákesin - aǵaǵa, anasın - kishe dep aytatuǵınlıǵı keltirip ótilgen. Mektep oqıwshılarınıń muhabbat sezimindeǵı sociallıq-psixologiyalıq, etnopsixologiyalıq, jasna baylanış ózgeshelikleri F.Akramova [1] tárepinen úyrenilgen. Qaraqalpaqstan Respublikasındaǵı mektep oqıwshılarınıń social-psixologiyalıq jáne etnopsixologiyalıq, sonday-aq, shańaraqlıq turmısqa tayarlılıǵı máselesiniń ayırım ózgeshelikleri M.A.Utepbegenovtıń [8] kandidatlıq hám doktorlıq dissertacijaları izertlewlerinde keltirip ótilgen. Ózbek shańaraǵındaǵı shańaraqlıq-nekelik úrp-ádet, dástúrlerdin social-psixologiyalıq sapatlaması Z.Rasulovanın dissertaciyalıq jumısında keltirip ótilgen.

Ózbek hayallarınıń shanaraq, neke haqqındaǵı túsinikleriniń (kóz aldına keltiriwleriniń) social-psixologiyalıq ózgesheliklerine baǵıshlanǵan Ózbekstandaǵı eń dáslepki miynet V.Karimovanın [3] doktorlıq dissertaciyası boldı.

«Qaraqalpaq xalqınıń epikalıq dástanlarında toy-máresimlerdeǵı úrp-ádet, salt-dástúrleriniń analizi» atamasındaǵı B.K.Bekjanovanın [2:47-55] ilimiy maqalasında avtor tárepinen nekege shekemgi faktorlar ulıwma hám ásirrese kúyewdi jáne kelinshekke tańlaw máselesiniń ózgeshelikleri úyrenip shıǵılǵan. Maqalanıń mazmunına muwapıq, kúyewdi kelinshek saylaydı (tańlaydı), bunda bir neshe shártlerdi qoyadı (at shabıw, oq jaydan atıw, kelinshek penen gúresiw sıyaqlı jarıslar), haqıyqattan da, matriarxat dáwirinde (biziń eramızǵa shekemgi I ásir) tariyxta bolǵanlıǵı bizge málim.

Sonı da atap ótiw orınlı, qaraqalpaqlar tariyxıy dáwirlerden baslap óziniń xalqınıń, áwladınıń fizikalıq, ele de anıǵarıq aytatuǵın bolsaq, psixologiyalıq salamatlıǵına ayırıqsha dıqqat qaratqan. Bul kóshpeli, yarım kóshpeli turmıs tárizin alıp barıwshı xalıqlarǵa tán bolıp esaplanadı. Bunday pikir bildiriw ushin tek ǵana olardıń biziń eramızǵa shekemgi I ásirge deyin alıp barǵan turmıs tárizi sebep emes, hátteki onnan keyingi dáwirler de, búgingi kúнге shekemgi dáwir de sebep boladı.

Olarda jaqın aǵayınler arasındaǵı neke tabuda (qatań qadaǵan etiliwde) ekenligi bunday faktlerdin biri bolıp xızmet etiwı múmkin. Olar tek ǵana jaqın aǵayınleri arasındaǵı emes, al ulıwma óziniń qawiminen qız alıp, qız beriwdi tán almaydı (ruxsat etpeydi). Rossiyanıń arqa aymaqlarındaǵı kóplegen az sanlı xalıqlardıń joq bolıp ketiwine alıp kelgen. Al qalǵan az sanlı xalıqlar óz qawiminen

saqlap qalıw jáne áwladın dawam ettiriw maqsetinde bir qansha salt-dástúrlardı kiritiwge májbúr bolǵan. Mısal ushın, solardan biri, tanısılardıń úyine alıs aymaqlardan qıdırıp kelgen qonaq (er adam) eger bir neshe kún miyman bolatuǵın bolsa, sol úydiń hayalı menen jatıwı (túnawı), yaǵnıy jınısıy qatnasta bolıwı kerek bolǵan. Birinshi kózqarastan ádep-ıkramlılıqqa say kelmeytuǵın bunday salt-dástúrlardıń kiritiliwı menen olar ózleriniń etnosın, tuqımın, urpaǵın saqlap qalıwǵa háreket etken hám bul genetikalıq jáne ilimiy jaqtan dálillengen (ózin aqlaǵan).

Qaraqalpaqstan Respublikası xalqına jáne qaytatuǵın bolsaq, sonı da atap ótiw kerek, shańaraqtaǵı hár bir perzent qaysı urıwdan ekenligin biletuǵın bolǵan, sonıń menen birge hátki jeti ata-babasıń da yadtań bilgen.

Qaraqalpaqlardıń qalalardǵı shańaraqlarındaǵı balalardıń tárbıyalanıwı mashqalası etnograf Irina Maratovna Sadgyan [6] tárepinen Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Nókis qalası hám Shımbay rayonı mısallarında úyrenilgen. Bul miynette balanıń dúnyaǵa kelgeninen baslap erjetkenine shekem tárbıya beriwdiń etno-pedagogikalıq ózgeshelikleri tolıq keltirilgen. Avtor tárepinen xalıq úrp-ádetleri hám salt-dástúrleriń etnikalıq ózgeshelikleri, bul salt-dástúrlardıń maqsetleri interpretaciya etilgen (túsindirilgen) halda áshkar etiledi.

Dissertaciya materiallarında shańaraqtıń strukturasınıń, túrinıń (úsh áwladlı, nuklear, qalalıq, awıllıq) tásir etiwı máselesi, balalardı tárbıyalawda kempir apasınıń hám atasınıń roli aytarlıqtay áhmiyetli orın iyeleydi.

Qaraqalpaq xalıqı hár qıylı jaǵdaylarǵa baylanıslı ózleriniń milliy xalıqlıq úrp-ádet dástúrlerin esten shıǵarıp baslaǵan (mısalı: milliy qol ónerlerin, xalıq sheberleriniń qara úylerin tayarlaw usılların, kesteshilikti) avtor tárepinen orınlı atap ótilgen. Ilimiy miynette dinamikada balanıń socializaciyası hám oǵan tásir etiwshi faktorlar sáwlelengen. Bul miynet bunnan 30 jıl aldın juwmaqlanǵanına qaramastan, avtor tárepinen alǵa súrilgen pikirler óziniń aktuallıǵın, áhmiyetliliǵın saqlap qalmaqta, sebebi Qaraqalpaqstan Respublikası hókümeti tárepinen xalıqtıń tariyxıy, mádeniy miyrasın, etnikalıq kóptúrlilik jáne ruwxıy baylıǵın nátiyjeli paydalanıw hám saqlap qalıw boyınsha maqsetke baǵdarlanǵan, uzaq múddetli baǵdarlamalardıń ózi joq.

Bar bolǵan milliy bahalıqlardı progresstıń (zamanagóy rawajlanıwdıń) joq etiwine jol qoyıp bolmaydı, sonı da esten shıǵarmaw kerek – bul turmıs ǵamınıń, shańaraqtıń, balalar tárbıyasınıń, sonday-aq, olar menen baylanıslı salt-dástúrlardıń etnikalıq hártúrliligi waqıttıń ótiwı menen kerisinshe jáne de kóbirek bahalı boladı, al olardı qayta tiklew bolsa júdá qıyın keshedi.

Hár bir xalıqta shańaraq basqa da kóplegen funkciyalar menen birgelikte bizler etnopsixologiyalıq funkciya dep ataytuǵın mentalitettiń, milliy hám xalıqlıq úrp-ádetlerdiń, salt-dástúrlardıń, etnostıń wákili bolıp esaplanadı. Kishkene bala usınday etnografıyalıq úrp-ádetlerdi hám salt-dástúrdi kórip, baqlap jáne ózleri de bularda qatnasa otırıp, olardı ózlestiredi, soń ózi de úlken jasqa jetken waqtında olarǵa qatań túrde ámel etedi, olardı ámelge asırıw procesinde qatnasadı jáne keleshek áwladqa olardı miyras etip jetkeredi. Mine, usınıń ózi shańaraqtıń etnopsixologiyalıq funkciyası. Ol jaslardı shańaraqlıq turmısqa tayarlawda, úyim-jayım, xojalıǵım dep júretuǵın insannıń qalıplesiwinde barlıq waqıtta orın girewli bolǵan, biraq izertlewshilerdiń hesh biri tárepinen ayırıqsha túrde shańaraqtıń funkciyaların birin sıpatında ajratıp kórsetilmegen jáne atap ótilmegen. Tilekke qarsı, sonı da atap ótiw kerek, shańaraq institutınıń ulıwmalıq krizisi etnopsixologiyalıq funkciyasınıń saqlanıwına keri tásir etti. Respondentlerdiń sorawǵa bergeni juwabı da usı haqqında gúwalıq beredi.

Balalarda milliy úrp-ádetler, salt-dástúrler járdeminde shańaraqta ustanovka hám milliy mentalitettiń basqa da

quramlarınıń qalıplesiwı shańaraqtıń etnopsixologiyalıq funkciyası bolıp esaplanadı. (E.S.Suletbaeva).

Shańaraq bul funkciyanı orınlawı boyınsha bizler tárepinen 3 toparǵa bólinedi:

- bul funkciyanı tolıq orınlaytuǵın shańaraqlar;
- etnopsixologiyalıq funkciyanı ortasha orınlaytuǵın shańaraqlar;
- etnopsixologiyalıq funkciyanı tómegen orınlaytuǵın shańaraqlar.

Alınǵan nátiyjelerdiń analizi sonı kórsetedi, 97% bul máselede tolıq dálilleri jeterli emes ekenligin, tayar emesligin bildirgen. Joqarı klass oqıwshılarınıń tek ǵana 3% bul sorawǵa tolıq emes juwap bergeni. Bunday nátiyjeler, yaǵnıy, tolıq bilmewdi 63% licey oqıwshılarınıń hám 75% studentlerdiń juwaplarında kóriwge boladı. Kontracepciyanıń tiykarǵı quralları haqqındaǵı bilimlerinde de, yaǵnıy, ananıń jáne balanıń salamatlıǵına tikkeley baylanıslı bolǵan, ananıń organizmi ushın zárúr bolǵan bala tuwıw aralıǵınıń saqlanbawı aqıbetinde hár jılı balalardıń tuwılıwı, aborttıń aldın alıw hám taǵı basqa usı sıyaqlı máselelerde barlıq úsh topardǵı respondentler de usınday tómegen dárejeden kórsetti.

Shańaraq — bul áwladtan-áwladqa óziniń etnikalıq, sonıń menen birge etnopsixologiyalıq ózgesheliklerin jetkeretuǵın hám saqlap qalatuǵın birden-bir turaqlı túrde háreket etiwshi institut bolıp esaplanadı. Solay etip, bizler tárepinen birinshi márte kiritilip atırǵan shańaraqtıń etnopsixologiyalıq funkciyası úsh másele sheshedi:

- etnostıń ózgesheliklerin, psixologiyalıq aspektlerin saqlap qalıw;
- jetilistiriw nátiyjesinde waqıt, dáwir talabına muwapıq belgili bir psixologiyalıq korrektilardı (dúzetiwlerdi, tolıqtırıwlar) kiritiw (engiziw);
- shańaraqtıń etnopsixologiyalıq ózgesheliklerin bir áwladtan basqa ekinshi áwladqa ótkeriw[9].

Usıǵan baylanıslı: **«Ata-analar ózleriniń balalarına xalıq úrp-ádetleri menen salt-dástúrlerin miyras etip qaldırıwı kerek pe?»** degen sorawǵa berilgen juwaplar oǵada qızıqlı bolıp esaplanadı. Juwaplarǵa muwapıq, 85% studentler, 74% licey oqıwshıları hám 66% mektep oqıwshıları bunı shártli túrde dep esaplaydı. Sonıń menen birge, 33% mektep oqıwshıları, 24% licey oqıwshıları hám 13% studentler bunı ózleriniń qálewi boyınsha bolıwı kerek, biraq, májbúriy emes, shártli túrde bolmawı kerek dep esaplaydı.

Bul 1/3 mektep oqıwshıları hám 1/4 licey oqıwshılarında milliy xalıq úrp-ádetleri jáne salt-dástúrleriń roli hám áhmiyeti haqqında túsiniwler jeterli dárejede qalıplespegeninen dárek beredi. Bul respondentlerdiń kópshiligi etnogenez haqqındaǵı, bul xalıq danalıǵı haqqındaǵı bilimlerde hám neniń tiykarında olar ásirler ótse de búgingi künge shekem xalıqtıń arasında saqlanıw kiyatırǵanlıǵı haqqında túsiniwke iye emes.

Sonlıqtan da, «Tariyx», «Tárbıya» hám basqa da usı sıyaqlı óz aldına arnawlı predmetler sheńberinde oqıwshılarǵa shańaraq penen tikkeley baylanıslı bolǵan ayırım úrp-ádetler jáne salt-dástúrlardıń kelip shıǵıw tariyxı, olardıń rolin hám áhmiyetin súwretlewshi 1 yamasa 2 bet kólemindeǵı óz betinshe jumıslardı tayarlaw boyınsha tapsırmalardı beriw maqsetke muwapıq dep esaplaymız.

Bunday máselelerdi etnografıyalıq yamasa tariyxıy muzeylerge barganda aytıw, túsindiriw, tárbıya saatlarında da usı máselelerdi talqılaw kerek boladı. Shańaraqta hár bir milliy xalıq úrp-ádetlerdi, salt-dástúrlardi orınlaǵan waqıtta da onıń mazmun-mánisine, kelip shıǵıw tariyxına, áhmiyetine hám insannıń ómirindeǵı, shańaraǵındaǵı jáne shańaraqlıq qarım-qatnaslarındaǵı roline qısqaşa toqtap ótiw zárúr boladı.

Joqarıda aytıp ótilgenlerdiń barlıǵı jeke shaxstıń sociallıq jetilisiwinde úlken áhmiyetke iye, jaslardıń shańaraqlıq turmısqa tayarlılıǵı dárejesi buǵan júdá

baylanisli boladı. Etnopsixologiyalıq hám etno-áwladlıq ózgesheliklerdi húrmet etiw kópshilik jaǵdayda erli-zayıplıardıń, sonıń menen birge, ene-kelin arasındaq shaxslaralıq konfliktlerdiń aldın alıwıń faktori bolıp xızmet etedi. Joqarıdaǵılardan kelip shıǵıp, shańaraqlıq turmısqa tayarlawda jaslarǵa milliy úrp-ádetler menen salt-dástúrler xaqındaǵı bilimlerdi beriw zárúr bolıp esaplanadı. Bunda milliy úrp-ádetler menen salt-

dástúrlerdiń mazmun-mánisine ulıwma túsınbesten tek ǵana ámel etip emes, al, xalıqlıq yamasa etno-miynet salt-dástúrleriniń tereń mánisin túsınıp, olardı shańaraq institutı, jámiyet hám shaxstıń mápi ushın qollanıw kerek boladı. Jaslardı shańaraqlıq turmısqa tayarlawda nekedegi sheriginiń áwladına xúrmet penen qarım-qatnasta bolıwǵa ayırıqsha dıqqat qaratıw kerek.

Адебиатлар

1. Акрамова Ф.А. Социальные и этнопсихологические особенности проявления чувства любви в представлениях старшеклассников. Автореф. канд. психол. наук. /19.00.05/ - Ташкент: 1997. – С. 18.
2. Бекжанова Б.К. Историко – этнографические аспекты свадебно – обрядового фольклора каракалпаков (на примере семейно-брачных обрядов). Автореферат диссертации доктора философии (PhD) по историческим наукам. – Нукус: 2020. - С. 23.
3. Каримова В.М. Социальные представления об узбекской семье у юношей и девушек: Автореф. дис... канд. психол. наук. - Ташкент: 1994. –С.40.
4. Салаева Н. Хоразм оилаларининг этнопсихологик хусусиятлари: Психол. фан. номз. ... дис. – Т.: УЗМУ, 2002. 162-б.
5. Самаров Р.С. Социально-этнопсихологические особенности супружеских конфликтов в таджикской семье. Автореф. дисс. канд. псих. наук. -Ташкент: 1997. – С. 34.
6. Садгян И.М. Воспитание детей в городской семье каракалпаков /опыт этнографического изучения по материалам Нукуса и Чимбая Рес. Каракалпакстан. /Автореф.дисс.канд.истор.наук./07.00.07./ - Т.: 1993
7. Согинов Н.А. Социально-психологические особенности удовлетворенности браком в узбекской семье. Автореф. дисс. канд. психол. наук. (19.00.05). -Киев: 1990. –С. 20.
8. Утепбергенов М.А. Социальные и этнопсихологические проблемы Каракалпакской семьи. Автореферат дис. доктора (DSc) псих. наук. – Ташкент: 2019. -С. 216.
9. Шоумаров Ғ. ва бошқ. 1001 саволга психологининг 1001 жавоби: услубий кўлланма. -Тошкент: «Bookmany Print», 2023. 282-б.

REZYUME. Maqolada oilaning ijtimoiy-psixologik va etnopsixologik xususiyatlari va yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda etnopsixologik funktsiyaning ahamiyati tahlil qilinadi va oila etnik, shu jumladan etnopsixologik xususiyatlarini saqlab qolish, takomillashtirish va avloddan-avlodga o'tkazish haqida ma'lumotlar berilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются социально-психологические и этнопсихологические особенности семьи и важность этнопсихологической функции при подготовке молодежи к семейной жизни и дана информация о сохранении, совершенствовании и передаче из поколения в поколение этнических, в том числе этнопсихологических особенностей семьи.

SUMMARY. The article analyzes socio-psychological and ethnopsychological features of the family and the importance of ethnopsychological function in preparing young people for family life. The family is the only permanent institution of preservation, improvement and transmission from generation to generation of its ethnic, including ethnopsychological features.

ШАХС ГЕНЕЗИСИДАГИ КОГНИТИВ РИВОЖЛАНИШИГА ДИНИЙ ЭЪТИКОДНИ ТАЪСИРИ

Л.С.Турсунов – психология фанлари номзоди, доцент
Низомий номидаги Тошкент давлат университети

Таянч сўзлар: шахс, эътикод, когнитив, генезис, ролли ўйинлар, ижодий, тасвирий, конструктив, фаолият, содда меҳнат, нутқ, ундовчи, хоҳиш-истак, тасаввур, ривожланиш.

Ключевые слова: личность, убеждение, познавательное, генезис, ролевые игры, творческая, описательная, созидательная, деятельность, несложный труд, речь, увещевание, желание, воображение, развитие.

Key words: personality, belief, cognitive, genesis, role-playing, creative, descriptive, constructive, activity, simple work, speech, exhortation, desire, imagination, development.

Шахснинг эътикоди ижтимоий жамиятдагина шаклланадиган олий даражадаги ижтимоий хусусиятларидан бири бўлиб, у шахслиликни намоён этиши жараёнида шахсни “мен”лиги ва ўзлигини намоён этади. Илк болалик даврида бола дастлаб биологик эҳтиёжларини қондирувчи манбалар билан танишиб бориши билан бир қаторда, катталарни ҳаракатларига тақлид этиши орқали ўзини кичик жамоани (оилани) эътиборли аъзоси сифатида дастлабки “мен”лигини куртакларини намоён этиб боради.

Кичик боғча ёши (3-4 ёш) босқичида аксари болаларда гидрокини яхлитлигини дастлабки кўринишлари, хотирадаги маълумотлардан фойдаланишдаги танловчанлик, тафаккурда ҳаракатли умумлаштириш ва ҳаёлда турли образларни бўрттириб акс эттириш каби когнитив жараёнлар билан бирга диққатнинг йўналганлиги, нутқни вазиятга нисбатан ишлата билиш ва йўналган фаолиятни дастлабки мақсад ҳамда режалари кўрина бошлаган даври ҳисобланади. Мазкур даврнинг энг эътиборли томони когнитив жараёнлар таъсирида боланинг “мен”лиги юзага келиши жадаллашган босқичи ҳисобланади.

Айнан ана шу даврда когнитив жараёнлар таъсирида болада турли руҳий ҳолатлар ва турли хил хоҳиш ва истаклар юзага келиб уни феъл –атворини намоён эта бошлайди. Мазкур ҳолатни Э.Ғ.Ғозиев куйидагича

таърифлаганлар “Боланинг хоҳиш ва истагидаги айрим ўзгаришлар, уларнинг тасаввурлар билан бирлашуви мактабгача ёшдаги субъектларда фаолиятнинг янги кўринишлари (ролли ўйинлар, ижодий, тасвирий ва конструктив фаолият, содда меҳнат фаолияти) кенг кўламда ривожланишига қулай имконият яратувчи шарт-шароит ҳисобланади” [1].

Боладаги янги кўринишдаги фаолият аксар ҳолларда тақлид асосида юзага келиши кўплаб тадқиқодчиларни ишларида илмий асосда асослаб берилган. Ана шу тақлидий ҳаракатларни амалга ошириш жараёни келажакда бола руҳиятида ижобий натижаларга олиб келувчи фаолиятга буриб юбориш тарбиядаги энг нозик усуллардан бири ҳисобланади.

Мактабгача даврда ўзлаштирилган билимларни халқимиз тилида тошга ўйиб ёзилган билимга ўхшатилиши бежиз эмаслиги исбот талаб қилмайдиган ҳақиқат десак, муболаға бўлмайди. Бола катталарни ҳаракатларини кузатар экан ҳаракатни моҳиятини тушуниб етмаслиги табиий ҳол. Ҳар бир ҳаракатнинг остида фаолиятга ундовчи омилни тушунишга эса боладаги тажриба ва билимларни етишмаслиги мутахассислар томонидан таъкидлаб келинади. Мазкур даврда ҳаракатни моҳиятини англашга бўлган хоҳишни юқори бўлиши ҳақида Э.Ғ.Ғозиев куйидаги фикрни илгари сурганликлари алоҳида эътиборга лойиқ “Ҳаракатга ундовчи хоҳиш-истак боланинг тасаввур

билан узвий боғланиб, шунингдек, бевосита идрок қилиши мумкин бўлган вазият билан алоқага киришиб, янгидан янги хоҳиш-истакларни келтириб чиқаради. Ҳатто, болани ўзи унча қизиқмайдиган фаолиятга ҳам ундаши ёки таниш фаолиятга янги шакл ва мазмун бериб уни бажаришга йўналтириши мумкин” [1].

Э.Ғозиевни “янгидан янги хоҳиш – истаклар” деганда дунёни таниш учун бу босқичдаги болаларда саволларни қўлаб юзага келиши ва уларга жавоб топиш учун ўзи сезмаган ҳолда қўтилмаган саволларни бериши орқали “нима учун” деб ном олишига сабаб бўлади.

Боладаги дунёни англашга бўлган хоҳиш - истакнинг мавжудлигини ҳисобга олган ҳолда унга миллий ва диний қадриятларни сингдириш келажак жамиятининг етук аъзоси пойдеворини қўйиш билан баробардир.

Мазкур ёшдаги болаларга овқатланишдан олдин қўлни ювишни аҳамияти “ассалому алайкум”, “бисмиллоҳур раҳмонун раҳим” сўзларини маъносини тушунириш, овқатланиб бўлганидан кейин шукур қилиб дуо ўқилишини тушунириш болани когнитив жараёнларида тасаввурини бойитиш билан бир қаторда ҳаракатларини аниқ йўналтиришга ҳам хизмат қилади.

Болада ҳалол, тоза ва ҳаром, гуноҳ тушунчаларини ҳаракат ва предметга нисбатан шаклланиши осон кечишига сабаб тушунчаларни ҳаракат билан боғлиқлигидир. Бу ёшдаги болаларда ўзини англамаган нарсалардан қўрқиши юқори бўлишини сабаби нотаниш нарсалардан ўзини ҳимоя қилишни билмаслигидир. Мисол учун, қоронғуликдан қўрқадиган болаларга биргина “бисмиллоҳур раҳмонун раҳим” иборасини қайта - қайта такрорлаш орқали фаришталар уни ҳимоялаб олишини тушуниришни ўзи қифоя. Бола тасаввурига сиғадиган даражада фаришталар ҳақида маълумот беришни унутмаслик лозим.

Боланинг тасаввури ва когнитив жараёнлари хусусиятларини ривожланишидан фойдаланилган ҳолда Аллоҳ ва уни пайғамбари орқали юборилган Қуръони Карим ҳақида тушунчаларни шакллантириб бориш лозим. Қуръони Каримни нақадар муқаддас китоблигини ва унда Аллоҳни сўзларини битилганлигини тушунириш билан бир қаторда Қуръон оятларидан ўқилаётган вақтда ўзини қандай тутиш кераклигини амалда ўргатиш орқали савоб тушунчасини шакллантириш асосида болани ўзи қилган ҳаракатидан қониқиш, олиш каби хусусият

шакллантириш унда “мен”ликни англашининг асоси бўлади десак ҳам хато бўлмайди.

Шахслиликни онтогенезида билвосита ва бевосита болани қўлаб турган борлиқ ва воқеияликка боғлиқлиги инсоншунослик фанларида алоҳида таъкидланиши нуктаи назаридан болага ҳар бир предметни моҳиятини тушунириш ҳамда ана шу берилган насибага нисбатан шукур қилинишини содда ва аниқроқ қилиб тушунириши боланинг дунёқарашини такомиллаштириб боради.

Кичик боғча ёшидаги бола аксари билимларни хотирага ҳаракатлар орқали сингдириши ҳисобга оладиган бўлсак, улар катталарни ҳаракатларга тақлид қилиш орқали онгсиз ҳаракатни амалга оширишади. Мазкур ҳолатда катталар томонидан болага ҳар бир хатти - ҳаракатни моҳиятини тушунириш орқали диний ва дунёвий билимларни шаклланишга қўмаклашишлари бола “мен” лиги ва ўзлигини англашининг асоси бўлишини амалда қўриш қийин эмас.

Ҳаракатли тафаккур ёрдамида бола онгида нималар мумкин, нималар мумкин эмаслигини нутқ орқали қўргазма ҳаракат асосида тушуниришда бола диққатини йўналганлиги ва идрокдаги образлар яхлитлиги билвосита ва бевосита бойиб боради.

Болани ўзлигини англаш жараёнида диний ва дунёвий билимларни англаб бориши орқали жамиятдаги ўз мавқеини муқаммал эгаллаб боради. “Эътикод одамнинг шахсий қарашлари, ҳулқ-атвор тамойиллари, илмий дунёқарашларига асосланиб ҳаракат қилишга ундовчи англашилган эҳтиёжлар мажмуидир. Эътикод шаклида юзага келадиган эҳтиёжларнинг мазмунини одамни қўлаб турган табиат ва у яшайдиган жамият ҳақидаги билимлар ҳамда уларни муайян даражада шахс томонидан англаш ҳосил бўлади ва аста-секин турли ташқи таъсирлар ёрдамида такомиллашиб боради” [1].

Юқоридаги таърифдан ҳам қўриниб турибдики, болада миллий қадриятларга муносабат ва диний эътиқодни шакллантириш қанчалик эрта бошланса болани эҳтиёжларнинг мазмунини қўлаб турган табиат ва у яшайдиган жамият ҳақидаги билимлар ортиши билан бир қаторда муайян даражада бола томонидан дунёни англаши юқори бўлиб ҳосил бўлади. Мазкур ёшдаги болаларни анъанавий саволларидан бири “мен кимман?”, “мен қаердан келганман” деган саволарига ҳеч қийналмасдан жавоб топиши қийин кечмайди.

Адабиётлар

1. Ғозиев Э.Ғ. Умумий психология. –Т.: “Ўзбекистон ФМЖ нашриёти”, 2010.
2. Ғозиев Э.Ғ. Онтогенез психологияси. –Т.: “Ношир”, 2010.

РЕЗЮМЕ. Шахс генезисида диний эътиқоднинг тутган ўрни ва уни когнитив жараёнлар ривожланиши таъсирига урғу берилган. Шахс такомиллашуви жараёнида “мен”ликни моҳиятини когнитив жараёнлар ва эътикод ёрдамида муқаммал эгалланишига эътибор қаратилган.

РЕЗЮМЕ. Подчеркивается роль религиозной веры в генезисе личности и ее влияние на развитие познавательных процессов. В процессе развития личности уделяется внимание совершенному овладению сущностью «Я» с помощью познавательных процессов и веры.

SUMMARY. The role of religious faith is emphasized in the genesis of personality and its influence on the development of cognitive processes. In the process of personal development, attention is paid to the perfect mastery of the essence of "I" with the help of cognitive processes and faith.

USTAZLAR SHEJIRESI

ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДА САМБО ГҮРЕСИНІҢ ЖАНКҮЙЕРИ

А.Пазылов – профессор, Қарақалпақстан халық мұғаллими

Д.Каримов – доцент

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Мектепте оқып жүрген ұақытларымызда жүдә көп нәрселерге, әсиресе, спорттың волейбол, гимнастика, бокс, гүрес, шахмат, шашка, футбол хәм басқада бирнеше түрлерине қатара қызыққанбыз. 1960-жыллардың ақырына келип «Нөкисте бир палұан бар екен, тек жағаңа ямаса, бир мүшеңе қолы тийсе болды, сени

топтай қылып ылақтырып жибере береді екен» деген гәплер алыстағы ауылларғада жетип келди. Бул гәпти еситкеннен кейин совхоз орайында жасап атырған бир топар балалар менен биригип самбошы болғымыз келген. Топарласып барып, совхозда ара-тура тойларда гүресип жүрген палұанларға жолығып, бизлергеде самбо деген гүрестің сырларын үйретиўди соранғанбыз. Оларда күнде кешке қарай далаңлықтағы кумлақ жерлерде бизлерди дәслеп жуўыртып алып, соңынан билгенлерин бизлерге үйреткен болды...

Оқыўға киргенимизден кейин институттың спорт залына барып гүресиўшилерди бақлап көрдик. Бираз күн өткеннен кейин нағыз самбо гүресиниң маманы усы институттың оқытыўшысы Шорабек Мустафаев екенлигин билип алдық. Гүрескеде қатнап, өзлеримиздің қалымызды сынап көрдик... Бирақ, палұан болыўдың аңсат емеслигин сол ұақытларда аңлап жеткендей болдық.

1990-жылы жаңадан бой тиклеген педагогикалық институтқа жумысқа киргенимизден кейин Шорабек Мустафаев пенен жийи-жийи көрисип туратуғын болдық. Дәслебинде мен кафедра баслығы, ол дене тәрбиясы факультетиниң деканы еди. 1993-жылдан баслап менде факультет деканы болғанымнан кейин қатнасығымыз бурынғыданда бетер бекемлене баслады. Гейпара факультет деканлары дене тәрбиясы факультети студентлери менен өз факультети студентлериниң бир совхозда пахтада болыўын қәлемейтуғын болса, мен сол дене тәрбиясы факультети менен бирге болыўды қәлеп, Бәкир Керимбердиев, Қызыл әскер совхозларында студентлердің басында Шорабек пенен бирге болғанбыз.

Жақында Қазақстан Республикасының «Қазақстан» атлы газетасы (2023-жыл 27-қыркүйек, №9) хәм «Түркистан» газеталарына (2024-жыл 15-апрель №11) көзимиз түсип қалды. Бул газеталарда Қарақалпақстанға самбо гүресин алып келиўшилердің бири Шорабек Мустафаев хәққында жазылған мақала хәм сәўбетлесіўлер бар еди. Бул мақалалар бизиң кәсіплесимизге болған қызығыўшылығымызды бурынғыданда бетер арттырды. Соның ушын Ә.Қайыпов, Д.Каримов, А.Юсуповлардың биргеликте жазып, баспадан шығарған «Қарақалпақстанда самбо гүресиниң қәлиплесіўи хәм раўажланыўы» атлы китабындағы мағлыўматлар мененде қайтадан танысып шықтық

хәм биз бул мақаламызда кәсіплесимиз хәққында гейпара еске аларлық мәўритлерди халыққа усыныўды мақсетке муўапық деп есапладық.

Мустафаев Шорабек Алий улы 1944-жылы туўылады. Урысқа кетип Украина жерлеринде қаза тапқан әкеси Әлийдің хат арқалы жоллаған ұасиятына бола жаңа туўылған нәрестеге Шорабек деп исм бериледи. Шорабек анасы Зийба Омар қызы хәм өзинен үлкен Жәли, Анарбек, Қанабек, Әскербеклер менен бирге кишкенелигинен баслап турмыстың аўыр сынақларын басынан кеширип, темирдей шыңланып, өз ырысқы несийбелерин өз маңлай терлери менен таўып жеўге әдетлениўге тәрбияланып, өсип ер жетеди.

Ш.Мустафаев 6-классты питкерген жылы шаңарағы Арал қаласынан көшип Қаракум совхозына келип қоныс басады. Ал, 7-классты питкергеннен кейин кишкене, еле буўыны толық қатып үлгермеген Шорабек совхоздың темир устаханасында жәрдемши токар ұазыйпасын атқарыўға кириседи. Хәр ай сайын алған айлықларын қуўана-қуўана анасының қолына салады. Гейпара мағлыўматларға қарағанда сол ұақыттағы токардың айлығы совхоз директорының айлығынан кем болмаған деседи. Бирақ, Шорабек мийнет ислеп, анасына қол қанат болыў менен шекленип қалмады. Ол жумыстан кейин кешки аўыллық мектепке қатнап орта мағлыўматқада ийе болады.

Адам кишкенелигинде хәр түрли өнерлерге қызығады. Әсиресе бул тараўға жас өспиримлерди ең көп тартатуғыны – музыкаға қуштарлық өнери саналады. Буған тийкарғы себепшилер этирапындағы өнер ийелери саналады. Усындай өнер ийелерин көрип өскен Шорабектеде музыкаға болған қызығыўшылық, хәўес жүдә кишкенелигинен баслап оянды. Ол саз әсбапларын шертиўге, өзінше ыңылдап қосық айтыўға қызықты. Әлбетте баладағы қуры қызығыўшылық оның өзінде уқып болмаса әмелге аспайда қалыўы мүмкин еди. Ал, Шорабекте болса саз әсбапларын шертиўге болған уқыпшылық кишкенелигинен баслап ояна баслаған еди. Сонлықтанда ол совхоз клубында барып, өзіндеги бар уқыпшылықтарды сынап көриўден жалықпады. Нәтийжеде, тек ғана совхоз клубында ара-тура болып өтетуғын конкурсларға қатнасыў менен шекленип қалмастан, ал талантлы өнерпаз, жасларға басшылық ететуғында дәрежеге жетилисти. Ал, совхоз басшылары жас баладағы талантты қоллап-қуўатлағанды мақул көрди хәм оны көркем-өнер училищесине оқыўға жиберди. Шорабек орта арнаўлы музыка мектебинде оқып, баян музыка әспабын шертиўши хәм хор таярлаўшы өнер ийеси деген дипломғада ийе болды. Деген менен оның спортқа деген қызығыўшылығы басым еди...

Ш.Мустфаев 1963-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтының Дене тәрбиясы факультетине конкурс тийкарында оқыўға қабылланды. Институтта оқып жүрген ұақытларында «Өзбекстанға мийнети сиңген тренер» Әминбай

Исмаиловтың басшылығында еркин гүрестің хәр қыйлы сырларын терең үйрене баслады. Биринши курстың өзінде еркин гүрес бойынша биринши рет жарысқа қатнасқан Ш.Мустафаевқа сол жылы төртінши орынды ийелеу несиіп етті. Бул оның еркин гүреске болған қызығушылығын жәнеде арттырды.

Биринши курсты питкергеннен кейін Ш.Мустафаев сол ўақыттағы тәртип бойынша армия қатарында хызмет етиўге шақырылды. Армияда хызмет етиў ўақытында оның спортқа болған қызығушылықтарын раўажландырыўға кең жол ашып берилди. Заполярьедеги әскерий бөлім басшылары оның еркин гүрес бойынша укыбының бар екенлигин абайлап, Шорабекти самбо гүреси бойынша полк бириншилигине қатнастырып көрди. Студентлик дәўиринде еркин гүрес пенен шуғылланған Шорабекке бул қатнасқан жарысы онша қыйыншылық туўдырмады. 66 кг.салмақтағы қарсыласларының барлығының үстинен жеңиске еристи. Сонлықтанда, оның самбо бойынша келешегін алдыннан болжап билген әскерий бөлімдеги тренерлері менен полк басшылары Ш.Мустафаевты үлкен-үлкен жарысларға қатнастырыў ушын Псков қаласындағы әскерий хызметке алып қалды. Полк басшыларының хәм тренерлериниң үмитин ақлаған Шорабек 1965-жылы Саратов қаласында өткерилген жарыста биринши орынды ийелеп Спорт шеберлигине кандидатлық нормативин орынады. Ал, 1967-жылы Ленинград қаласында өткерилген армияның орайлық спорт клубы (ЦСКА) бириншилигине қатнасып сыйлы екінши орынды ийеледи хәм ҳақыйқый Спорт шебери номативин орынады. Бул көрсеткиш Қарақалпақстанда жасап атырған қазақлар тарихында дәслепки айта жүргендей жеңис болды.

Үлкен-үлкен жарысларға қатнасып түбинде бириншиликти бирнешше мәртебе аламан деген Ш.Мустафаевтың спорттың самбо тараўы бойынша талпыныслары босқа кетпеди. 1967-жылы Эстонияның Таллин қаласында өткерилетуғын бурынғы Аўқамның бириншилигине қатнасыўды өз алдына мақсет етип қойды. Бирақ, бундай үлкен Союз масштабындағы жарысқа армия қатарынан қатнасыў мүмкин емес еди. Сонлықтан, спорт тараўы бойынша онша танымалы болмағанлықтан ол Қазақстан яки Өзбекстан Республикалары атынан жарысқа қатнаса алмай бираз қыйналды. Деген менен Эстония өз Республикасы атынан жарысқа қатнасыўға рұхсат берди. Нәтийжеде Союз көлеминдеги бул жарыста Ш.Мустафаев алтын медалды жеңип алып, Эстониялыларды үлкен куўанышқа бөледі.

1967-жылдан баслап Ш.Мустафаев Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтында оқыўын даўам еттире баслады. Студентлик дәўиринен баслап Армия қатарында самбо гүреси бойынша алған теориялық хәм әмелий билимлерин жасларға үйретиў ислери менен шуғыллана баслады. Соңғылығында өзи студент болыўына қарамастан самбо гүресине таярлайтуғын, айлықлы тренер дәрежесинде ерисип, Қарақалпақстанның сайланды командасын жарысларға таярлай баслады. Ал, өзи 1968-жылы Самарқанда қаласында спроттың самбо гүреси бойынша өткерилген Өзбекстан чемпионатында биринши орынды ийелеп алтын медаль, арадан бир

жыл өтпей атырып және өткерилген чемпионатта екінши орынды ийелеп гүмис медалға ийе болды хәм Өзбекстанның сайланды командасына ағза болыў шарапатынада миясар деп табылды.

Ш.Мустафаев 1972-жылдан баслап бирнешше жыллар даўамында институтта, мектеп оқыўшылары арасында, республикада самбо гүреси бойынша дүзилген сайланды команда ағзаларын таярлаудан жалықпады. Нәтийжеде оның таярлаған спортшыларынан самбо гүреси бойынша 24, дзюдо гүреси бойынша 3 Союз көлеминдеги спорт шеберлері, 24 Өзбекстан көлеминдеги спорт шеберлері хәм елиўден аслам спорт шеберлигине кандидатлар жетилисип шықты. Институт ректораты оның спорт тараўындағы ерискен жетискенликлерин инабатқа алып педагогикалық институтты питкергеннен кейін Ш.Мустафаевты өзи оқыған факультетине қараслы кафедрада оқытыўшылық жумысларын алып барыў ушын жұмысқа алып қалды. Педагогикалық институт университетке айландырылған 1976-жылы университетте оқытыўшы, аға оқытыўшы, кафедра баслығы, факультет деканы лаўазымларында жұмыс иследи.

1991-жылы пединститут қайта шөлкемлестирілген ўақытлардан баслап ол Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтында дене тәрбиясы факультетиниң деканы лаўазымында 1995-жылға шекем өз жұмысын даўам етті. 1994-жылы жылы Ш.Мустафаевтың туўылғанына 50 жыл толыў мүнәсәбетине арналып Қарақалпақстан Республикасы көлеминде самбо гүреси бойынша ашық турнир өткерилди. Нөкис қаласы орайындағы аты шыққан «Ташкент» мийманханасының ресторанында үш күн қатарына белгили спортшы Ш.Мустафаевтың торқалы тойы тойланды. Буның барлығыда оның өз мийнетиниң нәтийжели болғанлығын, ағайын-туўысқандар, кәсиплеслер, әсиресе спорт жанкүйерлериниң арасында абройының жүдә жоқарылығын көрсетти. Ал, Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси болса, көп жыллар даўамында ислеген пидакерлик мийнетлерин инабатқа алып, Ш.А.Мустафаевқа 1994-жылы “Қарақалпақстан Республикасы мийнети сиңген халық билимлендириў хызметкери” хұрметли атағын беріўди мақул деп тапты.

Биз институт ректоратының буйрығы менен бир топар профессор-оқытыўшылар Алматы қаласындағы Қазақ миллий университетине (бурынғы КазГУ) қәнигелигимизди арттырыўға барғанымызда бирге ислескен қадирданларын көриў ушын Ш.Мустафаевтың өзи келип хабар алды. Үйинде қонақ болыўымызды өтиниш етті. Биз бир топар жасы үлкенлер оның үйинде мийманда болып, улқызларының, олардан өрбиген ақлықшаўлықларының рәхәтин жеңгемиз Базаргүл менен бирге көрип атырғанлығын көрип кеўлимиз толып қайтты.

Биз, быйыл 80 жасын қарсы алған юбилярымыз, бурынғы бирге ислескен қадирдан кәсиплесимиз Шорабек Алиевич Мустафаевты торқалы тойы мүнәсәбеті менен шын жүректен қутлықлаймыз, узак өмир, бекем денсаўлық, жумысларына тасқын табыслар, өсирип атырғанларының рәхәтин көриў несиіп етсин деп тилеп қаламыз.

METODIST, PEDAGOG, ILIMPAZ, PROFESSOR KONISBAY YUSUPOV 60 JASTA

T.Utebaev – *pedagogika ilimleriniń doktorı, professor*
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Aramızda hár qanday talant iyesi, óz kásibin súyetuǵın, óziniń ómirin sol tarawǵa baǵıshlaǵan pıdayı insanlar kóplep ushırasadı. Biz búgin usı maqalamız arqalı «Ilim hám jámiyet» jurnalınıń redkollegiya aǵzası Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası professorı, pedagogika ilimleriniń doktorı Konisbay

Yusupov haqqında qısqasha maǵlumat bermekshimiz.

Haqıyqatında Konisbay Yusupov óziniń miynetleri arqalı ádebiyatshı metodist sıpatında jetiskenliklerge erisiwge alımnıń pedagogikalıq miynet tájiriybeleri tiykar bolǵanlıǵı kórinedi. Sonlıqtan biz onıń ómir jolına qısqasha toqtap ótkendi maqul kórdik. Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw aǵlası, Respublikalıq «1992-jıldın aǵla muǵallımı» tańlawınıń jeńimpazı, pedagogika ilimleriniń doktorı, professor Konisbay Yusupov 1964-jılı 1-avgustta pedagog shańaraǵında tuwıldı.

Konisbay Yusupov Shımbay rayonlıq 15-sanlı mektepti tabısı tamamlap, 1981-jılı Nókis mámleketlik universiteti filologiya fakultetiniń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı bóliminiń studenti boldı. 1986-jılı Nókis mámleketlik universiteti jaqsı hám ayırıqsha bahalar menen tamamlap óziniń oqıǵan mektebine oqıtıwshı bolıp jumısqa ornalastı. Ol mektepte oqıtıwshı bolıp jumıs islep júrgen dáwirinde óziniń talapshańlıǵı menen kóp jetiskenliklerge eristi. Onıń pedagogikalıq is tájiriybesein úyrenip qaraǵanımda úsh máselege ayırıqsha dıqqat awdarǵan. Birinshiden, qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pání boyınsha dúzilgen baǵdarlama hám sabaqlıqlardı puxta úyreniw nátiyjesinde olardaǵı jiberilip atırǵan kemshilikler, baǵdarlamada berilgen ádebiy materiallardı oqıtıwdıń metodikalıq usılları haqqında óz waqtında rayonlıq hám respublikalıq gazeta-jurnallarda birneshe metodikalıq maqalaların járiyaladı. Solardıń ishinde «Sabaqlıq hám programma arasındǵı baylanıs» («Qaraqalpaqstan jasları» gazetası, 1991, 3-dekabr), «Zárúrli qollanba» («Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası, 1988, noyabr), «Ádebiyat sabaǵında kórgizbe shólkemlestiriwdiń áhmiyeti» («Shımbay hawazı» gazetası, 1990, 1-dekabr.), «Qaraqalpaq ádebiyatında konferenciya sabaǵınıń ótiliw jaǵdayları» («Shımbay hawazı» gazetası, 1990, 20-dekabr.), «Kórsetpe qurallardan paydalanıw tájiriybemnen» («Shımbay hawazı» gazetası, 1991, 7-iyun.), «Tariyxıy atamalar dırs úyretiyik» («Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası, 1991, 4-oktyabr, №192 (15)), «Erkin qosıq-qaraqalpaq poeziyasında jańalıq pa?» («Qaraqalpaqstan jasları» gazetası, 1991, 12-noyabr), «Ádebiyatı oqıtıwdıń usılları» («Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası, 1992, 28-fevral, №199-200 (16119)) hám taǵı basqa dáslepki metodikalıq maqalaları belgili metodist hám alımlar tárepinen unamli bahalandı.

Ekinshiden, ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde oqıtıwdıń jańasha oqıtıw formaları, usılları haqqında hár jılı ótkeriletuǵın rayonlıq hám respublikalıq pedagogikalıq konferenciyalarda «Ádebiyat sabaǵında konfer-

enciyanıń ótiliw jaǵdayları», «Ádebiyat sabaǵında kórsetpe qurallardan paydalanıw tájiriybemnen», «Pikirlesiw sabaǵın oqıtıw usılları», «Ádebiyat sabaǵında kórgizbe shólkemlestiriwdiń áhmiyeti» h.t. basqa bayanatları menen qatnasıp metodikalıq pikirlerin bildirip bardı. Birneshe márte Qaraqalpaqstan Xalıq Bilimlendiriw ministrligi tárepinen «Húrmet jarlıqları» menen sıylıqlandı. 1991-1992-oqıw jılında Qaraqalpaqstan Respublikası kóleminde ótkerilgen «Aǵla muǵallım-1992» atamasındǵı pedagogikalıq jarısqa qatnasıp birinshi orındı iyelep Qaraqalpaqstan Joqarı Keńesiniń «Húrmet jarlıǵı» hám Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Keńesi tárepinen jeńil mashına menen sıylıqlandı. Bunnan keyin Tashkent qalasında Respublikalıq «1992-jıldın aǵla muǵallımı» pedagog oqıtıwshılar arasında ótkerilgen jarıstıń laureatı hám Ózbekstan bilimlendiriw ministri J.Ǵ.Yuldashev tárepinen «Ózbekstan xalıq bilimlendiriw aǵlası» kókierek nıshanı tapsırıldı. Nátiyjede Yusupov Konisbaydıń is tájiriybeleri respublikalıq kólemde qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pání muǵallımlar arasında keń túrde eń jaydırıldı.

Ushınshiden, mekteplerde oqıw-tárbiya jumısların alıp barıwda klasstan tis jumıslardı ótkeriw hám ámeliyatta paydalanıwǵa dıqqat az qaratılıp atırǵanlıǵı, bul jumıslardı jetilistiriwdiń zárúrliǵi haqqında óziniń paydalı pikirlerin bildirip bardı. Ásirese mekteplerde ádebiy keshe hám konferenciya ótkeriw, ádebiy sayaxatlar shólkemlestiriw, diywalı gazetalardı shıǵarıwdıń áhmiyeti boyınsha metodikalıq pikirleri menen pedagogikalıq jıynalıslarda qatnasıp bardı.

Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pání boyınsha oqıtıwshılardı olimpiadalardı tayarlawdıń metodikalıq usılların oylap taptı. Nátiyjede metodist oqıtıwshı Yusupov Konisbaydıń oqıtqan oqıtıwshıları rayonlıq hám respublikalıq kólemde ótkerilgen qaraqalpaq tili hám ádebiyatı boyınsha pán olimpiada jarıslarında birinshi orındı iyelep keldi. Máselen, 1995-jılı Omarova Gúlshad, 1996-1997- jılları Qaniyazova Jupargúller Respublikalıq kóleminde ótkerilgen qaraqalpaq tili hám pán olimpiadasında birinshi orındı iyelep, Qaraqalpaq mámleketlik universitetine imtixansız oqıwǵa kirip, qaraqalpaq filologiyası fakultetiniń studenti boldı. Aǵla muǵallımınıń tayarlaǵan shákirtleri respublikamızdıń mekteplerinde qaraqalpaq tili hám ádebiyatı páninen oqıtıwshı bolıp islep atr. Solardıń biri Qaniyazova Jupargúl házir Qaraqalpaq mámleketlik universitetiniń dotsenti, filologiya ilimleri boyınsha filosofiya ilimleriniń doktorı bolıp ádebiyattanıw iliminiń rawajlanıwına óz úlesin qosıp kiyatır. Ustaz óz shákirtlerin mudamı maqtanish penen tilge aladı hám olardı dóretiwshilik tabıslar tileydi.

Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikası menen uzaq jıllar shuǵıllanıp kiyatırǵan metodist alım Yusupov Konisbaydıń pedagogikalıq jetiskenlikleri hám hadal miynetiniń tabısları tuwralı A.Abbazovtıń «Adımıń sáti bolsın» («Qaraqalpaqstan jasları» gazetası, 1991, 30-aprel), xalıq muǵallımı Murtaza Salaevtıń «Talapshań ustaz» («Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası, 1997, 29-noyabr, №142 (16961)), A.Shakenovtıń «1-kategoriya muǵallım» («Shımbay hawazı» gazetası, 1991, 8-noyabr.), belgili metodist muǵallımlar A.Áziyov.

O.Sulaymanovlardıń «Aǵla muǵallimniń is tájiriybesinen. «Shımbay hawazı» gazetası, 1994, 25-mart, №11 (7137).), belgili jurnalist A.Turekeevanıń «Aǵla ustazdıń aǵla shákirti» («Qaraqalpaqstan jasları» gazetası, 1997, 30-yanvar, №5 (6888)) degen maqalalarında unamlı kózqarasta sın pikirleri jazıldı. Bul ayılǵan pikirlerden juwmaq shıǵarıp hám ilimiy jumıslar menen shuǵıllana basladı.

Nátiyjede Konısbay Yusupov 1998-2001-jılları NMPInıń erkin izleniwshisi bolıp, 2002-jılı 3-mayda «**Qaraqalpaq ádebiyatında Aydosbiy obrazı**» degen temada filologiya ilimleriniń kandidatı ilimiy dárejesin alıw ushın jazılǵan dissertaciyalıq jumısın tabıshı qorǵadı. Onıń bul jetiskenlikleri haqqında filologiya ilimleriniń doktorı Ayımqul Pınazarovtıń «Tınımsız izleniw - tájiriybe arttırıw negizi», «Aǵla muǵallimlerdiń aǵlası» degen maqalalarında keń túrde ashıp kórsetti.

2003-jılı sentyabr ayınan baslap Qaraqalpaq mámleketlik universiteti «Ádebiyat teoriiyası hám oqıtıw metodikası» kafedrasına assistent oqıtıwshı bolıp jumısqa ótti. Onıń ilimiy miynetleri, ilimiy teoriyalıq hám metodikalıq maqalaları respublikalıq hám xalıq aralıq jurnallarda járiyalanıp kiyatır. Alımniń «Studying Forms of Teaching Karakalpak Poetry at Academic Lyceums», «Studying Karakalpak Poetry in Academic Lyceums by Various Methods in Class» degen maqalaları Germaniya mámleketinde, «Scientific and theoretical foundations of teaching Karakalpak literature at academic lyceums» (Maloaziyada), «Methods of teaching literary material at academic lyceums according to the program» (Hindstanda), «Akademiyalıq litseylerde dramalıq shıǵarmalardı interaktiv texnologiyalar menen oqıtıw», «Akademiyalıq liceylerde T.Qabulovtıń ómiri hám lirikasınıń úyreniw», «Akademiyalıq liceylerde lirikalıq shıǵarmalardı tallaw», «Akademik liceylarda qoraqalpoq adabiyoti» h.t. basqa maqalaları qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikasın izertlewge arnaldı.

K.A.Yusupov avtorlıǵında «Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı boyınsha test sinawları» (1994), «Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı boyınsha test sinawları» (1995), «Bayanlar toplımı» (1995), «Qaraqalpaq ádebiyatında Aydos biy obrazı» (2002), «Pedagogikalıq paktika» (2011), «Pitkeriw qánigelik jumısları» (2011), «Qánigelik pándi oqıtıwda innovacion texnologiyalar» (2015), «Kamal Mámбетovtıń ómiri hám dóretiwshiligin úyreniw usılları» (2017), «Sh.Seytov prozasın tallaw usılları» (2017), «Akademiyalıq liceylerde qaraqalpaq

ádebiyatın sabaqtan tıs jumıslar arqalı úyreniwdiń ilimiy metodikalıq máseleleri» (2018), «Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikası» (sabaqlıǵı) (2018), «Akademiyalıq liceylerde qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikası» (monografiyası, 2019), «Kórkem shıǵarmalardıń mazmunıń úyreniw metodikası» (oqıw qollanba, 2021), «Qánigelik hám pedagogikalıq ámeliyat». (oqıw qollanba, 2021), «Arnawlı pánlerdi oqıtıw metodikası» (sabaqlıq, 2022), «Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw texnologiyaları» (oqıw qollanba, 2022), «Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwda ádebiy materiallardı tallaw metodikası» (monografiya, 2023), «Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwda innovaciyalıq-pedagogikalıq texnologiyalar» (oqıw qollanba, 2023), «Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwdiń ilimiy metodikalıq tiykarları» (monografiya, 2024) atamasındaǵı metodikalıq miynetleri kóp nusqada basılıp shıqtı hám ilimpazlar tárepinen óz waqtında pikirler ayıldı.

Máselen, professor K.Allambergenovtıń «Ádebiyattı oqıtıw metodikasınan birinshi ilim doktorı» degen ilimiy maqalasında «Akademiyalıq liceylerde qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikası» degen temada 2021-jılı qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikası tariyxında birinshi pedagogika ilimleriniń doktorı bolǵanlıǵın maqtanış etedi. Bulardan basqa Konısbay Yusupovtıń ilimiy miynetleri boyınsha professor T.Kerwenovtıń «Dáwir talabına say jazılǵan sabaqlıq», M.Xudaynazarovtıń «Qaraqalpaq ádebiyatı oqıtıw metodikasın izertlewshi» degen temadaǵı sın maqalaları járiyalandı. Bul maqalalarda avtorıń izertlew jumısın jańalıǵı, ámeliy áhmiyeti hám birinshi márte jazılıp atırǵan miynet bolǵanlıqtan licey oqıtıwshıları ushın zárúrli metodikalıq qollanba xızmetin atqarıp atırǵanı atap ótilei.

Úlgili shańaraq iyesi Q.Yusupov shańaraǵında bir ul, tórt qız perzentti ósirip tárbiyalap kamalǵa keltirip, úyli-jaylı etip olardan onnan kóp aqlıq kórgen ádiwli áke. Perzentleriniń barlıǵı da joqarı maǵlıwmatlı, belgili kásip iyeleri bolǵan, jámiyette óz ornı bar, óz kásibiniń mamanları bolıp islep atır.

Ulıwmalastırıp aytqanda, belgili metodist alım, filologiya ilimleriniń kandidatı, pedagogika ilimleriniń doktorı, professor Konısbay Yusupovtıń ilimiy teoriyalıq hám metodikalıq miynetleri, ilimiy maqalaları ádebiyattanıw hám ádebiyattı oqıtıw metodikasınıń rawajlanıwına qosılǵan salmaqılı úles bolıp tabıladı.

M A Z M U N Í

BAS MAQALA

Пазылов А.К. Мазмунлы өткерилген кәнигеликти арттырыў курсы	3
--	---

PEDAGOGIKA ILIMLERI

Pedagogika teoriyası hám tariyxı

Allayarov M.J. Baslawish klass oqıwshıları ushın ekologiyalıq tálim: mazmunı hám pedagogikalıq strategiyaları	5
Bekimbetova G. Filolog studentlerdiń lingvometodikalıq kompetenciyaı hám mashqalalardıń talqılanıwı	6
Baltabaev J.O., Shamuratova T.J., Kamilova M.K. Texnologiya sabaqlarında oqıwshılardıń robototexnika boyınsha bilim hám kónlikpelerin rawajlandırıw tendenciyaı	8
Esemuratova T.A., Matmuratova G.K. O'quvchılarda o'quv munazarasiga oid kónikmalarnı shakllantırish pedagogik muammo sifatida	10
Ескараев Т. Билимлендириў системасында инновацияларды енгизиўде информатион технологиялардың роли	13
Ешбаева М. Актуальность изучения школьного курса физики	15
Жуманиязов И.Р. Устаз Фахриддин Садиқовтың өмир жолы хәм дөретиўшилиги	17
Jumasheva G.X., Erimbetova P.R. Kasbiy kompetensiyaı rivojlantırishda kasbiy-pedagogik ta'limni uyg'unlashtırish asoslari	18
Jo'rayev T.N. Bibliografik ma'lumotlar platformasi - ilmiy tadqiqot metodologiyasida yangicha yondashuv	20
Калабаева М.А. Обучение идиоматическим выражениям английского и узбекского языков через сравнительный анализ	22
Karimov X. Kurashchılarda kóp yillik tayyorgarlik bosqichlarini rejalashtırish uslublari	25
Koshayeva S.K. Nomutaxassislik yo'nalishi talabalarining ingliz tilidagi matnlarnı tushunishning psixologik-pedagogik asoslari	27
Kurbaniyazova S., Elmuratova Z. Teaching grammar in esp classes	28
Qalandarova O'.Yu. "Texnologik ta'lim" yo'nalishi bo'lajak o'qıtuvchılarnı kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorligini shakllantırishning uslubiy jihatlari	30
Mambetniyazov M.T. Bo'lajak o'qıtuvchılarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtırishda Web-texnologiyalarning ahamiyati	32
Омарова Н.М., Атаджанова Д.А. Роль современных информационных технологий в обучении иностранному языку	35
Orimbetov N., Kamilova M., Allamuratova X., Xudaybergenova D. Talabalarda texnikalıq hám texnologiyalıq kompetenciyaı qalıplestiriw usılları	37
Orimbetov N.T. Akademik litsey o'quvchılarining fuqarolik pozitsiyasini rivojlantırishning pedagogik modeli	39
Отенбергенов Ж.С. Когнитивлик билан интеллектнинг психологик тахлили	42
Пазылова М.Е. Талабаларнинг ўқув-билиш фаоллиги ўқув жараёнининг муҳим натижасидир	44
Rasulova Z.D. Raqamlashtırish sharoitida bo'lajak o'qıtuvchılar kreativ kompetentligini rivojlantırish mazmunı	46
Saparbaeva I.Sh. O'zbek tili darslarida matnnı o'qib tushunishdagi muammolar	49
Seytjanova U.Q. Baslawish klass oqıwshılarınıń kreativ kónlikpelerin rawajlandırıw máseleleri	51
Sultamuratov Dj., Qádirbaev B., Aytmuratova B. Dzyudoshılardıń shınıǵıw procesinde innovaciyalıq texnologiyalardı qollanıw	53
Ташбаева Д.Х. Изучение современной практики воплощения исполнительского стиля фортепианной музыки	54
Тилегенов А.Т. Халық дөретиўшилигиндеги ақыл-тәрбиясы арқалы жасларда миллий идеяны кәлиплестириў мәселелери	57
Vaxobov A.A. Bo'lajak tarbiya fani o'qıtuvchisining deontologik tayyorgarligi va uni rivojlantırish omillari	60
Tálim - tárbiya teoriyası hám metodikası	
Abdimuratov P.S., Seytanov B.T. Jas áwlad sanasına ruwxıy hám kórkem estetikanıń jetiskenliklerin sińdiriw jolları	62

Абдуллаева Р.А., Толегенова Г.Ж. Образовательно-воспитательные идеи и мысли в каракалпакских народных эпосах (На примере эпоса «Шарьяр»)	64
Allaniyazova Sh. Qaraqalpaq tilin oqıtıwda oqıwshılardıń sózlik baylıǵın rawajlandırıw jolları	66
Dadaqo'ziev M.R. Oliy ta'lim muassasalaridagi tarbiyaviy ishlar jarayonlari va boshqarish mexanizmlaridagi mavjud muammolar tahlili	68
Dawkeeva A., Shamuratova M.Sh. «Bestemshe» o'yining bola tarbiyasidagi o'rni	70
Ешниязов Р. Использование кейс метода в обучении студентов в области гражданского строительства (на примере американских ВУЗов)	72
Xursandov H.F., Ahtamqulov M.A., Iashova L.N. Cheklangan multimedia vositalari bilan o'qitishni tashkil qilish	74
Ilyasova Z.K. Informatika hám IT páninde joybar metodınan paydalanıwdıń zárúrligi	76
Isakova M.I. Xalqaro baholash dasturlari asosida bo'lajak fizika o'qituvchilarining tabiiy-ilmiy savodxonligini rivojlantirish metodikasi	78
Jiemuratova A.S. Joqarı klasslarda kórkemlew quralların oqıtıwda informaciyalıq tálim platformalarınan paydalanıw	80
Kanatbayev S.S. Fizika fanidan laboratoriya mashg'ulotlarida tajriba natijalarini qayta ishlash metodikasi	82
Касымов С.М. Организация самостоятельной работы студентов при изучении физики	84
Najimova A.D. Ona tili darslarini mahsuldor mashqlar orqali o'quvchilar nutqini yangi so'zlar bilan boyitish	86
Purxanova T.J. Matematika sabaqlarında joybar usılınan paydalanıw	87
Рахмонов И.А. Ўқувчилар ижодий фикрлашини ривожлантириш методикаси	90
Rambergenov R.G. Baslawish klasslarda ingliz tili pánin oqıtıwda zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalardan nátiyjeli paydalanıw	91
Турумбетова А. Бошланғич синф ўқувчиларининг ўқув-билув мотивациясини мустақил ишлар воситасида шакллантириш – методик муаммо сифатида	94
Tuzikenova J.A. «Ana tili hám oqıw sawatlılıǵı» va «Ана тілі және оқу сауаттылығы» darsliklari asosida o'quvchilar so'z boyligini oshirish	96
Yerejepov M. Huqıqiy tárbiyanıń jaslar tárbiyasında roli	98
PSIXOLOGIYA ILIMLERI	
Abibullaeva P. Qoraqalpoq oilalarida avlodlararo qadriyatların transformatsiyalashuvi	100
Xaitov A.U. O'smir futbolchılarning irodaviy sıfatlar asosida sport faoliyati motivlari yuzaga kelishi	102
Iskandarov N.Z. Pedagog kasbiy faoliyatiga emotsional intellektning ta'siri	104
Jumaniyozova N.R. Maxsus ta'lim mutaxassislari stressga chidamlilik xususiyatlari ilmiy tadqiq etilishi	106
Клычева З.П. Этнопсихологические особенности коммуникативных качеств личности учащихся начальных классов	108
Suletbayeva E.S. Jaslardı shańaraqlıq turmisqa tayarlawda shańaraqtaǵı etnopsixologiyalıq funkciyanıń ornı	111
Турсунов Л.С. Шахс генезисидаги когнитив ривожланишига диний эътиқодни таъсири	113
USTAZLAR SHEJIRESI	
Пазылов А., Каримов Д. Карақалпақстанда самбо гүресиниң жанкүйери	115
Утебаев Т. Metodist, pedagog, ilimpaz, professor Konisbay Yusupov 60 jasta	117

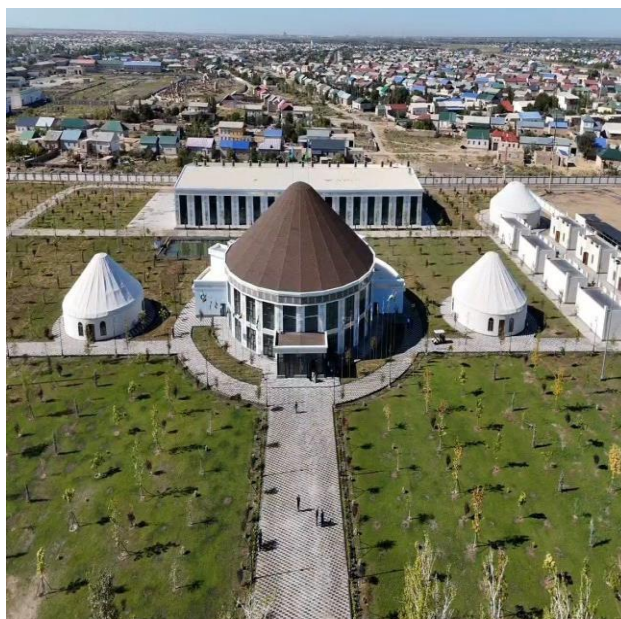

Аjинияз аtындағы Нókис мámлекетлик педагогикалық институтының 35 professor-оқытwshısı «QS World University Rankings» халықаралық рейтинг шóлкemi тáрепинен дúнйаның ең алдыңғы «TOP-200»лик дизимине киргизилген Qazaqstan Respublikasınıń Ál-Farabiy аtындағы Qazaq milliy universitetinde qánigeligin арттырw kursында qatnasıp, sertifikatlarға iye boldı.

Ал-Farabiy аtындағы Qazaq milliy universiteti hám Аjинияз аtындағы Нókис мámлекетлик педагогикалық институты арасында дúзилген memorandum шеһберинде usı jıldıń iyun-iyul ayları dawamында шóлкemlestirilgen qánigeligin арттырw kursында институтымыздың professor-оқытwshıları педагогика hám psixologiya, shet tilleri, sonday-aq, ana tili hám ádebiyatı, anıq hám tábiyyıy pánler, málimleme texnologiyaları tarawları boyınsha óz ara tájiriye almastı.

Qaraqalpaq xalqınıń milliy Qara úyi Ginnestiń rekordlar kitabına kirgizildi

Húrmetli Prezidentimizdiń tapsırması menen Nókis qalası aymağındaǵı "Aqquw" kompleksinde qurıp pitkerilgen dúnyadaǵı eń úlken diametrli Qaraqalpaq xalqınıń milliy Qara úyi Ginnestiń rekordlar kitabına kirgizildi. Qara úydiń diametri 40,540 metrdi quraydı.

Dıqqat, jazılıw - 2024!

Húrmetli, jurnal oqıwshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanısqaşsı, ózińizdiń usı tarawdaǵı jetiskenliklerińiz hám oy-pikirlerińiz benen ortaqlaspaqshı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2024-jıl ushın jazılıwǵa mirát etemiz.

Biziń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

Jazılıw bahası - 360.000 (úsh júz alpıs mıń) swm.

<i>Redakciya mánzili: Nókis qalası, P.Seytov kóshesi, n/j.</i>	<i>«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń esap beti:</i>
<i>Indeks: 230100, Telefon: +998612294086; +998933652520.</i>	<i>BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri</i>
<i>JURNALDÍN BASÍP SHÍGARÍLÍWÍNA</i>	<i>Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010</i>
<i>JUWAPKER: Ájiniyaz atındaǵı NMPI baspaxanası.</i>	<i>MFO: 00014; INN: 201 122 919</i>
	<i>Jeke esap beti: 4001 1086 0354 0170 9410 0350 005</i>

<i>Maqalalardıń mazmunına hám durılıǵına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı</i>	<i>Jurnalǵa jıl dawamında jazılǵan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 5 betten kem bolmaıwı, 9 betten aspawı kerek.</i>
<i>Jurnal 1992-jıldan shıǵa basladı ISSN 2010-720X Indeksi: Jeke puqaralar ushın — 2101. Mákemeler ushın — 2102.</i>	<i>Basıwǵa ruxsat etildi: 28.08.2024 Buyırtpa: №0078 Format: 60x84 1/8 Kólemi: 15 b/t. Jurnal jılına 6 márte shıǵadı. Reestr № 089632</i>